

નિર્ગ્રંથ NIRGRANTHA નિર્ગ્રંથ

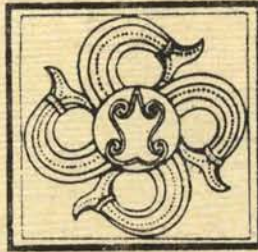
પ્રથમ અંક

Vol. 1

પ્રવેશાંક

Editors

M. A. Dhaky
Jitendra Shah

: Publisher :

Sharadaben Chimanbhai Educational Research Centre

"Darshan" Opp Ranakpur Society, Shahibag

Ahmedabad - 380 004.

(Gujarat State)

INDIA

નિર્ગ્રંથ NIRGRANTHA નિર્ગ્રંથ

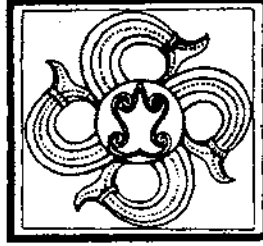
પ્રથમ અંક

Vol. 1

પ્રવેશાંક

Editors

M. A. Dhaky
Jitendra Shah

: Publisher :

Sharadaben Chimanbhai Educational Research Centre

" Darshan" Opp. Ranakpur Society, Shahibag

Ahmedabad - 380 004.

(Gujarat State)

INDIA

NIRGRANTHA

Vol. I-1995.

Editors

M. A. Dhaky, Jitendra Shah

Published by

**Sharadaben Chimanbhai Educational Research Centre,
'Darshan' Opp. Ranakpur Society, Shahibag
Ahmedabad-380 004.
(Gujarat State, INDIA)**

Price Rs. 150/-

Printed at

Navprabhat Printing Press, Ahmedabad

Reverentially Dedicated
to
Pt. Dalsukh Malvaniya

Preface

The present is the first issue of the *Nirgrantha*, the trilingual annual journal of this Centre, incorporating articles in English, Gujarātī, and in Hindi. In recent decades, several journals that deal with Nirgranthist topics are regularly published in India. The need, however, was for a journal of acceptably good editorial standard, the one also quality conscious at the production level. With this objective in view, we sought and got the coöperation, on editorial side, of Prof. M. A. Dhaky, formerly the Research Professor of Indian Art and Architecture at the L. D. Institute of Indology, Ahmedabad, and for some years the Director (Research) of the Varanasi Center of the American Institute of Indian Studies. Dr. Jitendra Shah, the collaborating editor, is the Director of Sharadaben Chimanbhai Educational Research Centre in Ahmedabad.

The first issue contains articles earlier collected at short invitation-notices, when the style-sheet containing the guide-lines had not yet been circulated; some shortcomings were therefore inevitable, the editors though have put in their best efforts to offset the deficiencies. The next issue probably will not have to encounter the difficulties on the style conventions which, hopefully, will be uniform in all articles.

I wish to thank, on behalf of the Management of this Centre, all contributing scholars for their learned articles and to the editors for their painstaking labours connected with the production of this issue.

This first issue is dedicated to Pt. Dalsukh Malvaniya, the doyen of researchers on the content of the extant *Nirgrantha āgamas* and *āgamic* and *dārsanic* literature of the northern tradition. The preparations for the next issue are at present underway. It has been planned as a dedicatory number to the memory of late Dr. Jagadishchandra Jain, one of the few foremost Indian savants of the *Nirgrantha āgamas* of the past generation. The third issue is designed as a congratulatory number for Prof. Harivallabh Bhayani, a scholar of considerable eminence who for long years have worked and is still working on linguistics and Apabhramśa language and is a sound interpreter of the Prakrit and Apabhramśa words and terms which figure in the narrative literature. He is also a keen searcher of the cultural data from all these sources and has made several rich and significant contributions in that sphere by his articles in Gujarātī as well as in English.

We hope, indeed believe, that the Nirgranthologists as well as Indologists in general will welcome this new entry in the field of Indological publications.

Sharadaben Chimanbhai Educational Research Centre,
Ahmedabad-380 004.

Ajay Chimanbhai
Trustee

EDITORS' PREFATORY

When it was decided to publish an annual Journal of the Sharadaben Chimanbhai Educational Research Centre, a bipolar perspective for it was envisaged : First, the Journal must, for the larger part, focus on the Jinistic researches; it likewise should be firmly oriented toward objectivity; second, it should reflect good editorial standard, albeit within the ambit of the prevailing conditions, and the availability of the resources on the Centre's side and in the Indian publication field. For these twin objectives in mind, it was decided to invite, in the first instance, the scholars whose eminence in the Jinistic field of research is well-established. At the same time, the doors are to be kept open for the articles by less known scholars as well as by the promising beginners if their contributions matched the basic expectations including good substance and accurate and articulate presentation. While preparing the manuscript of this first issue of the *Nirgrantha*, since we had to finalize it within the tightly scheduled time-frame, the level of excellence kept in mind could not, regrettably, be attained. The invitations in most cases had been extended orally and this, too, before the style-sheet was circulated : As a result, the homogeneity of style for the 'Annotations' or 'Notes and References' connected with the various articles could not be ideally maintained. What is more, a few scholars working outside India, who had been verbally invited when they per chance had met us, could not send their articles. The first issue, therefore, has to go without their contributions.

The field of Nirgranthist researches, unlike Brahmanical and Buddhist, can count on only a few truly serious scholars who care for sound methodology and in-depth investigation. The choice for contributors is, therefore, considerably restricted. Also, there are some scholars, doubtless celebrated, who, unfortunately, seem to write with sectarian bias, whether strong and overt, or subtle and camouflaged. We obviously have not requested them to contribute to this Journal.

One of our friends in the publication trade had advised us to publish articles written in English language alone for ensuring the Journal's wider circulation on national and international levels. Such an editorial policy, however, would have deprived the Journal of the benefit of the contributions by scholars who exclusively or largely, but indeed notably, write in Gujarātī or in Hindi. It was, therefore, resolved to make the *Nirgrantha* a trilingual Journal, like the *Sambodhi* of the L. D. Institute of Indology, Ahmedabad. After all, several famous journals published in Europe entertain articles written in different languages, in German, French, Italian, and in Spanish besides English. So, what is objectionable if in India, where several provincial languages of high literary standards are spoken, in the very least a trilingual journal is projected ?

II

As for the scope of topics visualized for the *Nirgrantha*, the articles pertaining to the following branches of Jinistic studies will be welcome :

- I. The *Nirgrantha Āgamas* (Northern tradition) and Iso-agamic works (Southern tradition) works and the exegetical literature on all of these works :
 - (a) Linguistic, metrical, and structural aspects including textual studies involving tracts of origin, stratifications and laminations within a given chapter, etc.
 - (b) Doctrines, dogmatics, concepts, tenets, scholastics and monastic discipline : Comparisons with those of the Brahmanical and Buddhist systems :
 - (c) Historical aspects such as dating of the *āgamas*, their parts, passages or sub-sections and strata and laminae therefrom and those that pertain to the various categories of the commentarial works : Also will be included in this category the non-āgamic works pertaining to several different areas — doctrinal, philosophical, epistemological, and of logic.
- II. *Nirgrantha* authors — ancient, pre-medieval, and medieval — their biographical details, works and their content, and their dating.
- III. *Nirgrantha* philosophy, ontology, metaphysics, and epistemology.
- IV. *Purāṇas*, *caritas*, *prabandhas*, narratives, and myths and legends; the literary criticism of such works and their historical evaluation.
- V. Hymnology and compositions relating to the sacred *tīrthas*, *caityas*, and special images.
- VI. Cultural data as gleaned inside the *Nirgrantha* works of various periods and of varying categories and descriptions.
- VII. *Nirgrantha* epigraphy : inscriptions (eulogies and other records) on stone and on metal images.
- VIII. *Nirgrantha* religious art, iconography, iconology, sculpture, architecture, painting, woodwork, and ivory-work : historical investigation and aesthetic aspects of Jaina art.

As a matter of policy, book reviews will not be included, but review-papers will be welcome.

III

As for editing proper, two views / practices currently prevail among Indian scholars. According to one, the editors need not bother about editing as is understood and done in the West. The responsibility for the style, language, organization of material, and related matters lay at the doors of the contributors. Except for correcting a few obvious errors on the score of spellings and grammar, nothing else should be done, indeed no addition, alteration, or modification of any sort be made for clarity's and accuracy's sake. Likewise, they need not worry about reading a larger number of proofs in succession for ensuring maximum accuracy in printing. (Editors have to do their own research and writing work and must not spend their time and energy after these processes. Some printing errors, howlers etc. are bound to occur. And, after all, editing is a thankless job !) The other view, of the minority to be sure, is that the editing must be thorough and exacting, matching the requirements, as far as feasible, of the Western standards. The style of editing reflected in the reputed American journals is of course too rigorous, and only the native speaker proficient in all aspects of that language and a good training at editing in that style and mould can successfully do it. We, on our part, can only do as best as we can, according only to the extent of our familiarity with that language : the American high level of editing we cannot pretend to reach. To render our task facile, however, we request the contributors to the future numbers of the *Nirgrantha* to keep the following points in view. The authors, in the first instance, are requested to write in "tight" language, and to check carefully the spellings, syntax, and grammar. They must avoid filler phrases as well as unusual or unknown jargon; also, polemics, sectarian attitudes and orientations, biases and assertions should be avoided. When views differing from earlier writers are expressed, quotations may be given from their writings for the fuller understanding of their intentions, trends of discussion, admissibility or otherwise of the evidence, stands taken by them, etc. In order to make the task further easy, the authors are requested to follow the conventions defined in the style-sheet on the following page.

We suggested the title *Nirgrantha* for this journal, because, in ancient times, this is how the followers of Jainism (and by the same token Jainism itself) were known.

The first issue has been dedicated as a felicitatory volume to the seniormost illustrious Jaina scholar, Pt. Dalsukh Malavaniya, one of the very few Jainologists who discusses the content of the Jaina scripture in historical perspective and in evolutionary terms. His biographical sketch and work have been published in the *Aspects of Jainology*, Vol.III, Varanasi 1991.

M. A. Dhaky
Jitendra Shah

STYLE SHEET

for the papers in English for the *Nirgrantha*

TRANSLITERATION CONVENTIONS

For the papers written in English, words from Sanskrit, Ardhamāgadhī and other Prakrits including the Apabhraṃśa etc. will be diacriticised if rendered in Roman script. (Quotations can also be in Nāgarī script.) (Here we suggest those for the Sanskrit (classical), the Prakrit, the Apabhraṃśa, and the Dravidic languages. For other languages, namely Arabic, Persian and the modern European languages, the current international conventions for transliteration for their rendering may be followed.)

Diacritical Marks

Vowels

आ ā

ई ī

ऊ ū

ए ē (long)

ओ ō (N.B long ē and ō are for the particular syllables in Dravidic languages.)

ऋ ṛ and not ri; (long ऋ, which rarely figures, may be rendered as ř)

Nasals

anusvāra

(.) ṁ and not m

anunāsikas

इ ñ

उ ñ

ण ṇ (or ṇa as the case may be)

Hard aspirate

Visarga

(:) ḥ

Consonants

Palatals

च ca and not cha

छ cha and not chha

Linguals

ट ṭa

ठ ṭha

ड ḍa

ढ ḍha and not ḷha

Sibilants

श śa

ष ṣa

स sa

Unclassified

ळ ḷa

क्ष kṣa and not ksha

ज्ञ jña and not djña

लृ ḷṛ and not ḷṛi

General Examples

kṣamā and not *kshamā*

jñāna and not *djñāna*

Kṛṣṇa and not *Kṛishṇa*

sucāru chatra and not *suchāru chhatra*, etc. etc.

gaḍha and not *gaḷha* or *garha* (except in Hindi)

Dravidic (conjuncts and specific) characters

ḷ

ḷ

n

r

Examples

ḷaṅ-Gautaman

Cōla (and not Choḷa)

Munnurruvamaṅgalam

Māran, etc.

VI

Miscellaneous

Where the second vowel in juxtaposition is clearly pronounced :

e.g. *jāṇai* and not *jāṇai*

Seṭṭha and not *Seṭṭha*

Also, for English words showing similar or parallel situations :

e.g. *preëminence* and not *preeminence* or *pre-eminence*.

coöperation and not *cooperation* or *co-operation*.

For the Simhalese, excepting where the words are in Sanskrit, the conventions of rendering Simhalese in Roman are to be followed :

e.g. *dägaba* and not *dagaba*

veve or *véve* and not *vev*

Quotations from old Indian sources involving long passages, complete verses etc., should be rendered in Nāgarī script. (The Western writers, however, may render these in Roman script if they wish; these will be re-rendered in Nāgarī if necessary, by the editors.) Sanskrit quotations rendered in Roman are to be transliterated with *sandhi-viccheda* (disjoining), following the conventions of the *Epigraphia Indica*, but the signs for *laghu-guru* of the syllables in a meter (when the citation is in verse) are not to be used.

Place Names

These are to be diacriticised, excepting the anglicised modern :

Examples :

Mathurā, Kauśāmbī, Valabhī, Kāñcī, Uraiyūr, Tiḷevalli, etc., but Allahabad (not Allāhābād), Calcutta (not Calcaṭṭā), Madras (and not Madrāsa.)

ANNOTATIONS

There will not be footnotes; but annotations (or notes and references), serially arranged, will appear *en masse* at the end of the text in each article.

References to published works

Those pertaining to articles, books, etc., appearing in the main body of the text, or annotations, or otherwise :

Book :

Author's name (beginning with his initials) title, edition (if any) used, the name of the series (if it appears within it); next the place of publication along with year of publication, but without a comma between; finally the page (or pages) from where the citation is taken or to which a reference is made.

VII

Example : (i) K.A. Nilakanta Sastri, *The Colas*, see. ed., Madras 1968, pp. 102-154.

Article in a compilation :

(Felicitation or a Commemoration volume, collection of papers of an individual scholar, etc.)

Author's name (with initials first), rubric of the article (shown in inverted commas) in Roman, the title of the compilation (in Italics), place and year of publication, and page number(s).

Example : D.P. Mulgaonkar, "Early Jaina Settlers in Maharashtra," *Shantinath Jain Vidyalyay Golden Jubilee volume*, Varanasi 1975, pp. 194-205.

Article in a journal :

Same convention as in the preceding case.

Example : R.P. Misra, "Some newly found sculptures from Bhumarā," *Journal of the Asian Art Society*, XIV, Delhi 1968, pp. 102-154.

Books or articles, when requoted, the initials of the author must be dropped (excepting where works of more than one authors bearing the same surname appear, as for example 'Jain,' 'Shah', etc.); the title of the work or article must be abbreviated, the place and year of publication (in case of a compilation) or volume or the issue or the particular number of the journal (in case of an article) must also be dropped, though page number(s) is/are to be cited :

Examples

Book :

Nilakantha Sastri, *The Colas*, 1972, p. 35.

Article in a felicitation or a commemoration volume

Mulgaonkar, "Early Jain Settlers.," *Shantinath.*, pp. 221-223

Article in a journal

Misra, "Some Early." *JASI*, 169-170.

(Older conventions for suggesting back references by such Latinic abbreviations as *op. cit*, *op. loc*, etc. are not to be used. However, *ibidium* (abbreviated as *ibid.* is to be used when the succeeding foot-note is intended to repeat the preceding reference-source.)

Reference to the publications of Ancient texts (Sanskrit, Prakrit, etc.)

The title of the text, the editor's name, the volume-series in which the work has appeared, the publishing institute, the place and year of publication, page number(s), *sūtra* or *padya* or *gāthā number*, etc.

VIII

Example

The *Āyārāṅga-suttamī*, Ed. Muni Jambuvijay, Jain-Āgama-Series No. 2 (1), Shri Mahavira Jain Vidyalaya, Bombay 1976, I. 5.3/35.

[Here '1' represents 'Book 1', '5' stands for the chapter (*adhyāya*), '3' for the (*uddeśa*) and '6' is the *sūtra* number.]

Abbreviations for the ancient works and modern books : While these can be used, for easy reading it is advisable to spell out the full title.

References to Illustrations in the text

Fig. (number such and such), for a drawing referred to in the text.

Example : Fig. 43.

Plate (number expressed in Arabic and not in Roman), for a photographic illustration or estampage or fascimile of an inscription.

Example : Plate 6 (and not VI)

Captions for illustrations

For text figures : Place. Name of the building or sculpture with its identification, or estampage of an inscription.

For half-tone (or colour) illustrations : Place. Name of the building/identity of the sculpture/painting, regional style, period or absolute (if known) or approximate date (as surmised from the content or context of an inscription or by style-evaluation or both.) (Also founder's or carver's name, if known, to be shown at the end of the caption.)

Example :

(i) *Sculpture*

Bhubaneshwar. Ekamukha liṅga, Kaliṅga style, inscribed, A.D. 1054.

(ii) *Building*

Bhubaneshwar. Mukteśvara temple, south aspect, Kaliṅga style, c. mid 10th cent. A.D.

(iii) Example : A pair of herons. Mughal, period of Jahāṅgir, Ustād Mansur.

These guidelines for writing in English are generally valid also for the articles in Gujarātī and in Hindi. The following few additional points may be noted :

(i) If the titles of the works referred in the text are in Nāgarī, they should be so rendered in the annotations. In Gujarātī, however, the other particulars of the work under reference can be rendered in Gujarati script. The books and articles

in English (or other European languages), when referred to, are to be shown in Roman script and not in Nāgarī or Gujarātī script. In such cases, all other additional particulars after the titles will also be in Roman.

(ii) The abbreviations, unlike in the articles in English, are to be indicated by a minor cipher and not by a period (full point) in Gujarātī and in Hindi.

(iii) The numerals in Hindi will be rendered in Nāgarī and not in Arabic; those in Gujarātī will have Gujarātī numerals.

The contributors are requested to send their articles in English in typed form; those in Gujarātī and in Hindi can be sent either in typed or in clearly and legibly handwritten form. The typing or writing should be on one side with a wide margin on the left side. The papers are to be sent to the Director, Sharadaben Chimanbhai Educational Research Centre, "Darshan", Opp. Ranakpur Society, Shahibag, Ahmedabad 380 004, Gujarat State, India.

The contributing author will be given a copy of the issue of the *Nirgrantha* in which his/her article appears, plus 25 off-prints.

CONTENTS

ENGLISH SECTION

1. EDITING OF ANCIENT ARDHĀMĀGADHĪ TEXTS IN VIEW OF THE TEXT OF VIŚEŚĀVAŚYAKA-BHĀṢYA	K. R. Chandra	1
2. SOME PRAKRIT WORKS ON NON-RELIGIOUS/SECULAR LITERATURE	Jagadish Chandra Jain	11
3. SĀHITYAMĪMĀMSĀ : PRAKRIT TEXT RESTORED	V. M. Kulkarni	21
4. NOTES ON SOME PRAKRIT WORDS	H. C. Bhayani	25
5. ON THE RISE OF APABHRAMŚA AS A LITERARY LANGUAGE	H. C. Bhayani	32
6. THE DATE AND AUTHORSHIP OF NYĀYĀVATĀRA	M. A. Dhaky	39
7. TEACHERS OF THE HETERODOX SECTS— BUDDHISM AND JAINISM—IN THE EYES OF THE PURĀṆAS (VIṢṆU, ŚIVA, AND BRHASPATI)	N. P. Joshi	50
8. A GLIMPSE INTO THE SANSKRIT AND OTHER FORMS OF DRAMA IN MEDIEVAL GUJARAT	Govardhan Panchal	69
9. AN IMAGE OF BUDDHĀVATĀRA OF VIṢṆU AT BĀDĀMI	B.V. Shetti	89
10. GUJARĀTĪ PAINTING OF THE 16TH-17TH CENTURY — A REAPPRAISAL	Lalit Kumar	92
11. DHARMARATNAKARAṆḌAKA OF VARDHAMĀNA-SŪRI	H. C. Bhayani	105

GUJARĀTĪ SECTION

૧. વાદીન્દ્ર મહલવાદી જ્ઞમાજ્ઞમજ્ઞનો સમય	જિતેન્દ્ર શાહ	૧
૨. વાદી-કવિ બપ્પભટ્ટિસૂરિ	મધુસૂદન ઢાંકી	૧૨
૩. ધર્મધોષસૂરિગચ્છીય (રાજગચ્છીય) 'અમરપ્રભસૂરિ' કૃત “શત્રુંજય ચૈત્ય પરિપાટીસ્તોત્ર”	સં. (સ્વ.) અગરચંદ નાહટા મધુસૂદન ઢાંકી	૩૧
૪. શ્રી પુંડરીકશિખરીસ્તોત્ર અપરનામ શ્રી શત્રુંજયમહાતીર્થ પરિપાટી	સં. મધુસૂદન ઢાંકી	૩૪
૫. શ્રી સોમપ્રભગણિ વિરચિત શ્રી સેતુજ ચેત્તપ્રવાહિ	સં. મધુસૂદન ઢાંકી લક્ષ્મણ ભોજક	૪૭

૬. કવિ દેખાલ કૃત શત્રુંજયગિરિસ્થ "ખરતરવસહી" ગીત	સં. મધુસૂદન ઢાંકી	૫૨
૭. લખપતિ કૃત "સેતુજયેતપ્રવાડિ"	સં. મધુસૂદન ઢાંકી	૫૪
૮. મહોપાધ્યાય શ્રી ભાનુચન્દ્રગણિ વિરચિત આલોચનાગર્ભિત શ્રીનાભેય જિન વિજ્ઞપ્તિરૂપ સ્તવન	આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નવિજય	૫૮
૯. ઘોઘાની મધ્યકાલીન ધાતુપ્રતિમાઓના અપ્રકટ અભિલેખો	લક્ષ્મણ ભોજક	૬૭
૧૦. ત્રણ પ્રકીર્ણ અભિલેખો	લક્ષ્મણ ભોજક	૭૪
૧૧. પાતશાહ અકબરના સમયના છ અપ્રકાશિત શિલાલેખ, વિ. સં. ૧૬૪૬	સં. પ્રવીણચન્દ્ર પરીખ ભારતી શેલત	૭૯
૧૨. નાંદિયાની પ્રાચીન જિનપ્રતિમા	મધુસૂદન ઢાંકી	૮૧
૧૩. પાર્શ્વનાથની એક વિરલ ધાતુપ્રતિમા	દિનકર મહેતા	૮૪
૧૪. સેવાડી(રાજસ્થાન)ની બે જૈન સરસ્વતી પ્રતિમાઓ	રવિ હજરનીસ	૮૬
૧૫. સાહિત્ય અને શિલ્પમાં "કલ્યાણત્રય"	મધુસૂદન ઢાંકી	૮૮

HINDI SECTION

૧. નયવિચાર	જિતેન્દ્ર બી. શાહ	૧
૨. ધારાપદ્મગચ્છ કા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	શિવપ્રસાદ	૧
૩. કૃષ્ણાર્ષિગચ્છ કા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	શિવપ્રસાદ	૨૪
૪. શ્રી પાર્શ્વનાથ વિરચિત 'આત્માનુશાસન' - એક અધ્યયન	જિતેન્દ્ર બી. શાહ	૩૬
૫. જૈન મહાપુરાણ મેં બ્રાહ્મણીય પરમ્પરા કે દેવી-દેવતા	કમલ ગિરિ	૪૬
૬. કાવ્યપ્રકાશ કે અનૂઠે ટીકાકાર : આચાર્ય માણિક્યચન્દ્રસૂરિ	પારુલ માંકડ	૫૨
૭. કાકોની કા જૈન પ્રતિમા લેખ, સંવત્ ૧૦૮૨	અરવિન્દ કુમાર સિંહ	૫૯
૮. ચિત્તૌડગઢ કે દો ઉત્તર-મધ્યકાલીન જિનાલય	અતુલ ત્રિપાઠી	૬૦

ENGLISH SECTION

EDITING OF ANCIENT ARDHAMĀGADHĪ TEXTS IN VIEW OF THE TEXT OF VIŚEṢĀVAŚYAKA-BHĀṢYA¹

K. R. Chandra

On the basis of a consideration of subject-matter, style, and metrical form, scholars have formed an almost unanimous opinion that certain portions of the Jaina canonical literature in Ardhamāgadhī possess very old strata. On the same grounds these ancient portions bear similarity with the oldest portions of the *Pāli Tripitaka*. However, the concerned phonological, and to some extent the morphological forms of the language are not so archaic in these portions and in this respect the editions of these works differ among themselves.

In the Western scholars' editions, we notice that the intervocalic stops generally lost their conclusion as per the rules framed by Prakrit grammarians which, strictly speaking, were meant for the Mahārāṣṭrī Prakrit. As a result, in these editions, not only the consonantal spelling of the words but occasionally the morphological forms of the later period also are encountered. A preference accorded to later forms consequently neglects the archaic, in point of fact original, and hence authentic, variants available in some manuscripts.

The same method is adopted by Indian editors though usually with lesser rigour and hence on a smaller scale. Therefore, noticeable disparity is discernible between the age of the work and its language. Hence the current form of the language available in the so far published editions is not authentic even when they do not affect the sense intended to be conveyed. This situation impels one to find out the reasons behind it.

For explaining the reasons behind this kind of disparity, in this paper, an attempt has been made in its proper perspective based on the analysis of the language of the text of the *Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya* in its different editions and its variants in MSS. on the one hand and that of the language of older inscriptions and the *Isibhāṣiyāṇi*² edited by W. Schubring on the other hand.

The *Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya* is a versified exposition of the *Sāmāyika-āvaśyaka* and its corresponding *niryukti* (c. A. D. 525) by the learned *caityavāsī* or abbatial pontiff Jinabhadra gaṇi *kṣamāśramaṇa* (ob. A. D. 588 or 594). He had also composed its commentary in Sanskrit which had remained unfinished since he did not live as has been reported by Koṭṭārya vādi gaṇi (c. A. D. 675-700) who completed the commentary³.

1. Phonological Analysis of the VABh.

(a) Phonological analysis of the initial word/ words of every verse (No.1 to 100 only) quoted by the author himself in his auto-commentary³.

Medial consonants	Dropping	Voicing	Retention
(i) Unaspirates	09 (13 %)	09 (13 %)	49 (74 %)
(ii) Aspirates	00 (00 %) i. e. changing into 'ha'	06 (35 %)	11 (65 %)
Total	09 (10 %)	15 (18 %)	60 (72 %)

(b) The same words (i. e. of 1 (a) above) in the text of MS. J.⁴

Medial consonants	Dropping	Voicing	Retention
(i) Unaspirates	07 (10 %)	12 (18 %)	48 (72 %)
(ii) Aspirates	00 (00 %) i. e. changing into 'ha'	09 (53 %)	08 (47 %)
Total	07 (08.5 %)	21 (25 %)	56 (66.5 %)

This analysis reveals that there is very little advance in the phonological changes of the consonantal spelling of the words of the text of the MS-J, it is 5.5 % only (72%—66.5).

2. A phonological analysis of the words of all the initial 100 verses according to MS-J (as given below) reveals that the percentage of dropping is 11.5% and that of retention is 70% i. e. only a difference of 2% as compared to that of the auto-commentary.

The phonological changes occurring in two MSS, and two editions⁵ can be tabulated as follows:

(a) Non-aspirate Medials

Conso- nants	Dropping = D				Voicing = V				Retention = R				Total
	J.	T.	H.	K.	J.	T.	H.	K.	J.	T.	H.	K.	
K	34	35	36	36	22	21	22	22	04	04	02	02	60
G	00	00	00	00	00	00	00	00	28	28	28	28	28
C	05	05	05	05	00	00	00	00	00	00	00	00	05
J	03	03	03	03	00	00	00	00	00	00	00	00	03
T	13	15	185	185	01	01	00	00	184	182	13	13	198
D	06	29	62	31	33	08	00	00	39	41	16	17	78
P	00	00	01	01	50	50	49	49	09	09	09	09	59
Y	17	20	38	40	00	00	00	00	79	76	56	56	96
V	06	06	06	06	00	00	00	00	147	147	147	147	153
Total	84	113	336	337	106	80	71	71	490	487	273	272	680

(b) Aspirate Medials

Conso- nants	Dropping = D				Voicing = V				Retention = R				Total
	J.	T.	H.	K.	J.	T.	H.	K.	J.	T.	H.	K.	
Kh	01	01	01	01	00	00	00	00	00	00	00	00	01
Gh	00	00	00	00	00	00	00	00	01	01	01	01	01
Th	02	03	30	30	28	27	00	00	00	00	00	00	30
Dh	02	03	04	05	00	00	00	00	36	35	34	33	38
Ph	00	00	00	00	00	00	00	00	01	01	01	01	01
Bh	00	00	04	04	00	00	00	00	36	36	32	32	36
Total	05	07	39	40	28	27	00	00	74	73	68	67	107

					Grand Total								
Total	89	120	375	377	134	107	71	71	564	560	341	339	787

(c) Percentage

(i)	M.		D	V	R
	S.	Unaspirates	84 (12.5)	106 (16.0)	490 (72.0)
	J.	Aspirates	05 (05.0)	28 (26.0)	74 (70.0)
		Total	89 (11.5 %)	134 (18.5 %)	564 (70 %)
(ii)	M.		D	V	R
	S.	Unaspirates	113 (16.5)	80 (12.0)	487 (70.0)
	J.	Aspirates	07 (07.0)	27 (25.0)	73 (70.0)
		Total	120 (15 %)	107 (14 %)	560 (71 %)
(iii)	Edi- tion II		D	V	R
		Unaspirates	336 (50.0)	71 (10.5)	273 (40.0)
		Aspirates	39 (36.0)	00 (00.0)	58 (53.0)
		Total	375 (48 %)	71 (9 %)	331 (43 %)
(iv)	Edi- tion k		D	V	R
		Unaspirates	337 (50.0)	71 (10.5)	272 (40.0)
		Aspirates	40 (36.0)	00 (00.0)	57 (53.0)
		Total	377 (48 %)	71 (09 %)	329 (43 %)

3. A high percentage of retention and very low percentage of dropping of medial consonants in the MS-J is questionable in view of the evolution of MIA language and the nature of the Mahārāṣṭrī Prakrit in the 6th century A. D., the date⁶ of the composition of the VHBh can be assumed between A. D. 580-585. If the author made use of large number of Sanskrit equivalents (*tatsama* words), it seems to be the consequence of the influence of Sanskrit during its golden age. In the MS-J, medial dental -t- is often retained in the words, namely ablative singular suffix -to, verbal termination -ti of the present tense of III singular, and in the past participle -ta. Out of 198 instances, -t- is voiced on a single occasion e. g. *disadi* for Sanskrit *dīṣyate* (verse No. 53) and it is dropped 13 times only whereas retained 184 times. In the MS-T the dropping is 15% and the retention 70%. When we compare these two MSS. with the two editions H and K, the dropping of medial consonants rise up to 48% and the retention goes down to 43%. The percentage of voicing goes on decreasing with the passage of time (i.e. with the later dates of MSS.) e. g. 18.5% in J, 14% in T, and 9% in H as well as in K. This fact makes it abundantly clear that the copyists and the reciter-teacher-monks (preachers) brought about this kind of modification either inadvertantly or intentionally on account of the influence of the Prakrit language of their own times and also under the sway of the Prakrit grammar of very late dates.

If this was the condition of the original language of the text of VABh, within a few centuries after its composition, then what would be the state of the original Ardhamāgadhī language of the Jaina āgama texts in their MSS. copied a thousand or 1500 years late. We are now becoming increasingly aware that there has been a continual change in the language of a text in Prakrit MSS. which were copied in different periods by different copyists in western India.

4. Position of the Language of Inscriptions :

A study of the phonological changes in the language of inscriptions reveals that the dropping of medial consonants goes on advancing with the passage of time. This tendency of dropping has travelled from the North-West and North to other regions of India. The use of -n- (cerebral nasal) for -n- (dental nasal) has been a trait of the Northwest, North, and South. One of the oldest available Prakrit inscription, now regarded of c. 200 from Barli⁷, there is no dropping of medial consonant (e. g. there is no -e in place of -te and -ye, the inflectional suffixes.)

In the Aśokan inscriptions, the average phonological change⁸ is only 1 1/2 to 3% only. In the inscription of king Khāravela (c. B. C. 50-25), the voicing of medial consonants advances (i. e. 6 out of 8 instances are voiced). There -th- becomes -dh-, and the phonological changes on the whole are 5 to 6%. It is in the inscriptions of Pañjatār, Kalwān and Takṣaśilā (of the 1st century A. D.), located in the North-West⁹, that the

dropping of medial consonants has gone high, indeed up to 30% to 35% and the voicing of unvoiced consonants is near about 17%. Dental nasal *n-* is initially cerebralised into *n-* up to 100% and medially *-n-* into *-n-* up to 75%. This tendency of cerebralisation of *-n-* into *-n-* is traced in the South and West. And in the later centuries it spreads to other regions of India¹⁰.

5. Phonological changes in the *Isibhāsiyāṃ*

*Isibhāsiyāṃ*¹¹ is regarded as one of the oldest of the Ardhamāgadhī texts along with the *Ācārāṅga*, the *Sūtrakṛtāṅga*, the *Uttarādhyayana* and the *Daśavaikālika*. The state of phonological changes in this work is quite different from that encountered in other older Jaina canonical texts in the Ardhamāgadhī. An analysis of the data from some select chapters No. 1, 2, 3, 5, 11, 29 and 31 reveals that an average of dropping, voicing-unvoicing, and retention is 11 to 35%, 7 to 22% and 45 to 81% respectively. The chapter-wise analysis is as follows :-

chs	01	02	03	05	11	29	31	Total
D	27	05	27	07	22	49	71	208
V	12	03	32	01	02	28	15	93
R	61	37	87	19	53	62	140	459
Total	100	45	146	27	77	139	226	760

The percentage of phonological changes in these chapters is as follows :-

chs	01	02	03	05	11	29	31	Average
D	27	11	18	27	27	35	31	27.4%
V	12	07	22	04	03	20	07	12.2%
R	61	81	60	69	70	45	62	60.4%

The position of medial *-t-* in these chapters is as follows :-

Perce-	D	32	00	15	28	27	48	21%
n-	R	68	100	85	72	73	52	79%

6. The position of phonological changes in the *Ācārāṅga* edited by W. Schubring¹², the oldest book of the Ardhamāgadhī canonical literature, is quite different from the *Isibhāsiyāṃ*. In it the dropping of medial consonants is more than 50%, a state which

cannot be relied upon. The palm-leaf Ms., the oldest one in date that was used by Schubring in editing the text of the *Ācārāṅga*, part I, is dated V. S. 1348/ A.D. 1292 and there in it the verbal termination -ti of present tense III singular is retained up to the extent of 50%. Schubring has not noted from the available variant -t- and he has dropped it wholesale. In comparison of it the edition of the *Ācārāṅga* by Muni Jambūvijayajī¹³ reveals quite a different state of the affairs. In it the dropping of medial consonants is 24% only. Linguistically, it is a better edition; yet it needs emendation on the basis of the variants available in various MSS. of the text and its *cūṛṇi*-commentary (c. late 7th cent. A. D.) because they preserve the archaic traits¹⁴.

7. It can now be surmised on the basis of the above comparative study that the Ardhamāgadhī language of older Jaina canonical texts went on changing from century to century and generation to generation as the time progressed. Therefore, in editing older agamic works and the older portions of the Ardhamāgadhī canon one must discard younger words and forms. Older words and forms that are available in the MSS. of the text itself, or its *cūṛṇi*, or in the quotations from the text in other works, should be adopted even if they do not agree with the rules of Prakrit grammarians as the treatises on grammar are of much younger origin and they do not present any historical or comparative grammar. It is now clear that the original language of the canonical works went on changing to a certain extent as the work of copying multiplied in different periods and at different places : otherwise how could there have been so much variation in the phonology of words in the text of *Isibhāṣiṃ* on the one hand and that of the *Ācārāṅga* on the other hand¹⁵.

8. The authenticity of this conclusion can be verified with the help of variants that are noted in different edition of the VABh. A glance at them¹⁶ makes it clear that the change in the phonology of the type that is given below had taken place at different stages of the evolution of Prakrit dialects :-

Stage		(i)	(ii)	-	(i)	(ii)
k =	-	g	y	dh =	dh	h
t =	t	d	y	n =	n	ṇ
th =	-	dh	h	jn =	n	ṇ
d =	d	t	y			

According to the historical evolution of the Middle Indo-Aryan languages, the voicing of unvoiced and the unvoicing of voiced medial consonants takes place at an earlier stage than the dropping of medial consonants (i. e. stops). In this respect two published editions of the VABh., e. g. K and H are highly influenced by the later stage of Prakrit

i. e. the Mahārāṣṭrī Prakrit, whereas the MSS. J and T preserve older forms and so the earlier stage of the Prakrit language and the MS. J preserves still earlier stage (i. e. older spellings of the words).

9. The language of the editions H and K had been regarded as the genuine language of the author until the palm-leaf MSS. J and Sam were discovered (i. e. the language having medial consonants generally dropped). Further non-dropping of medial -t- cannot be admitted as -t- śruti because it is preserved in the MS-J also and, therefore, it constitutes a feature of the original language of the author. The way the language underwent change at the hands of copyists and teacher-reciters can be discerned from the editions H and K which are highly influenced by popular language as well as by the rules of later Prakrit grammarians. Hence the principle of editing ancient Ardhamāgadhī texts needs wholesale modification, namely adopting older words and forms from the available source-material, discarding the younger words and forms, and thus being faithful and closer to the original language.

The comparative table of phonological variants in different editions and MSS. of VABh is appended as the sequel. (See phonological analysis of VABh Table for serial No. 8)

Notes and References :

1. L. D. Series 10, ed. Dalsukhbhai D. Malvania, Ahmedabad 1966.
2. L. D. Series 45, ed. W. Schubring, Ahmedabad 1974.
3. The MS. Sañ. having auto-commentary is dated A. D. 1434, vide VABh, part I, Preface, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad 1996, p.4.
4. Palm-leaf MS. from Jaisalmer, datable to c. A. D. 950, vide *ibid.*, p. 1.
5. *Ibid.*, pp. 1, 3, 4.
6. *Ibid.*, p. 1.
7. M. A. Mehendale, *Historical Grammar of Inscriptional Prakrit*, Deccan college, Poona 1948, pp. 326-7.
8. This change is higher in the North and North-West and lower in other regions.
9. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, Vol. 1, No. 32-34, (total instances 89; dropping 27, and voicing 13, unvoicing 2 and retention 47).
10. Mehendale, *Historical.*, p. 276.
11. L. D. Series No. 45, Ed. W. Schubring (of the original German edition), Ahmedabad 1974.
12. On the basis of the first chapter.
13. *Āyaraṅga-suttam*, Jaina-Agama-Series 2, Bombay 1977.
14. Some of them (i. e. the older forms) have been given in the footnotes of the text by the editor.

15. Both works had been edited by W. Schubring, the former on the basis of two MSS. and one printed work and the later on the basis of several MSS., the *cūrṇī*, etc. Further, the *Ācārāṅga* has been published in several editions and all of them differ from one another in this respect.
16. See the table given below.

Abbreviations and References :-

D = Dropping = Loss of occlusion of inter-vocal stops.

H = Edition of Maladhāri Hemacandra.

J = Palm-leaf manuscript from Jaisalmer.

K = Edition of Koṭṭyācārya.

MS = Manuscript.

R = Retention = Retention of inter-vocal stops.

T = Palm-leaf manuscript (undated)

V = Voicing or un-voicing of inter-vocal stops.

VABh.=The text of the *Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya* edited by Pt. D. Malvania, L. D. Series No. 10, 1966, Ahmedabad.

Note: See the above-noted work for the details of the editions and Mss. H, K, and J,

**Comparative Table of phonological Variants
of some words from different editions and MSS. of
Visesavasyakbhāṣya
(initial words of verses No. 1 to 100)**

Year of Publication		1966 A.D. L.D. Series		1936 A.D.	1914 A.D.	MS. of C. 10th Cent.	Undated MS.	Consonant
Verse No.	Sanskrit	L.D. Text	Auto. Comm.	K	H	J	T	
41	अतीतम्	अतीतं	अतीतं	अतीतं	अतीतं	अतीतं	अतीतं	t
23	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	th
50	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	th
51	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	th
56	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	th
78	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	अथवा	th
65	अनुमतम्	अनुमतं	अनुमतं	अनुमतं	अनुमतं	अनुमतं	अनुमतं	t
52	अभिधानम्	अभिधानं	अभिधानं	अभिधानं	अभिधानं	अभिधानं	अभिधानं	dh
57	अभिधानम्	अभिधानं	अभिधानं	अभिधानं	अभिधानं	अभिधानं	अभिधानं	dh
82	अवधीयते	अवधीयते	अवधीयते	अवधीयते	अवधीयते	अवधीयते	अवधीयते	dh&t
29	आगतम्	आगतम्	आगतम्	आगतम्	आगतम्	आगतम्	आगतम्	t
73	आदि	आदि	आदि	आइ	आइ	आदि	आदि	d
75	आदि	-आइ-	आदि	आइ	आइ	आति	आइ	d
21	इह	इह	इह	इह	इह	इह	इह	dh
51	इह	इह	इह	इह	इह	इह	इह	dh
55	इह	इह	इह	इह	इह	इह	इह	dh
77	ऊजुसुता	ऊजुसुता	ऊजुसुता	ऊजुसुता	ऊजुसुता	ऊजुसुता	ऊजुसुता	t
5	कृत	कृत	कृत	कय	कय	कृत	कृत	t
24	गालयति	गालयति	गालयति	गालयइ	गालयइ	गालयति	गालयति	t
33	चूतः	चूतो	चूतो	चूओ	चूओ	चूतो	चूतो	t

Verse No.	Sanskrit	L.D. Text	Auto. Comm.	K	H	J	T	Consonant
36	चूतादिभ्यः	चूताईरिहितो	चूता०	चूताईर०	चूताईर०	चूताईर०	चूताईर०	t
3	ज्ञान	णाण	णाण	नाण	नाण	णाण	णाण	jh
30	ज्ञानम्	णाणं	णाणं	नाणं	नाणं	णाणं	णाणं	jn
46	ज्ञायक	जाणग	जाणग	जाणय	जाणय	जाणग	जाणग	k
81	ततो	ततो	ततो	तओ	तओ	ततो	ततो	t
19	तिथा	तिथा	तिथा	तिहा	तिहा	तिथा	तिथा	dh
28	द्ववति	दवते	दवते	दवए	दवए	दवते	दवते	t
28	दूयते	दूयति	दूयति	दुयए	दुयए	दूयति	दुयए	t
8	नमस्कारः	णमोकारो	णमोकारो	नमोकारो	नमोकारो	णमोकारो	णमोकारो	n
23	निपातात्	णिवातणातो	णिवातणातो	निवायणाओ	निवायणाओ	णिवातणातो	णिवातणातो	n
97	-निबुध्यते	-णिबुज्झति	-णिबुज्झति	-निबुज्झइ	-णिबुज्झइ	-णिबुज्झति	-णिबुज्झति	n
58	-निवृत्त	-णिव्वुत्त	-णिव्वुत्त	-निव्वुत्त	-निव्वुत्त	-णिव्वुत्त	-निव्वुत्त	n
47	भूत	भूत	भूत	भूय	भूय	भूत	भूत	t
22	मङ्गयते	मंगिज्जते	मंगिज्जते	मंगिजए	मंगिजए	मंगिज्जते	मंगिज्जते	t
86	मति	मति	मति	मइ	मइ	मति	मति	t
57	यथा	जध	जध	जह	जह	जध	जध	th
20	यदि	जति	जति	जइ	जइ	जति	जति	d
30	यदि	जति	जति	जइ	जइ	जति	जति	d
100	यदि	जति	जति	जइ	जइ	जति	जति	d
72	विवदन्ति	विवदति	विवदति	विवयति	विवयति	विवदति	विवदति	d
49	श्रुत	सुत	सुत	सुय	सुय	सुत	सुत	t
98	श्रुत	सुत	सुत	सुय	सुय	सुत	सुत	t
100	श्रुत	सुत	सुत	सुय	सुय	सुत	सुत	t
40	सूत्रस्य	सुतस्स	सुतस्स	सुअस्स	सुअस्स	सुतस्स	सुतस्स	t
43	हेतुः	हेतू	हेतू	हेऊ	हेऊ	हेतू	हेतू	t

SOME PRAKRIT WORKS ON NON-RELIGIOUS/SECULAR LITERATURE

Jagadish Chandra Jain

What is customary or commonly practised as a matter of course, has to be accepted, is a popular saying. The Jainas have written considerably on religious subjects; however, they did not lag behind in composing non-religious/secular literature. They had to follow and observe local customs in cases they were keen to make their sermons of popular appeal. The *Nīśitha-sūtra* (19. 11-12) and its *Bhāṣya* refer to four great festivals (*mahāmahas*), namely Indra-maha, Skanda-maha, Yakṣa-maha and Bhūta-maha being celebrated on full-moon days of the four months when people passed their time in merry-making. There were other deities who were evoked for dispelling various calamities. The earlier Jaina texts such as the *Ārādhanā* of Śivārya, the *Bṛhatkalpa-bhāṣya*, the *Vyavahāra-bhāṣya*, the *Āvaśyaka-niryukti*, the *Āvaśyaka-cūrṇi* and others lay down elaborate rules for disposing the dead bodies of the Jaina monks which were supposed to be left uncared at the mercy of wild beasts and birds. Similarly, though a Jaina Tīrthāṅkara, who is supposed to be passion-free and devoid of any kind of desire, is later associated with a *śāsana-devatā* or a guardian-deity of his church which clearly is an indication of endorsement of the prevailing custom with regard to Brahmanical divinities in pre-medieval India. Thus the age-old traditions and customs have to be taken into account for the sake of the welfare of the society.

As the well-being of mankind should predominate over religious considerations in civil or public affairs, it is necessary to have the knowledge of sciences such as medicine, commerce, astrology, economics, politics, music, habits of animals and birds, and so forth. Jaina authors have composed various useful non-religious secular works which are still lying in manuscript forms in Jaina bhaṇḍāras.

Some of these are as follows :

1. *The Agghakanda (Arghakanda)*: *Argha* is a technical term in *jyotiṣa*, meaning a collection of 20 pearls, having the weight of a *dharāṇa*. A king or a ruler used to fix price of commodities in consultation with traders; it was known as *argha-saṁsthāpana* (*Manusmṛti*, IV. 8. 402). The term is mentioned in the *Nīśitha-cūrṇi* (13, P.400) along with the *Vivāhapataḥ*. It was consulted by businessmen for profit and loss while buying or selling commodities. The *Bṛhatsaṁhitā* of Varāhamihira has a chapter *Arghakanda-adhyāya* containing 14 verses. The well-known *Jineśvara sūri* (early 11th century) in his *Pañcaliṅga-prakaraṇa* (verse 72) has referred to *Joisagghakandai*. The *Arghyakanda* by Hemaprabha sūri, pupil of Devendra sūri (18th century) is available in Sanskrit (see Rajasthan Oriental Research Institute, Jodhpur Collection, 1963, 1965). Durgadeva, a Digambara

scholar, is also mentioned as the author of the *Arghakanda*, also known as *Saṣṭi-samvatsara-phala* (V. S. 1050 / A. D. 994).

2. *Aṅgavijja (Aṅgavidyā)*: Edited by Muni Punyavijaya in Prakrit Text Society Series, 1957. It is also known as the *Yogavidhi (Government Collection of Mss. Bhandarkar Oriental Research Institute, Vol. VII, pt. I, p. 322)*. A manuscript of the *Aṅgavidyā* is recorded in the catalogue of the Rajasthan Oriental Research Institute, Jodhpur Collection, pt.I, 1 + 63, p. 296. It is stated here that the author's work is based on the instructions imparted by Nārada:

अंगविद्यां प्रवक्ष्यामि नारदेन च यत्कृतम् ।
अंगस्पर्शनमात्रेण जायते वा शुभाशुभम् ॥

3. *Arthaśāstra (Atthasattha)*, also known as *Kauṭilya* or *Cāṇākya-Kauṭilya* is classified as a popular scripture in the *Nandi-Sūtra* (42, 193a) along with the *Mahābhārata*, the *Rāmāyaṇa*, the *Vaiśeṣika*, the *Buddha-śāsana*, the *Kāpila*, the *Lokāyata*, the *Pātañjaliya*, and others. Then the *Vasudevahiṇḍi* of Saṅghadāsa gaṇi (45. 25-27) has cited a quotation from this work, saying "particularly, the growing enemy should be destroyed by employing deceit or a weapon." Then, the *Taraṅgalolā* (853-855), based on Pādalipta's *Taraṅgavaikahā*, has cited a few Prakrit stanzas from the *Atthasattha*, saying "a secret is disclosed if it goes to a female messenger; a woman discloses a secret when she ought to have kept it secret." Further, Droṇācārya, a contemporary of Abhyadeva, in his commentary of the *Ogha-Niryukti (gāthā 418, p. 152)*, cites from Cāṇākya, saying "it is no fault if one does not evacuate excrement and urine." Haribhadra sūri in his *Dhuttākkhāna*, mentions Khaṇḍapāṇās, an author of the *Atthasattha*, a work that was different from the one referred to in the *Nīśitha-cūrṇi*. Somadeva sūri (mid 10th century A. D.) composed his *Nītivākyāmrta* based on the *Arthaśāstra* of Cāṇākya. As Cāṇākya has composed his work for the guidance of Candragupta, so did Somadeva for the guidance of King Mahendra and so did Hemacandra his *Laghu-Arthannīti* for the enlightenment of King Kumārapāla. Haribala has written a commentary on the *Nītivākyāmrta*. And Neminātha has composed a commentary in Kaṇṇaḍa in the 12th or 13th century (preserved in the manuscript form in the Karkal Jain Hostel).
4. *Assasattha (Aśvasāstra)* or the knowledge about horses. Horses were considered an important constituent of the four-fold army. According to the *Arthaśāstra* (X. iv. 13), "Horses were regarded specially useful for guarding advanced positions, protecting the treasury and commissariat, cutting off the enemy's supply, delivering attacks against the enemy's forces, and pursuing a retreating foe." Varāhamihira in his *Bṛhatsamhitā (aśva-lakṣaṇa-66)* provides the characteristics of horses. The sage Śālihotra is considered a great authority on the subject.

Bhaṭṭotpala, while commenting on the *Bṛhatsamhitā*, cites authorities like Parāśara and Vararuci. In order to point out the characteristics of a Mallikākṣa horse, he has cited a Prakrit *gāthā* (61.14). It was a particular breed of horse with white spots in the eyes (*Monier Williams Sanskrit-English Dictionary*). Śrīharṣa, in the first chapter of his *Naisadhiya-carita*, while dealing with king Nala's steed, makes certain observations.

Various varieties of horses are referred to in the Jaina texts. Haribhadra in his *Samarāiccakahā* (2, 100) refers to Vāhlika, Turuṣka, Kamboja, and Vajjira horses. The *Kuvalayamālā* (23, 22f), besides 18 species of horses, refers to Vollāha (a chestnut coloured horse with a light mane and tail (*Monier-Williams*), Kayāha, and Sarāha horses, perhaps the Arabic names introduced by Arab traders. The Jodhpur Collection (part II B, p. 240) has referred to Nakula's *Śālihotra* with commentary. Keith refers to Gaṇa's *Aśva-vaidyaka* or *Aśvāyurveda* and Bhoja's *Śālihotra*, dealing with the care of horses and their diseases. Other varieties of horses such as Ākīrṇa, Kanthaka, Galita, Aśva, Aśvatara(mule), Ghoṭaka and Pañcapuṇḍra are referred to in the Jaina texts. Horses were most useful assets to a king; also they were given special names.

5. Āyajñāna-tilaka was composed by Vosaribhaṭṭa at Anahillapāṭaka. It is an astronomical work containing 750 *gāthās*. The author was a pupil of a Digambara ācārya, Dāmanandin. He has also commented on this work. The word 'āya' is mentioned in the *Bṛhatsamhitā* in the sense of the 11th lunar mansion. Here the answer of a question is obtained through eight symbols such as smoke, a lion, an elephant, a donkey, a dog, a bull, and a crow. Malliṣeṇa (V. S. 1100 / A. D. 1043), pupil of Jinasena, has referred to Bhaṭṭa Vosari in his Sanskrit work *Āyasadbhāva* (JSBI = *Jaina Sāhitya kā Bṛhad Itihāsa*, (Hindi) v, p. 225 f. See also *V Report of a tour in search of Sanskrit MSS* by Dr. R. G. Bhandarkar, the collection of 1884-87).
6. *Caura-karma* or *Cora-vidyā* or the art of stealing, was recognised as a regular art in ancient India. This art has been ascribed to various authors headed by Skanda, Kanakaśakti, Bhāskaranandi, and Yogācārya. Mūladeva, an arch-thief of the Brahmanical fiction, is supposed to have composed *Steya-śāstra* or *Steyasūtra*, a manual of thieving.
7. *Dhūrta-vidyā* or the art of knavery. Mūladeva was supposed to be expert in this art. He was surrounded by pupils whom he used to explain the significance of *dambha* or hypocrisy which was essential in playing knavery. *Dhūrta-samāgama-prahasana* by Jyotirīśvara, composed in V. S. 1933, is recorded in the Jodhpur Collection, pt. II B 1965, p. 148.

8. *Dhātu-vidyā* or Alchemy is considered as one of the 64 *kalās*. Udyotana sūri (A. D. 778) has provided some details about *dhātuvāda*. The students who resided in the *maṭhas* were trained in this lore. This art was practised in a secluded place of the Vindhya forest. It is stated that, while practising alchemy, the red colour of flames of fire indicated the presence of copper, yellow of gold, white of silver, black of iron, and colourless flame of bronze. *Dhātuvāda* is considered as a faultless method of acquiring riches. The *Joṇipāhuḍa* is considered as the source of acquiring this lore. *Dhātuvāda* is also known as Narendrakalā.
9. *Gandharva-veda* or the art and science of music, comes under the category of the Vedas. There was a practice of paying homage to Tumburu and Nārada while undergoing the training of playing musical instruments. *Svara-prābhṛta*, a portion of the 14 *Pūrvas* which is no more extant now, was supposed to have dealt with the description of seven notes, their place of origin, etc. The *Anuyogadvāra-cūṇi* has cited three Prakrit verses on *svaras* which shows that there must have been a treatise on the subject in Prakrit.
10. *Gandha-śāstra* or book on the preparations of fragrant substances, is referred to in the *Bṛhatkathā-śloka-saṅgraha* of Budhasvāmin. The *Gandha-yukti-śāstra* is mentioned in the *Taraṅgalolā* (152) of Nemicaṇḍra. Varāhamihira, in his *Bṛhatsaṃhitā*, deals with *Gandha-yukti* (77). His commentator Bhaṭṭotpala cites verses from a Nighaṇṭu-lexicon wherein the words employed in the texts are explained. The commentator has cited a Prakrit verse from the *Gandha-yukti* written by Īśvara. P. K. Gode has referred to a rare manuscript of the *Gandhavāda* with its Marathi commentary composed between A. D. 1350 and 1550.
11. *Haṭṭhi-sikkhā* or the art of training of Elephants was an important subject in ancient India. Treatises were written on this topic. Durlabharāja, a Jaina layman, wrote *Hastī-parīkṣā*, also known as *Gaja-prabandha* or *Gaja-parīkṣā*, in V. S. 1215 / A. D. 1159.
12. *Joṇi-pāhuḍa* or Yoni-prābhṛta is as important as the *Aṅgavijjā*, referred to earlier. It is acceptable to both the Digambaras as well as the Śvetāmbaras. Most probably, the text may be an earlier composition before the division of the two sects. According to a tradition, this work had been composed by ācārya Dharasena out of a portion of the *Agrāyaṇī-pūrvā*, one of the sacred Pūrvā texts, while residing in Girinagara (Girnar) in Saurāṣṭra. Originally, the text is said to have contained 28000 *gāthās*. According to tradition, this text was going into oblivion and the author restored it in Kali age.

According to the *Bṛhatṭippanīkā* (written in V. S. 1556), Dharasena composed this work after 600 years of Mahāvīra's *nirvāṇa* (i. e. between the first and the second

century A. D.) The author, also known as *prajñā-śramaṇa* (Ascetic of Wisdom) is said to have acquired it as a favour of goddess Kuṣmāṇḍī for his disciples, Puṣpadanta and Bhūtabali, who were called from the Āndhra region. Dealing with the importance of this work, it is stated in the *Kuvalayamālā*: "The summit of Mount Meru might shake and the current of the river Gaṅgā might go reverse, but whatever is laid down in the *Joṇi-pāhuḍa* will never go wrong." According to the tradition, ācārya Siddhasena is said to have created magical horses after studying the instructions laid down here. It has been stated that, if a Jain monk at the time of accepting monkhood, deposited wealth under the earth and later he was unable to trace it, he could successfully seek the assistance of the instructions laid down in this work. The manuscript of this important work is preserved in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. It contains 800 *gāthās*.

13. *Mayaṇa-mauḍa* (*Madana-mukuta*) has been referred to as a Prakrit work, composed by Gosāi Vipra of Mahāpura, situated on the bank of the Sindhu river. It begins with obeisance to *Makara-dhvaja* (having a fish emblem on his banner). It has been referred to in the Jodhpur Collection Pt. II (B), 1965, p.155.
14. *Mṛga-pakṣi-śāstra* or the knowledge of animals and birds. The knowledge of horses, elephants, bulls, dogs, cocks, tortoises, and goats was considered very important in ancient India, specially by royalty. Varāhamihira dwelt on the characteristics of cows, dogs, cocks, tortoises, goats, and so forth. Dealing with the characteristics of cows, the author has stated that he gathered the information from Parāśara, the teacher of Bṛhadratha. The commentator has cited Śālihotra in support of his views. Dealing with the dogs he cites quotations from Garga as an authority on the subject. Regarding cocks, tortoises, and goats, the authority of Garga has been cited. Haṁsadeva, a *protégé* of Śaṇḍadeva, wrote a treatise of the same title in Sanskrit. It is a rare work on zoology, containing 1712 stanzas. Its manuscript is preserved in the palace library of Trivendrum. The work is divided into 36 sections, dealing with the nature, habits, species, young age, sporting, conception, food habits, duration of life, and so on of 225 animals and birds.
15. *Porāgama* or the art of cooking, is mentioned in the *Vasudevahiṇḍī*. *Sūda-śāstra* which has been ascribed to Bhīmasena, finds a mention in the *Bṛhat-kathā-śloka-saṅgraha*. It is also known as *Anna-saṁskāra-śāstra*. Elsewhere it has been stated that the art of cooking depended on the knowledge of the science of medicine and in order to acquire this knowledge people used to travel to the country of Yavana (XXIII. 107). King Nala, the husband of Damayantī, is said to have been expert in preparing delicious dishes with the heat of sun-rays.

16. Pāśa-kevalī or Pāśaka-kevalī, it is also known as Pāśaka-vidyā, pāśa being a particular constellation in astronomy. It is an art of foretelling events by casting dice (pāñsā in Hindi). It has been ascribed to Garga, who has been called a great Jaina muni (The Jodhpur Collection, Pt. I, 1963, p. 220). Garga also has been referred to by Varāhamihira along with Parāśara, Kaśyapa, and other exponents, and by Ṭhakkura Pheru along with Haribhadra, Jauna, Varāha, and others in his *Jyotiṣasāra*.
17. One other Pāśa-kevalī in manuscript form contains certain technical words with the help of which good or bad events are predicted.
18. Keith has referred to two treatises under the title of Pāśakevalī, preserved as parts iv and v of the Bower manuscript in bad Sanskrit with many signs of Prakritic influence. The language of this work is of peculiar character, being popular Sanskrit, heavily affected by Prakritism (perhaps 4th century A. D.).
19. Pañca-pakṣin or Pañca-pakṣi-parijñāna is still another work on science of divination, containing auguries, ascribed to Śiva: through it one is able to foretell the future events in which five vowels are associated with five birds.
20. The Pañca-pakṣi-stavaka in Old Gujarātī and the Pañca-pakṣi-śakunāvalī by Nārāyaṇa Bhaṭṭa (V. S. 1840) are recorded in the *Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts*, part III, Munirāja Śrī Puṇyavijayaji, Ahmedabad 1969. Varāhamihira has also composed a work under the same title.
21. The Rajasthan Oriental Research Institute Jodhpur Collection (part II B, 1965, pp. 328, 330) has recorded several works, bearing the titles *Pañca-pakṣi-praśna*; *Pañca-pakṣi-śakuna-śāstra*, *Pañca-pakṣi-śakuna-śāstra* (with commentary), *Pañca-pakṣi-ṭippana* by Kalyāṇakaraṇa Śukla (V. S. 1908).
22. *Ramala* or Pāśaka-vidyā: Ramala is an Arabic word, meaning a mode of fortune-telling by means of casting dice, marked with points. These points give an answer to one's question. Obviously, this art has been borrowed from the Arabs and numerous works have been composed on the subject. According to the Jaina tradition, Ācārya Kālaka is said to have brought this art from Yavana(deśa). Muni Bhojasāgara (18th century A. D.) has written the *Ramala-vidyā*, still unpublished. The *Ramalaśāstra* has been referred to by Meghavijaya in his *Meghamahodaya*, also known as *Varṣaprabodha* (V. S. 1735). It is written in mixed Sanskrit and Prakrit. It has been published. Various works on *Ramala* have been recorded in the catalogues of manuscripts of Rajasthan Oriental Research Institute, Jodhpur Collection and elsewhere. This indicates the popularity of the subject in later centuries.

23. Like *Ramala*, *Tājika-vidyā* (*Tāzī* is a Persian word, meaning 'Arabic'), also indicates the Muslim influence. This art had gained popularity in the 18th or the 19th century. Numerous manuscripts on the subject have been preserved in the Rajasthan Oriental Research Institute Jodhpur Collection, Jodhpur. *Tājikam* by Nīlakaṇṭha (written in Sanskrit in V. S. 1840), has several commentaries. *Tājika-sāra*, *Tājika-sudhā-nidhi*, *Tājika-padma-kośa* are some of the important treatises on the subject.

Śubhaśīlagani in his *Pañcaśatiprabandha* (I, 75, pp. 40-1) (A. D. 1464), under the title *Tājika-grantha-viracana-sambandha* has provided an account of the composition of the *Tājika-grantha*. It so happened that once the Moghuls invaded Gujarāt. During the invasion they caught hold of some local people. Amongst them was a learned Jaina ācārya. He was taken to Khurāsān where in course of his sojourn he made a study of *Yāvanika-sāstra*. Later on the basis of this *sāstra* he composed the *Tājika-grantha*. This work contained the knowledge of past and future, but it has been stated that, as the people were not intelligent enough, they were unable to grasp it fully.

24. *Vṛkṣāyurveda* was an art and science of planting or cultivating trees, flowers, and fruits in ancient India. It finds mention in the *Arthaśāstra* of Kauṭilya. It is mentioned in Saṅghadāsa gaṇi's *Vasudevahiṇḍī*. We are told that Samudradatta was expert in the art of *Rukkhāyuvveya*. This art is also mentioned in Budhasvāmin's *Bṛhatkathāślokaśaṅgraha* (V. 225). Viśvila, a young artisan, was expert in the craft. He cut down the wood from the forest and manufactured a flying machine out of it. He also manufactured valuable cooking utensils conducive to health and longevity in accordance with the rules laid down here. The *Bṛhatsamhitā* of Varāhamihira contains a chapter known as the *Vṛkṣāyurvedādhyāya* (55). Here the ancient sages like Kaśyapa and Parāśara are mentioned. They laid down rules with regard to planting and cultivating trees.

In the medieval works, mention may be made of *Kṛṣiparāśara*, the *Abhilaṣitārthacintāmaṇi*, the *Viśva-vallabha* of Cakrapāṇi, the *Vṛkṣāyurveda* of Surapāla, the *Upavana-vinoda*, and others. (M. R. Bhat, Introduction to *Bṛhatsamhitā*, p. 527). The *Puppha-joṇi-sattha* by Nemicaṇḍra gaṇi, is referred to in his *Taraṅgalolā*. Monier Williams has mentioned the *Vṛksacikitsā-ropanādi*. In Kannaḍa we come across the *Bijāropana-nakṣatra* (the constellation for planting trees.)

25. *Vivāha-paḍala* (*Vivāha-paṭala*), dealing with marriage, seemed to be very popular in ancient India. Jainas as well as non-Jainas have written on this subject. There were several works bearing the same title. Bhaṭṭotpala (c. 9th Cent. A. D.), the commentator on the *Bṛhatsamhitā*, has referred to two such works; he is reported

to have commented upon this work. The *Bṛhajjātaka* of Varāhamihira has referred to *Vivāha-paṭala*. Elsewhere though it forms a chapter of the *Bṛhatsaṃhitā*, Vindhyaśāsin is mentioned as author of this chapter. Sāraṅgadhara was still another author who composed the work bearing the same title in V. S. 1535. Pītāmbara was one other writer who composed it in V. S. 1579. This popular work is also recorded in the Rajasthan Oriental Research Institute Jodhpur, Collections, Jodhapur, where it is stated that it was composed in V. S. 1856 and commented by Kāśīnātha in V.S. 1912 with *Stavaka*.

The Jainas also composed *Vivāha-paṭala*. It is mentioned in the *Nīśītha-cūrṇi* but without the name of the author. Elsewhere, Abhayakuśāla or Ubhayakuśāla has been referred to as the author of the work. The manuscript contains 130 verses, interspersed with quoted Prakrit verses. The work has been commented by several authors which indicates its popularity.

26. *Vaiśika-śāstra* or the art of courtesans or harlotary. Courtesans were well-versed in this art. Dattaka or Datta-vaiśika is said to have been the author of the *Vaiśika* which was composed for the sake of courtesans of Pāṭaliputra. The commentary of the *Sūtrakṛtāṅga* narrates a story of a courtesan who tried to seduce Dattaka by employing charms mentioned in the *Vaiśika*; she did not succeed. But she would not give up. She played another trick when Dattaka was caught and thrown into fire. The art of *Vaiśika* has been mentioned in Bharata's *Nāṭyaśāstra* and *Kuṭṭinimata* of Dāmodara. It forms a chapter of the *Kāmaśāstra*. It is said that one who knows the art of *Vaiśika*, is supposed to be skilled in all arts and crafts, he is able to captivate the heart of women, and is expert in conducting love affairs. Bhojadeva, the great poet, has stated in his *Śṛṅgāramañjarī* : "As people are frightened of a tiger, so are the prostitutes of showing true love to their paramour; that is how a number of paramours have been deceived by prostitutes." We are told in the *Vaiśikatantra* : "If it is not possible to acquire wealth out of real death, the faked death has to be practised." The *Sūtrakṛtāṅga-cūrṇi* (p. 140) cites a Sanskrit quotation from this treatise saying, "The mind of women is difficult to conceive or fathom."
27. *Sāṇa-ruya* (*Svāna-ruta*) or the barking of dog, deals with the prediction of events by interpreting the barking of dogs. The treatise finds a place in the Jaina manuscripts of Patan Jaina Bhandar. It has been noted in *Jñāna-ratna-kośa* (p. 400) 9th chapter contains 20 gāthās.
28. *Siddhānta-pāhuḍa* deals with the effect of application of collyrium to the inner coat of eyelids, application of an unguent in the feet (*pāda-lepa*) and keeping tablets in the mouth (*guṭikā*).

We have numerous manuscripts on different other subjects. Here are noted :

1. *Cudāmaṇi* or *Cudāmaṇi-sāra-śāstra*, containing 75 *gāthās*; not available.
2. *Chāyā-dāra* deals with interpretation of events by observing shade. It contains two-page manuscript, covering 123 *gāthās*; in Pāṭaṇ Jain Bhandār.
3. *Chūṅka-vicāra* deals with prediction of events by one's sneezing; manuscript in Pāṭaṇ Jain Bhandār.
4. *Garuḍa-sattha* (*Garuḍa-śāstra*) deals with the cure of snake-poison.
5. *Jaya-pāhuḍa* deals with the science of prognostication; contains 378 *gāthās*.
6. *Nāḍī-dāra* deals with particular artery of human body; Ms. in Pāṭaṇ Jain Bhandār.
7. *Nāḍī-viyāra* deals with good or bad events arising out of the movement of right or left artery; MS. in Pāṭaṇ Jain Bhandār.
8. *Nimitta-dāra* deals with *nimitta*; MS. in Pāṭaṇ Jain Bhandār.
9. *Nimitta-pāhuḍa* deals with *nimitta* such as *kevalī*, *jyotiṣa*, *svapna*, etc.
Nimitta-śāstra deals with *ākāśa*, *candra*, *utpāta*, *varṣā-utpāta*, *deva-utpāta-yoga*, *rāja-utpāta-yoga*, having good or bad omen arising out of rainbow, the illusory town (appearing in the sky : *gāndharva-nagara*), occurrence of streak of lightening and a line of clouds. It is composed by Ṛṣiputra, son of *ācārya* Garga. Bhaṭṭotpala, the commentator of the *Bṛhatsamhitā*, has referred to Ṛṣiputra. It contains 187 *gāthās*.
10. *Meghamālā* deals with future events taking into consideration the movements of constellations and the signs of rains; MS. in Pāṭaṇ Jain Bhandār.
11. *Paṇha-vāgarāṇa* (*Prasṇa-vyākaraṇa*) deals with the questions and answers by a deity appearing in a linen cloth, a mirror, a thumb, or an arm. It consists of 450 *gāthās*. A palm-leaf MS. is catalogued in Pāṭaṇ Jain Bhandār.
12. *Pipīliyā-nāṇa* (*Pipilikā-jñāna*) predicts the good and bad omen arising out of the movement of ants bearing a particular colour. The MS. containing eight stanzas is available in Pāṭaṇ Jain Bhandār.
13. *Praṇaṣṭa-lābha* predicts profit and loss and life and death; MS. in Pāṭaṇ Jain Bhandār.

Then we have *Śakuna-jñāna* or *Śakuna-vidyā* (*Sagun* in Hindi) or the knowledge of birds or omens or augury, was considered most important in those early days in the absence of scientific knowledge. It was a sort of hymn or song sung at festivals to secure good

fortune. *Śakuna-sukta* or the bird-hymn is mentioned. *Śakuna-ruta-jñāna* or the knowledge of notes of birds was considered very important. It was known as totemism which would unite the tribal people in a sympathetic relation with nature. Śiva is known as *Paśupati* or lord of animals. Nandi is associated with *Paśupati*, Garuḍa with Viṣṇu, Hanṣa with Sarasvatī and Mūṣaka with Gaṇeśa. This affinity was so strong that the species of animals and birds were associated with superstitious beliefs or auspicious or inauspicious omens by local tribal people. According to Indian tradition, the omenology has been handed over right from Indra, Bṛhaspati, Śukra, and renowned sages like Parāśara, Garga, and Bhāradvāja. According to the author of the *Bṛhatsamhitā*, King Dravyavardhana, the ruler of Ujjayanī (A. D.495-515) wrote a treatise on the subject. The author of the *Bṛhatsamhitā* has devoted several chapters related with the topic. They are : *Śākunam*, *Antara-cakram*, *Virutam*, *Śva-cakram*, *Śiva-rutam*, *Mṛga-ceṣṭitam*, *Gaveṅgītam*, *Aśveṅgītam*, *Hasti-ceṣṭitam*, *Vāyasavirutam* and *Śakunottaram*. In the course of his commentary, Bhaṭṭotpala has cited Bhagavān Garga, Ṛṣiputra, and Parāśara. Parāśara has dealt with seasons and their effects on the sexual instincts of animals. Dealing with the chapter on dogs the commentator has cited references from Parāśara and Garga. He cites 32 verses from *Akṣara-kośa* of Yavaneśvara.

Various other works on *śakuna-śāstra* are mentioned. The *Gṛhagodhā-vicāra* and the *Kṛkalāsa-vicāra* are referred to in the catalogue of Sanskrit and Prakrit Mss., Pt.III, p.960 (compiled by Munirāja Śrī Puṇyavijaya, Ahmedabad 1969). *Svarodaya-prakarana*, a work of *Śakuna-śāstra*, was composed at Aṇahillapura during the reign of Ajayapāla of Gujārāt. In the city of Dhārā, there lived a Brāhmaṇa Āmradeva by name. His son Narapati was efficient in *mantra* and *tantra* and possessed the knowledge of *Cuḍāmaṇi*. This treatise was composed by him. It has several commentaries*.

* The present write up is partly based on author's '*Secular Literature*', chapter nine of his forthcoming book, *History and Development of Prakrit Literature*.

SĀHITYAMĪMĀNSĀ : PRAKRIT TEXT RESTORED

V. M. Kulkarni

This paper deals with the highly corrupt Prakrit passages from the *Sāhityamīmāṃsā* which, to my despair, had been left out as beyond restoration in my two earlier studies¹ :

1. *Nibhuam khunam sasijai* (?)...p.68

Note : This verse, which is very corrupt, containing as it also does a lacuna, may be restored with the help of the *Śṛṅgārāprakāśa* (Vol. I, p. 619, *ṇihuam khu ṇisasijjai*, etc.) :

णिहुअं खु णीससिज्जइ रुव्वइ राईसु तं पि णीसद् ।
पइम्मि कआवराहे हिअइच्छिआणि णहुविज्जांति ॥
(निभूतं खलु निःश्वस्यते रुधते रात्रिषु तदपि निःशब्दम् ।
पत्यौ कृतापराधे हृदयेप्सितानि ह्युयन्ते ॥)

2. *Alaam janamti dakaha* (?)... p.96

Note : The text of this verse, too, is highly corrupt. It is cited as such in Bhoja's *Sarasvatikaṇṭhābharaṇa* (V. v. no 13, P. 576) and Narendraprabha's *Alaṃkāramahodadhi* as an example of *rasābhāsa*. Metrically, both quotations are imperfect. There the text makes clear mention of 'Daśakandhara,' 'Rāghava,' and 'Janakasutā'; and these names lead us to trace the verse to the *Setubandha*. Although its *Nirnayasagar* edition does not include it, the Calcutta edition (*Rāvaṇavahamahākāvya*) presents it at XV. 66. K. K. Handiqui² rightly observes : "But not a few commentators from different parts of India seem to have rejected it because of the unpleasant idea involving Sītā in the description."

पुलअं जणेंति दसकंधरस्स राहव-सरा सरीर-अडंता ।
जणअ-तणआ-पओहरःप्फंस-महग्धविअ-कर-जुअल-णिव्वूठा ॥
(पुलकं जनयन्ति दसकन्धरस्य राघव-शराः शरीर-पतन्तः ।
जनक-तनया-पयोधर-स्पर्श-महार्घित-कर-युगलनिर्व्यूठाः ॥)

3. *Hatthi puhaiṇa hi śuddham* (?)... p.101

Note : This verse is undoubtedly highly obscure. But the significant expression 'suapaḍamuggiṇṇaditta' provided the cue. The expression is a corrupt form of 'sua-paḍhamubbiṇṇadamita' which in a flash led me to identify the verse with the *Gāthāsaptasatī* II. 200 :

हंदि पलोएहि इमं विअसिअ-वअणा पइस्स अप्पेइ ।
 धरिणी सुअ-पठमुब्भिण्णदंत-जुअलंकिअं बोरे ॥
 (गृहाण प्रलोकयस्वेदं विकसि-वदना पत्युर्पयति ।
 गृहिणी सुतप्रथमोद्भिन्न-युगलङ्कितं वदस्व ॥)

Hemacandra's gloss on his *sūtra* (Prakrit Grammar VIII 2. 181) probably draws the example from the *gāthā* under discussion and that Hemacandra's text of the *Gāthāsaptasatī* had the reading '*Haṇḍa paloesu imañi*'.

4. *Jijipuuemidisapurālali* (?)... p.104

Note : This highly corrupt text contains a few indications which lead us to identify it with *Gāthāsaptasatī* VI. 30. A close and comparative look at the corrupt text and this *gāthā* provides indisputable proof for the identification :

Corrupt form :

जिजी पुउमिदिसपुरळलि एहि एप्प ससे तत्थ तुह।
 पडिमा परिपाडि वहलस ललदिसा अक्कं (?) ॥

Correct original form :

जं जं पुलएमि दिसं पुरओ लिहिअ व्व दीससे तत्तो / तत्थ।
 तुह पडिमा-परिपाडि वहइ व्व सअलं दिसाअक्कं ॥
 (यां यां प्रलोकयामि दिशं पुरतो लिखित इव दृश्यसे ततः / तत्र ।
 तव प्रतिमा-परिपाटी वहतीव सकलं दिशा-चक्रम् ॥)

5. *Pa...saga ana vasattarā atilo* (?)... p.115

Note : This *gāthā*, too, is extremely corrupt; but the significant expression '*ṇahabhūsaṇa*' (addressed by the *Khaṇḍitā nāyikā* with a *double entendre*— one applicable to *āditya* — the sun (who is an ornament of the sky) and the other to her faithless husband (who bears the nailmarks on his body)— leads us to identify the present verse with G. S. VII. 53 :

पच्चूसागअ रंजिअदेह पिआलोअ (पा. भे. तइलोअ) लोअणाणंद ।
 अण्णत्थ खविअ-सव्वरि णहभूसण दिणवइ णमो दे ॥
 (प्रत्यूषागत सज्जित-देह प्रियालोक (पा. भे. त्रैलोक्य-) लोचनानन्द ।
 अन्यत्र क्षपितशर्वरीक नभो-भूषण दिनपते नमस्ते ॥)

6. *Jaṇ vahaja variaddaṇ* (?)... p.117

Note : This verse is extremely corrupt. It could, however, be restored with the help of two other equally corrupt versions found in the *Śṛṅgāraprakāśa* :

(i) *Caṃpahai bīkaṇṭhaṃ (?)... p.818*

(ii) *Jaṃ vahai pīakhaṇḍam (?)... p.1173*

The correct original form of the verse would be :

जं वहइ बीअकंडं मज्झ सुओ एक्क-पहर-विणइवाई ।
तं कुलदुसणि सोण्हे धणाण तुह मत्थए पडउ ॥
(यद् वहति द्वितीय-काण्डं मम सुत एकप्रहारविनिपाती ।
तत् कुलदूषणे स्तुषे स्तनयोस्तव मस्तके पततु ॥)

7. *Samkhakulami tti sa (?)... p.121*

Note : Only the *pratīka* 'samkhakula' is given here. On its basis, and taking into consideration the context of 'samudre pañkajam varṇyam'. Although lotuses do not exist in an ocean, they should be so described. We identify the verse intended to be cited, and indicated by the *pratīka*, to be *Setubandha* VIII. 99 :

संख-उल-धवल-कमले फुड-मरणअ-हरिअ-वत्त-भंग-णिहाए ।
विदुम-मिलिअ-किसलए उहअ-तटाबद्ध-संकमम्मि णलवहे ॥
(शङ्ख-कुल-कमले स्फुट-मरकत-हरित-पत्र-भङ्ग-निघाते ।
विदुम-मिलित-किसलये उभय-तटाबद्ध-संक्रमे नल-पथे ॥)

8. *Samdikṣīrāṇaṇehavahi (?)... p.155*

Note : This *gāthā* is corrupt almost beyond recognition. Fortunately, the *Śṛṅgāraprakāśa* comes to our aid in restoring it; the author of the *Sāhityamīmāṃsā* adopts the whole passage dealing with the six *pramāṇas*, *śabdāntara* and others, from the *Śṛṅgāraprakāśa* (Vol. IV, pp.886-887) :

चंदं कीराण इहे पहिआण पहे मआण छेत्तम्मि ।
तुह कलमगोवि थेआख-रसिअं ण चलइ पअंप्पि ॥
(वृन्दं कीराणां नभसि पथिकानां पथि मृगाणां क्षेत्रे ।
तव कलमगोपि स्तोक-ख-रसितं न दलति पदमपि ॥)

9. *Sahadadhannano jatai (?)... p.157*

Note : The author of the *Sāhityamīmāṃsā* adopts all the passages, dealing with the six *pramāṇas*, *śruti*, and others, from the *Śṛṅgāraprakāśa* (Vol. IV pp.887-888). The verse which is corrupt at both places may be restored as follows :

सच्चं सण्णा (पा. भे. धण्णा) धण्णा जा तइआ केसवेण गिरिधरणे ।
गुरभारवावडेण वि उज्जुअअच्छं चिरं दिट्ठा ॥

(सत्यं संज्ञा (पा. भे. धन्या) धन्या या तदा केशवेन गिरिधरणे ।
गुरुभारव्यापृतेनापि ऋजुकाक्षं चिरं दृष्ट ॥)

First cited in the *Śṛṅgārāprakāśa* Vol. I. p. 269; Vol. IV p.888.

10. *Lacchīe kuvalaadulukkā* (?)... p.158

Note : This verse, too, had been first cited in the *Śṛṅgārāprakāśa* (Vol. IV P.890) in an identical context. The verse is corrupt at both places. It may be reconstructed as follows :

लच्छीए मुद्ध-कुवलअदलुज्जला जलहि-महण विरममि ।
दिट्ठी जअइ सअंवर-माल व्व हरिमि णिवडंती ॥
(लक्ष्म्या मुग्ध-कुवलय-दलोज्ज्वला जलधि-मथन-विरमे ।
दृष्टिर्जयति स्वयंवरमालेव हरौ निपतन्ति ॥)

11. *Kalahoujjalagau* (?)... p.158

Note : This verse is highly corrupt; but the corresponding passage in the *Śṛṅgārāprakāśa* (Vol. IV P.890) helps restore it :

कलहोउज्जल-गोरं कलहोअसिआसु सरअ-राईसु ।
चुवंति अणिमिच्छं (पा. भे. विअसिअच्छं) विअट्ठ (पा. भे. विअट्ठ) जिअईमुहं धण्णा ॥
(कलधौतोज्ज्वलगोरं कलधौतसितासु शरदात्रिषु ।
चुम्बन्ति अनिमिषाक्षं (पा. भे. विकसिताक्षं) विवृत् (पा. भे. विदग्ध) युवति-मुखंधन्याः ॥)

References :

1. i. "The Sāhitya-Mīmāṃsā : Prakrit Text Restored," *The Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, No. 15, Surat, August 1970.
- ii. "Sāhitya-Mīmāṃsā : Prakrit Text Restored," *Sambodhi*, Vol. 5, No. 2 & 3, Ahmedabad 1976.
2. "Introduction," Pravarasena's *Setubandha*, Translation, Prakrit Text Series, Ahmedabad 1976, p. 113 thereof.

NOTES ON SOME PRAKRIT WORDS

H. C. Bhayani

(1) *Āḍuāliya*

The Partridge In / And The Cart

In Agastyaśiṃha's *Cūrṇi* on the *Daśaveāliyasutta*¹ (c. late 6th Cent. A. D.), while treating various types and sub-types of the *udāharaṇas*, the following story is given as an illustration of the *Vyaṃsaka* ("trickster, trickery") subtype of *Hetu*¹ :

एकेण गामेस्सएण कट्टु-सगडेण णगरं जंतेणं अंतरे तित्तिरी मता लद्धा । तं सगडे पक्खिवित्ता णगरे पविसंतो
णगर-धुत्तेण पुच्छितो - कहं सगड-तित्तिरी लब्धति ? । तेण भणितं - तप्पणादुयालिताए । धुत्तेण सक्खिणो
आहणिकुणं सगडं स-तित्तिरीयं णीयं । गामेस्सओ स-चित्तो अच्छति । अण्णेण विडेण पुच्छिता - किं चित्तेसि ?
तेण सव्वं कहितं । विडो भणति - जाहि पदेसिणि वेदेत्ता भण 'विसिट्ठं पि ता तप्पामाडुगालियं देहि' । दिण्णाए
'अंगुली दुक्खति' ति महिलाए आदुतालावेहि । तं महिलं स-सक्खियं हत्थे धेतुं भण - तप्पणाडुतालिता सगड-
तित्तिरिए कीता । तेण जहोवएसं कतं । धुत्तेण सण्होरं जेमावेत्ता सगड-भरो विसज्जितो, णियत्तिया भज्जा ॥

Translation :

A villager while going to the city with his cart loaded with pieces of wood saw a dead partridge on the way. He picked it up and put it in the cart. As he entered the city, a city-rogue asked him : "For how much can I get the cart-partridge ?" The other replied, "In exchange of commingled barley-groats." The rogue called witnesses and took away the cart with the partridge. The villager sat worrying. Another clever and cunning fellow asked him : "What is your worry ?" The other man told him all that happened. The cunning fellow said : "You approach that rogue with your index finger wrapped up and tell him, 'Give me the commingled barley - groats we agreed upon.' When he gives it, tell to the chief lady of his house that "my finger aches" and get it soaked by her (in cold water ?). Then getting hold of that lady in the presence of witnesses tell the rogue : "I have bought the barley-groats (*tappaṇa*) and the soaker (*āḍutālītā*) in lieu of the cart-partridge." The villager acted in accordance with the instructions. The rogue with humble submission dined him, returned the cart, discharged him, and called back his wife.

Notes : *tappaṇāduyālītā*, *tappaṇāḍugāliyā*,
āḍutālāv-, *tappaṇāḍutālītā*.

If the inorganically inserted *-t²-* and *-g-* are removed and *-du-* in the first form is taken to be a mistake for *-ḍu-* in other forms, we would have *tappaṇāḍuāliā* and *āḍuālāv-*.

In the first occurrence *tappaṇāḍuāliā* means 'barley-groats (Pk. *tappaṇa* = Sk. *saktu*) which are commingled' (*āḍuāliā* : past passive participle used as a modifier) (with probably ghee). Hemacandra has given *āḍuāli* in the sense of 'mixing', 'mixture', (*miśratva*, *misrībhava*, *Deśināmamālā*, I. 69). Gujarātī *āḍvaḷvu* means 'to mingle a powdery substance (e. g. grain-floor) with a liquid and coagulate.' In the third occurrence in the cited passage *tappaṇāḍuāliā* means, 'barley-groats (*tappaṇa*) and the person who has soaked them' (*āḍuāliā* : feminine agent noun)³. In the second occurrence it is to be taken as ambiguous having *double entendre*. The rogue played a verbal trick on the villager by using the expression *sagaḍa-tittiri* which can mean 'the partridge that is in the cart and the cart and the partridge'. He is paid back in the same coins through a matching verbal trick : *tappaṇāḍuāliā* can mean 'barley-groats mingled' and 'barley-groats and the mingler'. The 'aching' finger is treated by immersing it in the cold water⁴.

sanhoram : This is glossed in the Notes as *salajjani* 'being ashamed, shamefully'. It seems to be a corrupt reading for *sa-nihoram*. In Modern Hindi *nihornā* means 'to entreat', *nihorā* entreaty. It occurs in Apabhraṃśa in an illustrative citation given in the *Svayambhūcchandas*, VIII 10-105⁵.

Another version of this story occurs in Saṃghadāsa's *Vasudevahiṇḍī* (c. mid 6th century A.D.)⁶ where it is given as a tale narrated by Kamalasenā to her husband Dhammilla to illustrate the roguish and cheating character of the urban people. Its later part is completed by Dhammilla.

In that version the cartman brings with him in the cart a cage with a partridge in it. The roguish sons of a seller of medicinal herbs (*gaṃdhiya-putta*) tricked the cartman to sell to them the *sagaḍa-tittiri* (differently interpreted by the buyer and the seller) for one *kārṣāpaṇa*. Thereafter, following the instruction of a benign nobleman the cheated cartman approached the rogue and offered them his ox in lieu of *tappaṇāḍuāliyā*, but on condition that, that is given to him at the hands of their mother, nicely dressed and adorned. When the mother came to give the barley-groats, the cartman caught hold of her and went away. The dispute was ultimately settled in favour of the cartman, who was liberally compensated.

Now, the editor and translators of the *Vasudevahiṇḍī* have failed to grasp the meaning and significance of the Prakrit expression *tappaṇāḍuāliyam* in the text of this story. The editors have emended it as *tappaṇāḍupaliyā* i. e. the two *pālīs* (a measure) of the barley-groats, and the translators also have depended upon this emendation. But in the emended expression there is no scope for the *double entendre* which is pivotal for the point of the story as shown above in the case of the *Daśakālīka-cūrṇī* version.

As a tale-type, this story is based on the principle of 'tit for tat' or clever retaliation.

Deception by some verbal trick or equivocation is the motif in one class of these tales⁷.

Incidentally, we may note two other occurrences of *āḍuyāl-* from Prakrit literature. In the *Āvaśyaka cūrṇi* (c. A. D. 600-650) (P. 447) (Haribhadra's *Vṛtti*, P 342 a, Malayagiri's *Vṛtti*, P. 452)⁸ occurs *aḍḍuyāliya* (v. l. *aḍḍuyāliya* - *aḍḍuyāliya*)⁹.

तत्थ पत्थो सरिसवाणं छूढो । ताणि सव्वाणि अडुयालियाणि ।

'A measure of *saṛṣapas* was thrown in it. All these were mixed up by stirring.' Later *aḍḍuyāliya* -occurs in a somewhat different sense. In Śīlāṅka's *Caṭṭapanna-mahāpuris-cariya* (A. D. 869) it is used in the sense of stirring and heaving felt in the stomach due to undigested food : अडुयालियं (v. 1. अडुयालियं) पोदुब्भितरं (p. 319, l.11). Rajasthānī *aḍḍaro* preserves this meaning¹⁰. Monier Williams has given *āḍval* (*āḍvalayati*) 'to mix, mingle' on the basis of *aḍvalana* 'mixing, mingling' which occurs in the *Kātyāyana-śrauta-sūtra* and its commentary. *ṭval* is recorded in the *Pāṇinīya-Dhātupathā* (20, 5) as also *ṭal*-(20, 4), both in the sense of *vaidavya* 'to be disturbed.' Monier Williams considers these *ṭval*, *ṭal*, and *ḍval* as variants of the same root. Whitney observes that, as *āḍvalana* is used by only one scholiast, it is no proper root (*The Roots, Verb - forms*, p-59). Turner also thinks *ṭal*, *ṭval* and (*ā*)*ḍval* to be allied (CDIAL under 5450). However the Pk. and NIA. evidence (from Gujarātī and Rājasthānī) clearly show that *ṭal* (or *ṭval*) and *ḍval* have separate identities and semantic range.

This case further bears out the view that, with regard to those roots of the *Dhātupāṭhas* which remain unattested from the available Sanskrit literature, Middle Indo-Aryan and New Indo-Aryan sources can provide evidence to establish their authenticity. It would be rash to dismiss them as artificial creations of the grammarians.

(2) On the words *gommaṭa*, *gumaṭi*, *gumaṭā*

Late A. N. Upadhye had convincingly established¹¹ that the word *gommaṭa* in Old Marāṭhī and *gomṭā* in Modern Marāṭhī (and *gomṭo* in Koṅkaṇī) means 'fair,' 'handsome,' 'attractive,' 'good,' etc., and in Old Kannaḍa *gommaṭa* similarly signified 'pleasing,' 'excellent.' He has cited passages containing this word from several Marāṭhī literary texts of the 13th century and documents of the 17th century and from the Kannaḍa inscriptions of the 12th century. He has also rightly concluded that the word is of Dravidian origin and was an early loan-word in Marāṭhī (through Kannaḍa).

His other important conclusions that *gommaṭa* 'fair-skinned,' 'beautiful' was a household name, a pet name, a personal name of Cāmuṇḍarāya, the minister and general of the Gaṅga monarchs, who got carved, out of the rock, the famous image of Bāhubali at Śravaṇabelgoda in A. D. 981; that statue came to be called *Gommaṭeśvara* after the minister's name; and that through reinterpretation *Gommaṭa* was made later synonymous

with Bāhubali. Thus all earlier speculations and misunderstandings have been set at rest.

The present brief note aims at supplementing Upadhye's study of the word *gommaṭa* by pointing out three occurrences of the word *gumaṭī*, one as a Prakrit word and another as a Sanskrit word, not noticed by Upadhye or, to my knowledge, by any other scholar. The first occurrence is noted from a text passage datable in the first half of the 11th century A. D. and hence the earliest brought to light so far.

In Bhoja's *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*, to illustrate the *Sanikīrṇa* type of the Figure of Sound called *Jāti*, a verse is cited which has a mixture of Sanskrit, Mahārāṣṭrī Prakrit, and Apabhraṃśa (II. v. 10) languages. Its first line begins with the following words :

akaṭa-gumaṭī-candra-jyotsnā

The Mahārāṣṭrī word *akaṭa* is paraphrased by the commentator Ratneśvara as *āścaryaṃ*¹² and *gumaṭī* as *manojñā*. Thus the moonlight is described as wonderfully beautiful. It should be noted that one constituent of the meaning of *gumaṭī* here (applied to the moonlight) is 'white'. Compare the Marāṭhī phrase *gorā-gomṭā* in which, as suggested by Upadhye, we have collocation of two synonymous words to express intensity of whiteness.

The second occurrence of *gumaṭī* I happened to notice was in a verse cited in the *Prabandhacintāmaṇi* (A. D. 1305) of Merutuṅga in one of its manuscripts (*Pb Siglum*) dated the 17th Century A. D. The verse occurs within a legendary anecdote connected with the Paramāra king Bhoja and a poor man. The latter addresses to the King a self-composed Sanskrit verse which contains 11 *ṭī*-sounds. Its third line contains the following words : *priyā na gumaṭī* : 'I have not got a fair woman as my wife'.

The third occurrence is somewhat doubtful. In Someśvara's *Mānasollāsa* (A. D. 1131), the illustrative verse given for the musical *prabandha* called *Caturaṅga*, which is characterized by a mixture of several languages, is found in a highly corrupt form. I have attempted to restore it¹³. The first line of the verse is in Sanskrit, the second in the Mahārāṣṭrī Prakrit, the third in some regional dialect (Early Madhyadeśīya ?) and the fourth in Māgadhī. The third line has been restored by me as under :

jo govi-jaṇi gāije bahu-pare rūpiṃ tinho gomaṭā

The Mss. read *nihām—tinho* and *gomaya* respectively for the last two words. If my emendation of *gomaya* as *gomaṭā* is plausible, we have here an early 12th century occurrence of *gomaṭā* in the sense of *manojñā*. It cannot of course mean here *gaura*, because Kṛṣṇa is *śyāmala*, dark.

Thus *gomaṭa*, quite probably a Kannaḍa loan word in early Marāṭhī, is attested from more number of texts, of the 11th, 12th, and 14th century.

(3) Pk. *halāhalā/olā* and *bambhaṇi*

In a recently published paper on the 15th chapter (Teyanisagga, Gosalaya-saya), which gives an account of Gosāla Maṃkhaliputta, the leader of the *Ajivikas*, Roth has made the following observation on the significance of *Halāhalā*, the personal name of the potter woman, in whose shop Gosāla with his follower was accommodated :

“From this it appears that the name *Halāhalā* was given to the potter-woman, who accommodated Gosāla, in order to characterize her as a poisonous snake.” (p. 448, note 13).

Roth's observation is based on the meaning 'snake' recorded in PW and on *halāhala-dhara* 'a small, black, venomous kind of snake'. It may be noted that MW also records *halāhala* 'a kind of snake' from Indian lexicographers. It has, however, also recorded *halāhalā* and *halāhalā* 'a kind of lizard' and *halāhala* 'a kind of small mouse'. Besides, it has given *halinī* 'a kind of lizard'. All these derive from lexicographical sources.

It seems that there is strong evidence for supporting 'a kind of lizard' as the original meaning for *halāhalā*, *halāhala*, etc.

Roth has noted (p. 419) that, Hemacandra's *Deśināmamālā* records under 8.75 *halāhalā* with two meanings : *mālāra* (= SK. *mālākara*, *mālika* 'garland-maker') and *bambhaṇi* (= *bambhanika* according to Hemacandra's commentary on the passage). Roth has misunderstood *bambhaṇi* / *bambhanika*. We may note in this connection that the *Deśināmamālā* records under 8.63 *halāhalā* also with the single sense of *bambhaṇi* and further it has given *bambhaṇi* (with its variant *bambhani*) also under 6.90 in the sense of *halāhalā*. Corresponding to PK. *bambhaṇi*, the SK. form is *brahmaṇi*. Dhanapāla, using possibly the same source as Hemacandra, records (714) *halāhalā* as synonymous with *bambhaṇiā*.

Now, Hemacandra's *Abhidhānacintāmaṇi* records, as noted by Bechardas Doshi (p. 316, note 2. p. 429, not 1), under v. 1298 *halāhalā* with its synonyms *halinī*, *añjanikā*, and *añjanādhikā* in the sense of 'a type of lizard' and under 1299 *brāhmaṇi* in the sense of 'a fat lizard having red tail (*rakta-pucchika*)'. So here Hemacandra has given *halāhalā* and *brāhmaṇi* as Sanskrit words, but as words with somewhat different meanings. MW. has recorded *brāhmaṇi* from the *Rāmāyaṇa* in the same sense. The word is preserved in Hindi *bābhani*, *bāmhani* 'a type of lizard', and in Gujarati *boḍi bāmṇi* in the same sense.

Halāhala occurs in Hāla's *Gāhakośa* (1, 62) where the commentator Bhuvanapāla observes that *halāhalā* is the same as *gṛhagodhikā*, which is popularly called *brāhmaṇī*.

The *Deśī-Śabdakośa* has recorded from the Jaina *Āgama* literature *haliya*, *halliya*, 'lizard', 'brāhmaṇī'; *hallāhallā* 'a kind of insect'; *halaka* 'a kind of insect' and *halāhala* 'a kind of insect'.

We can conclude that the potter-woman's name *Halāhalā* signified 'a red-tailed big lizard.' Such personal names have been traditionally common down to the present day in the lower castes¹⁴.

Postscript

Dr. Roth has kindly sent to me a copy of H. Lueders's paper 'Von indischen Tieren' (included in his *Kleine Schriften*, ed. O. Von Hinuber, 1973, pp. 24-80) and has also drawn my attention to some Hindi textual data. I feel, however, that the Prakrit lexical evidence is much more relevant and it heavily weighs in favour of a non-poisonous type of lizard as the meaning of *halāhalā* (called in Gujarāṭī 'Sāp-nī-māsi,' aunt of serpent).

Notes And References :

1. *Dasakāliya-sutta*, Ed. Punyavijaya Muni, PTS series No. 17, Ahmedabad 1973, p. 28.
2. The Text of the *Dasakāliya sutta* has numerous forms with the inorganic -t (the so-called t-*śruti*). Comparable to the reading *āḍutālī* is *okkayallitāo*. (For *okkayalliyāo*. For the discussion of insertion of -t- in Prakrit forms, see *Vasudevahiṇḍī-Madhyama-Khaṇḍa*, Ed. H. C. Bhayani, R. M. Shah, LDS No. 99, Ahmedabad 1987, 'Introduction', pp. 38.
3. In the Sanskrit glosses given in the footnotes of the *Daśakālika*, the Prakrit expression is rendered as *tarpaṇa-cālikā* (p. 28, n. 9).
4. The Sanskrit gloss in the Notes on *āḍutālāvehi* is *śītīkaraṇārtham ācālaya* (p. 28, n. 8).
5. कण्ण परिपाडि, जणु जाणइ तोरा ।
चत्तउ जो सवइ, तसु कवणु णिहोरा ॥

'O Karṇa, people know your habitual practice. What entreaty can be made to him, who abuses that which is abandoned ?' This seems to be a citation from some Apabhraṃśa poem on the *Mahābhārata* theme.

6. Eds. Chaturvijaya Muni and Punyavijaya Muni, Gujarat Sahitya Akademi Reprint, Ahmedabad 1989, pp. *Vasudevahiṇḍī* Gujarati Translation by B. J. Sandesara (1988 reprint), pp. 85-86. *The Vasudevahiṇḍī* English Translation, J. C. Jain, Ahmedabad 1977, pp. 618-620.

7. H. C. Bhayani, *Lokakathā-nā Mūla ane Kuḷa*, (Gujarātī), Ahmedabad 1990, pp. 154-161.
8. *Āvaśyaka-cūrṇi* (-) - *Vṛtti* of Haribhadra, 1, p.228; also in the *Āvaśyaka* 1-1 *vṛtti* of Malayagiri.
9. The Sk. verb *āloḍ* is used in the same sense in a similar context :

स्थगिकायाः समाकृष्य सकूनालोड्य वरिणा ।
एकोऽपि भोक्तुमारेभे टक्को रङ्ग इव द्रुतम् ॥

(Hemacandra's *Yogaśāstra*, 2. 156)

10. See. H. C. Bhayani, " Rājasthānī aḍāravu, Gujarātī aḍdālvu," *Maruśrī*, 6, 2-3, Jan.- June, 1977, p. 65.
11. *Gommaṭa : Origin and Etymological Study of the Word*. Reprinted in the *Jinamanjaree*, 8, 3, New York 1993, pp. 15-32.
12. With *akaṭa* we can compare Apabhraṃśa *kaṭa*, *kaṭa-re* etc. occurring in the same meaning. In both the words *akaṭa* and *gumaṭī*, ṭ- has exceptionally remained unvoiced.
13. "The Prakrit and Desabhasa Passages from Someśvara's *Mānasollāsa*", *K.K.Handiqui Felicitation Volume*, 1983, pp. 174-175 (=Indological Studies, 1993, p. 306).
14. In story no. 37 of Rājaśekhara sūri's *Vinodakathā Saṃgraha*, we meet a gambler named *Halāhala* (l.34. b). The work is dated c. middle of the 14th century A. D.

References :

- Abhidhānacintāmaṇi* of Hemacandra, ed. Vijayakastursuri, Ahmedabad 1957.
- Deśināmamālā*, ed. Pischel and Ramanujaswami, Bombay 1938.
- Deśi Śabdakośa*, Ed. Muni Dulaharaj, Ladnun 1988.
- Deśi Śadba Saṃgraha*, edited and translated by Becharadas Doshi, Ahmedabad 1974.
- "Golsāla Maṅkhaliputta's Birth in a cow-stall Including Notes on a Parallel in the Gospel of Luke 2" by Gustav Roth in *Jain Studies In Honour of Jozef Deleu*, Tokyo 1993, pp. 413-455.
- Hāla's Gāhākosa* with the Sanskrit commentary of Bhuvanapāla, ed. M. V. Patwardhan, Part - I, Ahmedabad 1980.
- Pāialacchināmamālā* of Dhanapāla, ed. Becharadas Doshi, Bombay 1960.
- Pāiasaddamahāṇṇavo*. Hargovinddas T. Sheth. Sec. ed, Varanasi 1963.
- Vinodakatha Saṃgrahā* by Rājaśekharasūri, ed. Vijayavira suri, Bombay 1918.
- Sanskrit-English Dictionary*, Monier Williams, reprint, Delhi 1963.
- Viyāhapaṇṇatti-suttam*, Part-2. Jain Agama Series, Bombay 1978.

ON THE RISE OF APABHRAṂŚA AS A LITERARY LANGUAGE

H. C. Bhayani

1. General Observations

1. Literary language means a language used also or mostly for literary purposes, presupposing the existence and cultivation of literature in that language. The idea and domain of literature and literary art, as we understand in modern times under the impact of the West, were considerably different in the Indian Tradition. Even in the latter, their implication, application, and formulation have altered inevitably in a spatio-temporal context that embraces three thousand years of continuous production of literary discourse and vast regions with partly shared, partly specific, cultural traditions.
2. In the Indian situation historically viewed, our currently understood oppositions between literary and non-literary, literality and orality, creative literature and non-creative literature cannot always hold, at least not to the same degree.
3. History as conceived by us after the Western impact as a record of events and things changing over sequential chronological periods was, with a few exceptions, something unknown to the Indian Tradition. So, when we talk of literary history in Indian context, we are setting up an alien frame for ordering, organizing, and understanding, for our purpose, the changes in the character and form of the texts produced at different periods of time."
4. To deal with Indian literary traditions means to deal with vastly multilingual developments, broadly shared by, but narrowly peculiar to various regions in keeping with, of course, more or less pervasive cultural developments.
5. Who, for whom, and with whose support produced literature are very obviously the interconnected vital matters for our consideration. The patronage came from the rulers, from the élite groups, or the religious institutions and establishments. All the three great traditions — Vedic-Hindu, Buddhist and Jainist — played a key-role. Popular literature of course flourished in a different milieu. But establishing significant and mutually invigorating linkages between the 'Class' and 'Mass' literatures periodically was a distinguishing feature of the literary history. Besides, the hierarchical structure of Indian society, its authoritarianism and distribution of literacy were factors determining the nature, character, type, and structure of the

literary texts produced.

6. Modes of transmission and the preservation also of texts produced over centuries present us with a set of problems. Besides the oral and written modes of preservation and a set of complex relations of give and take between them, we are faced with the fact that a vast amount of literature is permanently lost to us and a considerable bulk remains locked up in unpublished manuscripts and unrecorded oral traditions. This situation also creates serious handicaps in trying to figure out literary history.
7. The ideological and philosophical overview of the community plays a decisive role in the production of literature and the type of literature produced. The changes which the former had undergone was also a basic deciding factor for the rise of 'new' literatures at various periods.
8. With regard to the Indian Tradition, our modern notions of uniqueness of the author of a text, of integrity of a text, and of originality mostly fail to work. Reinterpreting, revising, retelling, recreating, or rather transcreating has been the mode of preserving the traditional, modifying or enriching it, and keeping it 'living' and thus making it meaningful under the changed socio-cultural conditions and cater to the new needs of the community were the normal and accepted practice.
9. A corollary of the point 7 is that the categorizations or dichotomies we got as the modern Western heritage, into fact and fiction, real and mythical, objective truth and subjective belief, have to be basically modified when we consider the Indian Tradition. In many an area the view and approach are not the positivistic 'either-or' but the holistic 'both-and.' The contrast in practice is not exclusive but graded with poles differentiated. Several of these points of course overlap and are interdependent.

2. The case of Apabhramśa language

1. Earlier Traditions : The precedent situation.

I will consider the recognition of Apabhramśa as a literary language and the beginning and cultivation of Apabhramśa literature, assuming that it was typical of similar other developments in the Indian Tradition. Periodwise, Apabhramśa literature was subsequent to Sanskrit and Prakrit literatures and preceded literatures in Modern Indian Languages of North India, i. e. New Indo-Aryan languages. The earliest statement on record relating to Apabhramśa as a recognised language of literature is by Bhāmaha, a late sixth century theorist of literature. From the references we find in Bhāmaha

and Daṇḍin, another literary theorist who followed the former after a century or less, we gather that the Apabhraṃśa was one of the four languages of literature, another three being Sanskrit, Prakrit, and Paisācī. There are indications that the Apabhraṃśa literature began to be produced from about the sixth century when there already were three other literary languages and literatures with a history extending over several centuries and with a large number of works in several literary genres which can be subsumed under the general types of poetry, fiction, and drama.

We know that, by the sixth century before Christ, the Early Indo-Aryan or 'pre-Sanskrit' as used by the common people in the region of Magadha in East India had so much changed that Vardhamāna Mahāvīra and Gautama Buddha, who were among the most prominent religious teachers of that period, had preached their message in the colloquial "Māgadhi" and not in the language current in the prestigious Vedic-Brahmanic circles. The dialect situation of a few centuries thereafter is reflected broadly in the inscriptions of emperor Aśoka (3rd century B. C.) which show the distinctive features for the dialects of the eastern, western, and northern regions.

But what is noteworthy about this literary situation is the important fact that, of the then current three languages of literature, Sanskrit had been confined since over a thousand years to a limited class of élites, who employed it for learned discourse and for composing high literature. There existed a large volume of texts in Sanskrit — *Śāstras* (religio-philosophical and scientific treatises) and *Kāvya*s (creative writings) also in the several literary genres: *Mahākāvya* (the ornate epic), *Kathā* (the fiction), *Nāṭya* (the drama), etc.

Sanskrit drama used a mixture of prose and verse and its performance was an organic structure of verbal text, dance and music combined. Over and above the Sanskrit language, it used for the speech of 'inferior' characters several regional colloquial dialects (*Śaurasenī*, *Mahārāṣṭrī*, *Māgadhi*, etc.) in a highly stylized form so as to represent the sex and class differentiation of the language used in the society of those times. The preserved fragments of Aśvaghoṣa's dramas (second century after Christ) and Bharata's encyclopaedia of dramaturgy and dramatic performance (original portions datable to c. the third century of Christ) give us a picture of the situation.

Before the beginning of the Christian era, *Gāhā*, *Dhavalā* (short lyrics), etc., and *Kathā* (romantic fiction) began to develop as consciously composed literary genres in the language of the Mahārāṣṭra region in the West (i.e. Mahārāṣṭrī Prakrit), and by the fourth century, an ornate *Mahākāvya* (the

Harivijaya) was composed in that language. Another elaborate *Mahākāvya* (the *Setubandha*) also appeared a century later.

It should, however, be noted in this connection that, because of its religious and cultural prestige, its refinement and creative vigour, the Sanskrit language, literary style and expression, and literary models exerted quite a dominating influence. Literary Mahārāṣṭrī was in that regard rather a colloquialized and stylized form of Sanskrit, which was confined to its region to start with but shortly earned recognition in all other regional literary circles.

This is not to gainsay the fact that the contents of the Mahārāṣṭrī lyrics largely and typically related to the life and ways of the rural society, but this poetry was produced and appreciated mostly in royal courts and élite circles. Essentially, in that regard, it was not different from the Sanskrit poetry; but there was a significant point of difference : Mahārāṣṭrī poetry and verse-fiction had developed its own metrical forms different from those of Sanskrit. Moreover, the performance aspect, too, played a decisive role. It should also be stressed that Prakrit had predominantly vocalic word-forms with only homo-organic consonant clusters. This made it more suitable for song and music.

Regarding the Paiśācī language and literature, we are almost totally in the dark. An enormous work in the Paiśācī language, containing stories, tales, legends and narratives teeming with romantic episodes and daring adventures, with humans, subhumans, and suprahumans having a free intercourse and with remarkable complexity of form — the *Vaḍḍakahā* — was written about the second century after Christ. But the original has been irrecoverably lost. What we now have are its several considerably late recasts, renderings or retellings, with additions, expansions, and omissions, in Sanskrit and in Mahārāṣṭrī Prakrit. No other work is available in the Paiśācī language. Only the name of one other Paiśācī text is mentioned by a writer of the ninth century. This means that Paiśācī had virtually ceased to be the language of literature shortly after the second century.

We are also ignorant about the region where Paiśācī was in colloquial use and how it came to be used for composing literary works. The Indian Tradition presents us with myths and legends about these matters. Guṇādhya, the author of the lost *Vaḍḍakahā*, is reported to have been a learned Sanskrit scholar, well-versed also in Mahārāṣṭrī Prakrit. He was a court-poet of the Sātavāhana king (himself a famed Prakrit poet and patron of poets), ruling at Pratiṣṭhāna in Mahārāṣṭra. The legend has it that he came to be placed

in such a situation that he had to forego the use of Sanskrit, Prakrit, and the spoken idiom of his time. Hence he had to compose his marathon story-work (which in fact, had originated from God Śiva and he was just a carrier) in *Paiśācī*, spoken by some tribals or primitives (actually *Piśācas*, 'goblins') haunting the forest regions of the Vindhya mountain range. Medieval Indian and Modern scholars disagree considerably about the original region and characteristics of the *Paiśācī* language. It was in all probability a stylized form of Prakrit with its phonology partially recast after the dialect of some aboriginal tribe.

3. Beginnings of Apabhramśa language and literature

Daṇḍin, a seventh century literary theorist, has characterized literary Apabhramśa as based on the dialects of the communities called *Ābhīra* and others (which probably included the *Gūjaras*). Taking into account the cultivation and continuities during the later times, it is reasonable to assume that it was the Western region including Rajasthan, Gujarat, Sindh, and Mālava where Apabhramśa language and literature had their beginnings. Later, they spread to other regions towards the south and east. To start with, the Apabhramśa was but a colloquialized form of literary Prakrit. Like Prakrit, literary Apabhramśa, too, became considerably stylized and strongly influenced by Sanskrit, which provided the prestigious paradigms for style and expression. But its metrical repertoire was its own; so also it had developed some characteristic literary genres (the *Rāsābandha* and the *Sandhibandha*, besides several song-types).

A noteworthy feature of the literary Apabhramśa was that it was, to a degree, free to absorb colloquial elements. The explanation lies in the fact of its rise and recognition as a literary medium. The highly stylized Prakrits, continuing with vigour side by side with the dominant Sanskrit, got in course of time considerably removed from the popular regional dialects. Apabhramśa arose to fill the communication gap. Phonologically, Apabhramśa was but a developed variety of Prakrit. But its morphology, a part of its lexicon, and above all its idiomatic features made it more allied to the later New Indo-Aryan languages.

In that way, Apabhramśa was transitional. It preserved its 'classical' character in limited Jaina circles up to about the 15th-16th century. On the other hand it became more and more colloquialized and diversified, eventually ending up as various New Indo-Aryan literary languages, many of which inherited its metres, patterns, and literary forms.

It now remains to delineate the socio-cultural and geographical milieu within which the Apabhramśa literature flourished for several centuries after its rise (and continued to be produced for an equally long period after the rise of New Indo-Aryan literatures about 1000 years after Christ, although it had then lost its vitality and vibrancy, and had become increasingly rigidified.)

In a general way, the Apabhramśa literature can be said to repeat in many respects what happened in the case of Sanskrit and Prakrit literatures, which had continued to be produced in bulk alongside the Apabhramśa literature. Unfortunately, the period of the first three centuries in the history of Apabhramśa literature is almost a blank for us, as all early texts are lost. We have a score of names of early poets and a few citations and allusions. But there is enough evidence that Apabhramśa had continued the earlier tradition of composing voluminous epics having the *Mahābhārata* as well as the *Rāmāyaṇa* narratives and the *Kṛṣṇacarita* (the Purāṇic life account of *Kṛṣṇa*) as their themes. Besides these there were a number of lyrical types basically oriented towards performance. Apabhramśa had been adopted by all the three main traditions — the Vedic-Brahmanic, the Jainistic, and the Buddhist. But, on account of the better institutional structure of preservation, most of the preserved works in Apabhramśa are Jainistic. The modern Westernized perception would call it religious poetry. But the Indian Tradition categorized the 'fictional' literary works according to the four ends of all human endeavour, namely *Dharma*, *Artha*, *Kāma* and *Mokṣa*, and hence the *Dharmakathā* (religious fiction), irrespective of its religious theme and didactic purpose, had the same status as the *Arthakathā* (pertaining to the worldly life and dealings) and *Kāmakathā* (having the love-life as its theme).

All the preserved Apabhramśa texts are verse-texts and there is little evidence to believe that there were also Apabhramśa works in prose. The Apabhramśa texts were recited, sung, or performed before the audience or spectators, who, even though mostly illiterate, were quite familiar with and responsive to orally presented literature.

The audience consisted of the religious, faithful, or the interested groups at large. The patronage was provided by the high-ups in the ruling class or by rich merchants and heads of guilds who maintained religious institutions and establishments. Literary Apabhramśa was more or less homogeneous, but in the later period, and because of preservation through oral transmission, the original language of earlier texts and parts of the textual contents were subject to modifications in keeping with the changing colloquial idioms and changing cultural conditions. This was of course an essential and indispensable condition for the text to remain in the living tradition and to have

contemporary relevance.

The account presented here is obviously sketchy and open to the charges of having several gaps and loose ends. In view, however, of the complexity of the subject, the issues involved, and scantily preserved evidence, this was in part inevitable. Limitations of time and space, too, cannot be disregarded.

(For the present purpose, I have omitted the bibliographical references. But the requisite preliminary information can be had from H. C. Bhayani, *Apabhramśa Language and Literature*, B. L. Institute of Indology. Distributors, Motilal Banarsidass. Delhi 1989.)

..

THE DATE AND AUTHORSHIP OF NYĀYĀVATĀRA

M. A. Dhaky

The famous work on the Nirganthist logic, the *Nyāyāvatāra*, is traditionally held by the Śvetāmbara church as the work of the illustrious hymnist, dialectician, and epistemologist, Siddhasena Divākara (c. first half of the 5th century A. D.)¹. Several scholars who seriously had considered the works of Siddhasena or had a need to discuss, or an occasion to refer to his age in their writings, took it for granted that the *Nyāyāvatāra* was his work.

The *Nyāyāvatāra* is cast in the form of a *dvātrīṃśikā*, rendered in the Anuṣṭubh metre; it contains 32 *kārikās* in Sanskrit. It was first commented upon by Siddharṣi of Nivṛtti-kula (c. A. D. 870-920)². Jineśvara sūri, later looked upon as the patriarch of the Kharatara-gaccha, had selected the opening *kārikā* of the *Nyāyāvatāra* for composing his *Śloka-vārtika* (better known as *Pramā-lakṣma* or *Pramāṇa-lakṣaṇa*) with an auto-commentary early in the second quarter of the 11th century A. D.³ Likewise, Śānti sūri, a disciple of Vardhamāna sūri (probably of the Pūrṇatalla-gaccha), also chose the same *kārikā* of the *Nyāyāvatāra* and composed his *vārtikas* with an auto-commentary in c. A. D. 1100-1110⁴. And Devabhadra, disciple of ācārya Hemacandra of Harṣapurīya-gaccha, wrote the *ṭippaṇa* on the *vivṛtti* of Siddharṣi in early 12th century A. D. All above-noted scholiasts had belonged to the Śvetāmbara sect.

The *Nyāyāvatāra*, though attributed to Siddhasena Divākara, contains in its fabric no indication as to its authorship, nor does its style in general accord with Siddhasena Divākara's as its comparison with his available 21 (out of the original 32) *dvātrīṃśikās* indicates. While the *dvātrīṃśikās* uniformly betray the characteristic style of Siddhasena, the *Nyāyāvatāra*, in terms of cadence, phrasing, modulation, verve, and disposition looks not only different but also seems inferior in several respects. The verses in fact betray variability in quality as well as style. The work, as a whole, lacks the kick, power, and brilliance of Siddhasena's characteristic expression. The Digambara church was aware of a few of the Siddhasena Divākara's *dvātrīṃśikās* as well as his other famous work, in Prakrit, the *Sammāi-payaraṇa* (Skt. *Sanmati-prakaraṇa*)⁵, but is completely ignorant of the *Nyāyāvatāra*. In point of fact, no quotations from this work are noticeable in the works of the Digambara commentators and scholiasts, nor was it commented upon by any Digambara writer of the past. As regards quotations, the situation is virtually the same with the Śvetāmbara church as well. The earlier Śvetāmbara writers, who were aware of Siddhasena Divākara's works and had copiously cited from his several, failed to quote from the *Nyāyāvatāra*. Among them Mallavādi in his *svopajñā-bhāṣya* (auto-commentary) on the *kārikās* of his *Dvādaśāra-nayacakra* (c. mid 6th century A. D.), Jinabhadra gaṇi *kṣamāśramaṇa* in his (incomplete) auto-commentary (c. A. D. 588 or

594) on his *Viśeṣ=Āvaśyaka-bhāṣya* (c. A. D. 585), *Simhaśūra kṣamāśramaṇa* in his commentary (c. A. D. 675) on the afore-noted *sa-bhāṣya Dvādaśāra-nayacakra*, Kottārya vādi gaṇi in his commentary (complementary to Jinabhadra's, c. A. D. 700-725) on the *Viśeṣ=Āvaśyaka-Bhāṣya*, and Gandhahasti Siddhasena in his commentary (c. A. D. 760-770) on the *sa-bhāṣya-Tattvārthādhigama-sūtra* of Vācaka Umāsvāti (c. A. D. 375-400) are the more notable. On *prima facie* grounds, therefore, the authorship as well as the date of the *Nyāyāvatāra* poses a twin problem that needs fresh investigation.

Had Siddhasena Divākara been the author, the known earliest commentator of the *Nyāyāvatāra*, Siddharṣi, would surely have so noted. But he is dumb on this point. The earlier of the two *vārtikakāras*, Jineśvara sūri, ascribes the work to *ādya-sūri* at the beginning of his commentary⁶ and to *pūrvācārya* at the end⁷. Obviously, to him the author was anonymous or unknown, though doubtless an earlier Nirgrantha logician. It is the subsequent *vārtikakāra*, Śānti sūri, who uses such phrases as *Siddhasenārka sūtritam*⁸ and who explains at another place the phrase '*Siddhasenasya*' as *sūtra-kartṛḥ*⁹, so regards. Next, at one other place, in a verse, he once more projects Siddhasena as the author of the work under reference. It is, thus, from the beginning of the 12th century A. D. that the work began to be looked upon as of Siddhasena, although it was not explicitly clarified by Śānti sūri whether this Siddhasena bore the epithet 'Divākara'. Seemingly, some sort of confounding at interpreting his source may have led Śānti sūri apparently to an erroneous identification (unless he had some other Siddhasena in mind) and the Śvetāmbara church till this day, as well as several scholars of this century, lent (and still lend) an unqualified credence to that ascription. (Alternatively, Siddharṣi's fuller appellation before he attained the pontifical status with the specific suffix '*ṛṣi*' of his monastic order, might have been Siddhasena, which is perhaps why Śānti sūri does not qualify his Siddhasena as 'Divākara'.)

The ascription of the *Nyāyāvatāra* to Siddhasena Divākara had in the recent past led to erroneous conclusions both on the side of the protagonists of a late date as well as the advocates of an early date for Siddhasena Divākara, the confusion to a large extent is continuing in the writings of the present generation as well. In point of fact, the *Nyāyāvatāra* has proven a dead and a heavy weight on the issue of the chronological position of Siddhasena Divākara as I shall shortly show.

The opinion on the authorship of the *Nyāyāvatāra* is in point of fact sharply divided into three major camps : The first unhesitatingly ascribing it to Siddhasena Divākara and hence to the first half of the fifth century A. D. or even earlier, to the first century B. C., depending on the date-perception of the scholars concerned for Vikramāditya whose contemporary, according to the *prabandhas*, Siddhasena had been. Among them are Pt. Sukhlal Sanghvi¹¹, Pt. Dalsukh Malwaniya¹², P. N. Dave¹³, and several Śvetāmbara *munis*. The second camp is represented by S. C. Vidyabhusana¹⁴, H. Jacobi¹⁵, P. L. Vaidya¹⁶ (and seemingly also perhaps Satakari Mookerjee)¹⁷ who do ascribe the work to Siddhasena

Divākara but date him either in the sixth¹⁶ or the seventh century A. D.¹⁹ The Digamabara scholars, among them the more notable being Pt. Jugal Kishor Mukhtar²⁰, Pt. Kailashchandra Shastri²¹, and Pt. Darbarilal Kothiya²², attribute it to some other and posterior Siddhasena—without any attempt to identify him—who, according to their estimate, possibly had flourished in the seventh or eighth century A. D.

It is then clear that considerable discussion had ensued on the authorship and date of the *Nyāyāvatāra* since Vidyabhusana first focused serious attention on it in the early years of the 20th century²³. It also reflects a diversity of views containing some useful hints and clues whose potential very largely has been weakly exploited, or not grasped at all. For brevity's sake, I shall forego the detailed account of views and arguments forwarded by scholars concerned and restrict, instead, to the more vital points of their analysis or contention. I must also warn that, this paper does not concern itself with the problem of the date of Siddhasena Divākara; hence no discussion on that issue is deemed relevant in the present context. However, my own researches reject for him the 1st century B. C. date, that being so assumed by P. N. Dave²⁴ and by some Śvetāmbara *munis* as a contemporary of Vikramāditya, the legendary founder of the Vikrama Era. There is sufficient external as well as internal evidence to demonstrate that Siddhasena was contemporaneous with a Gupta emperor bearing the cognomen Vikramāditya, and his active period can be convincingly bracketed between c. A. D. 400 and 450²⁵.

The *Nyāyāvatāra* is terse and concise work, a mere *dvātrīṃśika*. With regard to size, then, it does not favourably compare with the works of the great Buddhist philosophers, logicians, and epistemologists such as Diñnāga and Dharmakīrti. However, it does succeed in neatly codifying the main features of the Nirgranthist position on *pramāṇa* (valid knowledge or valid cognition), and, as such, has been hailed as a valuable work of its class and disposition. Since the Nirgranthist perception and definition of *pramāṇa* had in part also to be settled by comparing and contrasting (and hence, by the logic of the process, agreeing with or confuting and refuting) the positions held by the other schools such as the Buddhist, the Vaiśeṣika, the Nyāya, etc., the *Nyāyāvatāra* largely has served the purpose.

Coming back to the question. Had the *Nyāyāvatāra* been authored by a luminary like Siddhasena Divākara, it would have betrayed considerable originality as well as sparks of brilliance in thought constructs, structure, phrasing, and overall presentation. While dryness is not a demerit in such works, what intrigues in the case of the *Nyāyāvatāra* is its rather cool and quiet flow, with only a little colour and glitter seen here and there, this too being present more within the borrowed, and what today may seem to us plagiarized verses, hemistiches, strophes, and overt as well as masked influences of the writings of earlier Nirgrantha as well as Buddhist and other thinkers on this subject. The author doubtless is sufficiently clever in combining it all into an apparently homogeneous, harmonious, articulate, and consistent whole, which does succeed in

presenting the Nirgranthist standpoint and notions on the attributes, qualifications, and nature of *pramāṇa*, a fact I must stress and repeat here on the authority of Vidyabhusana, Sanghvi, Malwaniya, Mookerjee, and a few other contemporary writers.

The upper limit of the date of the *Nyāyāvatāra* can be fixed as c. late ninth or early tenth century, which, incidentally, is the general date-bracket of Siddharṣi's *vivṛtti* commentary. The internal state of the *Nyāyāvatāra* is our dependable guide in fixing its virtual or plausible date and, by its logic, get some indication on its probable authorship. We may begin by comparing the *Nyāyāvatāra* with the works of Dinnāga, the founder of the systematic school of the Buddhist logic. Malwaniya, in the comparisons he instituted of the *Nyāyāvatāra* with the works of other ancient and pre-medieval authorities, has included Dinnāga's famous works such as the *Pramāṇasamuccaya*, the *Nyāyamukha*, and the *Nyāyapraveśa*. While he has drawn attention to certain similarities, as also the reflected thinkings of (and even oppositions to) Dinnāga's statements and views in the *Nyāyāvatāra*, he drew no conclusions arising from the correspondences as well as familiarities noticed. I shall select a few points from Malwaniya's notings which more directly and forcefully indicate the acquaintance of the author of the *Nyāyāvatāra* with Dinnāga's famous works :

1. Dinnāga has qualified the *parārtha-anumāna* with two characteristics, namely the *hetu-vacana* and the *pakṣād-vacana*. Both are included in the *kārika* 13 of the *Nyāyāvatāra*²⁶.
2. The refutation of the *kārikā* 1. 23 of Dinnāga's *Pramāṇasamuccaya* is in the *kārikā* 28 of the *Nyāyāvatāra*²⁷.
3. The first foot of the *kārikā* 10 of the *Nyāyāvatāra* is an adoption, with very slight change, of Dinnāga²⁸.

The *Nyāyāvatāra* thus seems posterior to the works of Dinnāga (c. A. D. 480-540) and hence subsequent to c. A. D. 550. It cannot, therefore, be the work of Siddhasena Divākara²⁹.

Further weight to this surmise is lent by the wording of the first phrase of the opening verse of the *Nyāyāvatāra* (*Pramāṇam svaparābhāsi*) which shows correspondence with the wording of the strophe of the verse 63 of the *Bṛhadsvayambhū-stotra* of Samantabhadra³⁰ (c. A. D. 600) to which Malwaniya has hinted³¹ : (*'samagrata'sti svapara-vibhāsakaṁ, yathā pramāṇaṁ buddhi-lakṣaṇaṁ*). Also, Mukhtar has demonstrated that the influence of Pātrakesari *alias* Pātrasvāmi, a Digambara epistemologist of note of the second (or first) half of the seventh century A. D., is discernible on the definition of the *anumāna-pramāṇa* (cognition by inference) figuring in the *Nyāyāvatāra*; moreover, the first foot of the *kārikā* 22 concerning the *hetu-lakṣaṇa*

(character of probans) reflects sense-agreement, even partial verbal concordance with the verses from Pātrāsavāmi's (Pātrakesari's) *Trilakṣaṇakadāṛṭhāna* cited by the Buddhist scholiast Śāntarakṣita in his *Tattvasaṅgraha* (c. 2nd quarter of the 8th century A. D.)³². Moreover, Sanghvi, but more definitely Kailashchandra Shastri, has shown that the qualification *bādha-vivarjitam* (incontrovertible) (emphasized as obligatory) for the *pramāṇa* in the opening *kārikā* of the *Nyāyāvatāra* has been adopted from Kumārila Bhaṭṭa (c. A. D. 575-625)³³; indeed that specific qualification is earlier nowhere noticeable in the Nirgranthist or Buddhist or Brahmanical works either. What is more, the *kārikā* 9 of the *Nyāyāvatāra* is the wholesale appropriation of the verse 9 of the *Ratnakaraṇḍaka* ascribed to Yogīndra by Vādirāja of Drāviḍa Saṅgha in Kaṇṇādeśa (A. D. 1025) and to Samantabhadra by Prabhācandra (c. A. D. 1050), probably of the Mūla Saṅgha, in Mālavadeśa³⁴. The opinion of the Digambara scholars, as a result, is sharply divided into two camps on the authorship of the *Ratnakaraṇḍaka*. My own view is that the style of the *Ratnakaraṇḍaka*, though, seeming not later than the seventh century A. D., does not correspond with that of Samantabhadra. (The work is also in part dogmatic as well as sectarian.) In any case, all aforementioned points considered, it clearly emerges that the author of the *Nyāyāvatāra* is posterior to the first half of the seventh century A.D. This is further confirmed by the use of the term *abhrānta* (inerrant) and the truths consequently emerging therefrom in the *kārikās* 5-7 of the *Nyāyāvatāra*. For *abhrānta*, in lieu of the earlier term *avyabhicāri* as one of the qualificatory as well as requisite attribute of the *pratyakṣa-pramāṇa*, was popularised (even perhaps revived, if Asaṅga and Maitreya-nātha, c. 4th century A. D., had employed it) by Dharmakīrti. The influence of the imposing figure of Dharmakīrti³⁵ in the field of epistemology was all-pervasive since the days he wrote his famous *Pramāṇavārtika*, the *Nyāyabindu*, and other cognate works. The author of the *Nyāyāvatāra* does not in reality refute, but sides with Dharmakīrti as demonstrated by Mookerjee in his brilliant analysis³⁶. Looking at the fact that the author of the *Nyāyāvatāra* is posterior to Dīnnāga, Samantabhadra, Kumārila, Yogīndra, and Pātrakesari, little wonder if he were also familiar with Dharmakīrti's notions which he indirectly accepts in his own layout. Malwaniya had further shown that, even when there is no close verbal agreement between the *Nyāyāvatāra* and the corresponding works of the great Digambara dialectician Akalaṅkadeva (active c. A. D. 725-760), there is often a fairly close sense-correspondence at several places³⁷. In that event the author of the *Nyāyāvatāra* has to be placed after the first half of the eighth century.

And now we may look at the *vivṛtti* of Siddharṣi. As noted in the beginning, Siddharṣi does not ascribe the *Nyāyāvatāra* to Siddhasena Divākara or to a different Siddhasena or for that matter to any other author. Nor does he mention it as a composition of a *pūrvācārya*, *vṛddhācārya*, or some *cirantanācārya*. Also, in his verse by verse exposition, he nowhere uses qualificatory phrases such as the *śāstrakāra*, *sūtrakāra*, *kārikākāra*, *ācārya*, etc., which may have denoted a second, an earlier revered personage, as the *kārikās'* author. And had the original author been Siddhasena Divākara, the five

centuries intervening between him and Siddharṣi would probably have given rise to the *pāṭhāntaras* or variant readings in the text. Siddharṣi, however, nowhere records or notices such alternative readings. Also, neither in the inaugural nor in the concluding verse does he pay obeisance to the author of the *kārikās* which indeed is very, very unusual. Had Siddhasena Divākara been the author, Siddharṣi surely would have known that fact and paid him homage in glowing terms. His silence, together with the other concomitant facts just noted, lead to a singular inference : Siddharṣi himself is the author of the *Nyāyāvatāra* : which is why there are no variant readings recorded; which is why he does not have to resort even to proximal ways of referring to the author as *śāstrakāra* etc.; which is also why he avoids salutation to the author. Since Siddharṣi flourished in the times as late as ninth and early tenth century A. D., just at the threshold of the medieval age, he had the opportunity to have before him the works of all earlier masters mentioned in the foregoing discussion. Siddharṣi for certain is not startlingly original; he could not have been in that age since much ground in the field of Indian epistemology and logic by different schools had already been covered before him. But, to be fair to Siddharṣi, he did make an adroit use of the enormous data gathered on the question of *pramāṇa* that was before him, and that indeed was with exemplary precision, clarity, consistency, incision, and concision.

A formidable objection, however, to the above-postulated identification as well as the period-determination can be raised on the grounds of the ascription of a verse, which appears as the *kārikā* 2 of the *Nyāyāvatāra*, to Mahāmāti (=Siddhasena Divākara) by Yākinisūnu Haribhadra sūri (active c. A. D. 745-785) in his *Aṣṭaka*³⁸. And the *kārikā* 4 figures as a part of the *Saḍdarśana-samuccaya* of the same Haribhadra sūri³⁹. Since Haribhadra sūri ascribed the particular verse (*kārikā* 2) to Siddhasena Divākara, it must be so. However, this *kārikā* could be originally from some *dvātrīṃśikā*, one of the lost 11 of Siddhasena Divākara, perhaps the *Pramāṇa-dvātrīṃśikā*, from which Gandhahasti Siddhasena quotes in his *sa-bhāsa-Tattvārthadhigama-sūtra-vṛtti*⁴⁰. The *kārikā* 4 in the *Saḍdarśana-samuccaya* may likewise have been taken from one of the unavailable *dvātrīṃśikās* of Divākara. Alternatively, if that verse is Haribhadra's own, Siddharṣi must have borrowed it from the *Saḍdarśana*. In any case, Haribhadra and Siddharṣi could have common sources from which they apparently may have drawn.

It may be argued that there were other Siddhasena-s who had flourished between Divākara and Siddharṣi : Why not, then, one of them could be the author of the *Nyāyāvatāra* ? Granted, there were at least three other early Siddhasena-s, none of them, however, could be the author of this work. For instance, a single verse from some Vācaka Siddhasena (c. 475-525), cited by Vādi-Vetāla Sānti sūri of the Thārāpadragaccha in his *Sukhobodhā-vṛtti* (c. A. D. 1020-1030) on the *Uttarādhyayana-sūtra*, differs in terms of style as well as content⁴¹ from Divākara's as well as Siddharṣi's. The writings of Siddhasena kṣamāśramaṇa (c. A. D. 575-625), a disciple most probably of the illustrious Jinabhadra gaṇi kṣamāśramaṇa, are in Prakrit and relate to monastic

discipline⁴². The third Siddhasena is Gandhahasti (c. A. D. 690-770), earlier referred to in this paper. He was both an *āgamika* as well as a *dārśanika* pundit as is clear from his voluminous *vṛtti* on the *sa-bhāṣya Tattvārthādhigama-sūtra*⁴³. He could have composed the *Nyāyāvatāra*. But then he is anterior to Siddharṣi by only 150 years. Siddharṣi, in his age, certainly would have known that important fact and hence could have recorded it, indeed reverentially, in his *vivṛtti*. This negative but none the less significant evidence precludes the possibility of his being the author of the *Nyāyāvatāra*. We must then revert to the original conclusion that Siddharṣi himself was the author; for he satisfies the conditions even when the position rests on arguments on the indirect evidence that emerge out of *reductio ad absurdum*.

Sanghvi and Doshi⁴⁴ as well as Dave⁴⁵ thought that *Simhaśūra* (c. A.D. 675) refers to the *Nyāyāvatāra* alongwith the *Sanmati* (and hence the *Nyāyāvatāra* is implied to be the work of Siddhasena Divākara.) However, what *Simhaśūra* refers to in that context is the *Nayāvatāra*, not the *Nyāyāvatāra*⁴⁶: It seems that Divākara had authored the work on *nayas* or standpoints of viewing at an object or idea; and the concept of *naya* is different from that⁴⁷ of *pramāṇa*. I have elsewhere suggested that the two citations in prose figuring in *Simhaśūra*'s commentary as of Siddhasena's⁴⁸ could have come from this lost work, the *Nyāyāvatāra* :

- i. “*Asti-bhavati-vidyati-padyati-vartatayaḥ sannipāta-sasthaḥ satt-ārthaḥ itya-viśeṣen-oktvat Siddhasenasūriṇā.*”
- ii “*Tathācācārya Siddhasena āha-yatra hyartha vācam yabhicarati nābhidhānam tat' iti* :”

Once more, though not sufficiently strong, indication comes from the so-called *Vardhamāna Śakra-stava* ascribed, though wrongly, to Siddhasena Divākara in the Śvetāmbara Church. It reflects some of the tendencies paralleled in the composition of the *Nyāyāvatāra*. The work is cast into the Daṇḍaka mode for its 11 stanzas; the ending, the 12th, is a verse in the Vasantatilaka metre⁴⁹. The eighth Daṇḍaka mentions ‘Siddhasena’ which perhaps was instrumental in the dubious supposition that the hymn was composed by Siddhasena Divākara⁵⁰. The 12th verse, however, significantly mentions ‘Siddharṣi’⁵¹ which apparently was employed with the objective of *double entendre* and hence the author in reality could be Siddharṣi whose other name arguably may have been Siddhasena. This may perhaps explain why Śānti sūri had ascribed the *Nyāyāvatāra* to Siddhasena.

In recent years, I had chances to discuss the problems of the date and authorship of the *Nyāyāvatāra* with Pt. Malwaniya. Independently of my findings, he, too, had arrived at the same conclusion as laid bare in this paper. For all these years he had been upholding and defending the *Nyāyāvatāra* as the work of Siddhasena Divākara, and had vigorously argued in favour of that stand in his stimulating Introduction to the *Nyāyāvatāra-vārtika*-

vṛtti. Now no longer. He is currently preparing a case necessitating a modified view on the date and authorship with his characteristic and profound epistemological insights to which I cannot pretend. We must await to read his brilliant erudition on the problems under discussion which can give a final seal to, and vindicate what has been argued in this article.

Notes and References :

1. Opinions differ on his date. I am here using my own determination.
2. Two editions of the *Nyāyāvatāra* with this commentary are available. The details of these publications are as follows :
 - i) Ed. S.C. Vidyabhusana, *Nyāyāvatāra* (First edition), Calcutta 1909; (Second Edition), Sacred books of the Jaina Society, Arrah 1915. Also incorporated in A.N. Upadhye, *Siddhasena's Nyāyāvatāra and other works*, Bombay 1971, pp. 30-107.
 - ii) Ed. Pt. Bhagwandas Harakhchand, *Nyāyāvataraḥ*, Ahmedabad 1917. The *Ṭippaṇa* of Devabhadra is included in this edition. The text alone has been published alongwith Divākara's other works in JDPS, Bhavnagar 1909.
3. *Pramālakṣaṇam*, Ahmedabad 1927.
4. Ed. Pt. Dalsukh Malwaniya, *Nyāyāvatāravārtika-vṛtti of Śrī Sānti Sūri*, (with 'Introduction' and 'Annotations' in Hindi), Singhi Jania Series [No.20], Bombay 1949.
5. No manuscripts of this work are available in Digambara libraries. However, a reference to a commentary on this work by Sumati, supposed to be a Digambara scholiast of c. late 8th century A. D., is known. And citations from this work also figure in several pre-medieval and medieval commentaries of the Digambara authors.
6. In his opening verse 4.
7. This figures in the opening verse of the commentary : (Malwaniya, p. 11).
8. In his opening *kārikā* of the *Vārtika* (*Ibid.*, pp. 5 and 11).
9. *Ibid.*, p. 13. (*Naityaha-'siddhasenārkasūtritam'-iti / Siddhasena eva jagaj=jantu- manomoha-santatitamasitamah samuh=apoha-kāritvat arka iva arkaḥ tena sūtritam*). 'Arka' here is not in the sense of 'Divākara' but 'essence.')
10. *Ibid.*, p. 107.
11. "Śrī-Siddhasena Divākara-nā Samaya-no Praśna" (Gujarati), *Bhāratīya Vidyā*, Pt. III, Bombay 1945.
12. "Prastāvana," *Nyāyāvatāra*, p. 141.
13. "Upodghāt," *Dvātriṃsaddvātriṃsīkāḥ*, Ed. Vijaysuśilasūri, Botad 1977, pp. 15-17.

14. In 1908, he considered him to be the contemporary of Varāhamihira (c. early 6th century A. D.) on the authority of the *Jyotirvindābharāṇa*. In 1909, he made him contemporary with (the Aulikara monarch) Yaśodharmā of Mālava (c. early 6th century A. D.) whom he identified with Vikramāditya. But 12 years afterwards, in his *A History of Indian Logic (Ancient, Medieval and Modern Schools)*, Calcutta 1921), he had felt that he was contemporary of Jinabhadra gaṇi kṣamāśramana (ob. A. D. 588 or 594) since Jinabhadra criticised him (for his concept of the simultaneity of perception and cognition for an omniscient being.)
15. In his edition of the *Samaraiccakahā*, Bibliotheca Indica, Calcutta 1925, he takes Siddhasena to be a contemporary of Dharmakīrti whose term *abhrānta* he used in the *Nyāyāvatāra*.
16. In his 'Introduction' to the *Nyāyāvatāra*, Bombay 1928. He takes him to be Digambara if identified with the *kṣapaṇaka* (of the *Jyotirvindābharāṇa*). His style, Vaidya felt, is post-Kālidāsa. Siddhasena upholds his views against the apologetic position taken by Jinabhadra : hence, according to Vaidya, he is younger in time.
17. "Introduction," *A Critical and Comparative Study of Jaina Logic and Epistemology on the basis of the Nyāyāvatāra of Siddhasena Divākara*, Vaishali Institute Research Bulletin No.1, p.19.
18. The foregoing footnotes reveal that Vidyabhusana favours sixth century for Siddhasena.
19. Jacobi, Vaidya, and others.
20. "Sanmatisūtra aur Siddhasena" (Hindi), *Jaina Sāhitya aur Itihāsa par Viśada Prakāśa*, Calcutta 1956, pp. 538-543.
21. "Prṣṭabhūmi," *Jaina Nyāya* (Hindi), Calcutta-Delhi 1966, pp. 19-21.
22. "Pariśiṣṭa 2," *Jaina Darśana aur Pramāṇasāstra pariśīlana*, Varanasi 1980, p. 540.
23. Cf. footnote 2 (i).
24. *Siddhasena Divākara : A Study* : A thesis submitted to the University of Bombay for the Ph. D. degree, September 1962. Also, his "*Upodghāta*" (Gujarātī) to *Dvātrīṃsaddvātrīṃsīkāḥ*, Botad 1977, pp. 14-16.
25. This problem has been discussed in my Introduction in Gujarātī (with Jitendra Shah) to Siddhasena's 21st hymn to be shortly published.
26. Malwaniya, *Nyāyāvatāra*, "Pariśiṣṭa 1, *Nyāyāvatārakī Tulanā*," pp. 292-293.
27. *Ibid.*, p. 294.
28. *Ibid.*, p. 291.
29. There is no unanimous agreement on the date of Dinnāga which in part depends on the date of Vasubandhu. If he is a direct disciple of Vasubandhu, then he must be dated either c. A.D. 450-510 or earlier by a few decades if Vasubandhu's date is finally fixed at c. A. D. 350-430. However, the current opinion of the Western as well as Japanese specialists do not favour the earlier brackets. So following them, I have adopted here c. A. D. 480-540 for Dinnāga.

30. Mukhtar, *Jaina Sāhitya aur Itihāsa.*, p. 46.
31. His "*Parīṣiṣṭa* 1," *Ibid.*, p. 287.
32. Mukhtar, "*Sanmatisūtra*," pp. 540-543.
33. *Vide* his "*Prṣṭabhūmi*," pp. 19-21.
34. Since in the present discussion the point is of subsidiary importance, I forego citing sources and the current writings and controversies on it.
35. Cf. Malwaniya, "*Parīṣiṣṭa* 1," pp. 288-290.
36. Mookerjee, "Introduction."
37. Malwaniya, discussion in his "*Parīṣiṣṭa* 1." Following his earlier perceptions on the date and authorship of the *Nyāyāvatāra*, Malwaniya of course then had noted that Akalaṅka had made a fair use of the *Nyāyāvatāra*. The position is now reversed.
38. Malwaniya, pp. 287-288.
39. *Ibid.*, p. 288.
40. *Tattvārthādhigamasūtra*, Ed. H. R. Kapadia, Sheth Devachand Laibhai Jain Pustakoddhar Fund Series No. 67, Surat 1926, p. 7.
41. The citation refers to the fact that the bowl and the monastic robe are ultimately meant as an aid on the path of salvation; by themselves they cannot be termed as possession; for attachment on a thing or an object is possession.
42. For instance his commentary in Prakrit on the *Jīta-kalpa-sūtra* of Jinabhadra. Citations from his works also figure in the *Nīṣiṭha-cūrṇi* of Jinadāsa gaṇi Mahattara (c. A. D. 675).
43. This commentary is full of citations from the *āgamas* and at places refutative discussions from the epistemological standpoints of the other systems, but mainly Buddhist.
44. For details, *vide* their "Introduction" to *Sammaipayaṇa* (Hindi Edition), Ahmedabad 1963.
45. His "Upodghāra," p. 20.
46. "*pūrvācārya-viraciteṣu sanmatī-Nayāvatārādiṣu nayaśastreṣu*": Cf. Ed. Muni Jambuvijaya, "Prākkathana," Sri Atmanand Jain Granthamala, Serial NO. 92, Bhavnagar 1966, p. 10.
47. "Some Less Known Verses of Siddhasena Divākara", *Sambodhi*, Vol. 10, Nos. 1-4, April 1981, Jan. 1982, p.173, *infra*.
48. *Ibid.*
49. This is included in H. R. Kapadiya, *Bhaktāmara, Kalyāṇamandira and Namiūṇa*, SDLJPFS No. 79, Surat 1932, p. 243. It has been edited also by J. Mukhtar, "*Siddhasenkā Siddhiśreyasamudaya stotra*" (Hindi), *Anekānta* 1/8-9-10, pp. 499-504. Also, it has been edited by Muni Kīrtiyaśavijaya (with translation in Gujarātī) in the *Arhannamaskārāvalī*, Bombay-Ahmedabad 1983, pp. 47-66. After the 12th verse, the remaining part seems an

addition at some posterior date. This *stotra* is strongly influenced by the epithetic terms taken from the *Namostu-nam Stava* (Ardhamāgadhī, c. 1st cent. B. C.) and from Siddhasena Divākara's *Parātmā-dvātrīṃśikā* (No. 21).

50. ॐ नमोऽर्हते सर्वदेवमयाय सर्वध्यानमयाय सर्वज्ञानमयाय सर्वतेजोमयाय सर्वमंत्रमयाय सर्वरहस्यमयाय सर्वभावाभावजीवाजीवेश्वराय अरहस्यरहस्याय अस्पृहस्पृहणीयाय अचिन्त्यचिन्तनीयाय अकामकामधेनवे असङ्कल्पितकल्पद्रुमाय अचिन्त्यचिन्तामणये चतुर्दशरज्ज्वात्मकाजीवलोकचूडामणये चतुरशीतिलक्षजीवयोनि-प्राणिनाथाय परमार्थनाथाय अनाथनाथाय जीवनाथाय देवदानवमानवसिद्धसेनाधिनाथाय ॥८॥

51. लोकोत्तमो निष्प्रतिमस्त्वमेव, त्वं शाश्वतं मङ्गलमप्यधीश ! ।
त्वामेकमर्हन् ! शरणं प्रपद्ये, सिद्धिर्षिसद्धर्ममयस्त्वमेव ॥१॥

TEACHERS OF THE HETERODOX SECTS — BUDDHISM AND JAINISM — IN THE EYES OF THE PURĀṆAS (VIṢṆU, ŚIVA, AND BRĤASPATI)

N. P. Joshi

The *Purāṇas* are orthodox by nature and were written with the view on expanding the basic concepts of the *Śrutis* (Vedas) and the *Smṛtis**. At the same time, their encyclopaedic aspect is equally important. Though traditionally attributed to Vyāsa, their authorship is collective, done by different persons flourishing in different regions and periods. That is why none of the 18 *Purāṇas*, as are found at present, can safely be dated to one particular age. Every *Purāṇa* is likely to contain some ancient material traditionally handed over to its authors, which they presented either *in toto* or in some new form with fresh additions or deletions. Therefore, it is safer to ascertain dates of particular portions in the *Purāṇas* when using them.

Since Jainism and Buddhism did not conform to the orthodox views of the *Purāṇas*, they were regarded as heterodox sects, which questioned the very authority of the *Śrutis* and the *Smṛtis* and also of the *Varṇāśrama-dharma*, the very basis of the orthodox society. Naturally, the founders and the doctrines of these two sects, which were a part and parcel of the ancient Indian society, went against the basic views and ideas of the *Purāṇas*; however, it was not possible to ignore them altogether. It is, therefore, interesting to see how the *Purāṇas* managed to swallow this hard pill without causing any damage to their orthodox set up.

The *Purāṇas* in general mention the two faiths Buddhism and Jainism, as *pākhaṇḍa*, *vidharma*, *buddhi-sammoha*, *māyāmaya-sāstra*, *nāsti-vādārtha-sāstra*, *moha-sāstra*, etc. Similarly, the heterodox teachers have been named as *vidharmīns*, *māyāmoha-svarūpas*, and so on. Available *Puranic* data show that the number of the *Purāṇas*¹ taking the Buddha as an incarnation of Viṣṇu is larger than of those² referring to Rṣabha in the same cadre. Curiously enough, against this fact, references therein to the spread of Jainism are more in number than those relating to the Buddhism. At times both the faiths have been confused with each other.

The *Purāṇas* hold that the two faiths were absolutely misleading and those who followed them lost celestial favours, accrued sins, and ultimately met a tragic end. This view has been skilfully argued proving beneficial to the orthodox set up in different ways through different episodes. They can be summed up as follows :

1. *Daityas* and *Asuras*, permanent opponents of Indra, often embraced the heterodox faiths and lost power.

2. Human rivals of Indra, like the sons of king Rāji, were misled by the fictitious doctrines and thus Indra could save his throne.
3. Rulers like Vena and Divodāsa, who disregarded the Devas and for the time being even sent them to exile, became inclined to heterodox faiths and invited their end.
4. Even commoners like Tulādhara had to argue with a heterodox monk with all firmness.

This trick of misleading the powerful opponents of the Devas and finally winning them over was perfectly mastered by Viṣṇu, though at times Brhaspati, the priest of the Devas, and Śiva also took recourse to this method.

The episodes may now be examined to get a more detailed picture of the above-noted facts.

1. Daityas embracing heterodox faiths

The earliest account of this class comes from the *Viṣṇupurāṇa* (III. 17.). There was a hundred years' war between the *Devas* and the *Asuras*, which ended in the victory of the latter³. The *Devas* approached Viṣṇu for help and said that the *Daityas* were staunch followers of the *Veda-mārga* and *Sva-dharma*, and therefore were proving invincible (III. 17.39). Thereupon Viṣṇu, from his own person, produced one Māyāmoha (III. 17. 40), who was naked (*digambara*), carried peacock feathers in hand (*barhi-picchadhārī*) and had his head completely shaven (*muṇḍī*) (III. 18.2). Māyāmoha went to the *Asuras*, who were practising penance on the bank of Narmadā and asked them to quit the *Veda-mārga* and follow his *Arhad-dharma* (III 18.5,7), which he further defined as the religion of the naked (*digvāsas*) and also of the clothed (*bahuvāsas*)⁴ and advocated the *Anekāntavāda*⁵. Māyāmoha was completely successful in his mission and the *Daityas* continued to become *Ārhatas* in long succession (III. 18. 12, 14).

The succeeding portion of the chapter discusses spread of the Buddhism. The *Purāṇa* tells that, afterwards Māyāmoha dressed himself in red garbs (*raktāmbaṛadharī*), approached another group of the *Asuras* and in his brief but sweet lettered talk (*mṛdvālāpa madhurākṣara* III. 18. 15) said, "Know and understand (*buddhyata, buddhyadhvanī*). The world has no base, it is full of false illusions (III. 18. 17-18)." As a result of these preachings the new group also started believing in *ahimsā* and questioned the sanctity of the Vedic rituals (III. 18. 24-31). Thus the *Asuras* were deprived of their superior position and were easily destroyed by the *Devas*.

The *Purāṇa* names the followers of Māyāmoha as *Nagnas* meaning thereby not only literally devoid of any clothes, but also devoid of the coverings of the three *Vedas* (III.

18. 35)⁶. Thus the term is applicable to the Jainas as well as the Buddhists. That is why those *Brāhmaṇas* and others have been grouped as *Nagnas*, who would leave their own religion and embrace the other faith (III. 18. 36-43). It has been laid down that the "wise should never touch or speak to a *Nagna*; even his look defiles the offerings intended for gods or the ancestors (III. 18. 50-51)." *Pākhaṇḍi*, *vaidala-vrati*, *śaṭha*, *baka-vṛtti* and *durācārī* are some other terms used for the treachers of the heterodox faiths and the *Purāṇa* proceeds at length with the story of king Śatadhanu, who, because of extending friendly behaviour to a *Nagna*, had to undergo the births of a dog, jackal, wolf, eagle, crow, peacock, and lastly of a son of king Janaka. Throughout this long chain of births, king Śatadhanu was constantly helped by his wife, who from the beginning had not honoured the *Pākhaṇḍi*, unlike her husband. Thanks exclusively to this pious lady that Śatadhanu ultimately was saved (III. 18. 52-104).

It is noteworthy in this connection that the *Viṣṇupurāṇa* nowhere accepts the Buddha or Rṣabha as one of the incarnations of Viṣṇu.

The episode of Māyāmoha has been referred to also by the *Agnipurāṇa*. According to this source⁷ (*Agni*. 16. 1-4, p. 27), Māyāmoha, a form assumed by Viṣṇu himself, became the son of King Śuddhodana. His followers, the *Daityas*, were called the B[a]juddhas. Later, this Māyāmoha became Arhat and converted the other group of the *Daityas*.

In some other *Purāṇas*, the episode is similar, but the occasion is different. According to the *Līṅgapurāṇa*⁸ and the *Śivapurāṇa*, Tripurāsura was proving superior in power to the *Devas* because he was a devotee of Śiva. Viṣṇu, therefore, created Māyāmoha, the *śastā*, the author of a voluminous *Māyāmoha-śāstra*, which then contained 16,00,000 verses. The *Muni* surrounded by his disciples and grand-disciples soon brought the *Daityas* in the fold of *Pākhaṇḍa*, which made their defeat easy. The same story has been described at length in the *Śivapurāṇa*⁹, which in brief thus goes :

In order to dissuade Tripurāsura, the lord of the Three cities, Viṣṇu created Māyāmoha Puruṣa from his body. He had shaven head (*muṇḍita*), dirty clothes (*mlāna-vastra*), a *gumphī* (?) *pātra* and a broom (*puñjikā*)¹⁰. The teacher and the disciples were putting on mouth-strips (*tuṇḍa-vastra*) and a cloth-made broom (*mārjanī*)¹⁰. While walking carefully they would utter 'dharma' or 'dharmalābha' in low voice.

On Viṣṇu's advice the 'Muṇḍi' or 'Arhan' created a *Māyāmaya-śāstra* with 16,000 verses in Apabhramśa language advocating *karma* and other theories. The Muṇḍi went to the deserts, made four disciples well-versed in his *śāstra*¹¹ (II. 5.4. 25-28). Viṣṇu was happy to see the progress and he named them as *Rṣi*, *Yati*, *Akiryā* (*Ācārya*) and *Upādhyāya*¹². He further sent Nārada to their help. Nārada, now a convert Jaina, approached the king of the three cities, advertised the coming and staying of the five sages in the neighbouring gardens and propagated the new doctrine. It had its desired effect and

seeing that even Nārada, the sage well-known to everybody had embraced the New Faith, Tripurāsura and all the citizens went to the Muṇḍi and became his followers¹³. This *Purāṇa*, too, agrees that the Muṇḍi taught them the Buddhish doctrines also¹⁴; according to the *Padmapurāṇa* it was the Buddha himself, who did it (VI. 252. 19-20, p. 917). Thus Tripurāsura lost his superiority over the *Devas* and being led astray, Śiva could easily do away with him. After the victory of the *Devas*, the five monks were asked by Viṣṇu and others to stay in the deserts, await Kali's approach, and then to spread their doctrine wide and large¹⁵.

Four other *Purāṇas*, namely the *Vāyu*¹⁶, the *Matsya*¹⁷, the *Padma*¹⁸, and the *Devī-Bhāgavata*¹⁹ record another occasion when the *Daityas* were brought within the fold of Jainism, but this time the person behind the game was not Viṣṇu but Brhaspati, the priest of the *Devas*. Most of the verses giving this account in the *Vāyu* and the *Matsya* are mostly the same with minor additions and alterations. The verses in the *Padma* are also fairly the same, but the text excludes some portions like *Śiva-stuti* by Śukra. On the other hand, this *Purāṇa* describes the Jaina doctrine in detail. The *Devī-Bhāgavata* has adopted a few verses from the *Vāyu* and the *Matsya*, of course excluding the *Śiva-stuti*. Let us proceed with the story in brief as told by the *Matsya* and the *Vāyu*.

Once Śukrācārya, the chief priest of the *Daityas*, decided to retire to a forest, practice penance, and please Mahādeva for obtaining new knowledge and powers. So saying to the *Daityas*, Śukra retired to some secluded place. Thereby Indra got cautious and as a first diplomatic step he sent his daughter Jayantī to serve Śukra in penance and win him over. Jayantī pleased Śukra by her devoted service and ultimately got his consent to have conjugal relation with her for ten years. Thus Śukra's absence from the demons' camp was prolonged and Indra took advantage of the situation. At his request Brhaspati went to the demons in the guise of Śukra and proposed to impart new knowledge to them, which he had obtained from Śiva for their welfare. The *Asuras* easily believed the imposter and became his followers. After completing the contract period with Jayantī, Śukra returned to the demons. He saw through Brhaspati's game, but the *Asuras* would not believe him in spite of his hard efforts to establish his own identity. In the end, out of sheer disgust, Śukra cursed them and leaving them to their fate went back to his place. Brhaspati, too, with towering success in hand, disappeared. Now the *Asuras* realized what they had done and led by Prahlāda approached Śukra for being pardoned. But the game was lost; however, Śukra promised to help them at some favourable moment in future.

Both the *Vāyu* and the *Matsya* are silent about what exactly Brhaspati taught to the demons in the guise of Śukra. Here the *Padma* and the *Devī-Bhāgavata* come to our help. They clearly record that Brhaspati preached the Jaina doctrine. The *Devī-Bhāgavata* is very brief on the point¹⁹, but the *Padma* gives details²⁰. Its description reveals terms like *yogi*, *barhi-pātradhara*, *muṇḍa*, *śrāvaka*, *keśotpātana*, *Tīrthaṅkara*, *luṅcana*, *digambara*,

etc. The *Purāṇa* further tells us that the *Asuras* embraced the new faith and went to Narmadā for *tapas*. They very willingly gave up their kingdom in favour of Indra. The *Devī Bhāgavata* brings a slight change in the end. It introduces Devī, who asks the *Asuras* to proceed to *Pātāla* and await favourable moment.

Conversion of the sons of King Rāji

Leaving the cases of the *Daityas* and the *Asuras*, we now pass on to the human beings. King Rāji, grandson of Pururavā, was a powerful ruler and friendly with Indra. His sons, however, became hostile to Indra and as a result, Brhaspati led them astray by teaching them the false doctrines. The episode has been described in the *Viṣṇu* ²¹, the *Vāyu* ²², the *Matsya* ²³, and the *Padmapurāṇa* ²⁴. It occurs in the *Harivaṃśa* as well ²⁵. Descriptions of the *Viṣṇu* and the *Vāyu* are fairly close, though one is in prose, the other in verse. The *Harivaṃśa* follows the same with some alterations. Similarly, the verses in the *Matsya* and the *Padma* are common and the description is elaborate.

The story is that, when King Rāji was on throne, there broke a war between the *Devas* and the *Asuras*. Victory to the either side depended on Rāji's help. Both approached the King for help, but the king said that he would side the party which would accept him as their Indra. The *Daityas* did not agree to this condition, but the *Devas* had no objection. The war went in favour of the *Devas* and Rāji was to become the new chief. But Indra, the former chief of the gods, flattered Rāji and declared himself as his son. Rāji laughed at Indra's behaviour and allowed him to continue. Now, Rāji had 105/500 sons, who after their father's demise, claimed Indra's seat and when not agreed upon, threw him out of the power. Thereupon Indra requested Brhaspati for help. According to the *Viṣṇu* and the *Vāyu*, Brhaspati performed some *Tāntric* rites (*abhicāra-karma*) giving birth to certain misconceptions (*buddhi-moha*) in the minds of the Rājeyas or sons of Rāji, as a result of which they started disregarding the Vedic faith (*Veda-vāda*), and became hostile towards the *Brāhmaṇas* and abandoned the religion (*brahma-dveṣī, dharma-tyāgī*) and ultimately succumbed.

The *Viṣṇupurāṇa* and the *Vāyupurāṇa* do not name any heterodox faith as such. The *Harivaṃśa*, though following the same line, is more elaborate and describes that Brhaspati preached *nāsti-vādārtha-śāstra*, causing *dharma-vidveṣa* among the Rājeyas, who, as a result, became *vidharmi* ²⁶. The terms *nāstivādārtha* and references to the particular *Tarka-śāstra* apparently suggests *Syādvāda* and the *Jaina-nyāya*.

The *Matsya* and the *Padmapurāṇa*, which perhaps owe to some other common source, name the faith taught by Brhaspati as "Jaina-dharma" ²⁷.

Later Rulers embracing Jainism and Buddhism

Leaving aside the *Daityas* and the *Asuras* and the contemporary kings, we now pass on to rulers who were very much like us. First is king Vena, father of the celebrated ruler Pṛthu. The story of Vena has been narrated in the *Vāyu*²⁸, the *Brahma*²⁹, the *Vāmana*³⁰, the *Padma*³¹ and the *Bhāgavata*³². The *Harivaṁśa* also refers to it.

Vena was the son of Sunithā. She was the daughter of Kāla, god of Death. The *Vāyu* just describes Vena as taking recourse to wrong means (*apācaraṇa*), the *Bhāgavata* takes him to be one treading on wrong path (*utpathagata*): but the *Brahma*, the *Vāmana*, and also the *Harivaṁśa* give some more details. These sources talk of Vena's anti-sacrificial attitude, and orders issued by him to that effect. He took on notice of the sages, who themselves were proceeding for a long term sacrifice. Those sages at last put him to death. None of these sources exactly pinpoint Vena's *adharma*, but none denigrates him as a tyrant who indulged in wine and women or causing harassment to his subjects. His only fault was that he did not allow Vedic sacrifices. Alone among these the *Padma* clearly tells us that Vena had embraced the Jaina faith. According to this *Purāṇa*, the mother of Vena had physically harassed Śaṅkha, an ascetic before her marriage and he reacted by cursing that she would be begetting a son who would indulge in evil acts (*pāpācāra*) and would always speak ill of the gods and the *brāhmaṇas*³³. In due course this girl was married to king Aṅga and gave birth to Vena. In his early life Vena studied the *Veda-śāstras*, mastered the science of archery, and other disciplines (*vidyās*). He was a very powerful prince and was accepted as *Prajāpati*³⁴. Once it so happened that a Jaina ascetic, who was of fine body built, naked, shining (*mahāprabhāḥ*) and had his head shaven, came to him with a peacock-feather broom (*śikhipatranam mārjanī*) in one hand and a bowl of coconut shell in the other. He was murmuring passages from the false scriptures (*asat-śāstra*). The monk introduced himself to the king as *Jina-rūpa*, *Arhant* and *Nirgrantha*. Vena had discussions with him and the ascetic propounded his doctrine at length. The king was fully convinced and then he got himself converted. According to this *Purāṇa*, Vena was not killed by the *Brāhmaṇas*, but being afraid of them he concealed himself in ant-hills. The sages brought him from there and purified him³⁵. This source further indicates that the Jaina teacher was none else but Viṣṇu himself who had assumed that form³⁶.

Next ruler who was influenced by the heterodox faith was Divodāsa, the king of Vārāṇasī. His story has been given in details in the "*Kāśī-khaṇḍa*" of the *Skandapurāṇa*³⁷. The account in brief runs as follows :

"Once there were no rains for 60 long years. Therefore, Brahmā requested Ripuñjaya, a scion of Manu's family practising penance at Avimukta, to accept the throne and revive the dying prosperity. Ripuñjaya accepted the offer on the condition that all *Devas* would retire to the heaven quitting the earth solely for him. Brahmā agreed to this and even

Śiva had to vacate Avimukta or Vārāṇasī for Ripuñjaya, who now came to be known as Divodāsa³⁸. He ruled Vārāṇasī with success, but Śiva was extremely eager to get back to Vārāṇasī, which was never possible during the régime of Divodāsa. Ousting the King was possible only by finding faults in his dealings and administration. With this end in view Śiva started sending his persons one after the other, but none could be successful. At last Gaṇapati was sent. As a brāhmaṇa he impressed the royal ladies with his unfailing prophecies and even the king approached him to seek solace. Gaṇapati told the king that on the 18th day from the day of the event another brāhmaṇa would appear from north before the king and that the king should follow the new comer's advice without any hesitation.

Next role was to be played by Viṣṇu. He assumed the garb of a Buddhist *bhikṣu* (*Saugata rūpa*), Puṇyakīrti by name, and found a sacred place (*dharmakṣetra*) for himself in the north of Vārāṇasī. Garuḍa became his disciple, Vinayakīrti by name; and Lakṣmī too joined the party under the name Vijñānakaumudī holding a manuscript in her hand (*nyasta-hastāgra pustakam*)³⁹. *Bhikṣu Puṇyakīrti* had mastered religion (*dharma*), polity (*arthaśāstra*), and different sciences (*jñāna-vijñāna*) and possessed great power of sweet, tender, and distinct speech. He also had knowledge of various practices of black magic like *stambhana*, *uccātana*, *ākṣṛti*, *vaśikaraṇa*, etc. His discourses were heard with deep interest even by birds and the entire flock of deers around remained spellbound and paid reverence⁴⁰. The *Purāṇa* devotes 30 verses⁴¹ for describing the teachings of Puṇyakīrti, which very much reflect the Buddhist way of thinking. Vijñānakaumudī preached the ladies of the town, but her teaching and activities were more akin to the Cārvāk and the Tāntric doctrines like achievement of happiness at every cost, use of *añjana*, *yantra*, *tilakaṣadha*, *vaśikaraṇa*, etc. This group of the Buddhists successfully disturbed the subjects of Vārāṇasī.

On the 18th day, as predicted by Gaṇapati, *Bhikṣu Puṇyakīrti* from the *dharmakṣetra* assumed the form of a brāhmaṇa and appeared before king Divodāsa. His actual teachings to the king are not of much use to us. However, on advice of the new brāhmaṇa, Divodāsa, says the *Purāṇa*, installed a Śiva-*liṅga* at Vārāṇasī. There is no indication that king had himself become a *bhikṣu*, but his superior position was certainly torpedoed and Śiva's return to Vārāṇasī was thus facilitated.

The Buddhist activities referred to in the *Padmapurāṇa* suggest the following points :

- i. The *dharmakṣetra* or the seat of Puṇyakīrti, in the north of Vārāṇasī with flocks of deers is the present day Sāranātha, old Mṛgadāva or Ṛṣipattana. Near by the present Sāranātha, there is a locality called Sāraṅga or Sāraṅgā, which has got something to do with words Sāraṇṇa and Sāraṅgapāṇi meaning thereby deer and Viṣṇu respectively. Sāranātha, as we all know, was a famous Buddhist seat of very long standing.

- ii. The description suggests a period when the Buddhist church had come under the Tāntric influence and a number of evil practices had crept in.

Vena and Divodāsa were royalties; but the *Padmapurāṇa* records one more episode⁴² wherein efforts were made to preach a common man by an heterodox teacher. This man, named Tulādhara, was a *sūdra* by caste, but by nature he was very pious and ideally devoid of any temptation or lust as such. Viṣṇu, in order to test his merit, assumed the form of a *Nirgantha* or *Kṣapaṇaka* and tried his best to mislead him, but his efforts proved futile. In the end Viṣṇu was much pleased, and Tulādhara was awarded a seat in the heaven.

Apart from Viṣṇu and Br̥haspati, the *Purāṇas* talk of Śiva also as one who played the role of a teacher of heterodox sect. According to the *Padmapurāṇa*⁴³, once Viṣṇu said to Śiva that he would like to remain concealed in *Kaliyuga* for proper running of the universe (*sr̥ṣṭi*) and with that aim in view he would be producing *Moha* for misleading the people. To add to this Śiva on his part should create imaginary (*kalpita*) *Āgamas* which would divert public attention from Viṣṇu to Śiva. Accordingly, Śiva created *Moha-sāstras* to highlighten himself. This story seems to refer to two facts; first, the creation of the *Moha-puruṣa* (obviously the same as *Māyāmoha*) by Viṣṇu, and second, coming up of the *Śaivāgamas* of the Pāśupata sect, which are also anti-Vedic.

The *Varāhapurāṇa* also refers to the creation of the *Moha-sāstras* by Śiva for the greedy (*laulyārthī*) *brāhmaṇas* of *Kaliyuga*, who carried matted locks (*jaṭājuṭa*) on their heads⁴⁴. In this connection there goes the story that once Gautama cursed the Brāhmaṇas for playing a fowl trick against him, to remain out of the Vedic fold (*Veda-bāhya*). The Seven Sages pleaded for them to Śiva and requested some scriptures to be created for those brāhmans in *Kaliyuga*. Thereupon Śiva created the *Niśvāsa Saṁhitā* of the Pāśupatas, which was further to be developed by people in *Kaliyuga*.

In this connection, it is further interesting to note that the *Mahābhārata* at one place calls Śiva as R̥ṣabha among the holy people⁴⁵. Iconographically speaking, there is remarkable closeness in certain points between the Jaina R̥ṣabha and Śiva. The points of similarity are as shown below :

- i. Among all the Tīrthaṅkaras only R̥ṣabha is shown with the locks of hair dangling on his shoulders.
- ii. R̥ṣabha's *lāñchana* is bull, which is Śiva's mount.
- iii. R̥ṣabha's Yakṣa is Gomukha, who stands in similarity with the bull-headed Gaṇa of Śiva.

- iv. Ṛṣabha's sacred tree (*caitya-vṛkṣa*) is the ficus tree (*vaṭa-vṛkṣa*) which, according to the *Purāṇas*, is the form of Śiva, others being the *Pipala* and *Palāśa* trees representing Viṣṇu and Brahmā respectively⁴⁶. The banyan tree is the *caitya-vṛkṣa* of no other Tirthaṅkara.
- v. According to the Digambaras, the *Nirvāṇa-sthāna* of Ṛṣabha is mount Kailāsa, which is the permanent abode of Śiva.
- vi. According to the *Medini-kośa*, the term *Ṛṣabha-dhvaja* stands both for Ṛṣabha and Śiva. So is the term *Ādinātha*, which denotes the first Tirthaṅkara Ṛṣabha as well as Śiva, the Founder Teacher of the *Nātha* Sect.

Ṛṣabha

This brings us to Ṛṣabha, who finds mention as an *avatāra* of Viṣṇu in the *Bhāgavata*⁴⁷ as well as the *Skandapurāṇa*⁴⁸. Neither of the two specifically call him Jaina pontiff⁴⁹. The *Skanda* names his *dharma* as *paramahamṣya* and mentions Nābhi and Marudevī as his parents. This is acceptable to the Jaina tradition.

The *Bhāgavata* devotes four chapters for the *Ṛṣabha-carita* and discusses his preachings at length, but apparently there is no indication of their being connected with the Jaina philosophy. This *Purāṇa*, too, calls Ṛṣabha's *dharma* as *paramahamṣya-dharma*. According to this *Purāṇa*, Ṛṣabha, in the later part of his life, went wandering to the southern countries like Koṅka, Veṅka, Kutaka, etc. and met his end in a jungle fire in southern Karnataka. Thus the *Purāṇa* holds that Ṛṣabha himself did not advocate any heterodox faith, but further adds that in the Kaliyuga, Arhat, a king of Koṅka, Veṅka and Kutaka would study Ṛṣabha's teachings and misinterpreting them will establish *Pākhaṇḍa-mata* or heterodox faith, which would be embraced by people for generations after generations and subsequently they all would be sent to the darkest *naraka* (*tamasyāndhe*) or hell.

Obviously, the *Bhāgavatapurāṇa* distinguishes between Ṛṣabha and Arhat, dissociates Ṛṣabha from Jainism, and makes Arhat responsible for propagating the heterodox doctrines based on misinterpreted views of Ṛṣabha.

The Buddha

The *Purāṇas* like the *Matsya*⁵⁰, the *Agni*⁵¹, the *Varāha*⁵², the *Padma*⁵³, the *Skanda*⁵⁴ and the *Bhāgavata*⁵⁵ accept Buddha as the ninth incarnation of Viṣṇu, while a few others like the *Viṣṇu*, the *Vāyu*, and the *Brahma* altogether omit him.⁵⁶ In spite of accepting Buddha as an incarnation of Viṣṇu or even at times speaking of him in high terms like *Prajñāpāramiteśvara*, *Akhila-kṛpa*, *Akhilestada*, *Jagatpriya* (VI. 71. 277-79), nobody

recommends the worship of his image. On the other hand, some *Smṛtis* like that of *Vṛddha Hārta*⁵⁷ pointedly lay down that the Buddha should not be worshipped. We do not come across independent figures of Brahmanical Buddha though he is seen as one of the *avatāras* on the back slab of some of the Viṣṇu figures, specially from eastern India, and in the *parikara*-frames showing the ten incarnations of Viṣṇu.

In this connection some of the *Purāṇas* like the *Matsya* and the *Varāha* recommend another line of action. Describing the *Nakṣatrapuruṣa-vrata*, the *Matsya* recommends worship of the *Vāsudeva* or Viṣṇu figure—specially its forehead on *Citrā nakṣatra*—in the name of the Buddha⁵⁸. The *Varāhapurāṇa* also does the same when talking about Buddha *Dvādaśī*⁵². It prescribes the worship of a gold figure of *Dāmodara*, placed on a jar, on the 11th day of *Śukla pakṣa* of *Śrāvaṇa*. Next day, the jar was to be given in *dāna* to a *brāhmaṇa* well-versed in the *Vedas*.

So much about the Buddha and his image, but there is something more interesting about the tree that is *Aśvattha* or *Pippala*, which is sacred to the Buddha, normally known as his *Bodhi-vṛkṣa*. In the Brahmanical tradition, the *Aśvattha* tree has been regarded as sacred and cutting any of its part has been prohibited, this is because of its identification with Viṣṇu. The *Padmapurāṇa* tells us the story of the *brāhmaṇa* *Dhanañjaya*, who once cut the *Aśvattha* tree for collecting fuel. Thereupon Viṣṇu himself came out of the tree with blood oozing from the wounds on his body. On being questioned, the god said that *Dhanañjaya* himself was responsible for that cruelty, because he had used his axe on the very person of Viṣṇu⁵⁸. At another place perhaps due to the Buddhist influence, this *Purāṇa*⁵⁹ calls the *Aśvattha* tree as *Bodhi-taru* and *Bodhisattva*⁶⁰.

Perhaps to exercise some check on the ever-spreading popularity of *Aśvattha* as a sacred object under the Buddhist influence, some of the *Purāṇas* tabooed touching it on other days of the week except Saturday. By way of giving a reason for this taboo, they created two myths :

1. *Rākṣaṣa* *Kaiṭabha* had two sons named *Aśvattha* and *Pippala*. The first would assume form of the *Aśvattha* tree and killed all those who embraced the stem of the tree. *Pippala* on the other hand became a *brāhmaṇa*, a teacher of the *Sāmaveda*, and devoured the students who would come to him for learning the hymns. At last the two demons were punished and killed by *Śani* or god Saturn, and declared that, only on his day, the *Aśvattha* could be freely touched by the people⁶¹, specially to ward off his planetary effects.
2. In the *Padmapurāṇa*, on being questioned by the *Rṣis* as to how the *Bodhi-tree* became untouchable on days other than Saturday, *Suta* told that *Jyeṣṭhā*, the goddess of Poverty, resides at the root of the *Aśvattha* tree and only on

Saturday her younger sister Lakṣmī pays her a visit, and therefore, on that day alone one should worship the tree and enjoy permanent stay of riches with him⁶².

Epilogue

The above discussions would show that the deep-rooted influence of the heterodox faiths on society was felt by the *Purāṇas* also and has been expressed in the following ways :

- i. The heterodox views were allowed to be spread in the society to misguide the powerful enemies of the *Devas*, specially the *Daityas*. Viṣṇu had taken this responsibility upon his shoulders.
- ii. This trick was played against the mortal enemies of the *Devas* like the sons of Rāji and King Divodāsa.
- iii. King Vena was punished for embracing the heterodox faith and a commoner named Tulādhara was also put to test by this method.
- iv. Besides Viṣṇu, even Br̥haspati and Śiva played the role of heterodox teachers.
- v. Worship of the image of the Buddha, even though he was accepted as an incarnation of Viṣṇu, was tabooed; but, if the Buddha's worship was a must and difficult to avoid, use of an image of Viṣṇu instead was recommended.
- vi. There is a close resemblance between Ṛṣabha and Śiva.
- vii. Aśvattha, Vāṭa, and Palāśa trees enjoyed sanctity as representatives of Viṣṇu, Śiva, and Brahmā; but touching Aśvattha on days other than Saturday was totally tabooed.
- ix. References to Jainism are more in number than those to Buddhism, but perhaps to balance the wider spread and influence of Buddhism, the Buddha was accepted as an incarnation of Viṣṇu by a larger number of authorities.
- x. Perhaps to meet this very situation in the realm of icons, some of the sculptors adopted a different course. Iconographical canons often describe composite figures of deities like Hari-Hara-Pitāmaha, Hari-Har=Ārka, Hari-Hara-Sūrya-Pitāmaha, Brahmeśānārka, etc. On the same pattern some of the sculptors of Bengal made composite images of Sūrya-Lokeśvara and Hari-Hara-Buddha. Such examples are of course very rare, but no figure of Viṣṇu or Śiva-Ṛṣabha, or for that matter any other Tīrthankara has yet been reported.

References :

- * पुराणपूर्णचन्देण श्रुतिज्योत्स्ना प्रकाशिताः ।
न बुद्धि कैरवाणां च कृतमेतत्प्रकाशनम् ॥ - MRH. Adi. 1. 86. 1.7.
1. ब्रह्मपुराण, मत्स्यपुराण, अग्निपुराण, वराहपुराण, पद्मपुराण, स्कन्दपुराण, भागवत.
 2. स्कन्दपुराण, भागवत.
 3. The *Viṣṇupurāṇa* uses the two terms 'Asura' and 'Daitya' as synonyms in this verse (III. 17. 9)
 4. Obviously this refers to the two sects of the Jainas, namely the *Digambara* and the *Śvetāmbara*.
 5. इत्यनेकान्तवादं च मायामोहेन नैकधा ।
तेन दर्शयता दैत्याः स्वधर्मं त्याजिता द्विज ॥ *Viṣṇu* III 18. 11.
 6. नग्नास्ते तैर्यतस्त्यक्तं त्रयी संवरणं तथा - *Viṣṇu*. III. 18. 35.
 7. मायामोहस्वरूपोऽसौ शुद्धोदनसुतोऽभवत् - २
ते (दैत्याः) च बभूवुर्हि तेभ्योऽन्ये वेदवर्जिताः - ३
आर्हतः सोऽभवत् पश्चात् आर्हतानकरोत्परां
एवं पापं डिनो जाताः वेदधर्मादिवर्जिताः - ४ *Agni.*, 16. 1-4, p. 27.
- This suggests that Jainism was followed by Buddhism. The *Viṣṇupurāṇa* describes the event in the reverse order.
8. असृजच्च महातेजाः पुरुषञ्चात्मसंभवम्
एकं मायामयं तेषां धर्मविघ्नार्थमच्युतः - ७३
शास्त्रं च शास्ता सर्वेषामकरोत्कामरूपधृक् - ७४
मायामयं शास्त्रं ग्रन्थं षोडशलक्षकम् - ७५
मुनिः शिष्यैः प्रशिष्यैश्च संवृतः सर्वतः स्वयम् - ८२
पापं डे ख्यापिते तेन विष्णुना विश्वयोनिना - ९४ - *Liṅga.*, 71. 73-94 . p. 219.
 9. असृजच्च महातेजाः पुरुषं स्वात्मसंभवम्
एकं मायामयं तेषां धर्मविघ्नार्थमच्युतः ।
मुण्डिनं म्लानवस्त्रं च गुंफिपात्रं समन्वितम्
दधानं पुञ्जिकां हस्ते चालयन्तं पदे पदे । - २
वस्त्रयुक्तं तथा हस्तं क्षीयमाणं मुखे सदा
धर्मेति व्याहरन्तं हि वाचा विक्लवया मुनिम् । - ३
-Śiva; ("Rudra Samhitā" V. Yuddha Kāṇḍa) II. 5-4. 1-3.
 10. चत्वारो मुण्डिनस्तेऽथ धर्मं पाखंडमाश्रिताः
हस्ते पात्रं दधानं च तुण्डवस्त्रस्य धारकाः ॥२८॥
मलिनान्येव वासांसि धारयन्तो ह्यभाषिणः ।
धर्मो लाभः परं तत्त्वं वदन्तोऽतिहर्यतः ॥२९॥

मार्जनीं ध्रियमाणाश्च वस्त्रखण्डविनिर्मिताम् ।
शनैः शनैश्चलन्तो हि जीवहिंसाभयाद्भुवम् ॥३०॥

Śiva., II. 5. 4. 28. 30.

This is a very true picture of the Jain monks. None of the five has been described as 'naked'; rather they are putting on dirty clothes. This suggests that the passage refers to the *sacela* monks of the *Śvetāmbara* sect.

11. Viṣṇu says :

ममाङ्गाच्च समुत्पन्नो मत्कार्यं कर्तुमर्हसि ।
मदीयस्त्वं सदा पूज्यो भविष्यति न संशयः ॥८॥

अरिहन्ताम ते स्यातु ह्यन्यानि न शुभानि च ।
स्थानं वक्ष्यामि ते पश्चाच्छृणु प्रस्तुतमादयत् ॥९॥

मायिन्मायामयं शास्त्रं तत्षोडशसहस्रकम् ।
श्रौतस्मार्तविरुद्धं च वर्णाश्रम विवर्जितम् ॥१०॥

अपभ्रंशमयं शास्त्रं कर्मवादमयं तथा ।
रचयेति प्रयत्नेन तद्विस्तारो भविष्यति ॥११॥
ददामि तव निर्माणे सामर्थ्यं तद्भविष्यति ।
माया च विविधा शीघ्रं त्वदधीना भविष्यति ॥१२॥

मोहनीया इमे दैत्याः सर्वे त्रिपुरवासिनः ॥१६॥
कार्यास्ते दीक्षिताः नूनं पाठनीयाः प्रयत्नतः ॥१७॥

ततश्चैव पुनर्गत्वा मरुस्थल्यां त्वया विभो ।
स्थातव्यं च स्वधर्मेण कलिर्यावत्समाव्रजेत् ॥२०॥
प्रवृत्ते तु युगे तस्मिन् स्वीयो धर्मः प्रकाश्यताम् ।
शिष्यैश्च प्रतिशिष्यैश्च वर्तनीयस्त्वया पुनः ॥२१॥

- *Śivapurāṇa, Ibid.*

12. यथा त्वं च तथैवैते मदीया वै न संशयः ।
आदिरूपं च तन्नाम पूज्यत्वात्पूज्य उच्यते ॥३३॥

ऋषिः यतिः तथाकीर्यः उपाध्याय इति स्वयम् ।
इमान्यपि तु नामानि प्रसिद्धानि भवन्तु वः ॥३४॥
ममापि च भवद्भिश्च नामग्राह्यं शुभं पुनः ।
अरिहन्ति तन्नाम ध्येयं पापप्रणाशनम् ॥३५॥

Śivapurāṇa, Ibid.

13. नारदोऽपि तथा मायी नियोगान्मायिनः प्रभोः ।
प्रविश्य तत्पुरं तेन मायिना सह दीक्षितः ॥४७॥

इत्युक्त्वा स तु मायावी दैत्यराजाय सत्वरम् ।
ददौ दीक्षां स्वधर्मोक्तां तस्मै विधिविधानतः ॥४८॥

दैत्यराजे दीक्षिते च तस्मिन्स सहजे मुने ।
सर्वे च दीक्षिता जाताः तत्र त्रिपुरवासिनः ॥६३॥

इत्येवं स्वमतं प्रोच्य यत्तिस्त्रिपुरनायकम् ।
श्रावयित्वाऽखिला पौरानुवाच पुनरादरात् ॥६४॥

Śiva., II. 5. 4. 43.

14. दृष्टार्थं प्रत्ययकरादेहसौख्यैकं साधकान् ?
बौद्धागमं विनिर्दिष्टान् धर्मान् वेदपरांस्ततः ॥६५॥

Śivapurāṇa, II ("Rudra Samhitā") V, Yuddha-Kāṇḍa 4. 1:-63.

15. विष्वादयः ऊचुः ।

न भेतव्यं भवद्भिस्तु मुण्डिनो वै कदाचन ।
शिवाज्ञयेदं सकलं जातं चरितमुत्तमम् ॥ २७ *Śiva., II.V. 12. 27.*

भवद्भिर्मुण्डिनो धीरा गुप्तभावान्ममाज्ञया ।
तावन्मरुस्थली सेव्या कलिर्यावित्समाव्रजेत् ॥३१॥
आगते च कलौ यूयं स्वमतं स्थापयिष्यथ ।
कलौ तु मोहिता मूढाः संग्रहीष्यन्ति वो मतम् ॥३२॥

-Śiva., II. 5. 12. 31-32.

16. *Vāyu., III. 97. 68-119, pp. 484-98; III. 98. 1- 18, pp. 491-92.*

17. *Matsya., 47, 33-260, pp 113-124.*

18. *Padma., I. 13. 266-67, 88.*

This *Purāṇa* totally excludes the *Śiva-stuti*, which is noticeably present in the *Vāyu* and the *Matsya* noted above.

Also the *Padma.*, I. 13, 268-78, p.88.

Subsequent portion of the *Padma* differs in content.

19. *Devī-Bhāgavata, IV. 11. 1-29, pp. 277-8; IV. 2. 19-59, pp. 281-84.*

This *Purāṇa* also omits the *Śiva-stuti*. Also, here exists a good deal of difference in the succeeding portion.

अहं वो बोधयिष्यामि विद्यां प्राप्ता यया गया । -1 IV. 12.57. p. 283.

This verse is to be seen in the *Vāyu* (III. 98. 17 p. 492) and in the *Matsya* (47. 182. p. 120) also.

अपश्यद्दानवानां स पार्श्वे वाचस्पतिं तदा ॥५३॥
छन्नरूपधरं सौम्यं बोधयन्तं छलेन तान् ।
जैनधर्मं कृतं स्वेन यज्ञनिन्दापरं तथा ॥५४॥

भो देवरिपवः सत्यं ब्रवीमि भवतां हितम् ।
अहिंसा परमो धर्मोऽहन्तव्या ह्याततायिनः ॥५५॥

द्विजैर्भोगस्तैर्वेदे दशितं हिंसनं पशोः ।

जिह्वास्वादपरैः कामं अहिंसैव परा मता ॥५६॥ - *Devī*, IV. 13. 53-56, p. 287.

20. *Viṇṣu.*, IV. 9. 19-20, p. 321.

21. *Vāyu.*, III. 92. 95-96, p. 454-55.

22. *Matsya.*, 24. 46-48, p. 59.

23. *Padma.*, I. 12. 87-90, p. 73.

24. *Harivaṁśa.*, *Hari.*, 28. 12-35, pp 96-98.

25. तेषां च बुद्धिसम्मोह मकरोद्विजसत्तमः ।
नास्तिवादार्थशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम् (A)

परमं तर्कशास्त्राणामसतां तन्मनोनुगम् ।
नहि धर्मप्रधानानां येचते तत्कथान्तरे ॥३१॥

ते तद्बृहस्पतिकृतं शास्त्रं श्रुत्वा ऽल्पचेतसः ।
पूर्वोक्त धर्मशास्त्राणामभवन् द्वेषिणस्सदा ॥३२॥ (B)

ते यदा तु सुसंमूढाः रागोन्मत्ताः विधर्मिणः ।
ब्रह्मद्विषाश्च संवृता हतवीर्यपराक्रमाः ॥ *Harivaṁśa*, 28. 30-35.
(A) and (B) do not appear in the *Vāyupurāṇa*.

26. गत्वाऽथ मोहयामास रजिपुत्रान् बृहस्पतिः ।
जिनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं स धर्मवित् ॥ *Padma.*, I. 12. 89. p. 93.
Also the *Matsya.*, 24. 47. p. 59.

27. *Vāyu.*, II. 62. 95. p. 297.

28. *Brahma.*, 4. 31.

29. *Vāmana.*, 47. 10. 10. p. 214-15.

30. *Padma.*, II. 39-38. p. 121.

31. *Bhāgavata.*, II. 7. 9. p. 77.

32. *Harivaṁśa.*, *Hari* 5. 4-6. p. 21.

33. *Padma.*, II 30. 70-71. p. 97.

34. *Ibid.*, II 36. 43-49. p. 112.

35. *Ibid.*, II 38. 33-41. pp. 118-119.

36. *Ibid.*, II 39. 38. p. 121.
37. *Skanda*, IV 58. 71-229. pp. 403-412.
38. *Ibid.*, IV 39. 32-66. pp. 287-89.
39. *Ibid.*, IV 58. 74. p. 403.

ततस्तु सौगतंरूपं शिश्राय श्रीपतिः स्वयम् ।
अतीव सुन्दरतरं त्रैलोक्यस्यापि मोहनम् ॥७२॥

श्रीः परिव्राजिका जाता नितरां सुभगाकृतिः ।
यामालोक्य जगत्सर्वं चित्रन्यस्तमिवास्थितम् ॥७३॥

विश्वयोनिं जगद्धात्रीं न्यस्तहस्ताग्र पुस्तकाम् ।
गरुत्मानपितच्छिष्यो जातो लोकोत्तरा कृतिः ॥७४॥

40. *Ibid.*, IV. 58. 78-81 p. 404.

व्याख्यानसमयाकृष्ट पक्षिरोमाञ्चकारिणम् ॥७८॥
पीतं तद्गीत पीयूषं मृगयूथैरुपासितम् ।
महामोदभराक्रान्त वात चाञ्चल्य हरिणम् ॥७९॥

A number of verses following 58. 81 of this *Purāna* are to be found in the *Śivapurāṇa* also (*Śiva*, "Rudra Samhitā", Yuddha Kāṇḍa 65. 5-33); but some changes in words have been introduced to establish that the faith advocated was Jainism. This could have been the fact because Sāranātha in the north of Vārāṇasī is a sacred place for the Jainas as well.

41. *Skanda*., IV 58. 82—111. pp. 404-5.
42. *Padma*., I 55. 39-72. pp. 556-58.
43. *Ibid.*, VI. 71. 106-109. p. 249.

त्वामाराध्य तथा शंभो गृहीष्यामि वरं सदा ।
द्वापरादौ युगे भूत्वा कलयामानुषादिषु ॥१०६॥

स्वागमैः कल्पितैस्त्वञ्च जनान्मद्विमुखान्कुरु ।
मां च गोपय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तरेत्तरा ॥१०७॥
एष मोहं सृजाम्याशु योजनान्मोहयिष्यति ।
त्वं च रुद्र ! महाबाहो ! मोहशास्त्राणि कारय ॥१०८॥

44. *Varāha*., 71. 8-58.

कलौ त्वद्रूपिणस्सर्वे जयमुकुटधारिणः ।
स्वेच्छया प्रेतवेषाश्च मिथ्या लिङ्गधराः प्रभो ॥५१॥

तेषामनुग्रहार्थाय किञ्चिच्छस्त्रं प्रदीयताम् ।
ये चास्मद्वंशजास्सर्वे वर्तेयुः कलिपीडिताः ॥५२॥

Śiva says to the Saptarṣis-

मयैव मोहितास्ते तु भविष्यज्जानता द्विजाः ।
लौल्यार्थिनः स्वशास्त्राणि करिष्यन्ति कलौ नरः ॥५५॥

निःश्वाससंहिता या हि लक्षमात्रं प्रमाणतः ।
सैव पाशुपती दीक्षा योगः पशुपतेस्तथा ॥५६॥
एतस्माद्वेदमार्गाद्धि यदन्यादिह जायते ।
तत्क्षुद्रं कर्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्जितम् ॥५७॥

45. *Mahābhārata*, "Anuśāsana.", 14. 318. p. 5500:
ऋषभस्त्वं पवित्राणाम् ।
46. *Padma.*, VI. 115. 29. p. 377 विष्णुमहेश्वरौ बोधिवटौ VI. 116. 1, 22; pp. 376-77.
47. *Bhāgavata.*, I. 3. 13. p. 28, II 7-10 p. 77.
Detailed life V., Chapter 3-6. pp. 237-42.
48. *Skanda., Vaiṣṇava.* 18. 26-27, p. 818.
49. The name Ṛṣabha and its association with Nābhi and also with bull gives an interesting allegory. The distinctive musical note (*Svara*) "ri" or Ṛṣabha is well represented by the bull's roaring and it originates from the naval portion (*nābhi*) of a human being.
50. *Matsya.*, 54. 19. p. 149.

बुद्धाय शान्ताय नमो ललाटे चित्रासु संपूज्यतमं मुरारेः ॥-नक्षत्रपुरुषव्रत
Matsya., 47. 244. p. 123
Vyāsa is the eighth incarnation and the ninth is the Buddha.

51. *Agni.*, 49. 8. p. 93.
52. *Varāha.*, 47. 1-5.
शान्तात्मा लंबकर्णश्च गौराङ्गश्चाम्बरावृतः ।
ऊर्ध्वं पदास्थितो बुद्धो वरदाभयदायकः ॥
श्रावणे मासि शुक्लायां एकादश्यां चरेद्ब्रतम् ।
काञ्चनं देवदेवं तु दामोदरं सनातनम् ।
तमभ्यर्च्य विधानेन गंधपुष्पादिभिः क्रमात् ॥५॥
प्राग्वत्तं ब्राह्मणे दद्याद् वेदवेदांगपारो ॥६॥

At another place (16. 9-19) in course of the "*Daśāvatāra-Stotra*", the *Varāha Purāṇa* omits Buddha.

53. *Padma.*, I. 77. 93-94, p. 647.

नमोस्तु बुद्धाय च दैत्यमोहिने ।

II. 19. 68-71. p. 61; VI. 71. 277-79. p. 259.

बुद्धो ध्यानजिताशेष देवदेवो जगत्प्रियः ।

निरायुधो जगज्जैत्रः श्रीधरो दुष्टमोहनः ॥२७७॥

दैत्यवेद बहिष्कर्ता वेदार्थं श्रुतिगोपकः ।

शौद्धोदनिः दष्टदिष्टः (?) सुखदः सदसस्पतिः ॥२७८॥

यथायोग्याखिलकृपः सर्वशून्योऽखिलेष्टदः ।

चतुष्कोटि पृथक्तात्त्वं प्रज्ञापारमितेश्वरः ॥२७९॥

VI 252. 19-20, p. 917.

त्रिपुरं हन्तुकामेव मया संपूजितो हरिः ।

बुद्धरूपधरः श्रीमान् मोहयामास तद्विपून् ॥१९॥

मोहितास्तेन शास्त्रेण सर्वधर्मं विवर्जिताः ।

नारायणास्त्रेण मया निहताः देवशत्रवः ॥२०॥

VII 6. 180-89, p. 982.

वेदा विनिदिता येन विलोक्य पशुर्हिसनम्

सकृपेन त्वया येन तस्मै बुद्धाय ते नमः ॥१८८॥

VII 11. 92-94, p. 1014.

नमो बुद्धाय शुद्धाय सकृपाय नमोनमः ॥१४॥

54. *Skanda.*, "Vaiṣṇava"., *Vāsudeva Māhātmya*,
18. 16-45. p. 819.

वैदिकं विधिमाश्रित्य त्रिलोकी परपीडकान् ।

छलेन मोहयिष्यामि भूत्वा बुद्धोऽमुग्नहम् ॥४१॥

मया कृष्णेन निहताः साऽर्जुनेन रणेऽपि ये ।

प्रवर्तयिष्यन्त्यसुराः तेत्वधर्मं यदा क्षितौ ॥४२॥

धर्मदेवात्तदा भक्तादहं नारायणो मुनिः ।

जनिष्ये कोसले देशे भूमौ हि सामगो द्विजः ॥४३॥

मुनिशापन्मृतां प्राप्तानुषींस्तात तथोद्धवम् ।

ततोऽविता सुरेभ्योऽहं सद्धर्मं स्थापयन्नज ॥४४॥

55. *Bhāgavata.*, I. 3. 24. p. 28.

ततः कलौ संप्रवृत्ते सम्मोहायसुरद्विषाम् ।

बुद्धो नाम्ना जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥

Also II. 7. 37. p. 79.

56. The *Viṇṣupurāṇa* refers to the *avatāras* at several places such as II. 2. 50-51, p. 142, III. 1. 36-44, p. 207-8; III. 2. 55-58, pp. 212-13; IV. 15. 4-30 pp. 343-45; V. 17. 10. p. 422.

Everywhere the Buddha has been omitted : so is the case of *Vāyu*. At one place (III 98. 88-104 pp. 496-7) it agrees with the *Matsya* (47. 244 p. 123) but omits Buddha. Both place *Vyāsa* as the eighth *avatāra*, but, according to the *Matsya*, ninth is the Buddha, while the *Vāyu* holds that it was *Kṛṣṇa*.

At another place the *Vāyu* mentions *Rāhula* as of *Śuddhodana* but refrains from mentioning *Siddhārtha* or Buddha between.

The *Brahmapurāṇa* also does not refer to the Buddha (213. 1-168 pp. 1214-32).

57. *Vṛddha-Hārta-Smṛti*, 7. 142-43.
58. *Padma.*, VII. 12. 87-90, p. 1023.
59. *Padma.*, VI. 116. 1. p. 377- तस्मादिमौ विष्णु महेश्वरावुभौ बभूवतुः बोधिवटौ मुनीश्वराः ।
60. *Padma.*, I. 60. 16. p. 574- चलदलाय वृक्षाय सदाविष्णुस्थिताय च बोधिसत्त्वाय योग्याय सदाश्वत्थ नमोस्तुते ॥
61. *Brahm.*, 118. 10-30, pp. 718-30.
62. *Padma.*, VI. 116. 1-27, pp. 377-79.

Editor's Note :

The data-style in the references is as given by the author. For want of information on the exact published sources at our end we could not convert the details according to the style-sheet of the *Nirgrantha*.

A GLIMPSE INTO THE SANSKRIT AND OTHER FORMS OF DRAMA IN MEDIEVAL GUJARAT

Govardhan Panchal

The region known as Gujarat received this designation during the rule of its first Caulukya monarch, Mūlarāja I. Their capital was then known as Aṇahillapāṭaka, Pattana, or Aṇahillapura, and now as Pāṭana in North Gujarat. Aṇahillapura was, for nearly 250 years, a prosperous city and a seat of learning, culture, and trade. Caulukya was the golden period of the history of Gujarat.

Siddharāja Jayasimha (A.D.1095 -1144), the greatest of the Caulukya monarchs of Gujarat, expanded the kingdom's frontiers by his conquests of Mālavā in Madhya Pradesh and Mevād in west Rajasthan, the Lāṭa territory had been already incorporated in south Gujarat. In Dharā, when he noticed the great *bhaṇḍāras* of manuscripts and an atmosphere of learning, he felt its dearth in Gujarat. He took steps to encourage men of different sects, *brāhmaṇas* as well as Jainas, to write on the various aspects and in different categories of Sanskrit literature. In his kingdom flourished Jaina scholars and *brāhmaṇa* pandits. Among them had prominently stood a great Jaina pontiff, Ācārya Hemacandra.

Siddharāja Jayasimha was an enlightened king and during his time many temples were built which were enriched by figural sculptures showing postures which accorded with the *karaṇas* of Bharata's *Nāṭyaśāstra*. He built a great reservoir in the environs of the capital and aptly called it 'Sahasraliṅga', because a thousand Śivaliṅga shrines encircled its banks. He also built *vidyāpīṭhas* for the students and the teachers, both of whom lived there free. Any learned man wanting to pursue his studies could stay there as long as he wished, and free of sustenance worries.

The king was in the habit of touring in the city, often *inognito* for finding out as to how the people fared and what they said. Once, disguised as a lay man, he entered one of the temples, named Karṇameru. There, a Sanskrit play was being staged. He took his seat by the side of an ordinary man who was engrossed in watching the play. After a while, to his surprise, that man rested his hand on his shoulder. He did this again and again, offered betel nuts and camphor to his neighbour, the king, who responded by accepting these.

After the play, the king asked his attendants to find out all about the man. The next day, to his court, he summoned the man and told him : "My neck is aching from the weight of the hand that you rested on it last night." But the man, with quick wit as he was, replied : "If Your Majesty does not feel the weight of the whole earth, reaching the verge

of ocean, what pain can it feel from the weight of my arm, that of a mere lifeless man of straw, who subsists by trade?" The king was delighted by his answer and gave him gifts¹. In this instance we notice the great king watching a performance in the company of the common people, in *cognito*, and his keen interest in the play.

Sanskrit Drama

During Siddharāja's times and those of his successors, several plays were composed in Sanskrit and Prakrit by Jaina *munis* and *brāhmaṇa* pandits, some of whom were residing in Aṇahillapura, the capital. Hemacandrācārya, the doyen of scholars, had a learned *śiṣya-maṇḍala* (group of disciples). His chief disciple Rāmacandra composed about 11 Sanskrit plays.

The first play written in Gujarat was in A. D. 868 by a Jaina writer Śīlācārya. The play in Sanskrit, named the *Vibudhānanda*, is included within the poet's larger work, the *Caṭṭpannamahāpurisacariya* (the life-stories of 54 great men), in Prakrit prose and verse. This one-act Sanskrit play resembles an *Utśṛṣṭikāṅka* type of the ten *Rūpakas* mentioned by Bharata, which ends with the death of the hero. Its peculiarity is that its *prastāvanā* begins with a character called Nāndī who recites the Nāndī-śloka and, after his exit, enters the *Sūtradhāra* with the usual stage-direction "nāndyaṅte". In Sanskrit plays, the Nāndī is sung from behind the curtain.

The *Vibudhānanda* deals with the story of a minister named Vimalamati, who hopes to bring his king Mahābala, who is engrossed in worldly pleasures, to the path of righteousness. Knowing that the king was fond of witnessing plays, he arranges to stage a play in which the king Rājaśekhara gets his daughter Bandhumatī married to a Rāṣṭrakūṭa prince named Lakṣmīdhara. But, as ordained by fate, Lakṣmīdhara dies of snake-bite soon after marriage. And Bandhumatī immolates herself as a *sati* after her husband. The King Rājaśekhara, greatly distressed by this untoward happening, renounces the world and embraces *pravrajyā* (renunciation). The enactment of this play had the desired effect on King Mahābala, who, after seeing it, renounces the world, thus fulfilling the intention of the minister. The play emphasises the fact that the fate is blind, cruel, and to defy it is fruitless : and there is no escape from death².

In Gujarat, several types out of the ten *Rūpakas*, had been written. The next play that we come across is by the Kashmirī poet Bilhaṇa who visited Pāṭaṇa and was patronized by King Karṇadeva's minister Sampatkara (*Sāntū mantri*). Bilhaṇa wrote a *nāṭikā* entitled *Karṇasundarī*. It depicts the marriage of Karṇasundarī, a *vidyādhārī* in the play, who, however, was the guise for the princess of Karṇāṭaka, named Mayaṇalladevī (Mailaladevī), to whom was born the great Siddharaja Jayasīṃha. The *nāṭikā* might have been inspired by Harṣa's *Ratnāvalī*. This *nāṭikā* was staged in the temple of Ādinātha in Pāṭaṇa at the time of the *yātrā-mahotsava* during Śāntyutsava, as mentioned in its

prastāvanā. It was composed in c. A. D. 1070.

Rāmacandra (A. D. 1089-1173), the accomplished *litertī* and disciple of Ācārya Hemacandra, wrote the following eleven plays : the *Nalavilāsa*, the *Raghuvilāsa*, the *Yaduvilāsa*, the *Satya-Hariścandra*, the *Nirbhayabhīma-vyāyoga*, the *Mallikā-Makaraṇḍa-prakaraṇa*, the *Rāghavābhyudaya*, the *Rohiṇimṛgāṅka-prakaraṇa*, the *Vanamālā-nāṭikā*, the *Kaumudimitrānanda*, and the *Yādavābhyudaya*.

Among these, we find that he has tried his hand on the different types of Rūpakas, such as the *Nāṭaka*, the *Prakaraṇa*, the *Nāṭikā*, and the *Vyāyoga*. (He considers 12 Rūpakas with *Nāṭikā* derived from *Nāṭaka* and *Prakaraṇī* from *Prakaraṇa*, two more than Bharata's). He chooses his themes from the *Rāmāyaṇa*, the *Mahābhārata* and the *purāṇas*, and also from the life of common people. Although he was a Jaina *muni*, he has chosen to depict a sentiment like *śṛṅgāra*. Some critics apparently criticised him for writing plays depicting erotic sentiments, for a Jaina *muni* was expected not to indulge in that class of writings. But he was a man of independent thinking, who loved his freedom of expression. In his *Nalavilāsa-nāṭaka*, he prayed to Lord Jineśvara:

स्वतंत्रो देव ! भूयासं सारमेयोऽपि वर्त्मनि ।
मा स्म भूवं पश्यत्तत्रिलोकस्यापि नायकः ॥

"I would any day prefer the free life of a street dog to the sovereignty of the three worlds that is dependent on others³." Indeed, he had preferred to die a tragic death by biting his tongue than to succumb to the punishment inflicted by the then ruling cruel king Ajayapāla, who is said to have ordered him to sit on a hot tin-plate for opposing his enthronement.

Out of the 11 plays of Rāmacandra⁴, the seven-act *Nalavilāsa* stands out in deviating from the usual story of Nala-Damayantī and making it stage-worthy. It is noteworthy for its *garbhāṅka* (a play within a play) which depicts *Karuṇa-rasa* at its best. This *garbhāṅka* is in the sixth Act. In the beginning of the sixth Act, there is a *svगतोक्ति* (soliloquy) of Nala which gives the information that, after his abandonment of Damayantī in the forest, his father appearing in the form of a serpent, transforms him (Nala) into an ugly man and that he is serving as a cook at the palace of Dadhiparṇa, the king of Ayodhyā. The King, who came to know about his mastery in some special arts, invites him to witness a play to be staged by some actors from Vidarbha. Nala comes, hoping to get some news of Damayantī, whom he earlier had abandoned in the forest but now very much regrets his deed.

The *garbhāṅka* begins with the entry of the *sūtradhāra* who announces the title of the play to be performed as *Nalānvesaṇa-prabandha* (the *prabandha* of the search of Nala). As he hears the voice of Damayantī from the *nepathya*, he makes his exit after reciting the

śloka that my *namaskāras* to that fortunate man who has never suffered the pangs of separation from his beloved.

Then enters Damayantī and two servants named Gāndhāra and Piṅgalaka of a *sārthavāha* (roving merchant) named Dhanapati. Seeing Damayantī alone in the forest, they ask her to go with Dhanapati, the *sārthavāha*. But Damayantī, unable to bear the separation, reaches a *cakravāka* bird, a female elephant, a bear, and a peacock and inquires each one of them the whereabouts of Nala, her husband. She shouts in the forest, "O, come my dear" ! and, on hearing the echo, she thinks Nala has replied. She runs after her own shadow taking it to be Nala. Her delicate feet are pierced by thorns and to take shelter from the burning sun, she goes to an *āmrakuñja* (mango-grove) where she sees a lion, and she rushes towards it to be devoured, but Gāndhāra, one of the servants, prevents her. She tries to strangle herself by a creeper, unable to bear her pain but Piṅgalaka saves her. Exhausted, Damayantī swoons and falls. The two men decide to hand her over to the *sārthavāha*, and the *garbhāṅka* ends.

The play-act had been staged so effectively that the king Dadhiparna rushes to the *raṅga* to touch the feet of Damayantī taking her to be the real one. And he and others censure Nala in very strong terms. Nala himself, in the form of Bāhuka, is so much touched by the sufferings of Damayantī caused by his abandonment, that he wishes he were dead so that the unbearable wailings of his beloved would not be heard; he wishes that he were blind so that he would not have to see the pitiable plight for which he was responsible, and wishes to be engulfed in the earth. His mental state becomes so unbearable that he, too, rushes to the stage, forgetting that it was only a play. The poet has so effectively depicted *Karuṇa rasa* by this *garbhāṅka* that it touches the hearts of the spectators and makes them forget that they are witnessing only a play. The *garbhāṅka* appears in a very few Sanskrit plays, among which this is less known though in no way less important or of lesser merit than others⁵. It is enough to show how touching the whole play is. In the earlier acts of this seven-act play, the *Nalavilāsa*, the *kathā* (taken from the *Mahābhārata*) begins with Nala seeing a portrait of Damayantī. He falls deeply in love with her, and feels an intense desire to meet her. Then comes the episode of Damayantī-svayamvara. She garlands Nala signifying her choosing him as her husband.

Rāmacandra's another notable play is the *Raghuvilāsa* in which the "Rāma-kathā" is depicted according to the Jaina version and not the *Vālmiki Rāmāyaṇa*. Even in following the Jaina tradition, he has made some changes to suit his dramatic vision. Raghu in the play is not to be taken as an ancestral individual name but as a *Paitrka* cognomen. In the *Nāṭyadarpaṇa*, several examples are quoted from the *Raghuvilāsa* which is noteworthy. This play seems to have been popular at the time, because its abridgement, the *Raghuvilāsa-nāṭakoddhāra*, was also made; in it most of the prose dialogues are substituted by verses.

Some plays had been written on certain historically significant events. Among these may be mentioned the *Mudrita-Kumudacandra-prakaraṇa* (c. 2nd quarter of the 12th century), dealing with the doctrinal debate between the supporters of the two Jain sects, the Śvetāmbara and the Digambara. In the court of Siddharaja Jayasimha, the Digambara dialection Kumudacandra and the Śvetāmbara Devasūri held the religious debate on whether “a woman can attain salvation or not” and whether “a clothed one” can attain release or not. This 16 day long debate on doctrinal divergencies of the sects was woven into a five-act play by Yaśaścandra, a protégé of the king of Sapādalakṣa. Importance of this play lies in its depiction of the religious and social conditions of Gujarat at that time. From the *prastāvanā* of the play, it is clear that the poet wrote four more plays, but nothing is at present known about them.

The *Moharājaparājaya* is an allegorical play, written some time between A. D. 1173 and 1176. It was staged during the *yātrā-mahotsava* in the Kumāra-vihāra in the town of Thārāpadra (Tharād) in North Gujarat. Its author, Yaśaḥpāla, was a minister of king Ajayapāla who was not favourably disposed to Jainism. The theme of the play is to depict the marriage of Kumārāpāla (who preceded Ajayapāla) to Kṛpāsundarī, the daughter of the allegorical King Vivekacandra of the Puruṣamanonagara, which had been attacked by Moharāja (the King of Delusion) as a spy (*cara*) named Jñānadarpaṇa announces, and that the king had fled his kingdom and taken refuge in the *tapovana* (hermitage) of Hemacandra. All characters have allegorical appellations except King Kumārāpāla of Pattana, Hemacandra, and the Viduṣaka. All other characters are symbolic of the good or bad qualities in the human beings. The purpose of the play was to extend the sway of Jainism in the kingdom by making the king embrace that religion under the influence of which he would banish some of the vices in the State, such as gambling, meat eating, *sunā* (butcher), theft, drinking, *vyabhicāra* (prostitution), etc. These abstract qualities appear as characters and they lament that the former kings had permitted them to stay, but now this monarch wants them to leave except at the mansions of the *gaṇikās* (courtesans). In the end, Moharāja is conquered with the help of the armour in the form of the *Yogaśāstra* and the “*Vitarāgastuti*” (prayer to Jina), the unseen Vidyā (knowledge), and returns the kingdom of the Manonagara to its king Vivekacandra. The play provides a fine example of the social and religious conditions of Gujarat of that time.

In the 13th century, Gujarat had been attacked from the south by the Yādava king Siṅhaṇa and from the north by the Muslim army at the same time. But Vastupāla, the illustrious prime-minister of King Viradhavala of Dhavalakakka (Dholkā), defeated both the invaders. To commemorate this famous victory, Jayasimha Sūri of Bhṛgukaccha wrote a play named the *Hammīramadamardana* some time between A. D. 1221 and 1229. Since the play was penned by a contemporary writer, it contains useful historical material. It has five acts, the first two of which depict how Vastupāla succeeds in breaking up the alliance between the Yādava King and the Lāṭa prince Saṅgrāmsimha

with the help of his secret agents. This gives some idea of the secret service of the times as in the *Arthaśāstra*. In some ways, the play betrays some resemblance to the *Mudrārākṣasa*, but it also differs from it in several ways. The play ends with a note of *adbhuta*, since in the end Śiva himself appears to bless Vastupāla. It was performed during the *yātrā-mahotsava* of Bhīmeśvaradeva by the order of Jayantasīmha, son of Vastupāla.

Another notable play is the *Prabuddha-Rauhiṇeya* by Rāmabhadra Sūri⁶. This six-act play was performed during the *yātrā-mahotsava* in the temple of Ādinātha, built by two Jaina brothers named Yaśovīra and Ajayapāla at Jhalor. The *vastu* or theme of the play is taken from some contemporary incident of the time of the Buddha and Mahāvīra. It depicts the story of a clever thief named Rauhiṇeya who evades capture inspite of vigorous efforts made. But finally he is caught. A clever trick is used by the minister for making him confess his crimes. A hall was transformed to look like Indrabhavana and the *gaṇikās* dressed like *apsarases* stood there to serve and question Rauhiṇeya, who is brought there in a heavily drunken condition. When he was somewhat sober, he found himself surrounded by beautiful damsels who tell him that they are so happy to have him among them and they dance and sing in joy. He felt he was really in heaven! Now, Rauhiṇeya had been earlier advised by his father never to listen to the words of lord Mahāvīra. Once, while passing through a place near which Mahāvīra was delivering a sermon, he closed his ears. But a thorn pricked his foot and he was forced to hear a few words of the sermon- "that gods never perspire, they do not tire, never wink, and their feet do not touch the ground." And Rauhiṇeya in his present situation realizes that what he sees is merely a trick of the minister to make him confess his crimes. When asked what *punya*s (merits) he accrued that brought him there, he says he has done nothing but good and noble deeds all his life !

The trick of the minister having failed, he informs the king to release Rauhiṇeya as nothing could be proven. The king orders that he should be brought before him. When the king tells him that he is set free, he is unable to believe. He realized that, if a few words of Mahāvīra could save his life, then, by surrendering himself to the Jina, he could be free from this wretched cycle of life and death for ever. He surrendered all the wealth he had amassed by stealing. Thus, he took to the path to Enlightenment⁷.

Apart from the *Nāṭaka*, the *Nāṭikā*, and the *Prakaraṇa*, the other Rūpaka type that had been employed in Gujarat is the *Vyāyoga* which is a one-act play. Three *vyāyogas* so far have been found. The *Nirbhaya-Bhīma-vyāyoga* of Rāmacandra, the *Pārthaparākrama* of Prahalādanadeva, and the *Śaṅkharābhava* of Harihara. In these *vyāyogas*, of Gujarat and elsewhere, usually Bhīma or Arjuna are the heroes. But in *Śaṅkharābhava* of Harihara, the hero is the famous minister Vastupāla, a contemporary, who has been chosen as the main character.

The *Nirbhaya-Bhīma* deals with the story of how Bhīma kills Bakāsura, who wants one

person from each family every day for his meal. The episode took place while the Pāṇḍavas were in exile. They heard the wailing of the mother and wife of a *brāhmaṇa* who was to be the victim of the demon. Bhīma consoled them, saying that he will substitute himself for the *brāhmaṇa*. In the end, after the demon had been killed, the play ends with the *Bharatavākya* of the *brāhmaṇa* blessing Bhīma.

The *Pārthaparākrama* was composed by Prahalādandeva, the younger brother of the Paramāra King Dhārāvarṣa of Ābū, in V. S. 1226 (A. D. 1170) while he was still an heir-apparent. The play was performed during the *Pavitrakāropana* festival in the Acaleśvara temple on Mt. Ābū by the order of the king. Its *kathāvastu* (plot) is taken from the "Virāṭa-parva" of the *Mahābhārata* when the Pāṇḍavas were to remain *inognito* in the last year of their exile and had sought employment with king of Virāṭa. The Kauravas attempted to drive away the cows of Virāṭa and Arjuna defeated them, and brought the animals back. This *vyāyoga* is noteworthy from the viewpoint of the *Nāṭyaśāstra* conventions. After the *nāndī śloka*, usually it is the *sthāpaka* who first enters and recites two *ślokas*, and then enters a *naṭa* who addresses him as *sūtradhāra*. Here, however, it is the *sthāpaka* who enters first. But in the *Nāṭyaśāstra* of Bharata, the first entry after the *nāndī* is made by the *sūtradhāra*, who performs the *jarjara pūjā*, etc. as a part of the *pūrvaraṅga*, alongwith *pāripāśvika* and the *viduṣaka*, and after their exit enters the *sthāpaka* who resembles the *sūtradhāra* in every way and performs the *sthāpanā*⁸. The author claims to depict *Dīpta rasa* in the play. The play ends with the *Bharatavākya* sung by Indra instead of the *nāyaka* (hero) as was the convention in the earlier Sanskrit plays.

Kavi Harihara was a *brāhmaṇa* from Gauḍa-deśa. He was on a pilgrimage to Somanātha in Gujarat, and on his way had stopped at Stambhatīrtha where governed the great Vastupāla, the minister of King Viradhavala. Harihara was so impressed by Vastupāla's many fine qualities that he wrote the *Śaṅkhaaparābhava-vyāyoga* commemorating an important event in Vastupāla's life. The *nāyaka* of the play depicts how Vastupāla defeated Śaṅkha (the chief of Lāṭa). The peculiarity of the play is that, like the *Pārthaparākrama*, the *sthāpaka* and the *sūtradhāra* are shown as unified and like the earlier-mentioned *vyāyoga*, the *Bharatavākya śloka* is sung by the *śreṣṭhi* (Vastupāla ?) with *pūjā* of Bhagavatī who blesses all through the *Ākāśabhāṣita*.

Among the *nāṭakas*, Someśvaradeva's *Ullāgha-Rāghava* is also a notable example, written by the hereditary *rājapurohita* (chief priest) of the Caulukya kings of Anahillpura - pattana⁹. Besides this play, he has several other Sanskrit works to his credit, among which is the *Kīrtikaumudī*, a *kāvya* praising his friend and patron Vastupāla. Someśvaradeva praised Vastupāla not just because of his friendship and patronage but also because he was a great warrior and an equally great patron of the learned, the builder of the temples at Śatruñjaya, Gīrnāra, and several other places, and a well known *litertī* in his own right. In the cultural and political history of Gujarat in the 13th century,

he had played an invaluable role alongwith his brother Tejapāla. The *Ullāgha-Rāghava* has a verse at the end of each of its nine acts in praise of Vastupāla's many noble qualities, particularly his generosity.

The story of Rāma is presented in the form of *nāṭaka*, which was performed in the Jaganmandira of Dvārikā on the sacred day of the Prabodhinī-ekādaśī. It was performed before an assembly of learned *brāhmaṇa* pandits. The *sthāpaka* enters after the *nāṇḍī śloka*s in praise of Śrī Kṛṣṇa, and tells the *naṭī* that the play *Ullāgha-Rāghava* is to be performed before the august assembly of the *brāhmaṇa* pandits who have gathered there from many places on the occasion of the sacred *parva* (festival).

The play begins with the departure of Sītā from her home in Janakapurī after her wedding with Rāma, a scene somewhat resembling the fourth act of the *Śākuntalā*, in which Śākuntalā takes leave of the *āśrama*-inmates, of course under different conditions and situation. The play is based on the *nāṭyaśāstra* rules and must have been popular among the people because of its theme. The play was written at the request of Someśvara's son. (He seems to have written one other play also, which, however, is not available).

Another peculiarity of the *Ullāgha-Rāghava* is that its fourth Act ends with the wordsउल्लाघराघवेच्छयानाटके चतुर्थोऽङ्कः and in the 7th Act¹⁰, two characters, Vakramukha and Kārpāṭika, are describing among themselves the Laṅkā war between Rāma-Rāvaṇa forces :

सखे ! कियदप्यन्तर्गतं मया रामलक्ष्मणयोः स्वरूपं स्वामिनो मनोविनोदाय पत्रपट्टे ..
विन्यस्तमस्ति । तद् अवलोकयतु । इति पट्टमर्पयति,

कार्पाटिकः गृहीत्वा विलोक्य च । साधु महामते ! साधु ।
छयानाट्यानुसारेण मनोहरमिदमालिखितं भवता ॥
इति वाचयति

Here, the words *छयानाट्य* and *छयानाटके* are used. Another *chāyānāṭaka*, named the *Dutāṅgada* by Subhata (A.D.1242-1244), is also known. This is said to be the first *chāyānāṭaka* proper in the Sanskrit literature. It was staged in Pāṭaṇa during the *dolotsava* in the Śiva temple by the order of the then king, Tribhuvanapāla. Subhata was also a *protégé* of Vastupāla¹¹. The *Dharmābhyudaya* of Meghaprabhācārya (A. D. 1217) seems to have been written for the puppet theatre as it is mentioned in one of its stage-directions. It has been called a *chāyānāṭaka*¹².

Muslim Period

Plays continued to be written and staged during the Muslim Period also. Noteworthy among them was the *Gaṅgadāsapratāpavilāsa* of Rājākavi Gaṅgādhara (A. D. 1449). It depicts the theme of the defeat of Sultān Muhammad of Ahmedabad and his ally, the chief of Idar, by Rājā Gaṅgādasa of Chāmpāner. The play is a landmark in the cultural history of Gujarat, because the actors who staged this play came from far off Vijayanagara. It was staged in the *sabhāgrha* of the Mahākālī temple in Chāmpāner at the foot of Pāvāgaḍha. The play ends with the appearance of Mahākālī who gives a flower to the king as a token of her blessings.

In this brief survey of the Sanskrit Drama Tradition in Medieval Gujarat, the attempt has been made to demonstrate the variety of the Rūpakas that were composed and also staged. It is not possible to give a detailed account of the 35 odd plays in this brief survey.

Geya Rūpakas

At this time, two different streams of dramatic literature are clearly noticeable. One more or less followed Bharata's Mārgī Daśarūpaka tradition : The other was the popular tradition of the second generation of plays for which, during the Caulukya period, c. 11th to 13th century, no definite name was given. For, we find Hemacandra calling these second generation plays the "Geya-rūpakas" or *rūpakas* which were music-based. Rāmacandra-Guṇacandra enumerated these plays and called them "Anyāni-rūpakāni" 'other forms' of drama which were different from those described by them in their *Nāṭyadarpaṇa*.

The *Nāṭyadarpaṇa* is among the very few works on dramaturgy and is invaluable for the study of the subject from the viewpoint of its time. Like all the later works, its main source of reference is the *Nāṭyaśāstra* of Bharata. But it also shows the influence of the *Daśarūpaka* of Dhanañjaya (10th century), though he differs from both these works in some ways, which shows the change in the presentation style of the play at this time and also in the theoretical aspects of drama. For example, he believed that an actor cannot play a character fully unless he himself feels the emotions through which the character passes. He gives an example : "A prostitute, while giving pleasure to others, herself also gets enjoyment." Earlier writers believed that an actor need not feel the character's emotions. He also differed from others who believed that *rasa* should give *ānanda* (joy) like the *Brahmānanda* (eternal bliss). The *Nāṭyadarpaṇa* says that *rasa* was *sukhātmaka* (joyful) as well as *duḥkhātmaka* (painful)¹³. The purpose of the *rasa* was not only to give joy by seeing the play but was also to hold a mirror to the tragedies in life.

His plays falling under the *Prakaraṇa* type reflect his keen observation of the life around him among the people. Further, he adds two more types in the ten *Rasāśrya Rūpakas*, making the total number 12, as noted earlier, the two being the *Nāṭikā* and the *Prakaraṇikā*. Significantly, the *Nāṭyadarpaṇa* does not include *Ṣaṭṭaka* (written in Prakrit) as it is concerned only with the Sanskrit *Nāṭya* tradition.

Hemacandrācārya also mentions 12 types of Geya Rūpakas¹⁴ or Geya Kāvya and defines them as *padārthābhīnayātmaka* which broadly expressed the *bhāva* of a *pada* and were music-oriented. Besides these Geya Rūpakas, he has mentioned 12 *rūpakas* proper which were *rasāśrya* (based on *rasa*). He also called these latter Pāṭhya Rūpakas, which were recitational.

Hemacandra as well as Rāmacandra call the Bhāvāśrya Rūpakas as *anyāni rūpakāni*, other forms of Rūpakas¹⁵. The author of the *Bhāvaprakāśa* (13th century) called them *nāṭyābhīdhaḥ* plays based on dance. It was Viśvanātha from Bengal (14th century) who, in the *Sāhitya-darpaṇa*, called them Uparūpakas (minor forms of drama), the denomination which later became popular and was widely used.

Thus, we see that there were two parallel traditions of drama : One Mārgā, as Bharata's tradition came to be called, which was *rasāśrya* (based on *rasa*) and it was *vākyārthābhīnayātmaka* (depicting detailed *abhinaya* of each sentence). The other tradition came to be called Deśī which was *bhāvāśrya*, broadly depicting the sense of a *pada* through *bhāva* (emotions), and was called *padārthābhīnayātmaka*.

There are also clear indications that even the Mārgā tradition of Bharata, on which the later authors like Dhanañjaya, Hemacandra, and Rāmacandra-Guṇacandra had based their works, had undergone some changes as the plays written during their times indicate. They include long narrative passages which would appear rather uninteresting when read¹⁶. But, in a stage-production, in the style prevalent during those times, they could be very engrossing and entertaining. Long soliloquies or descriptive passages, instead of being spoken in merely *Vācika abhinaya*, if acted with *Āṅgika abhinaya* with appropriate dance, movements, hand-gestures, *aṅga-bhaṅgis* (body-bends), facial expressions with *netrābhīnaya*, and accompanied by appropriate music, they could be highly interesting, entertaining, and absorbing. And hence, the criticism of some scholars that the Sanskrit drama was declining in quality during the medieval times hardly has any substance. Such criticism merely shows the lack of historical perspective in which the latter Sanskrit plays must be viewed. I would cite the example of Kerala's surviving Sanskrit dramatic tradition, called *Kūṭiyāttam*. The term seemingly is of later origin, because in some of the old manuals written for the actors and the stage presentation, called the *Āṭṭaparakāra*-s, and the *Kramadīpikā*-s, the term used is *kūṭhu*, which in Sanskrit could be translated as *nāṭya*, used for the *prayoga* of the actor's Art with its technique of four-dimensional *abhinaya* — *Āṅgika*, *Vācika*, *Āhārya*, and *Sāttvika*. We see

in Kūṭiyāṭṭam a clear departure in the *prayoga*—performance-technique of the Sanskrit plays as the emphasis is basically on the Kaiśiki vṛtti and Āṅgika abhinaya accompanied by Nṛtta or pure dance, Vācika-pāṭhya (recitational or sung speech), Gīta, (singing), and Vādyā (instrumental music). Kūṭiyāṭṭam is a living tradition, indeed of more than a thousand years standing.

Now, how were the plays written during the Caulukya time performed ? This can be discerned from a long description of the staging of a Sanskrit play, given by Ācārya Hemacandra in his *Triṣaṣṭiśalākāpurūṣacarita* (TISSPC), Parva 5, Sarga 2 (Śantinātha parva)¹⁷. Two brothers, Anantavīrya and Aparājita, of whom the latter was the king of Śūbhanagara in the Jambūdvīpa, possessed two highly skilled actresses named Barbarikā and Kirātī who were like jewels on earth. Nārada muni visits their court, but feels slighted as he is not properly received, because the brothers were engrossed in the play that was being enacted by Barbarikā and Kirātī. Enraged, Nārada goes to the court of the *gāndharva*-chief Damitāri. He praises the actresses he saw at the court of the earthly king. Damitāri immediately orders his messengers to bring those actresses to him. The brothers decide to go themselves to the court of Damitāri, disguising themselves as actresses Barbarikā and Kirātī, and present themselves. Damitāri, impatient to see the play acted by them, ordered them to start the performance at once. “Damitāri looked at the slave-girls *cetyāvapaśyat*¹⁸, with a gentle glance. Merit that has been heard of, even through popular report, causes devotion on the part of connoisseurs. Damitāri instructed them to perform a play¹⁹. Verily, the desire to see something new cannot endure delay. Then the two, in the roles of actresses, went on the stage immediately and delivered the preliminaries of their parts, beating of the drum, etc. The stage-director (*raṅgācārya*) made the stage-*pūjā* with handful of flowers and the troupe of female singers and other sat down in the proper directions. An actor recited the invocation (*Nāndī*) with a musical accompaniment suited to the invocation. At the end of the invocation, he portrayed the prologue with its parts. The singers, wearing various costumes, behind the scenes, sang the introductory verse with Jāti-rāgas, etc, introducing the characters :-

विचित्रनेपथ्यधरो नेपथ्ये गायनीजनः ।
जगौ च जातिरागाद्यां पात्रप्रावेशिकां ध्रुवाम् ॥

Then they began to act a drama, an ocean of the sentiments, charming from the combination of the elements of plot, situations, component parts of the divisions (of the play), and the divisions (Sandhi) :

प्रकृत्यवस्थासंध्यंगसंधिसंबंधबन्धुरम् ।
प्रचक्रमेऽथाभिनेतुं नाटकं रससागरम् ॥

At times, there took place the representation of peace and war in Smara's empire with lovers' meetings, rivers of nectar of pure bliss, and with separations (of lovers), sources

of various painful situations, with various devices for the union of lovers by atonement for improper acts :

संप्रयोगेस्थेकान्तसुखपीयूषसिन्धुभिः ।
 विप्रयोगेऽपि तत्तददुःखावस्था निबन्धनैः ॥
 तत्तत्तत्संघट्टनोपायैस्पाय परिहारतः ।
 क्वप्यभूत् स्मर साम्राज्यसंधिविग्रह कल्पनम् ॥

Sometimes even the sophisticated townsmen were made to laugh, like the villagers, by fat men, men with projecting teeth, lame men, hunchbacks, flat-nosed men, men with disheveled hair, bald men, one-eyed men, and other deformed men; by ash-coloured men; by men with buttock-bells, by musicians using arm-pit and the nose as instruments, by dancers of the ear and brow, by mimicry masters, by deceitful people, and at the same time simple-minded, such as the buffoons and the boon-companions :

विदूषकविटप्रायैः सहः कपटमुग्धकैः ।
 ग्रामीणवदहास्यंतच्छेकाः पौर अपि क्वचित् ॥

Even wicked men, softened by speeches off-stage, by reproaches to fate, by shedding tears, by unsuitable requests, by rolling on the ground, by lamentations, by leaps from precipices, by hanging from trees, by entering into fire and water, by swallowing poison, etc., by blows with weapons, by frequently beating on the heart caused by the destruction of wealth and murder of beloved, shed tears at times. Sometimes men, though quite self-possessed, were made to tremble (with anger) by biting the lips with the teeth, by redness of the eyes, by frowns, by palpitations of the cheeks, by rubbing together the fingers, by tearing up the ground, by drawing weapons, by drawing blood, by quick attacks, by fights, by blows, by trembling of the limbs, by shedding tears caused by kidnapping of women, the abuse of slave-girls, etc. Men, timid by nature, had courage produced at once by dignity, resoluteness, courage, skill, and by various other most excellent virtues, liberality, etc., originating from valour toward the enemy and in exertion in good conduct, etc. The people in the audience were sometimes reduced instantly to a state of terror by dryness of the palate, throat, and lips, by glances from rolling eyes, by trembling hands, hoarseness, change in colour and shedding tears, caused by seeing manifestations of ghosts, etc., and by hearing sounds from them, etc. Sometimes the audience was exceedingly disgusted, instantly by contractions of the body, palpitations of the heart, screwing up of the nose and mouth, spitting, crushing of the lips and fingers etc., caused by seeing, hearing, etc. of bad smells, vomiting, and worms from wounds. Sometimes the audience was astonished suddenly by the wide-opening of the eyes, by glances without winking, by the appearance of perspiration, tears, horripilation, by exclamations of "well done," etc., caused by the sight of the supernatural, attainment of desires, exhibitions of magic etc. :

दिव्यालोकेप्सितप्राप्तीन्द्रजालप्रेक्षणादिजैः ।
विस्माययन्ते स्म सहसा ब्रह्मनापि सभासदः ॥

Sometimes the people, greedy for the enjoyment of sense-objects, were made tranquil by meditation on the *mūla-* and *uttara-guṇas*, by thinking of texts concerning the Supreme Spirit, by attendance on good *gurus*, by *pūjās* to the gods and such other things arising from disgust with existence, fear of worldly existence, knowledge of the Principles, etc.:

मूलोत्तरगुणध्यानैरध्यात्मग्रन्थचित्तनैः ।
सद्गुरुस्मासनैर्देवपूजाद्यैरितैरपि ॥

Just as all kinds of sentiments were portrayed by the actors, so all the spectators became composed by them. The actors looked like characters (themselves) who had come, because of dramatic actions, conveyed by expressions, etc. to be properly portrayed:

वैराग्यसंसारभयतत्त्वज्ञानादिजन्माभिः ।
शममीयुः क्वचिदपि विषयास्वादगृह्णदः ॥

When the king, chief of the prudent, had seen this dramatic art, he considered the two slave-girls to be the jewels in the ocean of existence. Then the king entrusted his daughter, named Kanakaśrī, to the pretender slave-girls for instruction in acting²⁰:

यथा यथाभ्यनीयन्त रसाः सर्वे कुशीलवैः ।
सामाजिकजनः सर्वस्तन्मयोऽभूत्तथा तथा ॥

वाचिकाद्यैरभिनयैर्यथावदुपपातितैः ।
अलक्ष्यन्ताभिनेतारोऽप्यभिनेया इवागताः ॥

तं नाटकविधिं प्रेक्ष्य नृपः प्रेक्षावदग्रणीः ।
संसारत्नभूतं तु चेटीद्वयममन्यत ॥

अथ नाटकशिक्षायै मायाचेट्योस्तयोर्नृपः ।
पुत्रीं समर्पयामास नामतः कनकश्रियाम् ॥

This long description of the staging of a Sanskrit play is a rare example of such an information and is unique in some ways. It not only portrays a graphic picture of the performance but mentions several terms which permit an insight into the *nāṭyaśāstric* tradition of the time of Hemcandra whose status in the world of learning is unequalled. He describes the *Pūrvaraṅga* mentioning *pratyāhāra*, etc. with which, enjoins the

Nāṭyaśāstra, the preliminaries should begin before the staging of the play. The entry of the character is made with the appropriate *Dhruvāgāna* and *Jātirāgas*, the *Nāṭyaśāstra* terms for the musical modes prevalent during the time of Bharata. The play itself is described as depicting different *rasas* and is termed *rasasāgara*—an ocean of *rasas*. Hemacandra clearly shows that he follows the *nāṭyaśāstric* tradition according to which the plays must have been staged at least up to his time, i. e., 12th century.

But the authors of the *Nāṭyadarpaṇa*, Rāmacandra and Guṇacandra, Hemacandra's own disciples, do not seem to consider *Pūrvaraṅga* except the *Nāṇḍi* to be essential in the staging of the plays. They regard *Nāṇḍi* important as it consists of benedictory verses in praise of gods and blessings for the audience.

Raṅga

While speaking of *Nāṇḍi*, the *Nāṭyadarpaṇa* in its fourth *viveka* (chapter) mentions two types of theatres: the *Tryasra* (triangular) and the *Caturasra* (square). It says : “The length of the *Nāṇḍi* depends on the shape of the theatre. In a triangular theatre, the *Nāṇḍi* can consist of maximum 12 *padas* and minimum of three *padas*²¹. In a square theatre, it consists of 16 *padas* (at the most) or minimally four *padas*. This is a very significant piece of information. For many of the Caulukya period plays were performed in the temples on the occasion of some religious festival. But they do not mention where exactly the plays were performed in the temple. The temple, whether Jaina or brahminical, had a *maṇḍapa* called *sabhāmaṇḍapa* or *raṅgamaṇḍapa* or *nāṭyamaṇḍapa*. Here, the *devadāsīs*, the sons of ministers and tradesmen, or even the queens at times must have performed dances in the propitiatory ceremonies for the gods. But these were not suitable for the staging of the plays, though once in a while they may have done so. ~

The mention of the two types of theatres, *Tryasra* and the *Caturasra*, leaves no doubt now as to where the plays were staged in the temple complex. These two types of theatres might have been constructed with the *Raṅga* (stage) facing the deity as in the *Kūttampalam* of Kerala.

The square theatre might have been of the *madhyama* or middling size, measuring 64 *hastas* on all sides and the *kaniyas* measuring 32 *hastas* on all its three sides. The following illustrations show the theatres re-constructed by the present author on the basis of the Chapter II of the *Nāṭyaśāstra*. (See Illustrations 1 and 2.)

An example of प्रविश्य पदक्षेपेण entry in the *Prabuddharauhiṇya*²² suggests that two doors must have been curtained for practical reasons of barring the view of the *nepathya* activity to the audience. And its dramatic use was certainly made by the actors.

The *Tryasra* stage could not have *mattavāraṇi*-s the side-extensions and supplementary

areas on the stage, as it was smaller in size. Also, it was not necessary to have the *mattavārāṇī-s* because only one or two actors, as in *Bhāṇa* or *Vithi rūpaka*, must have participated. But there were *mattavārāṇī-s* on the *Caturasra* stage as it was large enough and on which *Prahasana* and *Prakarāṇa* types of *Rūpaka* with larger cast and showing simultaneous scenes, it would be necessary.

The *nepathya* might have been partitioned off to create rooms for the male and female performers. Their entries to the *nepathya* might have been as shown in the diagrams. The stage was backed by a wall separating it from the *nepathya*. In this wall, there must have been two doors for facilitating the entries and exits of the characters.

In *Tryasra*, a single door in the wall backing the stage was enough due to smaller cast. The musicians on the *Caturasra* stage might have sat on the other side of the *mattavārāṇī-s* or on the off-stage on the right side as they do even now. The three areas of the stage, *raṅgapīṭha* and the two *mattavārāṇī-s*, each measured 16 *hastas* square according to Bharata's specifications as applied to the middle-sized *Caturasra* theatre. Bharata has described the *Vikṛṣṭa-madhyā* theatre at length as it was neither too small not too large for staging the *Nāṭaka* and the *Prakarāṇa* type of *Rūpakas* having large casts, but he has only briefly described the small-sized (*kaniyas*) *Tryasra* and *Caturasra*, each measuring 32 *hastas* on all sides. But later writers of the medieval times mention *Caturasra* type of theatre of *madhyā* (middling) size measuring 64 *hastas* square. This was so because there was greater emphasis on dance and music during this time and group-dances as in the *Hallisaka* would require a larger stage and also more ample space for a large orchestra.

Mattavārāṇī-s on either side of the middle-sized (*Caturasra-madhyā*) stage were necessary because the plays abounded in simultaneous scenes played in different locales — *kakṣyā-s* — as Bharata called them.

This theatre differs from the *Kūttampalam* of Kerala, where also, even now, the Sanskrit plays are staged. *Kūttampalam* is a rectangular building having a square stage at one end with a roof of its own²³. (See Illustration 3.)

In the *Kūttampalam* Sanskrit drama tradition, the emphasis is on the *Āṅgika abhinaya* in *Kaiśiki vṛtti* with highly stylised recitational speech. It is *Nāṭyadharmī* in style. The plays staged were classical plays based on the *Rāmāyaṇa* or the *Mahābhārata*, with divine or semi-divine characters and this stage was suitable for it. The *Caulukya* tradition of *Gūṛjaradeśa* seems to lay emphasis on *Bhāratī vṛtti* in which the speech predominated. In other words, these were *Pāṭhya-rūpakas* in *Lokadharmī* style. The plays staged were *Prakarāṇas*, also the *Nāṭakas*. They depicted contemporary kings with elements of *adbhuta* in them.

Here, the Lokadharmī is definitely not to be mistaken for the straight realistic speech of every day. But some form of stylised speech might have been used, since the Sanskrit drama had nothing to do with the realism as understood today in west-oriented plays. The Caulukyan plays might have used some sort of poetic recitational form of speech. We have, unfortunately, no example to go by as in Kūṛiyattam, which is a living tradition, at least of a thousand year standing as earlier said.

Some stage-directions also provide an indication of the equipment used on the stage. We have already mentioned *paṭa*, also called *paṭī* or *apaṭī* by earlier playwrights like Bhāsa, and is mentioned by Bharata who has also indicated the circumstances under which it was to be used : a character entering in anger, deep sadness, or in great joy, was to enter with a fling of the curtain. We have already mentioned above an example of *paṭākṣepa*-entry.

Apart from this *paṭa*, there definitely was used another type of entry which indicated a different kind of curtain — a flexible one which could be moved on any part of the stage as it was held by two persons holding the upper ends. I have called this curtain “*citra-yavanikā*” after Bhavabhūti, who has named it so in his play, the *Mālatī-Mādhava*. It is a small, colourful curtain and due to its flexibility, could be of considerable dramatic effect :

- (1) It could suddenly reveal a character behind it by lowering it. It had the impact almost like that of a modern spot-light.
- (2) It could be trembled to show the fear in the character behind.
- (3) The two persons holding it could manipulate it to suggest water, flying, etc.
- (4) Behind it could be made an entry, such as “Enters as Indicated” e.g. (ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टो राजा) found in many a Sanskrit plays including those of the Caulukyan period, such as the *Nalavilās*, the *Mallikā-Makaranda*, the *Ullāgha-Rāghava*, and the *Prabuddharauhiṇya*.

Thus, the two doors, with their *apaṭī*-s, a *citra-yavanikā*, some *āsanas* or seats, a throne, swords, bow and arrow, etc. were the only props necessary for the staging of these plays on the Caturasra-madhyama stage of that era. And the imagination of the audience did the rest.

The Third Drama Tradition

Apart from these two dramatically different traditions mentioned by the *Nāṭyadarpaṇa*, one also sees the existence of a third popular drama tradition, which was less sophisticated than the other two and was for the enjoyment of the people of lower social strata. We know this from a work called the *Laghuprabandha-saṅgraha* of the 15th century, whose author's name is not known. This work mentions :

भवाइयात्रायां राजा नृत्यति ।
मन्त्री पखवाजं वादयति ॥²⁴

This short but clear mention of the Bhavāi, the popular traditional dramatic form, still prevalent in Gujarat, was a very clear indication of the existence of the Bhavāi and its very name is very significant : for Asāita Thākara, who flourished in the 14th century, is said to be traditionally the originator of Bhavāi. He himself did not call it Bhavāi and the word seems to have been used in the next century. He called it “जातर”. In the Deśi dramatic forms, the *uparūpakas*, dance, and music were the basic elements and even the dialogues were sung rather than spoken in straight speech. Asāita Thākara’s contribution was limited, though very significant, to writing plays by adding prose dialogues alongwith the verse dialogues²⁵.

Writes the Jaina poet Lāvaṇyasamdaya (16th century) in his *Vimalaprabandha*²⁶ : चाचर त्रिहां जातर (where there is a chowk (*cācara*, *Skt. catvara*), there is a *jātrā*) and further laments about the social conditions then prevailing : (The *dramatic persona* are considered *śudras*; p.30 : नीच कर्म नाटकनु रंग : The lowly is the actor’s art.) (p.31). He further says,

न गणइ घरमाटी कुण मात्र
नारुऊँ जोवा जाइ जात्र
घरनां बालः मेलुहइ वारि
चपल पणइ हीरइ संसारी

(The women do not bother about their husbands or children and flock to see the *jātrā*.) Although the status of the actor (*nāṭakīyā*) was ranked low, the *jātrā* clearly was very popular. It is also clear that this *jātrā* was a fully developed form in the late medieval times as people flocked to see it. The (Bhavāi) term was already in existence before Asaita’s time in Gujarat as known from this late but dependable Solankī source.

Conclusion

The Dramatic traditions of Medieval Gujarat, the Sanskrit *Rūpakas*, and the Geya-*Rūpakas* or the “other forms” (अन्यानि रूपकाणि) were an all-India phenomenon. Both these forms with their regional emphasis were prevalent in many parts of the country as we know it from the writers of the medieval times, of the south as well as of the north. Southern writers like Śārṅgadeva, Śāradātanaya, Jaya Senāpati, and others wrote about these *Mārgā* and Deśi dramatic traditions and so did the writers in the north such as Bhoja of Dhārā, Hemacandra, Rāmacandra-Guṇacandra, Viśvanātha of Bengal, and Rāṇā Kuṁbhā of Rajasthan. the names given by them of the Deśi forms are almost the same in the south and north, though sometimes the numbers vary. Now nothing is known

about the Rūpakas or the Uparūpakas. These became the entertainment for the court and the élite and vanished with feudalism. Perhaps the third generation of dramatic forms now prevalent all over India absorbed.

The Rūpaka-Mārgi Sanskrit tradition also vanished from many parts of the country except in Kerala where it still survives in the form of a regional variation and has acquired a strong local colour. Only decades ago, many classical Sanskrit plays were staged in full, each lasting for weeks. But now only single acts from a few plays are staged which take seven or 15 days depending on the act and the actor's capacity and knowledge.

It must be noted that more than 35 plays were written and many of these were staged during the Caulukyan times. The Sanskrit plays must have been popular as indicated by the *Prabandhacintāmaṇi* mentioning the incident of Siddharāja Jayasimha watching the play with a gram-seller. The plays were staged during the *yātrā-mahotsavas*, the gods, birthday celebrations, *vasantotsava*, and other occasions. These plays were sponsored by the kings as well as rich tradesmen who were either Jaina or Brahminist, both of whom used the plays for their religious propaganda. And people flocked to see them.

The *Nāṭyadarpaṇa* clearly mentions the Trysra and the Caturasra theatres in which the plays were staged in the temple complexes. But the plays also seem to have been staged in the *raṅgamaṇḍapa-s* of the temples. Geya-Rūpakas also might have been staged in these theatres as they also had been patronized by the courts and were codified and become sophisticated and had moved away from the common people.

I would like specifically to point out that Hemacandra, while speaking of the Geya-Rūpakas, ended the sentence with the word “आदि” (et cetera). This clearly shows that there were other Geya-Rūpakas also besides those he mentioned. The Bhavāi, as we have seen, was a full-fledged dramatic form by the 14th century as the words “भवईयात्रायां” etc. clearly point out. This leads to the belief that the Bhavāi also may have been one of the Geya-Rūpakas in its early stage in Caulukya times. And it is from this Bhavāi Geya-Rūpakas that Asāita Thākara, by adding *pāṭhya* (prose) dialogues reformed it to suit the environment of his time. And he enriched it by writing 350 plays as the tradition goes.

Among the third generation forms that are seen all over India which around the 15th century and after, Asaita Thākara seems to be the first among these to reform Bhavāi in the 14th century.

Notes and References :

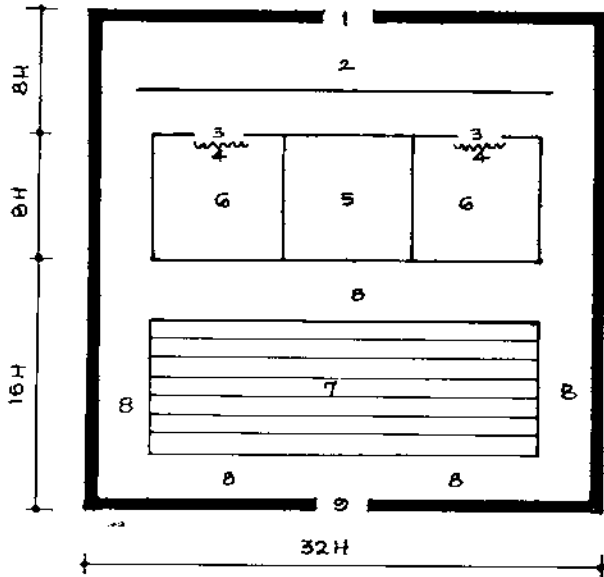
1. Cf. the *Prabandhacintāmaṇi* or *The "Wishing Stone of Narratives,"* composed by Ācārya Merutuṅga, translated by C. H. Tawny, Asiatic Society, Calcutta 1899, pp.106-107.
2. નીલાંજના શાહ, "ચંપત્રમહાપુરિસચરિયાન્તર્ગત 'વિબુધાનન્દ નાટક' પર એક નજર," કાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, મુંબઈ, માર્ચ ૧૯૪૨.
3. Cf. *Mallikāmakarandanaṭaka* by Rāmacandra, Ed. Muni Punyavijayaji and "Introduction", Notes, etc. by V. M. Kulkarni. L. D. Institute of Indology Series, (No.) 91, Ahmedabad 1983. p.25.
4. Rādhā Vallabh Tripāthi, translation in Hindi, Natya Sankrit Parishad Publication.
5. Nilanjana S. Shah, A Note on ગર્ભાંક of the play નલવિલાસ. (Personal Note - 1993).
6. પ્રબુદ્ધરૈહિણેયમ્, રમમદ્રસૂરિ, શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર ઈ.સં.૧૯૨૮.
7. પ્રબુદ્ધરૈહિણેય and મલ્લિકામકરન્દ - હિન્દી અનુવાદ: રઘા વલ્લભ ત્રિપાઠી, સંસ્કૃત પરિષદ, સાગર વિશ્વવિદ્યાલય, સાગર (મ.પ્ર.) ૧૯૮૩.
8. સ્થાપક પ્રવિણેત્તર સૂત્રધારગુણાનુકૃતિ: *Nāṭyaśāstra*, G.O.S. Vol. 1, Baroda, p. 248
9. *Ullāgha-Rāghava Nāṭakam* by Someśvaradeva. Ed. Muni Punyavijayaji and B. J. Sandesara, Oriental Institute, Baroda 1961.
10. *Ibid.*, Act 7, p. 136.
11. વિભૂતિ વિક્રમ ભટ્ટ, સોમેશ્વરની કૃતિઓ : ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક અધ્યયન, સારસ્વત પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૯૮૧. p.52.
12. There is some controversy regarding these *Chāyānāṭakas* which need detailed discussion. See વિભૂતિ વિક્રમ ભટ્ટ, "સોમેશ્વરપ્રયોજિત છાયાનાટક અને છાયાનાટ્ય", સામીપ્ય, અમદાવાદ એપ્રિલ-સપ્ટે. ૧૯૮૭, પૃ. ૬૨-૭૨.
13. સુજાતમકદુઃખાત્મકો રસઃ, in ભોગીલાલ જ. સંડેસરા, "ગુજરાતમાં સંસ્કૃત નાટક", ઇતિહાસની કેડી, (Gujarātī); પૃ. ૫૦-૭૦, વડોદરા ૧૯૪૫. પૃ. ૨૪, ૩૦, ૩૧.
14. A. M. Upadhyaya, *Kāvyaṇuśāsana of Ācārya Hemacandra—A Critical Study*, Ahmedabad 1987. pp. 421-424. These rasas are : *Dombikā, Bhāṇa, Prasthāra, Siṅgaka, Bhaṇika, Purāṇa, Rāmakrīḍā, Hallisaka, Rāsaka, Goṣṭhi, Śūgadita, and Rāgākāvya.*
15. See Govardhan Panchal, *Bhavai and Its Typical Aharya-Costumes, Make-up, props of the Popular Dramatic Form of Gujarat*, Ahmedabad 1983.
16. Usha Bhise, "The Technique of Medieval Sanskrit Drama," *Journal of The National Centre for the Performing Arts, Bombay* Vol. VIII, No. 4, December 1979.
17. *Trīṣaṣṭīśālākāpuruṣacarita* of Ācārya Hemacandra. Translated by Helen M. Johnson, Oriental Institute, Baroda 1949; also, ત્રિશષ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત્ર, અરિહંત પ્રકાશન, અમદાવાદ વિ.સં. ૨૦૪૦ (ઈ.સં. ૧૯૮૪); and that by Jainendra Prasāraka Sabhā, Bhavnagar 19 ?.
18. For the numerous technical dramatic terms in this passage, see the works on dramaturgy, the *Nāṭyaśāstra*, the *Bhāvaprakāśa*, the *Daśarūpaka*, and Keith's *The Sanskrit Drama*.

19. *Nāṭyābhīnaya* te. The Sanskrit phrase is from TSPC.
20. Johnson, TSPC, Vol. 2, pp. 238-241.
21. K. H. Trivedi, *The Nāṭyadarpaṇa of Rāmacandra and Guṇacandra—A Critical Study*, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad 1966, Ch. IV, pp. 176-77, etc.
22. પ્રબુદ્ધતૃહિણેયમ્, જૈ. અલ. સં., પૃ. ૮૫.
23. See Govardhan Panchal, *Kūttampalam and Kuṭiyattam—A study of the Traditional Theatre of the Sanskrit Drama of Kerala*, New Delhi 1984.
24. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્રંથ ૪, “સોલંકીકાળ” ખંડ ૨જો, પ્રકરણ ૧૦ : “સામાજિક સ્થિતિ” પૃ. ૨૪૧, ક્રમાંક ૫૫.
25. ભો. જે. સડેસરા, “ગુજરાતમાં સંસ્કૃત નાટક,” ઇતિહાસની કેડી, પૃ. ૬૩, પાદટીપ.
26. લાવણ્યસમયસૂરિ, *વિમલપ્રબન્ધ* Translated by D. D. Shah, Gujarat Sahitya Sabha, Ahmedabad 1965.

Besides the sources figuring in the annotations, the author has used the following sources :

- (i) *Nalavilāsa of Rāmacandra Sūri*, ed. G. K. Shrigondekar and Pt. L. B. Gandhi, Oriental Institute, Baroda 1926.
- (ii) નીલાંજના એસ. શાહ, “ગુજરાતમાં સંસ્કૃત નાટકો, એક દૃષ્ટિપાત, સામ્મનસ્યમ્, શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ મુખપત્રમ્, Ahmedabad Mar. 1991.
- (iii) A. K. Majumdar, *Caulukyās of Gujarat*, “Pramā,” Bombay 1956, pp. 363-364.

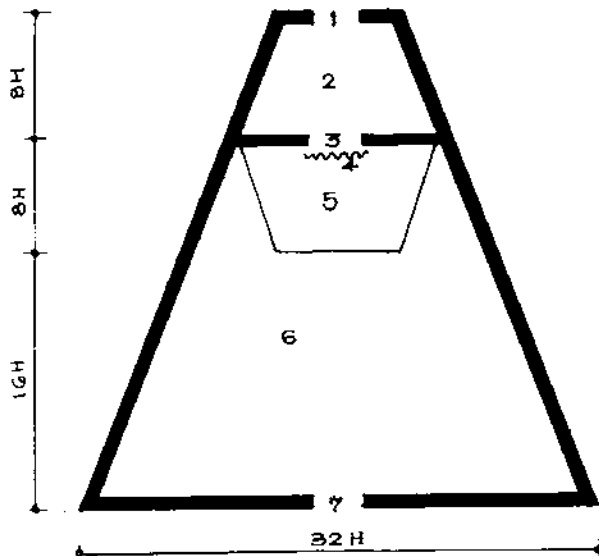
CATURSRA NĀṬYA-MĀṆḌAPA

- 1 ENTRANCE TO NEPATHYA
- 2 NEPATHYA
- 3 ENTRY EXIT DOOR TO & FROM RĀṅGA (STAGE)
- 4 PAṬĪ - APAṬĪ (DOOR CURTAINS)
- 5 RĀṅGA PĪṬHA
- 6 MATTAVĀRAṆĪ
- 7 PREKṢAKA - NIVEŚANA
- 8 PASSAGE
- 9 ENTRANCE FOR AUDIENCE

(DRG. BY NARENDRA PANCHAL)

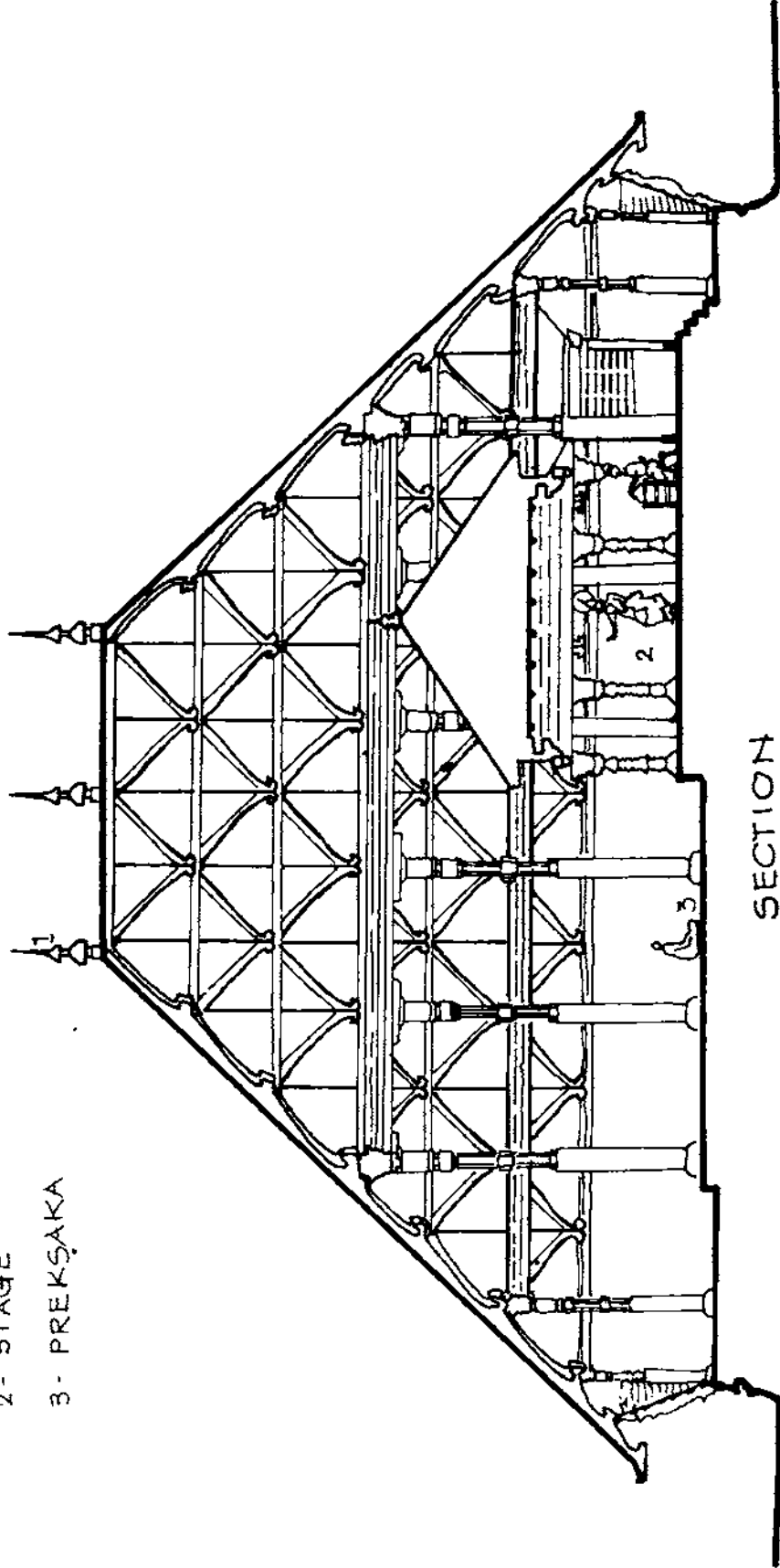
TRYASRA NĀṬYA MĀṆḌAPA

- 1 ENTRANCE TO NEPATHYA
- 2 NEPATHYA
- 3 ENTRY & EXIT DOOR
- 4 PAṬĪ - APAṬĪ (DOOR CURTAINS)
- 5 RĀṅGA - (STAGE)
- 6 PREKṢAKA - (NIVEŚANA)
- 7 ENTRANCE FOR PREKṢAKA

(DRG. BY NARENDRA PANCHAL)

- 1- STUPĪ
- 2- STAGE
- 3- PREKṢAKA

SECTION

"KUTTAMPALAM" C VATAKKUNNATHAN TEMPLE AT-THRISSUR CKERALA

AN IMAGE OF BUDDHĀVATĀRA OF VIṢṆU AT BĀDĀMI

B.V. Shetti

At Bādāmi, ancient Vātāpi, the capital of the early or western Calukyas (c. mid 6th-mid 8th cent.), is a large lake, locally known as 'Agastya Tīrtha'. Under the overhanging cliffs to the southeast of this lake, is a huge collapsed mass of rock leaning against the cliff side. It has so fallen as to form a natural cavern beneath it, the entry to which is obtained by crawling under the rock through a low tunnel-like opening. Inside, upon the cliff-face, is carved a large enthroned image. This image is locally referred to as that of Koṣṭharāya or 'leper king'. A legend about this sculpture is current in two versions¹ among the local people :

- (i) In olden days, a king of Vārānaśī was suffering from leprosy. He came to know about the miraculous power of the Agastya Tīrtha at Bādāmi which cured many diseases. So he travelled to this place to get rid of his ailment. Everyday he bathed in the lake and eventually was cured of that disease. Subsequently, an image of this king was carved and people used to call it the image of "Kuṣṭharāja" which became "Koṣṭharāya" in course of time. (*Kuṣṭha* in Kannada, as in Sanskrit, means leprosy.)
- (ii) One of the relatives of the Calukya royal family, Govinda, was suffering from leprosy. He sought the holy counsel of the sages performing penance at Bādāmi, and on their advice he bathed in the Agastya Tīrtha everyday till he was completely cured. The image represents this royal person who is called "Koṣṭharāya" by the people.

On the whole, both the versions are identical except for the royal persons involved and their domicile and period. The first version appears to be fictitious. When the Calukya kings were ruling at Bādāmi, it is unlikely that an image of a royal personage of another kingdom will be carved and be venerated by the local populace. The second version refers to Govinda of the Calukya royal family. Now, Ravikīrti's Aihole inscription (A.D.634) states that Pulakeśin II defeated some Govinda (and Appāyika) at the river Bhīmā. However, a sculpture of this defeated Govinda was got carved during the time of Pulakeśin II, by his successors, likewise seems an improbable reality.

H. Cousens was the first person to draw attention to this sculpture and illustrate it². He describes this image as "...seated in Buddha-like attitude, but it is neither a representation of Buddha nor a Jina. It is without doubt, a portrait statue." In recent years, A. Sundara identified this image as the portrait of Kīrtivarman I, got carved by his brother Maṅgaleśa, who claimed an unequalled and steadfast devotion for him³.

The image (Plate 1), except for the head, is bejewelled with ear-rings, necklace, armlets, bracelets, rings for the fingers, also chest-band, anklets, etc. It is particularly noteworthy that he wears *yajñopavīta*. The hair is in knobbly curves, but there is no Buddha's typical *uṣṇīṣa*-lump on the top of the skull : it rather resembles the Jina head. The figure is seated in *padmāsana*. Its right hand is raised in *abhaya mudrā*; and it holds rosary. The left hand rests in the lap, palm upwards (*dhyānamudrā*). The figure is seated upon a lion-throne (*siṃhāsana*), the front of which is divided into three compartments, with a lion in each as in many pre-medieval and medieval Jina image-thrones in Karnataka. On either side of him is a male *cāmara*-bearer, each wearing a *kirīṭa-mukuta* and other gem-set ornaments, while behind him is the throne-back with the usual terminal *vyāla* and *makara* figures. Delineated as engraved line-drawing are here deer and *śaṅkha* to the left and *cakra* to the right. At present the image has been spoiled due to continual application of oil by the worshippers. The halo behind the head is plain and further behind is the depiction of tree.

Beside it, on the rock, a little way to the right of the image, is carved a small bearded sage with a fat body, seated in *padmāsana* on a *bhadrāpīṭha*. While his right hand is in *abhaya mudrā*, the left hand seems to hold a vessel. On his right side is a long staff. Cousens identifies this image as that of a person who had the big one carved, or perhaps the *rājā's* prime minister. To me it appears to be the image of Agastya after whom the lake is named, because of the presence of sage's beard, fat body, and the water-vessel.

Annigeri, a second scholar who in recent years wrote on this image, feels that Koṣṭharāya must have been a Treasury Officer connected with the Bādāmi fort who became an ascetic later on⁴. And Carol Radcliffe Bolon remarks : "To me the date and identity of this image remain enigmatic⁵."

The head of the main image, plain halo, legs in *padmāsana*, the left hand in *dhyānamudrā*, the throne-back decorated with *makaras*, and the two male *cāmara*-bearers are very similar to the Tirthaṅkara carved in a tableaux in the Jaina cave at Aihole : (late 6th century; Plate 2). This indicates that the sculpture under discussion undoubtedly was carved by a sculptor who was accustomed to carving Jina images. All the same, the posture of legs and hands, the tree (which can be interpreted as the *bodhi*-tree) at the back, and the representation of deer on the throne-back conclusively prove that this is intended to be an image of Buddha. However, the profusion of ornaments and the engravings of *śaṅkha* and *cakra* on the throne-back unambiguously indicate his association with Viṣṇu. Considering the total evidence, it would be more correct to identify this image as that of "Māyāmoha" of the *purāṇas** or "Buddhāvatāra Viṣṇu".

On stylistic grounds, the sculpture can be dated to c. late 7th or plausibly the first quarter of the 8th century A.D.

1 Bādāmi. Cave near Bhūtanātha group of temples, image of the so-called Koṣṭharāya ("Māyāmoha" or "Buddhāvatāra Viṣṇu").

2 Aihole, Jaina cave, main hall, *upavarṇaka*-bay, seated Jina in a narrative-tableaux.

Notes and References :

1. A. Sundara, "Sculpture of Koṣṭharāya in Badami", *Archaeological Studies*, Vol.III, 1978, pp.66-67.
2. Henry Cousens, *The Chalukyan Architecture of the Kanarese Districts*, Calcutta 1926, fig. 17, p.57.
3. A. Sundara, "Sculpture of Koṣṭharāya," pp.69-70.
4. A.M. Annigeri, *Bādāmiya Śilpakale* (Kannaḍa), Dharwar 1958, p.33; Also, *A guide to Bādāmi*, Dharwar 1960, pp. 45-46; and *Cave Temples of Bādāmi*, Dharwar 1978, pp. 37-38.
5. Carol E. Radcliffe, *Early Chalukya Sculpture*, New York 1981, pp.94-95, Ph. D. Dissertation, unpublished.

* See in this issue N.P. Joshi's article.

— Editors.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Plate 1 Bādāmi. Cave near Bhūtanātha group of temples, image of the so-called Koṣṭharāya ("Māyāmoha" or "Buddhāvatāra Viṣṇu").

Plate 2 Aihole, Jaina cave, main hall, *upavarṇaka*-bay, seated Jina in a narrative-tableaux.

(Both illustrations have been reproduced here by courtesy and kindness, American Institute of Indian Studies, Varanasi Center.)

GUJARĀTĪ PAINTING OF THE 16TH-17TH CENTURY — A REAPPRAISAL

Lalit Kumar

In the style of the traditional Gujarātī Jaina painting of the 16th century, certain definite changes were taking place. Of these, turning of the face in strict profile with the removal of the farther eye is the most perceptible feature¹. Different kinds of costumes were also then introduced. The style, in its new look, may be designated as Neo-Gujarātī Jaina Painting². Several scholars believe that Mughal influence brought about these changes³. It had been argued that there was no painting style other than the Mughal which could have brought about the changes in the hidebound heretic tradition of the Gujarātī painting⁴. It is also said that, when Akbar was to start his impressive project of illustrating the *Hamza Nāmā*, he recruited artists from all over the country. Some of them were from Gujarat, Rajasthan, North India, Malwa and the Deccan. Later they were trained under the two great Persian masters. Those artists who could not make grades had to leave the royal atelier in search of fresh job. But during this period of their apprenticeship they were exposed to a style which had changed their entire outlook. Thus they carried with them a set of new traits such as the faces in strict profile without the farther projecting eye and brought in new costumes.

Scholars have pointed out Mughal influence in the famous *Laghu Saṃgrahaṇīsūtra* painted by Govinda in A. D. 1583 at Matar (Dist. Kheda), in L. D. Institute of Indology, Ahmedabad, in the matter of costume, certain composition, and in the representation of animals and trees⁵. The four-pointed *jāmā* is the most striking feature of these paintings (Plate 1). It is certainly a Mughal costume which was introduced by Akbar in his court. Very soon it had become a popular male sartorial type of north India. This is why it is also seen in the *Caurapañcāsikā-Candāyana* group of paintings of the latter half of the 16th century. However, the presence of the four-pointed *jāmā* in the *Caurapañcāsikā-Candāyana* group of painting cannot be the result of the influence of the Mughal painting. If the four-pointed *jāmā* is to be taken as an important indicator of the Mughal influence on the traditional Gujarātī Jaina painting style, then the possibility of the influence of the concurrent style of the *Caurapañcāsikā-Candāyana* painting cannot be ruled out. It is all the more important to investigate the influence of the latter because of the presence of some features which the earlier scholars had overlooked; for instance the cross-hatched (trellised) turban with a short *kulah* (plate 2), which is not in conformity with the theory of the Mughal influence. Such turbans of the Lodi period are never seen in the Mughal painting. The same holds true about the indiscriminate use of arabesque decoration on costume, *bandhanvāra/vandanamālīkā* (door hangings), pond-walls, and in the background of some paintings⁶. The arabesque decoration appears to be derived from the *Candāyana* of the Prince of Wales Museum, Bombay⁷. A transparent *oḍhanī*, short bodice (*coli*), and skirt (*ghāghrā*) among the females are the new costumes.

A short bodice is a feature of the later *Caurapañcāsikā-Candāyana* style. It may be noted that the waist length bodice was in vogue in the preceding period. Therefore, the alleged Mughal influence on the Matar *Sanigrahaṇīsūtra* of A. D. 1583 does not seem tenable and, by the same token, on the traditional Gujarātī Jaina painting style.

The theory of Mughal influence is also not acceptable on two further counts. First, there is no gleanings of the Mughal technique, nor of the style in these paintings. Second, there is also no evidence to establish the migration of such apprentice artists from the royal studio. It may be noted that, when the artist of the *Laghu Sanigrahaṇīsūtra* of A.D. 1583 could deviate from the hierarcic injunction of the style, he could have also incorporated more features of the Mughal paintings. Even the four-pointed *jāmā* does not seem to have been derived from the typical *jāmā* of the Akbarī paintings. In all probability, the *Caurapañcāsikā-Candāyana* tradition of north India had a greater influence on the traditional Gujarātī Jaina painting style.

The Matar *Sanigrahaṇīsūtra* of A. D. 1583 is not the first document to shed off the farther projecting eye. It was first attempted by the artist of the *Uttarādhyayanāsūtra* as early as A. D. 1537-38⁸. He painted it at Siṅganpura, a suburb of Surat. The manuscript has two introductory illustrations in which the figures' faces are shown in strict profile without the farther projecting eye. It is difficult to ascertain whether it was an independent innovation of the artist or an isolated experiment under the influence of the Lodi tradition of north India. It may be recalled that the Lodi tradition had emerged either at the end of the 15th or the beginning of the 16th century; therefore, it would be wrong to believe that the Gujarātī artists were not aware of the new developments which were taking place in other parts of the country. Whatever the case may be, this had a little influence on the future painting style of Gujarat.

Curiously enough, Gujarātī Jaina painting style in the contiguous region of Malwa had little to do with the illustrated works like the *Shāh Nāmā* of c. A. D. 1450 in Reitberg Museum, Zurich⁹, the *Miftāh al Fizulā* of c. A. D. 1490-1500 in British Library¹⁰, the *Nimat Nāmā* of c. A. D. 1495-1505 in India Office Library¹¹, the *Bustān* of c. A. D. 1500-1503 in National Museum¹², and the *Aja' ib-as-Sana'i* of c. A. D. 1500-1510 in British Library¹³, all painted at Mandu. This shows to what extent conservatism had restrained the progress of the Gujarātī Jaina painting style in western India.

The real emergence of the Neo-Gujarātī Jaina painting style is seen from the third quarter of the 16th century in the Malwa region. The *Abhidhānacintāmaṇi-nāmamālā*, a Sanskrit lexicon composed by Hemacandrācārya, is the earliest dated document to provide a definite evidence for the impact of the *Caurapañcāsikā-Candāyana* group of paintings. Its colophon reads, "The Ms. was copied (and also painted) on the 5th of the bright half of the month *Mārgaśīrsa* in Saṁvat 1629 (A. D. 1573) at Nulahi Nagar (not identified) in Malwa, for the study for Pandit Devavijaya Gaṇi, the disciple of the

revered Hīrvijaya Sūri, the chief pontiff of the Tapāgaccha. This Ms. was got written (and illumined) through Vasta by Shāh [Sāha] Bhojarāj, the son of Shāh [Sāha] Rūpacanda and his wife Rūpādevī of the Kākarya gotra hailing from the senior branch of the "Usavāla Jñāti." ¹⁴ The figures in these painting are in the traditional style but there are some figures in strict profile without the farther-projecting eye ¹⁵. Thus, these paintings belonged to a phase of transition. The males wear a crown, *pyjāmā*, *paṭkā*, and a scarf; whereas the females wear a short *coli*, *ghāgharā* and *dupaṭṭā* which is invariably placed on the turban with its two ends standing out like wings on either side. A *paṭkā* tied in the centre with its characteristic loops on either side had its influence from the *Caurapañcāsikā-Candāyana* group of paintings ¹⁶. The costume of a standing female figure deserves greater attention. She has worn a short *coli* and a scarf on her head. But the *ghāghrā* and sash projecting forward at an angle is an influence of the *Caurapañcāsikā-Candāyana* tradition ¹⁷. It is further attested by another folio which depicts a combat (*dvandayuddha*) scene. The two male contestants are sporting a *kulāhdār* turban on their head ¹⁸. All figures have their noses marked by a tiny dot which somewhat looks like a nose stud. It seems to be a regional character.

An unpublished illustrated MS. of the *Dhanañjaya Nāmamālā* is the second important document in the L. D. Institute of Indology, which casts more light on the impact of the *Caurapañcāsikā-Candāyana* style on the Gujarātī Jaina painting style. The colophon of the manuscript reads : "Saṁvat 1631 varṣe Vaiśākha māse śveta pakṣe pañcamya-tithi Ravi-vāsare. Śrīmat Tapāgacche Śrī Hīravijaya Śrī vijaya-rāje. Paṇ. Devavijaya Gaṇibhihi likhitaṇ. svayaṇ vācanayamiti-śreyaḥ." In translation : "In Saṁvat 1631 (A. D. 1575) on the fifth day of the bright half of the month of Vaiśākha, on Sunday, during the pontificate of Śrī Hīravijaya Sūri of the Tapāgaccha, Paṇḍita Devavijaya Gaṇī copied it for his study." The MS. has 26 boxes demarcated for illustrations, either on one or both sides of the folios, but only 11 boxes contain sketches in yellow lines drawn by a professional artist. Unfortunately, the task of illustrating the Ms. had been abandoned for some reasons. Later, an unskilled person had tried to accentuate the lines of some sketches with black ink. The first sketch is a standing figure of a Jaina nun in strict profile. In the second sketch, a king is sitting on a couch decorated with *torāṇa* hangings. Fortunately, it remained untempered in its original yellow lines. A copy of the sketch is reproduced here as Plate 3. The royal figure has worn a turban with a tall *kulāh* sticking on the top. It is the most important feature which apparently shows the influence of the *Caurapañcāsikā-Candāyana* group of paintings. Other costume of the male includes a *jāmā*, *paṭkā* and a scarf. In yet another folio, a god sporting a helmet like cap with a finial on top is seated on a couch which is much like the couch seen in the *Abhidhāna-cintāmaṇi-nāmamālā* of A. D. 1573 discussed earlier. The colophon is silent about its place of execution. However, it can be attributed to Malwa for two reasons. First, it shares certain features with the ACN of A. D. 1573 and second, its association with Paṇḍita Devavijaya Gaṇī who seems to be the same friar as of the ACN of A. D. 1573.

The *Pārśvanātha-vivāhalu* dated A. D. 1576, in Boston Museum, is yet another document on which scholars have already pointed out the influence of the *Caurapañcāśikā* style, especially with regard to the turban tied around a short *kulah* and the transparent *oḍhani*¹⁹. It follows the conventional Gujarātī Jaina painting style and therefore, it would be wrong to attribute this document to the *kulahdār* group of paintings. The cosmological diagram painted on cloth from the Khajanchi collection in National Museum, New Delhi, is another document which amply demonstrates the influence of the *Caurapañcāśikā-Candāyana* style on the traditional Gujarātī Jaina painting²⁰. The male wears *jāmā* with its characteristic tie-knots, *pyjāmā*, *paṭkā* and *kulahdār* turban; whereas the female wears conventional costumes and a transparent *dupattā*. The farther eye is absent but the female type follows the conventional style. It has been dated c. A. D. 1570-80²¹. With regard to its provenance, one is inclined to attribute it to Malwa. Its *kulahdār* turbans are sufficiently close in appearance to the one seen in the *Abhidhāna* of A. D. 1573. It also shows two important regional features, namely nose-stud like dot marked on the nose of the figure and the horse caparisoned in the Malwa fashion²². The latter is undoubtedly derived from the Persian paintings and is consistently found in the documents painted in Malwa. (See Appendix A).

All these documents show that the *Caurapañcāśikā-Candāyana* style had been exercising its influence on the conventional Gujarātī Jaina painting style of the Malwa region which actually gave birth to the new style. Subsequently, it had spread in Gujarat where the famous Matar *Laghu-Saṁgrahaṇīsūtra* was painted in A. D. 1583. It has also hastened the growth of the new style.

The style as seen in the Matar *Saṁgrahaṇīsūtra* of A. D. 1583, had a gradual development. The typical facial type, for instance, had emerged some time in the eighth decade of the 16th century. The squarish face is characterised by a prominent forehead, sharper nose, fish-shaped eye, recurved eye brows, a thin mouth, and rounded chin. Sometimes the males sport moustaches. The facial type is first encountered in the *Pañcākhyāna* of the M. S. University, Baroda²³ and the *Bhāgavata daśam skandha* of the Kankroli collection²⁴. Both show figures in conventional costumes but for the *paṭkā* which is a new attire and is tied over the *dhotī* at the waist²⁵. Costumes are relieved with the kind of arabesque decoration as seen later in the Matar *Saṁgrahaṇīsūtra* of A. D. 1583. The turban without *kulah* of the type of the Matar *Saṁgrahaṇīsūtra* of A. D. 1583 made its first appearance in the *Pañcākhyāna*²⁶. U. P. Shah has attributed the *Pañcākhyāna* to c. A. D. 1550-70²⁷. This is relatively a more convincing date than his revised one in which he has pushed its date back to c. A. D. 1530. As suggested by style, both *Pañcākhyāna* and the *Bhāgavata daśam skandha* cannot be removed far apart in time. Both represent the growth of the style prior to the *Mātar Laghu-saṁgrahaṇīsūtra* and therefore, both can be attributed to c. A. D. 1575-80. The real importance of the *Bhāgavata* of the Kankroli collection was very well understood by M. R. Majmudar. He observed : "This miniature is a landmark in the history of Indian book-illustrations; it

records the transition from three-fourth profile to strict profile²⁸. But he attributed the *Bhāgavata* to late 15th century, rather too early a date for these paintings.

The Neo-Gujarātī Jaina painting style also had two distinct expressions. The Mātār *Samgrahaṇīsūtra* of A. D. 1583 is the finest expression of the new style. It may be termed the 'superior idiom' which is characterised by the presence of the typical facial type and improved draughtsmanship. The lines are assured, colour scheme rich, and gold colour sparingly used. The second expression of the Neo-Gujarātī painting style reflects the 'inferior idiom.' The paintings of this idiom follow the conventional angular draughtsmanship but the figures are seen in the new costumes. The facial type of the superior idiom is never seen in these paintings.

The *Samgrahaṇīsūtra* painted at Cambay in A. D. 1587, in the L. D. Institute, illustrates the inferior idiom at its best²⁹. Cambay is not far from Matar. In one of the miniatures, a lady is seen in the conventional costume but in another new costumes like the *ghāghrā*, short *colī* and *oḍhanī* are seen. The *jāmā* and the turban can be seen in the attire of the males. A similar style is being followed by the *Samgrahaṇīsūtra* earlier published by Anand Krishna³⁰. Four-pointed *jāmā* embellished with arabesque decoration, *paṭkā* and turbans without *kulah* constitute the male attires. The artist of this manuscript seems to have been delighted as much with the use of arabesque decoration as was the artist of the *Candāyana* of the Prince of Wales Museum. This *Samgrahaṇī* can be attributed to c. A. D. 1585-90.

Some more examples of the inferior idiom can illustrate the further development of the style. The *Samgrahaṇīsūtra* dated A. D. 1600, in Birla Academy, Calcutta, follows the inferior idiom at a slightly higher level³¹. The angularity in draughtsmanship is now mellowed down. And the pinkish countenance and floral motifs strewn in the background are the new features. Of the same date and style is the *Samgrahaṇīsūtra* (plate 4) in L. D. Institute. The *Samgrahaṇīsūtra* dated A. D. 1604³², in the Spencer collection in the New York Public Library, was also painted at Matar³³. It shows that the inferior idiom was also in vogue, side by side with the superior idiom in the same region.

The continuity and growth of the superior idiom is seen later in the *Laghu kṣetra saṃāsa* of Dehlā-no Upāśraya, Ahmedabad. It was also painted in A. D. 1583 and follows the same style as noticed in the Matar *Samgrahaṇīsūtra* painted by Govinda³⁴.

Legacy of the superior idiom is next seen in the famous *Gīta Govinda* of the N. C. Mehta collection³⁵, now at the L. D. Institute of Indology campus. The quality of draughtsmanship, however, is not uniform in this extensively illustrated manuscript. The paintings show a curious mixture of costumes. Some figures are attired in traditional costumes and some in new costumes. The latter include, among the females, a *ghāghrā*, short *colī*, sash, and *oḍhanī*. The *oḍhanī* and the sash are worn in the manner of the

Caurapañcāśikā females. The males wear the four or six pointed *jāmā*, *pyjama*, *paṭkā* and turban. Besides, the turban of the Matar *Samgrahanī* of A. D. 1583, there are some other types of turbans of local origin. The spray trees with their overspreading foliage hovering over the horizon is a new development. The method appears very effective for the representation of woods as required by the text. Occasionally, the horizon is treated in semi-circular form (plate 5). Lingering of old conventions in the treatment of the *dramatis personae* with the exception of the use of the new facial type, the *Gīta Govinda* can be dated c. A. D. 1585. It appears rather justified in comparison with the text-dated document, the *Uttarādhyayanasūtra* dated A. D. 1591, discussed below.

The famous painted *Uttarādhyayanasūtra* of A. D. 1591 is another controversial document where scholars have allegedly pointed out the Mughal influence in the *gherdār jāmā*³⁶. In fact, there is no Mughal influence on these paintings of the superior idiom of the Neo-Gujarātī Jaina painting style. According to its colophon, the Ms. was copied by the earlier noted Paṇḍita Devavijaya Gaṇī³⁷. Incidentally, this is the third illustrated Ms. discussed here which finds the name of this bibliophile Jaina friar. The Ms. has 46 paintings. Out of these four show a mixture of conventional Gujarātī painting style and the inferior idiom of the Neo-Gujarātī paintings³⁸. It appears that the project was assisted by an artist who had not been able to give up his traditional style. Architecture as background is a major element of composition in these paintings. Sometimes compositions are divided into two or more registers. The squat and stripped domes, eaves, merlons, and architraves supported by duck or elephant trunk-shaped struts attached to the pillars are some of the architectural features. The arabesque and lotus chevron are the two major ornamental devices used in the architecture. The clouds are shown in streaks. Curiously enough, the male and female figures are seen in the conventional costumes with the only exception of a *gherdār jāmā*. It can be compared with the *Candayāna* of Prince of Wales Museum³⁹. The four pointed *jāmā* and the turban type of the Matar *Samgrahanīsūtra* of A. D. 1583, are conspicuous by their absence. However, a new turban type without a *kulah*, a ubiquitous feature of later miniatures, make its first appearance in this Ms⁴⁰. Similarly, thick moustaches also become a regular feature of the later paintings. The presence of the Mandu type horse and the nose-stud dot marked on the nose of every figure including the monks suggest Malwa origin of the *Uttarādhyayanasātra*⁴¹. But for the facial type of the Matar *Samgrahanī* of A. D. 1583, it seems to have been painted in Gujarat⁴², because the superior idiom had already been in vogue in the Matar-Cambay region. It is further corroborated by another unpublished *Samgrahanīsūtra* of L. D. Institute which shows the Mandu type of horse (Plate 6). The Ms. has no colophon but the short-space-filler inscription reads : "Tārāpura-madhye likhitam". This makes it amply clear that it was copied (and illustrated) at Tarapur, a town which lies between Matar and Cambay. The style of this *Samgrahanī* is not far from the style of the *Uttarādhyayanasūtra* of A. D. 1591 and, therefore, it may also be assigned to the same date.

The *Bālagōpalastuti* of the Kankroli collection also shows the *kulahdār* turban, transparent *oḍhanī*, *jāmā*, and *yogapatta*⁴³. Spray trees follow the style of the *Gīta Govinda* of N. C. Mehta collection; while the architecture is in the style of the *Uttarādhyayana* of A. D. 1591. Therefore, it can be dated to c. A. D. 1590-95. To the same period can be attributed the *Bhāgavata daśam skandha* of the National Museum, New Delhi⁴⁴.

In the subsequent period, the new style spread to the north Gujarat. The *Bhagavatīsūtra* painted at Patan in A. D. 1595, now in L. D. Institute, shows the miniature as painted in the Neo-Gujarātī painting style (Plate 7). But the artist sticks to the old convention of gold colour in patches against the red and blue background.

The tradition of the superior idiom is further continued in the *Gīta Govinda* of the Sawai Mansingh Museum, Jaipur⁴⁵, the *Gīta Govinda* of the Kankroli collection⁴⁶, and the *Rati-Rahasya* of the L. D. Institute⁴⁷. All the three sets are similar in style and show tufts of flowering grass in the monochromatic background. It could be that all the three sets were painted in one region. Stylistically, these paintings can be attributed to c. A. D. 1590-95.

The important stylistic features developed in the Matar *Samgrahanīsūtra* dated A. D. 1583, the *Gīta Govinda* of N. C. Mehta dated c. A. D. 1585, and the *Uttarādhyayanasūtra* dated A. D. 1591, are seen, however, with slight variation in the degree of individual skills, for example, the *Bhāgavata daśam skandha* painted at Ahmedabad in A. D. 1598⁴⁸, and the *Bhāgavata daśam skandha* painted by Govinda in A. D. 1610⁴⁹. One of the folios from this *Bhāgavata* no doubt shows a remarkable dynamism. The artist has also made a rare but naïf attempt in delineation of faces in three-quarter profile^{49a}.

From the first decade of the 17th century, the migration of the artists from the royal Mughal studio began. Such artists who began to work for lesser clienteles, gave birth to a new style generally referred to as the 'Popular Mughal style'. Agra was the major centre of this style where munificent Jaina community extended its patronage for the illustration of the Jaina works. The *Vijñaptipatra* (a request letter) painted by Ustād Sālīvāhana in A. D. 1610 at Agra is a famous document of the Popular Mughal style which was sent to Patan⁵⁰. The same artist had also painted the *Śālibhadra-caupāi* Ms. in A. D. 1624⁵¹. The *Samgrahanīsūtra* dated 1613 in Bharat Kala Bhavan, Varanasi, is also painted in the same style⁵². It is the first *Samgrahanī* in this style, which had set a new trend for the subsequent production of the *Samgrahanī* manuscripts' illustrations.

The *Nala-Damayantī-rāsa* of the L. D. Institute and that of Prince of Wales Museum, were painted in the Popular Mughal style by the artists migrated to Gujarat⁵³. In this way Gujarātī artists were gradually exposed to the works of the Popular Mughal style either through artists or their works coming from Agra. For example, the *Samgrahanīsūtra* of

Jaisalmer *Bhaṇḍāra* apparently follows the style of the dated *Samgrahaṇī* of A. D. 1613⁵⁴. These may be termed as the documents of the Gujarātī Popular Mughal style. This is how the Popular Mughal style began to influence the local tradition. However, the Mughal influence on Neo-Gujarātī Jaina painting style seems very gradual and slow.

The Samrat Samprati Samgrahalaya of Sri Mahavira Jaina Aradhana Kendra at Koba in Gandhinagar (Gujarat), has an important *Adhidvīpa* cloth painting done at *Kherālu* (Dist. Mehsana) in A. D. 1624. It is a significant example in the history of Gujarātī painting for two reasons. First, it is the only dated *Adhidvīpa paṭa* of the new scheme that began with the Khajanchi *Adhidvīpa paṭa* dated c. A. D. 1570-80, in the National Museum. The latter has unmistakable *Caurapañcāśikā* influence as shown earlier and the continuity of this tradition from the 16th to the 17th century in Gujarat establishes beyond doubt the role of the *Caurapañcāśikā* style played in the development of the Neo-Gujarātī Jaina painting style⁵⁵. Second, it is one of the earliest dated document on which the impact of the Popular Mughal style is apparent. The workmanship of the painting is perfunctory but it clearly shows the transformation of the faces which now look rather naturalistic (Plate 9). It is an important departure, and henceforth facial type of the superior idiom ceases to continue but in the matter of other details it maintains its regional character.

A pronounced impact of the Popular Mughal style is experienced in the second quarter of the 17th century. The faces now look not only naturalistic but in the right perspective with the shifting of the pupil of the eye focused at a far off distance. Now the contemporary Mughal costumes, turbans, architecture, birds, animals, and trees are all treated under the new inspiration. But the background remained monochromatic. Some of the important dated documents of this period are :

1. The *Samgrahaṇīsūtra* painted in Patan in A.D.1630, in L.D. Institute of Indology⁵⁶.
2. The *Samgrahaṇīsūtra* painted in Cambay in A.D.1637, in L.D.Institute of Indology⁵⁷.
3. The *Samgrahaṇīsūtra* dated A. D. 1637, in Prince of Wales Museum⁵⁸.
4. The *Samgrahaṇīsūtra* painted in Wadhwan in A. D. 1638, in National Museum⁵⁹; and
5. The *Samgrahaṇīsūtra* painted in Cambay in A. D. 1642-43, in British Library⁶⁰.

In the light of stylistic changes under the influence of the popular Mughal style, the Petlad *Bālagopala Stuti* of the Prince of Wales Museum, Bombay, earlier published for the first time by M. R. Majmudar, should be studied⁶¹. These paintings are among the finest examples which show the nature of realism which Gujarātī artists could bring about in their style. The elegantly delineated faces of this series are the hallmark of the painting style of the second quarter of the 17th century. Jahāngiri turbans and also broad *paṭakā* now began to appear⁶². But the artists could not give away their allegiance to older motifs, for instance, the arabesque decoration on the *jāmā* worn by Kṛṣṇa in one

of the paintings of this series⁶³. It is painted in continuation of the style of the various dated *Samgrahaṇīs* listed above. However, trees in the archaic style depicted in silhouette against a monochromatic background is in contradiction to the realism of the faces. This shows the artist's full enjoyment of the newly acquired skill which he concentrates only on the faces. He could not show the same degree of skill when he made Kṛṣṇa sit in cross-legged posture. This *Bālagopāla Stuti* should be dated c. A.D. 1630-40. The dispersed *Bhāgavata* paintings were painted around the same period which were earlier published by Herman Goetz, Stuart Cary Welch and Milo C. Beach, R.K. Tandon, and Stella Kramarisch⁶⁴. It is apparent from the series that there were many hands at work.

The Popular Mughal style in the 17th century had also influenced the Gujarātī paintings at different levels and in different areas. One of these examples is the *Gīta Govinda* of B. J. Institute, Ahmedabad. It has been put in a class apart. But the paintings follow the general style of the 17th century which is fairly obvious in the case of the male figures (Plate 10). The stunted females, with their faces having round and sloping forehead and narrow waist, show an interpretation of the new experience at a different level. The *dupattā* worn by the females provide the background in silhouette to the figure. It is a hallmark of the style of these paintings. Though there is a little folkish element in the style, these paintings can be easily attributed to c. A. D. 1630. The *Rāgamālā* dated A. D. 1608 is the only document which has no antecedent from Gujarat. However, one can see there a distant echo of the *Caurapañcāśikā* Style⁶⁵. In fact, the *Caurapañcāśikā* influence had been working at different levels in some parts of Rajasthan too. The *Yasodhara Caritra* dated A. D. 1596⁶⁶, a second set of the same text painted at Amer in A. D. 1590⁶⁷ and the *Ādipurāṇa* painted at Mozamabad in A. D. 1606⁶⁸, are three very important examples published by Saryu Doshi which further corroborates the fact that the *Caurapañcāśikā* style was spreading far away from its home in Uttar Pradesh⁶⁹ to the region of Malwa, Gujarat, and Rajasthan. Therefore, it is quite obvious that the first expression of Malwa, Mewar, Amer, and later Gujarātī painting styles are rooted in the *Caurapañcāśikā*-*Candayana* style, a very vital and viable painting tradition. The *Cawand Rāgamālā* dated A. D. 1605, considered to be the earliest document of Mewari painting, should be studied in this milieu. It seems the product of the New Gujarātī Jaina painting style in Rajasthan. There is very little which can be definitely attributed to Mughal in this *Rāgamālā* set.

Appendix A

Persian horses and the provenance of certain highly controversial documents of paintings :

These horses based on Persian model have their characteristic style of strapping, the most apparent feature being the loops with a tasselled pendant seen on the thighs of their hind legs. The horses caprisoned in this fashion are found in the *Mandu Kalpasūtra* dated A. D. 1439 in National Museum⁷⁰, another *Kalpasūtra* dated c. A. D. 1430 in the L. D. Institute of Indology, Ahmedabad⁷¹, and the *Shāh Nāmā* of c. A. D. 1450 in Reitberg

Museum, Zurich⁷². Such horses are generally not met with in the paintings from Gujarat and Uttar Pradesh. With this point in view, I am inclined to attribute the *Kālakācārya Kathā* of A. D. 1414, in the P. C. Jain Collection, Bombay⁷³, to Mandu. The *Kālakācārya Kathā* dated A. D. 1414⁷⁴ and the Zurich *Shāh Nāmā* of c. A. D. 1450⁷⁵, also have two more features of considerable importance, namely floral decoration on the back of Shāhi's throne and braid or chain motifs. Both are Persian elements and should have been adopted from a common source. Thus, if we reckon the chain or braid motif and horse type as the regional character of the works executed in Malwa region, then it would be easy to suggest the provenance of a highly controversial but a small group of the 15th century paintings, namely the Berlin *Candāyana* and the *Candāyana* of Bharat Kala Bhavan, the lost *Sikandar Nāmā* and the Berlin *Hamzā Nāmā*, to Malwa. Anand Krishna has already suggested the provenance of the Berlin *Candāyana* as Malwa⁷⁶. But there are some scholars who attribute the Berlin *Candāyana* to Delhi region⁷⁷. However, Karl Khandalavala rules out all such possibilities. He maintains that the Berlin *Candāyana* alongwith other documents of this group, should hail from Eastern India and in all probability from Jaunpur, especially the *Candāyana* because in his opinion this ballad was not known in any other region⁷⁸. But mention may be made that the Mandu type of horses are not seen in any of the documents attributed to north India such as the *Āryanyaka parva* dated A. D. 1516, the *Mahāpurāṇa* of A. D. 1540, the *Mrgāvata* dated to c. A. D. 1570, and all other documents of the *Caurapañcāśikā* group of paintings. Therefore, the Berlin *Candāyana* and the Bharat Kala Bhavan *Candāyana*, the lost *Sikandar Nāmā*, and the Berlin *Hamzā Nāmā* should be attributed to the Malwa region.

Notes and References :

1. Anand Krishna considers the turning of the face in strict profile as the beginning of the Rājasthānī painting. "Some pre-Akbari Examples of Rājasthānī Illustrations," *Marg*, XI/2, 18.
2. Almost all the documents showing the early developments of the new style are Jaina and therefore the parental nomenclature of the style has been adhered to with a prefix "Neo" to differentiate the new style from the older one.
3. Karl Khandalavala, "Leaves from Rājasthān," *Marg*, IV/3, Bombay 1950, 16-17.
4. *Ibid.*, 8.
5. Karl Khandalavala, "The Origin and Development of Rājasthānī Painting," *Marg*, XI/2, 12; also see Moti Chandra and U. P. Shah, *New Documents of Jaina Painting*, Bombay 1978, 27-28.
6. Chandra and Shah, *NDJP*, figs. 44-46.
7. Karl Khandalavala and Moti Chandra, *New Documents of Indian Painting — A Reappraisal*, Bombay 1978, 98.
8. J. P. Losty, "Some Illustrated Jaina Manuscripts," *The British Library Journal*, I/2, London 1975, 155-56, Figs. 19-20.
9. B. N. Goswami, *A Jainesque Sultanate Shāh Nāmā and the context of Pre-Mughal Painting in India*, Zurich 1988.
10. J. P. Losty, *The Art of the Book in India*, London 1982, 66.

11. *Ibid.*, 67.
12. *Ibid.*, 67-68.
13. *Ibid.*, 68.
14. M. R. Majmudar, "Two Manuscripts Illustrated in the Western Indian style during Hiravijaya Suri's Time—Abhidhana Namamala and Uttarādhyayana Sutra," *Bulletin of Baroda Museum and Picture Gallery*, XV, Baroda 1962, 16.
15. *Ibid.*, pl. IX- XVIII.
16. *Ibid.*, pl. X, fig. 3-4.
17. *Ibid.*, pl. XI, fig. 3
18. *Ibid.*, pl. XII, fig. 1
19. W. G. Archer, *Indian Miniature*, Connecticut, n. d., pl. 7 and 8.
20. Karl Khandalavala, Moti Chandra, and Pramod Chandra, *Miniature Painting from the Sri Moti Chandra Khajanchi Collection*, New Delhi 1960, 23-24, fig. 14-17.
21. *Ibid.*, 14.
22. U. P. Shah has also attributed it to Malwa. (*Treasures of Jain Bhaṇḍāras*, Ahmedabad 1978, 33).
23. U. P. Shah, *More Documents of Jaina Paintings and Gujarati Paintings of the Sixteenth and later centuries*, Ahmedabad 1976, 16, fig. 5 (a), 55, 56 and 57.
24. M. R. Majmudar, "The Gujarati School of Painting and some Newly Discovered Vaisnava Miniature," *Journal of the Indian Society of Oriental Art*, X, 1942, 16, Pl. I, fig. 1.
25. Shah, *More Documents.*, fig. 57.
26. *Ibid.*, fig. 56.
27. *Ibid.*, 16.
28. Majmudar, "The Gujarati School of Paintings," *JISOA*, 16.
29. Chandra and Shah, *NDJP*, 30.
30. Krishna, "Some pre-Akbari Examples," *Marg*, XI-2, 21, figs. 6-8.
31. Karl Khandalavala and Saryu Doshi, *A Collector's Dream Indian Art in the Collection of Basant Kumar and Sarla Devi Birla and the Birla Academy of Art and Culture*, Bombay 1987, 66, fig. 4. 77.
32. Saryu Doshi, *Masterpieces of Jaina Painting*, Bombay 1985, 66.
33. *Ibid.*, fig. 11 on p. 73 depicts Mt. Meru, The last line of the explanatory notes at the bottom ends with "Mātargrāma". It apparently refers to the place name i. e. Matar village where this *Samgrahaṇī* was copied and illustrated. Place name has been found included in the explanatory notes in many other *Samgrahaṇīs* too. It appears to be an ethical code of conduct practised by scribes at such occasions whenever they had fallen short of the text; the place name was included to complete the line. The Matar *Samgrahaṇī* dated A. D. 1583 also shows a similar practice being followed. Whatever may have been the true reasons behind this idiosyncrasy of the scribe, it turns out to be of immense value; for it definitely provides information on the provenance of the manuscript especially when the colophon of the manuscript, is either lost or is silent about this.
34. *Ibid.*, 66, fig. 1 on the same page.
35. N. C. Mehta, "A New Document of Gujarati Painting," *JISOA*, XIII, 1945 36-48.

36. Khandalavala, "Leaves from Rājasthān", *Marg*, 17, fig. 4.
37. *Sanivat 1647 Varṣe Bhādravā Sudi terasi gurupuṣpe. Tapāgacche Sri Hīravijayasūri rāje Pan[.] Devavijayaṅgi likhitam.*
38. Norman Brown, *Manuscript Illustrations of the Uttarādhyana Sutra*, Connecticut 1941, fig. 28, 39, 72 and 73.
39. Khandalavala and Chandra, *NDIP*, fig 99.
40. Karl Khandalavala considers these as the Akbari turbans : ("Leaves from Rājasthān," *Marg*, 17.)
41. It seems probable, as gleaned from various colophons of the manuscripts associated with this friar, that he had been either in Maiwa or Mewar region :
Nulahinagara (Malwa) in V.S. 1629/A. D. 1572.
Sāraṅgapura (Malwa) in V.S. 1630/A.D.1673.
Śrīmālapura (Mewar) in V.S. 1652/A.D.1595.
Pimpadagrāma (Mewar) in V.S. 1653/A.D.1596.
42. Incidentally, the manuscript was recovered from a *bhaṇḍāra* (repository) in Surat.
43. Shah, *More Documents.*, figs. 45-48.
44. Kapila Vatsyayana, *Miniature of the Gita Govinda*, Jaipur 1980, figs 1-2.
45. *Ibid.*
46. For the illustrations, see Kapila Vatsyayana, *Jaura Gita Govinda*, New Delhi 1979, figs. 16-17.
47. Shah, *More Documents.*, 17-18, fig. 58.
48. *Ibid.*, fig. 49
49. M. R. Majmudar, "Two Illustrated MSS. of the Bhāgavata Dasamaskandha," *Lalit kala*, No. 8, 50-52.
- 49a. R. K. Tandan, *Indian Miniature painting*, Bangalore 1982, 50-51, Fig-11.
50. Pramod Chandra, "Ustad Salivāhan and the Development of Popular Mughal Art", *Lalit kala*, No. 8, 35-34.
51. *Ibid.*, 34-36.
52. *Ibid.*, 45.
53. *Ibid.* : (All these works have been generally dated to A. D. 1620).
54. *Jaina Citrakalpadruma*, (Gujarātī), (Ed.) Sarabhai Nawab, Ahmedabad 1936, figs. 270-71.
55. Lalit Kumar, "On the style of Adhidvipa Cloth Painting-Sixteenth and Seventeenth Century", *Prof. H. G. Shastri Felicitation Volume*, Ahmedabad, June 1994, 142-145, fig 1-5.
56. Shah, *More Documents.*, fig. 63.
57. *Ibid.*, fig. 64.
58. Chandra, "Ustad Salivāhana," *LK*, pl. XVII, fig. 41.
59. Khandalavala etc. *al.*, *Miniature Painting.*, figs. 87-88.
60. J. P. Losty, "Some Illustrated.," *BLJ*, 158-59, figs. 21-23.
61. Majmudar, "The Gujarati School.," *JISOA*, X, 28-31.
62. *Ibid.*, pl. VI, fig. 2., pl. VII, fig. 1.
63. *Ibid.*, pl. VI, fig. 2.
64. H. Goetz, "A New Key to Early Rajput and Indo-Muslim Painting : A Unique Bhagavat Purana Album from Southwest Marwar," *Roop-Lekha*, XXIII, 1-2, 1953; also, Stuart Cary

- Welch, Milo C. Beach., *Gods, Thrones, and Peacocks*, New York, 1976; R. K. Tandon, *Indian Miniature Painting*, and Stella Kramarisch, *Painted Delight*, Philadelphia 1982.
65. U. P. Shah, "Three Paintings from a New Ragamala set dated Samvat 1665 (1608-9 A. D.)," *Bulletin of Baroda Museum and Picture Gallery*, XXV, Baroda 1973-74, 89-94.
 66. Doshi, *MJP*, 69 (fig. 8, pp. 142-144, Fig. 19, 21).
 67. *Ibid.*, 70, fig. 13 on, 138-139.
 68. *Ibid.*, 70, fig. 9 on 71 and fig. 2 on 87.
 69. Lalit Kumar, "Dancers' Costume and Provenance of the Caurapancasika style," *Lalit kala*, 25, 47-50.
 70. Khandalavala and Chandra, *NDIP*, fig 9.
 71. Pramod Chandra, "A Unique Kalakacarya Katha Ms. in the style of the Mandu Kalpasutra of 1439 A. D.," *Bulletin of the American Academy of Benaras*, 1, Varanasi 1967, figs. 4, 5 and 10.
 72. Goswami, *JSSN*, fig. 1, 8, 10, 12, and 17.
 73. Doshi, *NJP*, 126, fig. 5.
 74. Goswami, *JSSN*, fig. 5.
 75. *Ibid.*, fig. 3.
 76. Anand Krishna, "An Illustrated Manuscript of the Laura Canda in the Staatsbibliothek, Berlin," *Chhavi-2*, Varanasi 1981, 285.
 77. Losty, *The Art of the Book*, 63.
 78. Karl Khandalavala, "Three Laura Canda Paintings in the Asian Art Museum of San Francisco," *Lalit kala*, No. 22, 21.

Details of Illustrations

1. An illustration from the *Sangrahaṇi Sutra* MS., painted by Govinda at Matar in A. D. 1583. Courtesy : L. D. Institute of Indology, Ahmedabad.
2. Details same as in Plate 1.
3. A copy of the sketch from the *Dhananjaya Nāmamāla* MS. Dated A. D. 1575. Courtesy : L. D. Institute of Indology, Ahmedabad.
4. An illustration from the *Sangrahaṇi Sutra* MS., c. A. D. 1600. Courtesy : L. D. Institute of Indology, Ahmedabad.
5. An illustration from the *Gita Govinda* MS., c. A. D. 1585. Courtesy : N. C. Mehta Gallery, Ahmedabad.
6. An illustration from the *Sangrahaṇi Sutra* MS., painted at Tarapur, c. A. D. 1595.
7. An illustration from the *Bhagavati Sutra* MS., painted at Pātaṇ in A. D. 1595. Courtesy : L. D. Institute of Indology, Ahmedabad.
8. An illustration from the *Bhagavata Dasam Skandha* MS., painted by Govinda in A. D. 1610. Courtesy : Col. R. K. Tandon, Collection, Secundrabad.
9. *Adhidvipa* Cloth Painting (detail)., Painted at Kheralu, (Dist. Mehsana) in A. D. 1630. Courtesy : *Shri Mahavir Jaina Aradhana Kendra*, Koba, Gandhinagar.
10. An illustration from the *Gita Govinda* MS., c. A. D. 1630. Courtesy : B. J. Institute, Ahmedabad.

1. The *Sangrahaṇi Sutra* MS., painted by Govinda at Matar in A. D. 1583.

2. The *Sangrahaṇi Sutra* MS., painted by Govinda at Matar in A. D. 1583.

3. The sketch from the Dhanañjaya Nāmamāla MS. Dated A. D. 1575.

4. The *Sangrahaṇī Sūtra* MS., c. A. D. 1600.

5. The *Gita Govinda* MS., c. A. D. 1585.

6. The *Sangrahaṇi Sutra* MS., painted at Tarapur, c. A. D. 1595.

ताभुनः। उतयोः सुंदराभिजायात्त्वामतोमासाभिः। उरालाउदगभिः। राष्ट्रोः धेतश्च कल्याणदिं कल्याणायाश्चिक्काभिः। मिमिवादिः। उपस्व
रदिताभिः। राष्ट्रायं ह्यणरदिताभिः। स्थिः। धनः। दिधनलेपिकाभिः। मंगलादिः। मंगलान्तं घंतिघावे माधी। निमस्य मयादिः। गोमायुकाभिः।

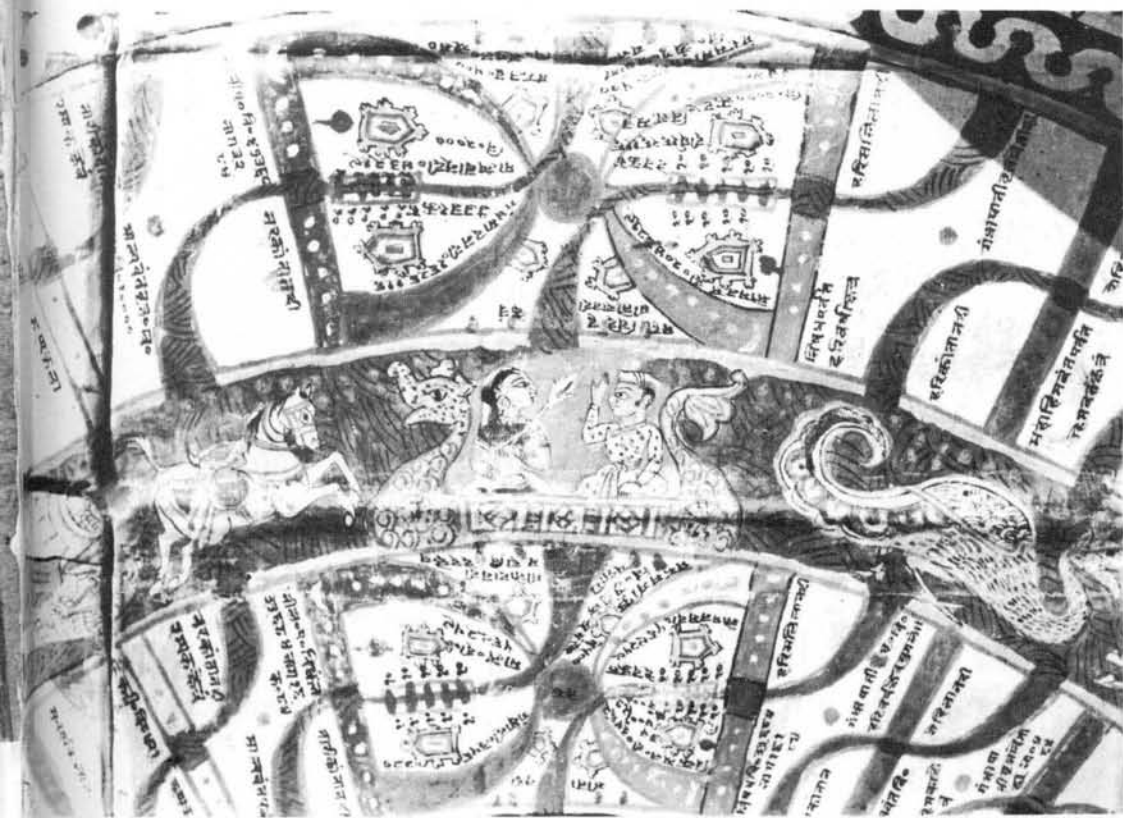
। दिययगा मणिछादिगनारायः। तोसु। वाधानिरित्यर्थः। । दिययपञ्चायणिकादिः। हदयगतः। कोपशोकादिश्रेष्ठिविलनकरीतिस्तिथ्यः। । मिया
मज्जगादियादिमितापशिमिताक्षरामधराः। । कामलराथागेनारामदाधनायाडरवधायं मणधंष्ट्राहृन्। । ठ।

7. The Bhagavati Sutra MS., painted at Pātan in A. D. 1595.

श्चरुंधातानटाज्ञाविज्ञायाकोशतांस्वानांस्वनागंमृगराडिव। । १०। आममंतातुरुंधतः। आव
राणकुर्वतः। । तेषुवाचुनितोरामः। पूर्वणावमहाएव। । गृहीतपादः। ललेनेमुनिश्चातु
शाम्पता। । तेषुवाचुनद्रादरणमहुनेनतज्ञावासातुगः। । ततमनादासमैनोनि य
यो। । तदावादापगृहंश्च। श्रीललेनोक्तेहृत्प्रायः। । अजुनोपिप्रख्यातकमथो ग्यएववरः।
वेमुनद्रागृहीतवायातितदायातु। । इथाकिंप्रतिबंधः। कियता। अतश्चादृगृहीतपादः। लले
नैनेन्यदादिनस्तथिठि। । जेष्टवारिठि

8. The Bhagavata Dasam Skandha MS., painted by Govinda in A. D. 1610.

9. Adhidvipa Cloth Painting (detail)., Painted at Kheralu, (Dist. Mehsana) in A. D. 1630.

DHARMARATNAKARAṆḌAKA OF VARDHAMĀNA-SŪRI

Ed. by Muni Candravijaya-gaṇi 24 + 438.

24 cm. x 18 cm. Cloth Rs. 250/-

Published by Sharadaben Chimanbhai Educational Research Centre, Ahmedabad, 1994.

Vardhamāna-sūri, who was the chief disciple of Abhayadeva-sūri, the famous commentator of the Jaina āgamas, carried out his literary activity in Gujarat round about A. D. 1100. Of his three known works, the *Manoramā-kaḥā* (MK) edited by Rupendrakumar Pagaria, was published in 1983 and the *Jugāijñimda-cariya*, also edited by Pagaria, had appeared in print in 1987. The present work is the third by the same author. As against the former two which are in Prakrit, the *Dharmaratnakaraṇḍaka* (DRK) is in Sanskrit. It has 376 verses distributed over 20 chapters. It is commented upon by the author himself. The commentary is mostly in verse and the total extent of the work is about 10,000 Anuṣṭubh units. The commentary gives about 53 illustrative stories. DRK. is in the long line of religious-didactic tracts, broadly describable as the Śrāvākacāra, the discipline in the form of injunctions and prohibitions relating to the conduct of the pious Jaina lay man. The code was periodically revised and restated with varying degree of emphasis on its different aspects, but there was a common core of topics treated. The instruction was accompanied by numerous illustrative stories, many of which formed a common pool of repertoire upon which a particular writer drew as required. The later writers freely took over such stories from the earlier ones, rendered Prakrit stories in Sanskrit or vice versa, or retold, abridged, or expanded them to suit their purpose. The same story was also at times used by the writer in his different works. The title *Dharmaratnakaraṇḍaka* immediately reminds us of the *Ratnakaraṇḍaka*, ascribed by Prabhācandra (c. A. D. 1025-1060) to Samantabhadra and his senior contemporary Vādirāja (A. D. 1025) to Yogīndra. The editor of DRK. has identified and indicated in numerous cases the original sources on which Vardhamāna-sūri has depended and has also pointed out where the latter has utilized portions from his own two earlier works. The Introduction gives the necessary information about the Mss. used, the method followed in setting up the text, and brief observations on the special features of the content and the comparative and folkloristic aspects of some illustrative stories. Interestingly, we find a reference (on p. 266) to Haribhadra-sūri's *Kathānaka-kośa* which was so far known from a single reference, of Sumati-gaṇi's in his commentary on the *Gaṇadharaśārdhaśataka* (H. R. Kapadia, *Śrī Haribhadrāsūri*, 1963, p. 85).

The Sanskrit language of DRK. possesses many features of what is known as popular or hybrid Jaina Sanskrit (Sanskritized colloquial expressions forms like *takat* for *tat*, *tvayakā* for *tvayā*, etc. to meet the exigencies of the metre, rare grammatical

forms, etc.). Once in a while, we find therein an Anuṣṭubh-pāda of nine syllables, (p. 74, v.285, p. 76, v. 338).

The stylistic variation ranges from simple, racy, colloquial, to ornately descriptive. The author is well adept in handling the traditional narrative and descriptive traditions, and has freely exploited the treasures of the available *subhāṣitas*.

As to the Apabhraṁśa passages of DRK. it is necessary to deal with them separately. Here I shall point out the lexicographical importance of two specific words occurring in DRK.

dhakkari

In the illustrative tale of 'A rankle-prone potter' (अणक्ख-बहुल-कुं भकार-कथा; MK, pp. 39 ff. DRK, pp. 382 ff.) it is said that, in the big hall of his house, beggars and wanderers from various places used to lodge and at night they would tell lots of absurd yarns which would cause rankling to the potter and he would lose his sleep. The text in MK. reads as follows:

वसन्ति तीरे [सालाए] नाणादेसागया कप्पडिय-तडियाओ ।
जंपन्ति मिलिया रयणीए-
अघडमाण-ठिक्कर-सयाणि य अणक्ख-वस-विगय-णिहो ।
कयत्थेइ अणक्ख-बहुलो णिय-सिरं खलुंकाहि ॥ (पृ. ३९)

The corresponding Sanskrit passage in DRK is as follows:

वसन्ति तस्यां [शालायां] नानादेशागताः कार्पटिकादयः,
वदन्ति च रजन्यामघटमानकानि टक्कर-शतानि,
अनक्ष-वश-विगत-निद्रो रोषवशयपरिगतक्षूर्णयति
टक्कराभिरनक्षबहुलो निज-मस्तकम् ।

Here *thikkara*- in the Pk. passage and टक्कर in the Sk. passage are corrupt readings. The real word is *dhakkari*, 'unbelievably marvelous.'

Siddhahema 8-4-422 has recorded *dhakkari* in the sense of Sk. *adbhuta* and illustrated it (*dhakkari-sāra*, 'of unbelievably wondrous strength'). In *Svayambhū's Pāṇinīya* we have.

जगे लोएहि ढक्करिखंतएहि उप्पाइउ भंतिउ भंतएहि ।

"The deluded people at large, through their unbelievable miraculous accounts, have produced delusions." The Tippana on the word *dhakkarivaimtaehim* is *hathokti-yuktaiḥ*. But here also *dhakkari* does not mean "a dogmatic statement, but rather a tall wondrous statement." The poet means to say that people have been spinning long yarns with respect to the narrative of Rāma.

asaddhala

Among the several gnostic verses cited on MK. p. 369 to support the observation that for one devoid of religious merits (*niṣpunya*), all efforts and industry become fruitless, the following Apabhramśa verse occurs:

उज्जमु कज्जरंभियउनहि किं करइ
धनउ पगु विनवेइ असङ्गलु संभवइ ।
सूरह सत्त तुरंग गयणि भमंताह
विब्भह कोडिगइंदह पउ वियदिताह ॥ (९८)

The text seemingly is defective. The following tentative restoration is suggested :

उज्जमु कज्जरंभि अपुत्रह किं करइ
धनउ पगु वि न देइ असङ्गलु संभवइ ।
सूरह सत्त तुरंगहि पणु (?) न भमंताहि
लब्भइ कोडि गइंदहि पउ वि ण दिताहि ॥

(Sanskrit chāyā:)

उद्यमः कार्याम्भे अपुत्रस्य किं करोति
धन्यः पदम् अपि न ददाति असामान्यम् संभवति ।
सूर्यस्य सत्त तुरंगैः पणः न भ्रमद्भिः
लभ्यते कोटिः गजैर्द्रैः पदम् अपि न ददद्भिः ॥

Here *asaddhalu sambhavai* means "extraordinary things materilize."

At *Siddhahema* 8. 4. 422(8) Ap. *assaddhalu* is recorded with the meaning Sk. *asādhāraṇa* and in the illustration cited there *asaddhalu nehu* = *asādhāraṇaḥ snehaḥ*.

The *Pāṭiya-sadda-mahāṇṇavo* or the *Deśi-śabda-kośa* have not recorded *asaddhala*. No another occurrence of the word is so far known from Prakrit-Apabhramśa literature.

Panyāsa Muni Chandravijaya and the Sharadaben Chimanbhai Educational Research Centre deserve credit for bringing out this work which, from the production point of view, too, is excellent.

Postscript

Sometime after the note on *asaddhala* was completed, I came across another occurrence of that word in an Apabhramśa text. In the *Svayambhūcchandas* of Svayambhū (later half of the 9th century A.C.), the text of the verse illustrating the metre *Chaddaniā* (an *Āntara catuṣpadī* type having 12 + 9 Mātrās in both the halves), as given by the editor, H. D. Velankar with the Sanskrit Chāyā of the verse is as follows :

लग्ग ह(अ)णेअ असङ्गु, तुह चलणेहि पणउ ।
जिम जाणहिं तिम पालहिं, किंकर अप्पणउ ॥

लग्नाः अनेके श्रद्धालवः तव चरणयोः प्रणताः ।
यथा जानासि तथा पालय, किंकरम् आत्मनैव ॥

According to me, the text of the verse is somewhat corrupt and the meaning of the verse is also different. I give below the emended text and its translation :

लग्गअ - णेह - असङ्गु, तुह चलणेहि पणउ ।
जिवं जाणहिं तियं पालहिं, किंकर अप्पणउ ॥

‘This person to whom has adhered extraordinary (devotional) love (for you) and who has bowed down to your feet — protect this servant of thine, as thou deem it proper’. Here also *asaddhala* = *asādhāraṇa*. The form can be analysed as a+ *Saddha* + *La*. But *Saddhala* is unknown in the sense of *Sādhāraṇa*.

H. C. Bhayani

GUJARĀTĪ SECTION

વાદીન્દ્ર મલ્લવાદી ક્ષમાક્ષમાગુનો સમય

જિતેન્દ્ર શાહ

ઉત્તર ભારતની નિર્ગ્રન્થ પરંપરામાં થઈ ગયેલી પ્રકાશમાન દાર્શનિક વિભૂતિઓમાં સિદ્ધસેન દિવાકર, મલ્લવાદી ક્ષમાક્ષમાગુ, અને જિનભદ્રગણિ ક્ષમાક્ષમાગુ મોખરે છે. મહાતાર્કિક સિદ્ધસેન દિવાકરે કાવ્યબદ્ધ દાર્શનિક કૃતિઓની રચના કરી છે. તેમનાથી નિર્ગ્રન્થ પરંપરામાં દાર્શનિક યુગનો પ્રારંભ થાય છે. શ્વેતામ્બર પરંપરામાં સિદ્ધસેન દિવાકર આદ્ય સ્તુતિકાર અને મહાવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે^૧. તેમનો સમય ગુપ્તકાળમાં પાંચમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હોવાનું મનાય છે^૨. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાક્ષમાગુ (પ્રાય: ઈસ્વી ૫૫૦-૫૯૪) આગમિક પરંપરાના દાર્શનિક વિદ્વાન છે. તેમણે વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય આદિ ગ્રન્થોની રચના કરી છે. મલ્લવાદી અગ્રિમ હરોળના દાર્શનિક છે : તેમણે રચેલ દ્વાદશાર-નયચક્રમાં તત્કાલીન ભારતનાં સમસ્ત દર્શનોની ચર્ચા દ્વારા અનેકાન્તવાદની સ્થાપના કરી છે. મલ્લવાદીના સમય વિશે વિદ્વાનોમાં નોખા નોખા મત પ્રવર્તે છે. તેમને વિક્રમના પાંચમા શતકના પૂર્વાર્ધથી લઈ વિક્રમની દસમી સદીના અંત સુધી થયાનું અનુમાનવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત સમયાવધિ અનિશ્ચિતતા-દર્શક હોવા ઉપરાંત કાળની દૃષ્ટિએ વધુ વ્યાપક હોવાને કારણે આ અંગે વિશેષ ઊહાપોહ થયો જરૂરી છે. આથી સાંપ્રત લેખમાં મલ્લવાદીના સમય અંગે વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવી રહી છે.

તાર્કિક-ચૂડામણિ મલ્લવાદીએ દ્વાદશાર-નયચક્ર^૩, સન્મતિપ્રકરાગટીકા^૪, અને પદ્યચરિત^૫ નામક ત્રણ ગ્રંથોની રચના કરી હતી તેવા ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. દુર્ભાગ્યે આજે તેમનો રચેલો એક પણ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થતો નથી; પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં થયેલ આચાર્યોએ પોતાના ગ્રંથોમાં તેમના સ્તુતિપૂર્વક ઉલ્લેખો કર્યા છે તેના આધારે એમ જરૂર કહી શકાય કે તેઓ શ્રેષ્ઠવાદી હતા. આચાર્ય હેમચંદ્ર સિદ્ધહેમ-બૃહદ્વૃત્તિમાં મલ્લવાદીને શ્રેષ્ઠ તાર્કિક તરીકે બિરદાવે છે^૬. નયચક્રના ટીકાકાર સિંહશૂર મલ્લવાદીની સ્તુતિ કરતાં જણાવે છે કે નયચક્ર રૂપી ચક્ર દ્વારા જેમણે સમસ્ત સ્યાદાદિ વિરોધીઓને પરાસ્ત કર્યા છે એવા જિનવચન રૂપી આકાશમાં સૂર્ય સમાન આચાર્ય મલ્લવાદી વિજયવંત છે^૭. તદુપરાંત પ્રાક્રમધ્યકાળમાં અને મધ્યકાળમાં થઈ ગયેલા અનેક જૈનાચાર્યોએ પોતાના ગ્રંથમાં મલ્લવાદી ક્ષમાક્ષમાગુનો માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે, વાદીન્દ્ર તરીકે સ્તુતિ કરી છે, તેમ જ તેમની દર્શનપ્રભાવક કૃતિ નયચક્રનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. આચાર્ય હરિભદ્રે અનેકાન્તજયપતાકામાં તથા તેની સ્વોપજ વૃત્તિમાં મલ્લવાદીના એક વાક્યને ટાંકતાં 'વાદીમુખ્ય' તરીકે બિરદાવ્યા છે^૮. (ગા. પ્રા. ગ્રં. ખં. ૧, પૃ. ૫૮, ૧૧૬). દસમી સદીમાં થયેલ રાજગચ્છીય અભયદેવસૂરિએ સન્મતિપ્રકરાગટીકામાં મલ્લવાદીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે^૯. મધ્યકાલીન જિનેશ્વરસૂરિએ પ્રમાલક્ષ્મ (વિ. સં. ૧૦૮૦ / ઈ. સં. ૧૦૨૪) નામક ન્યાયગ્રન્થમાં મલ્લવાદી તથા તેમના નયચક્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે^{૧૦}. થારાપદ્રગચ્છીય વાદીવેતાલ શાંતિસૂરિ કૃત ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિ(પ્રાય: ઈ. સં. ૧૦૪૦ પહેલાં)માં નયચક્રનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે^{૧૧}. પૂર્ણતલ્લગચ્છીય શાન્ત્યાચાર્ય ન્યાયાવતારવાર્તિક(પ્રાય: ઈસ્વી ૧૧૦૪)માં મલ્લવાદીનો નિર્દેશ કર્યો છે. ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહથી સન્માનિત થયેલ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તિ(ઈસ્વી ૧૧૧૯ પહેલાં)માં દ્વાદશાર-નયચક્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે^{૧૨}. ચંદ્રસેન સૂરિએ ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ (ઈ. સં. ૧૧૫૧) નામક ગ્રંથમાં મલ્લવાદીના નયચક્રની પ્રથમ કારિકા ટાંકી વિશેષાર્થ માટે મૂળ ગ્રંથ જોવાની ભલામણ કરી છે^{૧૩}. કુમારપાળ ભૂપાલના સમકાલીન અને પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાકાર મલયગિરિ(ઈસ્વી ૧૨મી સદી બીજી-ત્રીજી ચરણ)એ ધર્મસંગ્રહાણીવૃત્તિમાં આચાર્ય મલ્લવાદીનું સ્મરણ કર્યું છે^{૧૪}. આમ અનેક આચાર્યોએ તેમની તથા તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ નયચક્રની પ્રશંસા કરી છે. મલ્લવાદી વાદમાં અને દાર્શનિક ચર્ચામાં અજોય પ્રતિપાદક રહ્યા હશે. સંભવતઃ એ કારણથી તેમના પછી થયેલ મલ્લવાદી નામ ધરાવતા અન્ય મુનિઓના જીવનની ઉક્ત નયચક્રકાર મલ્લવાદીના જીવન ચરિત્ર સાથે ભેળસેળ થઈ ગયેલી જોવા મળે છે. નિર્ગ્રન્થ પરંપરામાં ઓછામાં ઓછા ચારેક મલ્લવાદી થયા છે. (આ અંગે

વિશેષ ચર્ચા અહીં આગળ કરીશું.) અને તે સૌના સમય વિશે જુદી જુદી માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે. ઉપર જોઈ ગયા તેમ મલ્લવાદી અને તેમના નયચક્ર અંગે અનેક ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ મૂળ નયચક્ર અને મલ્લવાદીની અન્ય કૃતિઓ (સન્મતિતર્કટીકા તથા પચ્ચચરિત્ર) ઉપલબ્ધ થતી ન હોવાને કારણે તેમનાં પ્રદાનો અંગે પૂર્ણરૂપે કહેવું દુષ્કર છે. નયચક્રટીકાને આધારે પુનર્ગઠન કરવામાં આવેલ ગ્રંથમાં, તથા ટીકાકાર સિંહશૂર મલ્લવાદીના સમય સંબંધમાં તથા જીવન અંગે કોઈ ઉલ્લેખનીય નોંધ આપતા નથી કે જેના આધારે સમય નિર્ધારણ કે જીવન ઘટનાઓના સન્દર્ભો અંગે ચોક્કસપણે કહી શકાય. આવી પરિસ્થિતિમાં ગ્રંથબાહ્ય પ્રમાણોનો તથા ગ્રંથાન્તર્ગત આવતા ઉલ્લેખોની સહાય લેવી જરૂરી બને છે. સમય નિર્ધારણ અંગે ચર્ચા કરતાં પહેલાં તેમના જીવનની ઘટનાઓ પ્રસંગો અંગે ચર્ચા કરવી જરૂરી બને છે : કેમકે નામસામ્યને કારણે ઓછામાં ઓછું એક અન્ય મલ્લવાદીની જીવનઘટનાઓનું મિશ્રણ થઈ ગયું છે. મલ્લવાદીના જીવન અંગે પ્રબંધોમાં તથા કથાગ્રંથોમાં કથાનકો-ચરિતો મળે છે. ભદ્રેશ્વર સૂરિકૃત કહાવલિમાં^{૧૪}, આશ્રદેવ રચિત આખ્યાનકમણિકોશવૃત્તિમાં^{૧૫}, અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રબંધચતુષ્ટય(ઈ. સ. ૧૨૩૪ પહેલાં)માં^{૧૬}, પ્રભાવંદ્રસૂરિ કૃત પ્રભાવકચરિત(વિ. સં. ૧૩૩૪ / ઈ. સ. ૧૨૭૮)માં^{૧૭}, આચાર્ય મેરુતુંગકર્તૃક પ્રબંધચિંતામણિ(વિ. સં. ૧૩૮૧ / ઈસ્વી ૧૩૦૫)માં^{૧૮}, રાજશેખર સૂરિ વિરચિત પ્રબંધકોશ(વિ. સં. ૧૪૦૫ / ઈ. સ. ૧૩૪૯)માં^{૧૯}, અને સંઘતિલકાચાર્ય કૃત સમ્યક્ત્વસન્નતિવૃત્તિ(વિ. સં. ૧૪૨૨ / ઈ. સ. ૧૩૬૬)માં મલ્લવાદીના જીવનની કથા વર્ણવવામાં આવી છે. ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં વર્ણવેલ ચરિત્રના આધારે મલ્લવાદીનું સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમ મલ્લવાદી

મલ્લવાદીની માતાનું નામ દુર્લભદેવી હતું. એમનાં ત્રણ સંતાનો, નામે જિનયશ, યક્ષ, અને મલ્લ હતાં. તેઓ સૌ વલભીમાં વસેલાં હતાં. દુર્લભદેવીના ભાઈ જિનાનંદ જૈન ધર્મમાં દીક્ષિત થયા હતા અને આચાર્ય બન્યા હતા. એક વખત ભરૂચમાં બૌદ્ધ પંડિત બૌદ્ધાનંદ વા બુદ્ધાનંદ સાથે તેમનો વાદ થયો હતો. (જિનાનંદ અને બુદ્ધાનંદ નામો અલબત્ત કાલ્પનિક લાગે છે. જૈન ધર્મના આચાર્યને જિનાનંદ અને બૌદ્ધધર્મનાને બુદ્ધાનંદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું હોય તેમ લાગે છે.) વાદમાં જે હારે તેણે ભરૂચ છોડી ચાલ્યા જવું તેવું નક્કી થયું હતું. વાદમાં જિનાનંદસૂરિનો પરાજય થતાં તેમને ભરૂચ છોડવું પડ્યું અને તેઓ વલભી આવ્યા. ત્યાં તેમણે તેમની બહેન દુર્લભદેવી તથા તેમના ત્રણ પુત્રોએ જિનપ્રણીત પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરી. ત્રણેય પુત્રોમાં મલ્લ વિશેષ મેઘાવી અને કુશાગ્રબુદ્ધિ ધરાવતાં હતા. તેણે ટૂંક સમયમાં બધાં જ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો અને દર્શનોના પારંગત વિદ્વાન બની ગયા. એક વાર ગુરુની આજ્ઞા વગર કોઈ ગ્રંથનો એક શ્લોક વાંચ્યો અને તે એક શ્લોકના આધારે તેણે નૂતન નયચક્રની રચના કરી. પ્રસ્તુત નૂતન ગ્રંથનું અવલોકન કરતા તેમના ગુરુ આશ્ચર્યચકિત થયા અને તેમને આચાર્યપદ પર આરૂઢ કર્યા. આચાર્ય મલ્લને પૂર્વે ભરૂચમાં થયેલા વાદ અને ગુરુના પરાજયની જાણ થતાં તેઓ ભરૂચ ગયા અને ત્યાં બુદ્ધાનંદ સાથે વાદ કરી તેમને હરાવ્યા. આથી તેમને 'વાદી' બિરુદ પ્રાપ્ત થયું.

પ્રબંધો કથિત મલ્લવાદીના જીવન સાથે કેટલીક ચમત્કારિક ઘટનાઓ પણ જોડાયેલી છે જે અત્રે સ્વાભાવિક રીતે જ છોડી દીધી છે. પ્રસ્તુત ઘટનાઓના આધારે એવી કલ્પના કરી શકાય કે તેઓ તપઃનિષ્ઠ અને તત્કાલીન સર્વદર્શન પારગામી વિદ્વાન હતા, અબોડ સ્મરણશક્તિ ધરાવનાર વ્યક્તિવિશેષ હતા. તત્કાલીન તર્ક-મહારથી બૌદ્ધોને પણ હરાવી શકે તેવા સમર્થ દાર્શનિક પંડિત હતા.

તેમની ત્રણ રચનાઓમાંથી દ્વાદશાર-નયચક્ર મૂળરૂપે તો પ્રભાવકચરિતમાં મળતા ઉલ્લેખોને આધારે તેરમી સદીમાં ઉપલબ્ધ નહોતો તેમ જણાય છે^{૨૦}.

નયચક ઉપર સિંહશૂરે એક ટીકા (પ્રાય: ઈ. સ. ૬૭૫-૬૮૦) લખી છે^{૨૩}. ઉપલબ્ધ ટીકાને આધારે નયચક ગ્રંથનું વર્તમાને પુનર્ગઠન કરવાનું કાર્ય પ્રથમ તો આચાર્ય વિજયલબ્ધિસૂરિએ કર્યું, જે ચાર ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલો છે^{૨૪}. ત્યાર બાદ નવપ્રાપ્ત હસ્તલિખિત પોથીને આધારે, તથા પૂર્વપક્ષ રૂપે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ બૌદ્ધાદિ ગ્રંથોના આધારે મુનિરાજ જંબૂવિજયજીએ બીજી વારનું પુનર્ગઠન કરેલું છે. આ ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલ છે, જેનો પાઠ પૂર્વપ્રકાશિત ગ્રંથ કરતાં વધુ વિશ્વસ્ત અને એથી વિશેષ પ્રમાણભૂત છે. (આમાં નયચકનો પ્રાય: ૮૦ ટકા જેટલો મૂળ સ્વરૂપે પુનર્ગઠિત થયો છે.)

હરિભદ્ર સૂરિ વિરચિત અનેકાન્નજયપતાકાની સ્વોપજા ટીકામાં જણાવ્યું છે કે,

उक्तं च मल्लवादिना सम्मतौ इत्यादिना ॥^{૨૫}

આ પ્રકારના સોદ્ધરણ ઉલ્લેખ બે જુદા જુદા સ્થળે કરેલા છે જેના આધારે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે તેમણે સિદ્ધસેન દિવાકર રચિત સન્મતિપ્રકરણ ઉપર ટીકા રચી હશે. આ વિષે બીજો ઉલ્લેખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. બૃહદ્દટ્ટિપ્પનિકા(ઈ. સ. ૧૫૦૫)માં પ્રાચીન ગ્રંથોની યાદી આપવામાં આવી છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે,

सन्मतिसूत्रं सिद्धसेनदिवाकर कृतम् भा. १७०

सन्मतिवृत्तिर्मल्लवादिकृता ७००^{૨૬}

આમાં સન્મતિપ્રકરણ પર મલ્લવાદીકૃત વૃત્તિ(૭૦૦ શ્લોક પ્રમાણ)નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તથા રાજગચ્છીય અભયદેવસૂરિ રચિત સન્મતિવૃત્તિમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન અંગે મલ્લવાદી યુગપત્તવાદમાં માનતા હોવાનું જણાવ્યું છે^{૨૭}. વર્તમાનકાળે પ્રાપ્ત નયચકમાં તો કયાંય કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની ચર્ચા જોવા મળતી નથી; આથી એવું અનુમાની શકાય કે અનુપલબ્ધ સન્મતિટીકામાં મલ્લવાદીએ ઉક્ત ચર્ચા કરી હશે.

એક ત્રીજો ગ્રંથ પદ્મચરિત્ર પણ મલ્લવાદી રચિત હોવાનું મનાય છે. આ ગ્રંથમાં રામનું ચરિત્ર હશે, ઉક્ત મલ્લવાદી તો દાર્શનિક અને મહાતાર્કિક છે એટલે તેમણે આવો કથાગ્રંથ રચ્યો હોય તે આમ તો સંભવતું નથી; કેમકે આ અંગે વિશ્વસનીય અન્ય કોઈ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. (આ પછીના અન્ય મલ્લવાદીની કૃતિ હશે ?)

દ્વિતીય મલ્લવાદી

મધ્યયુગીન પ્રબંધકારોએ મલ્લવાદીના ચરિત્રમાં કયાંય નયચકકારથી ભિન્ન અન્ય મલ્લવાદી થયા હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુ પ્રભાવકચરિત્રકાર પ્રભાચંદ્રાચાર્ય મલ્લવાદીના ગુરુબ્રાતા જિનયશનો સંબંધ અલ્લરાજની સભાના વાદી નન્દક ગુરુ સાથે સાંકળે છે^{૨૮}. તેમણે જણાવ્યું છે કે અલ્લરાજની સભાના વાદી નન્દક ગુરુના કહેવાથી મલ્લવાદીના જ્યેષ્ઠબંધુ જિનયશે એક પ્રમાણ ગ્રંથ બનાવ્યો, પરંતુ અહીં દર્શાવેલ અલ્લરાજ અને નન્દક ગુરુ કોણ હતા તે અંગે કશી નોંધ દર્શાવી નથી. આ પ્રસંગની સમાલોચના કરતા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પ્રબંધ પર્યાલોચનમાં જણાવ્યું છે :

“પ્રભાવક ચરિતના અભયદેવ પ્રબંધ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી વર્ધમાનસૂરિના સમયમાં કૂર્ચપુર (કુચેરા-મારવાડ)માં અલ્લભૂપાલ પુત્ર ત્રિભવનપાલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે કે વર્ધમાન સૂરિ કાલીન ભુવનપાલનો પિતા અલ્લરાજ વિક્રમની દસમી સદીના અંતમાં વિદ્યમાન હોવો જોઈએ. વળી એ જ પ્રભાવક ચરિતની પ્રશસ્તિ ન્યાયમહાર્ણવકાર અભયદેવસૂરિના ગુરુ પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ અલ્લરાજની સભામાં દિગમ્બરાચાર્યને જીત્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ અલ્લ અને અલ્લ એક જ વ્યક્તિનાં નામો છે. અને આ રીતે પ્રદ્યુમ્નસૂરિના સમકાલીન તરીકે પણ અલ્લભૂપનું અસ્તિત્વ વિક્રમની દસમી સદીમાં જ સિદ્ધ થાય છે. પણ મલ્લવાદીના ભાઈ

જિનયશને આ અલ્લભૂપની સભાના વાદી શ્રી નન્દક ગ્રંથ રચવાની પ્રેરણા કેવી રીતે કરી શકે તે સમજાતું નથી”^{૩૦}. અહીં મલ્લવાદીના કથાનકમાં મલ્લવાદીનો અલ્લરાજની સાથે સંબંધ જોડવા જતાં મલ્લવાદી દસમી સદીમાં થયાનું પુરવાર થાય અને આ સમય અનેક દૃષ્ટિએ અનુપયુક્ત જણાય છે જેની ચર્ચા હવે પછી કરવામાં આવશે. માટે એ કાળે કોઈ બીજા મલ્લવાદી થયા હોવાનું અનુમાન અનિવાર્ય બને છે. બીજા મલ્લવાદી થયા હોવાનું મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી^{૩૧}, ઉપરાન્ત મુનિશ્રી ત્રિપુટી મહારાજ^{૩૨}, મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ^{૩૩}, પં. દલસુખ માલવણિયા આદિ વિદ્વાનો માને છે. જૈન ભંડારોમાં પ્રાપ્ત થતી અને અદ્યાવધિ અપ્રકાશિત લઘુધર્મોત્તરટિપ્પણક નામની હસ્તલિખિત પોથીને આધારે અનુમાનવામાં આવે છે કે ઉક્ત ગ્રંથના રચયિતા એ આ બીજા મલ્લવાદી હોવા જોઈએ, કારણ કે બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મોત્તરે ન્યાયબિન્દુ ગ્રંથ રચ્યો છે અને તેના ઉપર લઘુ ધર્મોત્તરે(વિ. સં. ૯૦૪ / ઈ. સં. ૮૪૮)માં ટીકા કરી છે. આ ટીકા ઉપર વૃત્તિ રચનાર મલ્લવાદી દસમી સદીના અંતમાં થયા હશે. અને આ પ્રમાણે મલ્લવાદીના ભાઈ જિનયશ પણ અલ્લરાજના સમસામાયિક સિદ્ધ થઈ શકે છે^{૩૪}.

ત્રિપુટી મહારાજ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસમાં નોંધે છે : “આ. જિનયશ આ. યક્ષ અને આ મલ્લ એ દસમી સદીના આચાર્ય છે... બીજા મલ્લવાદીએ ધર્મોત્તર ટિપ્પનક બનાવ્યું છે. આ. જિનયશે પ્રમાણશાસ્ત્ર તથા વિશ્રાંતવિદ્યાધર વ્યાકરણ પર ન્યાસ બનાવ્યો છે અને આ. યક્ષે યક્ષસંહિતા રચી છે. આ. જિનયશે પોતાનું પ્રમાણશાસ્ત્ર આ. નન્નસૂરિની આજ્ઞા થવાથી મેવાડના રાણા અલ્લટની સભામાં વાંચી સંભળાવ્યું હતું”^{૩૫}. આમ ત્રિપુટી મહારાજ દ્વિતીય મલ્લવાદીને વિક્રમની દસમી સદી(ઉત્તરાર્ધ)માં મૂકે છે.

પ્રથમ મલ્લવાદીનો સંબંધ વલભી સાથે છે, જ્યારે અલ્લરાજ, નન્નસૂરિ, અને નન્દક ગુરુ, આદિનો રાજસ્થાન સાથે છે અને તે સૌ દસમી સદીમાં થયેલ છે : આથી ઉક્ત રાજ સાથે સંબંધ ધરાવનાર મલ્લવાદી દ્વિતીય મલ્લવાદી છે.

તૃતીય મલ્લવાદી

દિલ્હીના લાલા હજીરીમલ રામચંદજીના ચૈત્યમાં એક ધાતુપ્રતિમા પર મળી આવેલ પ્રતિમાલેખમાં મલ્લવાદી ગચ્છનો ઉલ્લેખ છે^{૩૬}. આ મલ્લવાદી નાગેન્દ્રગચ્છના આચાર્ય છે અને તેમનાથી મલ્લવાદી ગચ્છ ચાલ્યાનું અનુમાની શકાય. પ્રભાવકચરિતમાં અભયદેવ પ્રબંધમાં મલ્લવાદી શિષ્યના શ્રાવકોએ ચૈત્ય કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે^{૩૭}. આ તૃતીય મલ્લવાદી છે. આ અંગે ત્રિપુટી મહારાજ નોંધે છે કે, તેઓ વિક્રમની તેરમી સદી લગભગમાં થયા છે. તેઓ નાગેન્દ્રગચ્છના હતા અને સ્તમ્ભન-પાર્શ્વનાથનું થાંભણાતીર્થ તેમને આધીન હશે. મંત્રી વસ્તુપાલે પણ તેમના ગ્રંથની પ્રશંસા કરી હતી.

ચતુર્થ મલ્લવાદી

તેઓ દિગમ્બર વા અચેલ-ક્ષપણક પરમ્પરામાં લાટમાં ઈસ્વીસનની આઠમી-નવમી સદીમાં થઈ ગયા હોવાનું રાષ્ટ્રકૂટ સમયના તામ્રશાસન પરથી સૂચિત છે. પણ એમનાથી તો શ્વેતામ્બર પરમ્પરા બિલકુલ અજાણ હોઈ એમના સંબંધમાં ચર્ચા અસ્થાને છે.

નિર્ગ્રન્થ પરંપરામાં થઈ ગયેલ ઉક્ત મલ્લવાદીઓમાંથી નયચક્રકાર પ્રથમ મલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણનો સમય નિર્ધારિત કરવા માટે શ્વેતામ્બર તથા દિગમ્બર વિદ્વાનોએ સમયે સમયે ઊંડાપોંડ કર્યો છે. (સ્વ.) નાથૂરામ પ્રેમીએ નયચક્રકારના સમય વિશે નોંધ્યું છે કે :-

“આચાર્ય હરિભદ્ર ને અપને અનેકાન્ત જયપતાકા નામક ગ્રંથમેં વાદિમુખ્ય મલ્લવાદિ કૃત સન્મતિટીકા કે કઈ

અવતરણ દિવસે આશ્રિય મુનિશ્રી જિનવિજયજી ને અનેકાનેક પ્રમાણોં સે હરિભદ્ર કા સમય વિ. સં. ૭૫૭ સે ૮૨૭ તક સિદ્ધ કિયા હૈ । અતઃ આચાર્ય મલ્લવાદી વિક્રમ કી આઠવીં શતાબ્દિ કે પહેલે કે વિદ્વાન્ હૈ યહ નિશ્ચય હૈ..”^{૪૦}

ઉક્ત કથનમાં પં. નાથૂરામ પ્રેમી નયચક્રકાર મલ્લવાદીની ઉત્તરાવધિ અંગે તો નિર્દેશ દે છે પરંતુ પૂર્વવિધિ અંગે કશી નોંધ કરતા નથી. આ અંગે વિશેષ સંશોધન કરી પં. દલસુખભાઈ માલવણિયાએ આચાર્ય મલ્લવાદી કા નયચક્ર^{૪૧} નામના લેખમાં જણાવ્યું છે કે :-

“નયચક્ર કી ઉત્તરાવધિ તો નિશ્ચિત હો હી સકતી હૈ ઓર પૂર્વાવધિ મી । એક ઓર દિનાગ હૈ જિનકા ઉલ્લેખ નયચક્ર મેં હૈ ઓર દૂસરી ઓર કુમારિલ ઓર ધર્મકીર્તિ કે ઉલ્લેખોં કા અભાવ હૈ જો નયચક્ર મૂલ તો ક્યા, કિન્તુ ઁકી સંગ્રહણિ કૃત વૃત્તિ સે મી સિદ્ધ હોતા હૈ ।... આચાર્ય સિદ્ધસેન કા ઉલ્લેખ દોનોં મેં હૈ । યહ મી નયચક્ર કે સમય-નિર્ધારણ મેં ઉપયોગી હૈ ।

આચાર્ય દિનાગ કા સમય વિદ્વાનોંને ઈ. ૩૪૫-૪૨૫ કે આસપાસ માના હૈ અર્થાત્ વિક્રમ સં. ૪૦૨-૪૮૨ હૈ । આચાર્ય સિંહગણિ જો નયચક્ર કે ટીકાકાર હૈ અપોહવાદ કે સમર્થક બૌદ્ધ વિદ્વાનોં કે લિએ અદ્યતન બૌદ્ધ વિશેષણ કા પ્રયોગ કરતે હૈ । ઁસે સિદ્ધ હોતા હૈ કિ દિનાગ જૈસે વિદ્વાન્ સિર્ફ મલ્લવાદી કે હી નહીં, કિન્તુ સિંહગણિ કે મી સમકાલીન હૈ ।” આગળ તેઓ જણાવે છે :-

“વિજયસિંહસૂરિ પ્રબંધ મેં એક ગાથા મેં લિખા હૈ કિ વીર સં. ૮૮૪ મેં મલ્લવાદીને બૌદ્ધોં કો હરાયા । અર્થાત્ વિક્રમ સં. ૪૧૪ મેં યહ ઘટના ઘટી । ઁસે ઇતના તો અનુમાન હો સકતા હૈ કિ વિક્રમ ૪૧૪ મેં મલ્લવાદી વિદ્યમાન થે । અત એવ દિનાગ કે સમય વિક્રમ ૪૦૨-૪૮૨ કે સાથ જૈન પરંપરા દ્વારા સંમત મલ્લવાદી કે સમય કા કોઈ વિરોધ નહીં હૈ ઓર ઁસ દૃષ્ટિસે મલ્લવાદી વૃદ્ધ ઓર દિનાગ યુવા ઁસ કલ્પનામેં મી વિરોધ કી સંભાવના નહીં ।”^{૪૨}

આમ પં. માલવણિયા નયચક્રકાર મલ્લવાદીનો સમય વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીમાં મૂકે છે. વિક્રમની ૧૧મી સદીના આચાર્ય અભયદેવની સન્મતિટીકામાં યુગપત્, અયુગપત્, અને અભેદવાદના પુરસ્કર્તાઓનાં નામોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે^{૪૩}. કમવાદના પુરસ્કર્તા જિનભદ્રગણિ જમાજમાણ છે. યુગપત્વાદના પુરસ્કર્તા આ. મલ્લવાદી છે, તથા અભેદવાદના પુરસ્કર્તાના રૂપે આ. સિદ્ધસેન દિવાકરના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ પં. સુખલાલજીનું કહેવું છે કે અમે તે સંપૂર્ણ સટીક નયચક્રનું અવલોકન કરીને જોયું તો તેમાં કયાંય પણ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન સંબંધી પ્રચલિતવાદો પર થોડી પણ ચર્ચા મળી નથી^{૪૪}. એ વાત તો સાચી છે કે નયચક્રમાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનના કમવાદ, યુગપત્વાદ, તથા અભેદવાદ પર કોઈ ચર્ચા નથી, તેથી તેના આધારે મલ્લવાદીનો સમય નિર્ધારિત કરવો કઠણ છે : પરંતુ મલ્લવાદીએ કેવલીના ઉપયોગ સંબંધી આ વાદોની કોઈક ચર્ચા કરી હતી જે અભયદેવની સામે રહી હશે. તે કોઈ અન્ય ગ્રંથમાં હશે અથવા નષ્ટ થયેલા નયચક્રના ભાગમાં ઉપલબ્ધ હશે. (મોટે ભાગે તો મલ્લવાદીની લુપ્ત થયેલ સન્મતિની ટીકામાં આ ચર્ચા હોવી જોઈએ.) આ કારણે પં. સુખલાલજીએ કલ્પના કરી છે કે મલ્લવાદીનો કોઈ અન્ય યુગપત્વાદ સમર્થક નાનો-મોટો ગ્રંથ અભયદેવની સામે હશે^{૪૫}. દિગમ્બર વિદ્વાન્ પંડિત જુગલકિશોર મુખ્તારજી ઉપરોક્ત બંને વિદ્વાનોના મતની ચર્ચા કરતાં જણાવે છે કે મલ્લવાદીનું જિનભદ્રથી પહેલાં હોવું પ્રથમ તો સિદ્ધ નથી, જે સિદ્ધ હોત તો તેમને જિનભદ્રના સમકાલીન વૃદ્ધ માનીને અથવા ૨૫ કે ૫૦ વર્ષ પહેલાં માનીને પણ તેમના પ્રાચીનત્વને સિદ્ધ કરી શકાય. સાથે સાથે તેઓ અભયદેવનું મલ્લવાદીને યુગપત્વાદના પુરસ્કર્તા જણાવવું ખોટું સમજે છે^{૪૬}. તદુપરાન્ત નયચક્રમાં ભર્તૃહરિનો નામોલ્લેખ અને ઈત્સિંગના યાત્રા-વિવરણમાં ભર્તૃહરિ ઉલ્લેખના આધારે નયચક્રનો સમય ઈ. સન્ ૬૦૦ થી ૬૫૦ (વિક્રમ સંવત ૬૫૭ થી ૭૦૭) પછી જ માને છે. આગળ તેઓ કહે છે કે જ્યારે ઈત્સિંગે ઈ. સન્ ૬૯૧માં પોતાની યાત્રાનો વૃતાંત લખ્યો

ત્યારે ભર્તૃહરિનું દેહાવસાન થયે ૪૦ વર્ષ વીતી ચૂક્યા હતાં. અને તે સમયની દૃષ્ટિએ તે (મલ્લવાદી) વિક્રમની લગભગ આઠમી-નવમી શતાબ્દીના વિદ્વાન હોઈ શકે છે, અને તેમનું એકત્વ ન્યાયબિંદુની ધર્મોત્તર ટીકા પર ટિપ્પણ લખવાવાળા મલ્લવાદીની સાથે થઈ શકે^{૭૭}. પં. મુખ્તાર પોતાના મતની પુષ્ટિ માટે વિશેષમાં કહે છે કે વિક્રમની ૧૪મી સદીના વિદ્વાન પ્રભાવચરિતના વિજયસિંહસૂરિ પ્રબંધમાં બૌદ્ધો અને તેમના વ્યંતરોને વાદમાં જીતવાનો જે સમય મલ્લવાદીના વીરવત્સરથી ૮૮૪ વર્ષ પછીનો અર્થાત્ વિ. સં. ૪૧૪ આપ્યો છે. તેમાં ચોક્કસ કોઈ ભૂલ થઈ છે. ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યે ન્યાયાવતારની પ્રસ્તાવનામાં આ ભૂલનું કારણ શ્રી વીર વિક્રમાત્ની જગ્યાએ શ્રી વીરસંવત્સરાત્ પાઠાંતરનું થવું જણાવ્યું છે^{૭૮}. આ પ્રસ્તાવ અનુસાર પંડિત મુખ્તાર મલ્લવાદીનો સમય વિ. સં. ૮૮૪ સુધી લઈ જાય છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચામાં પં. મુખ્તારે જે નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે તેનો સ્વીકાર કરવાથી અનેક વિસંવાદો ઊભા થાય છે. મલ્લવાદીને નવમી સદીના વિદ્વાન માનવાથી ટીકાકાર સિંહસૂરિ તથા હરિભદ્રસૂરિ આદિનો સમય નિર્ધારિત કરવામાં અનેકાનેક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે છે. પી. એલ. વૈદ્યે જે સૂચન કર્યું છે તે પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી કારણ કે કોઈપણ પ્રતમાં (હસ્તલિખિત) શ્રી વીરસંવત્સરાત્ના સ્થાને શ્રી વીરવિક્રમાત્ એવો પાઠ ઉપલબ્ધ નથી થતો અને જો મળી પણ જાય તો પણ અન્ય ઉપલબ્ધ પાઠ અને ગ્રંથમાં ચર્ચાયેલા વાદોના આધારે આપણે એમ કહી શકીએ કે શ્રી વીર વિક્રમાત્ વાળો પાઠ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી. આ રીતે મલ્લવાદીને નવમી સદી સુધી લઈ જવા કોઈ રીતે યોગ્ય નથી.

નયચક્રના વિદ્વાન સંપાદક મુનિ જંબૂવિજયનો મત છે કે મલ્લવાદીના સમયની બાબતમાં જે ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં વિજયસિંહસૂરિ પ્રબંધમાં પ્રાપ્ત થાય છે કે મલ્લવાદીએ વીર સંવત્ ૮૮૪(અર્થાત્ વિ. સં. ૪૨૪)માં બૌદ્ધોને પરાજિત કર્યા છે^{૭૯} તે યોગ્ય છે. તદુપરાંત મુનિજીએ એક મહત્વપૂર્ણ વાત કહી છે તે એ છે કે નયચક્રમાં જ્યાં જ્યાં આગમ પાઠો ઉદ્ધૃત કર્યા છે, તેમાં આજના પ્રચલિત પાઠોથી કેટલીક ભિન્નતા મળે છે; એટલું જ નહીં પરંતુ કેટલાક પાઠ તો પ્રચલિત આગમ પરંપરામાં છે જ નહીં^{૮૦}. તેમના કથન અનુસાર વર્તમાન પ્રચલિત પાઠ પરંપરા ભગવાન દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વલભીમાં સંકલિત કરી હતી. દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વીર નિર્વાણ ૯૮૦(વિ. સં. ૫૯૦)માં વલભીમાં સંકલના કરી હતી. જ્યારે મલ્લવાદી વીર નિર્વાણ સં. ૮૮૪(વિ. સં. ૪૧૪)માં હતા. આથી પાઠભેદનું કારણ પણ સહજ છે. આ રીતે તેઓ મલ્લવાદીનો સમય વિ. સં. ૪૧૪ સુધી સ્થિર કરે છે^{૮૧}.

પં. માલવણિયા પણ ઉપરોક્ત સમયને સ્વીકારતા કહે છે કે નયચક્રમાં એક બાબુ દિગ્નાગના પ્રમાણસમુચ્ચયનો ઉલ્લેખ છે અને બીજી બાબુ કુમારિલ, ધર્મકીર્તિ, આદિના ઉલ્લેખોનો અભાવ છે, જે મૂળ નયચક્રથી તો શું ટીકાથી પણ સિદ્ધ થાય છે. આચાર્ય સિદ્ધસેનનો ઉલ્લેખ મૂળ અને ટીકા બંનેમાં છે. આચાર્ય દિગ્નાગનો સમય ઈ. સન્ ૩૪૫-૪૨૫ (વિ. સં. ૪૦૨-૪૮૨) સુધી મનાય છે. આચાર્ય સિંહગણિએ નયચક્રટીકામાં અપોહવાદ સમર્થક બૌદ્ધ વિદ્વાનો માટે 'અદ્યતન બૌદ્ધ' વિશેષણનો પ્રયોગ કર્યો છે. એનાથી એમ સૂચિત થાય છે કે દિગ્નાગ જેવા બૌદ્ધ વિદ્વાન માત્ર મલ્લવાદીના જ નહીં, પરંતુ સિંહગણિના પણ સમકાલીન છે. પ્રભાવચરિતના એ શ્લોકના આધારે એ સિદ્ધ થાય છે કે મલ્લવાદી વિ. સં. ૪૧૪માં હયાત હતા. આથી દિગ્નાગના સમય વિક્રમ સંવત્ ૪૦૨-૪૮૨ની સાથે જૈન પરંપરા દ્વારા સંમત મલ્લવાદીના સમયનો કોઈ વિરોધ નથી, અને આ દૃષ્ટિએ મલ્લવાદી વૃદ્ધ અને દિગ્નાગ યુવાન એ કલ્પનામાં પણ વિરોધની સંભાવના નથી. આચાર્ય સિદ્ધસેનની ઉત્તરાવધિ વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દી માનવામાં આવે છે. વિશેષમાં મલ્લવાદીએ આચાર્ય સિદ્ધસેનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી બંને આચાર્યોને પણ સમકાલીન માનવામાં આવે તો પણ વિસંગતિ નથી^{૮૨}. આ પ્રકારે પં. માણવણિયા, શ્રી મલ્લવાદીનો સમય વિ. સંવત્ ૪૧૪ જ નિશ્ચિત કરે છે.

મુનિશ્રી જંબૂવિજયજી ભર્તૃહરિ અને દિગ્નાગના પૂર્વાપર્ય અંગે સૂક્ષ્મ અધ્યયન કરી જણાવ્યું છે કે, પ્રમાણ-સમુચ્ચયના પાંચમા પરિચ્છેદમાં દિગ્નાગે ભર્તૃહરિના વાક્યપદીય ગ્રંથની બે કારિકાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્રૈકાલ્ય પરીક્ષા નામના ગ્રંથની રચના પણ દિગ્નાગે ભર્તૃહરિના વાક્યપદીયના પ્રકીર્ણ કાંડને સામે રાખીને કરી છે^{૧૩}. આ રીતે ભર્તૃહરિ દિગ્નાગના પૂર્વવર્તી છે, તથા ઈત્તિસંગનું કથન, કે જેના આધારે પં. મુખ્યતરે સમય નિશ્ચિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તે પણ યોગ્ય નથી; કારણ કે ઈત્તિસંગે કહ્યું છે કે ભર્તૃહરિ નામના એક શૂન્યતાવાદી મહાન બૌદ્ધ પંડિત હતા એ વાત માનવા યોગ્ય નથી. કારણ કે વાક્યપદીય ગ્રંથમાં વૈદિક અને અદ્વૈતવાદની જ પ્રસ્થાપના કરવામાં આવી છે, અને ભર્તૃહરિના ધર્મપરિવર્તનના વિષયમાં કોઈ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. આથી ઈત્તિસંગના કથન અનુસાર ભર્તૃહરિનો સમય નિર્ધારણ યોગ્ય બંધબેસતું નથી. ઈત્તિસંગ દ્વારા ઉલ્લિખિત ભર્તૃહરિ કોઈ અન્ય ભર્તૃહરિ હોવાની શક્યતા છે^{૧૪}. આ રીતે ઉપરોક્ત ચર્ચાના આધારે નયચક્રકાર મલ્લવાદીનો સમય વીર નિર્વાણ સંવત્ ૮૮૪ અર્થાત્ વિ. સં. ૪૧૪ જ રહ્યો હશે એમ જંબૂવિજયજી ઠરાવે છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાને આધારે મલ્લવાદીના સમયની ઉત્તરસીમા વિક્રમની નવમી સદીના અંતિમ ચરણ (વિ. સં. ૮૮૪) અને પૂર્વ સીમા વિક્રમની પાંચમી સદીના પ્રથમ ચરણ (વિ. સં. ૪૧૪)ની માનવામાં આવે છે. પરન્તુ સમયગાળા અંગે પ્રાપ્ત થતી કેટલીક અન્ય પણ મહત્વપૂર્ણ માહિતીઓને આધારે પુનઃ ચર્ચા આવશ્યક છે, અને તેના આધારે સમય-નિર્ધારણ કરવું જરૂરી બની રહે છે. વસ્તુતઃ ઉપર જણાવેલ બન્ને સમયસીમા વિશ્વસનીય નથી. આ અંગે નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે :

- (૧) આ. હરિભદ્રસૂરિ અનેકાન્તજયપતાકામાં તથા તેની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં વાદીમુખ્ય મલ્લવાદીનો બે સ્થળે ઉલ્લેખ કરે છે. આ. હરિભદ્રનો સમય આઠમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ (પ્રાયઃ ઈ. સં. ૭૭૫ વા ૭૮૫) નિર્ધારિત થયેલો છે^{૧૫}, માટે ઉત્તરસીમા આઠમી સદી માનવામાં આવે તો કોઈ વાંધો આવે તેમ નથી.
- (૨) વાદીન્દ્ર મલ્લવાદી રચિત દ્વાદશાર-નયચક્ર ઉપર આ. સિંહશૂરે ટીકા રચી છે, અને સિંહશૂરની ટીકા સમય અંગે ઇતિહાસવિદ્ પ્રા. ઢાંકીએ અન્યથા ચર્ચા કરી છે અને તેમનો સમય ઈસ્વીસનની સાતમી સદીના અંતિમ ચરણ (પ્રાયઃ ઈ. સં. ૬૭૫-૬૮૦) નિર્ધાર્યો છે^{૧૬}. આથી નિશ્ચિતરૂપે પુરવાર થઈ જાય છે કે મલ્લવાદી ઈ. સં. ૬૭૫ પહેલાં થયેલા છે.
- (૩) વાદીચૂડામણિ મલ્લવાદીનો સંબંધ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વલભી નગરી સાથે છે. અને તેઓ વલભીમાં રહેતા હતા. વલભીનો ભંગ (ઈ. સં. ૭૮૮)ના અરસામાં થયેલો. આ હકીકતોને આધારે સ્પષ્ટરૂપે કહી શકાય કે પં. મુખ્યતરનો મત સર્વથા અસત્ય કરે છે. (એમ લાગે છે કે તેમણે સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશને કારણે મલ્લવાદીને અર્વાચીન ઠરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.) પંડિતવર્યે ઉપરોક્ત બાબતો અંગે વિશેષ વિચાર કર્યો હોત તો એમણે પોતાનો મત બદલ્યો હોત. આમ ઉત્તરાવધિ ઈ. સં. ૬૭૫ પૂર્વેની નિર્ધારિત કરી શકાય.

પૂર્વસીમા :-

- (૧) મલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણે દ્વાદશાર-નયચક્રમાં શ્રી ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનો તથા તેમના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યનો ઉપયોગ કર્યો છે^{૧૭}. એટલે તેઓ ઉમાસ્વાતિ (પ્રાયઃ ઈ. સં. ૩૫૦) પછી થઈ ગયા છે :
- (૨) મલ્લવાદી સિદ્ધસેન દિવાકરના સમકાલીન ન હોઈ શકે, કેમકે દ્વાદશાર-નયચક્રની શૈલી સિદ્ધસેનની શૈલી કરતાં વધુ પરિષ્કૃત અને વિકસિત છે. દ્વાદશાર-નયચક્રમાં આદ્યસ્તુતિકાર સિદ્ધસેન દિવાકરની કારિકા ઉદ્ધૃત કરી છે^{૧૮}. વળી હરિભદ્રસૂરિએ ઉદ્ધૃત કરેલ અંશો આધારે તેમણે સિદ્ધસેન દિવાકરના સન્મતિર્ક ઉપર ટીકા રચેલી

હોવાથી^{૫૯} તેઓ સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉત્તરવર્તી છે :

- (૩) દ્વાદશાર-નયચક્રમાં દિગ્નાગના મતનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. છેલ્લી શોધોને આધારે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ દિગ્નાગનો સમય ઈ. સ. ૪૮૦-૫૪૦ના અરસાનો સુનિશ્ચિત કર્યો છે. જાપાની વિદ્વાનો પણ અન્ય રસ્તે અને વિશેષ પ્રમાણો અન્વયે એ જ નિર્ણય પર પહોંચ્યા છે. આથી કહી શકાય કે મલ્લવાદીએ દ્વાદશાર-નયચક્ર ઈ. સ. ની છઠ્ઠી સદીના ઉત્તરાર્ધ પૂર્વે રચ્યું ન હોઈ શકે :

- (૪) મલ્લવાદી દ્વાદશાર-નયચક્રના દશમા નિયમવિધ્યરમાં આવશ્યક-નિર્યુક્તિની ગાથા ટકે છે : યથા :

વત્થૂણં સંકમણં હોતિ અવત્થૂણયે સમખિરૂઢ ।

(આવ૦ નિ૦ ૭૫૭)^{૬૦}

આવશ્યક-નિર્યુક્તિની રચના પ્રાયઃ ઈ. સ. ૫૨૫ ના અરસામાં થઈ હોવાનું હવે મનાય છે. એટલે દ્વાદશાર-નયચક્રની રચના ત્યાર પછી થયેલ હોવી જોઈએ.

- (૫) દ્વાદશાર-નયચક્ર મૂળ પાઠ અંતર્ગત બૃહત્કલ્પનિર્યુક્તિ વા બૃહત્કલ્પભાષ્યની બૃહત્કલ્પની એક ગાથા ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે :

ણિચ્છયતો સવ્વલહું સવ્વગુરું વા ણ વિજ્ઞાણદવ્વં ।

વવહારતો તુ જુજ્જતિ બાયસંધેસુ ણ ઇતેસુ ॥

(બૃહત્કલ્પ૦ ૬૫)^{૬૧}

વર્તમાને ઉપલબ્ધ ભાષ્યમાં નિર્યુક્તિ મળી ગઈ છે. આ ગાથા નિર્યુક્તિની છે કે ભાષ્યની તેનો નિર્ણય થવો ઘટે. મુનિત્રી જંબૂવિજયજી આ ગાથાને નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુની માને છે, જ્યારે મુદ્રિત બૃહત્કલ્પમાં આ ગાથાને ભાષ્યભાષ્યા તરીકે મૂકી છે. વિજયલબ્ધિસૂરિ પણ પ્રસ્તુત ગાથાને ભાષ્ય ગાથા માને છે. ભાષ્યના કર્તા સંઘદાસગણિ છે, જેમનો સમય છઠ્ઠી સદીના મધ્યનો માનવામાં આવે છે. આમ મલ્લવાદીનું દ્વાદશાર-નયચક્ર ઈ. સ. ૫૫૦ પછીનું હોઈ શકે.

- (૬) એક અન્ય મહત્વની વાત એ છે કે મલ્લવાદી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રસિદ્ધ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાંથી કોઈ ઉદ્ધરણ લેતા નથી કે જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણની અન્ય કોઈ કૃતિમાંથી પણ ઉદ્ધરણ ટાંકતા નથી. આથી પહેલી દૃષ્ટિએ એમ લાગે કે તેઓ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ(પ્રાયઃ ઈ. સ. ૫૫૦ થી ૫૮૪)ની પહેલાં થઈ ગયા હોય; પણ બીજી બાજુ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ પણ મલ્લવાદીનું નામ કે તેમની કૃતિઓ દ્વાદશાર-નયચક્રનો યા સન્મતિવૃત્તિનો — પોતાની જ કોઈ જ કૃતિમાં ઉલ્લેખ કરતા નથી. તેમની વિ. આ. ભા. ૫૨ની અપૂર્ણ સંસ્કૃત સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં પણ નહીં : આથી સંભવ તો એવો જણાય છે કે આ બન્ને મહાપુરુષો — મલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણ અને જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ — સમકાલીન છે, અને બન્નેએ એક-બીજાની કૃતિ જોઈ નથી. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનું કાર્યક્ષેત્ર લાટ પંથક હતું અને મલ્લવાદીનું કાર્યક્ષેત્ર વલભી પ્રદેશ રહ્યો હતો.

આમ સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં મલ્લવાદી ચોથી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં, એટલે કે ઉમાસ્વાતિના વૃદ્ધ સમકાલીન નહીં પણ ઉમાસ્વાતિ, સિદ્ધસેન દિવાકર, દિગ્નાગ, નિર્યુક્તિકાર, અને બૃહત્કલ્પભાષ્યકાર (સંઘદાસગણિ : ઈ. સ. ૫૨૫-૫૦) પછી, અને જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમકાલીન, એટલે કે ઈસ્વીસનની છઠ્ઠી સદીના ઉત્તરાર્ધના હશે.

ટિપ્પણો :-

૧. અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકા, સ્વાદ્વાદમંજરી, અનુ. મુનિશ્રી અજિતશેખર વિજયજી, જૈન સંઘ, ગુનદૂર સંવત્ ૨૦૪૮, પૃ. ૩૩૨.
૨. સિદ્ધસેનના સમય અંગે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા અમારા શ્રી બૃહદ્નિર્ઘન્ય સ્તુતિમણિમંજુપાની પ્રસ્તાવનામાં થનાર છે.
૩. "શ્રી મલ્લવાદિસૂત્રિ ચરિતમ્," પ્રભાવકચરિત, પુનઃ સં. શ્રી મુક્તિપ્રભવિજય ગણિ, પ્રાચ્ય સાહિત્ય પુનઃ પ્રકાશન શ્રેણિ ગ્રંથાંક-૨, શ્રી શ્રીપાલનગર જૈન શ્રે. મૂ. દેરાસર ટ્રસ્ટ, મુંબઈ (સાલ અમુદ્રિત), શ્લોક સં. ૬૧-૭૦.
૪. "બૃહદ્દિપ્તિકા", જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુસ્તક પ્રથમ, અંક ૨, જૈન સાહિત્ય સંશોધક કાર્યાલય, પૂના સંવત્ ૧૯૭૭, પરિશિષ્ટ, પૃ. ૧૦.
૫. સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમ્, સં. પં.દક્ષવિજય ગણિ, શ્રી દક્ષજ્યોત પ્રકાશન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ સં. ૨૦૩૫, ૨.૨.૩૯
૬. દ્વાદશારં નયચક્રમ્, પ્રથમ ભાગ, સં. મુનિ જમ્બૂવિજય, શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથરત્નમાલા નં. ૯૨, શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર ૧૯૬૬, પૃ. ૧.
૭. અનેકાન્તજયપતાકા, પ્રથમ ભાગ, સં. હિરાલાલ કાપડિયા, G.O.S. Oriental Institute, Baroda 1940, પૃ. ૫૮, ૧૧૬.
૮. સંમતિતર્ક-પ્રકરણમ્, ભાગ-૪, સં. પં. સુખલાલ સંઘવી અને પં. બેચરદાસ દોરી, પુરાતત્ત્વ મંદિર, પુનઃ પ્રકાશન શ્રી લાલભાગ ચોતિશા ચેરિટી ટ્રસ્ટ, મુંબઈ (સાલ અમુદ્રિત), કાંડ-૨, ગાથા-૧૦, પૃ. ૬૦૮
૯. પ્રમાલક્ષણમ્, સંપાદક આદિનો ઉલ્લેખ નથી. લા. દં. વિદ્યામંદિરના પુસ્તકાલયમાં ક્રમાંક ૧૫૮૯૦, પૃ. ૮૯.
૧૦. ઉત્તરધ્યયનાનિ, પ્રથમ ભાગ, શ્રી શાન્ત્યાચાર્ય વિહિત શિષ્યહિતાલ્ચયવૃત્તિયુક્ત, સં. નો ઉલ્લેખ નથી, આગમ પ્રકાશનમાળા-૭, શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ, મુંબઈ સંવત્ ૨૦૪૬, પૃ. ૬૮.
૧૧. ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિ, સં. પં. શ્રી દલસુખ માલવણિયા, સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા ગ્રંથાંક-૨૦, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ ૧૯૪૯, પૃ. ૧૦૮, ૧૨૫.
૧૨. શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્રમ્, શ્રી મલ્લધારીહેમચંદ્રસૂત્રિ રચિત વૃત્તિ યુક્તમ્, સં. ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. શ્રી જિનાગમ પ્રકાશન માળા-૩, શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ, મુંબઈ વિ. સં. ૨૦૪૫, પૃ. ૨૪૭.
૧૩. ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ, સંપાદકનો ઉલ્લેખ નથી, શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ, મુંબઈ સંવત્ ૨૦૪૫, પૃ. ૨૨૨.
૧૪. ધર્મસંગ્રહણિ ભાગ-૨, અનુ. અજિતશેખર વિજય, શ્રી આદિનાથ જૈન શ્રેતામ્બર મંદિર ટ્રસ્ટ, બેંગલોર સંવત્ ૨૦૫૨, પૃ. ૭૭.
૧૫. દ્વાદશારં નયચક્રમ્, ભાગ-૩, સં. મુનિશ્રી જમ્બૂવિજયજી, શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથરત્નમાળા ગ્રંથાંક-૯૫, શ્રી જૈન આત્માનંદ, ભાવનગર ૧૯૮૮, પૃ. ૯૦૪-૯૦૬.
૧૬. આખ્યાનકમણિકોથ વૃત્તિ, સં. મુનિ પુણ્યવિજય, પ્રાકૃત ગ્રંથ પરિષદ, વારાણસી ૧૯૬૨, પૃ. ૧૭૨-૭૪.
૧૭. અજ્ઞાતકર્તૃકપ્રબંધચતુષ્ટય, સં. રમણીક મં. શાહ, કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મ શતાબ્દી સ્મૃતિસંસ્કાર - શિક્ષણ નિધિ, અમદાવાદ ૧૯૯૪, પૃ. ૩૨-૩૭.
૧૮. પ્રભાવકચરિત્ર અને પ્રબંધકોથ, પુનઃ સં. શ્રી મુક્તિપ્રભવિજય ગણિ, પ્રાચ્ય સાહિત્ય પુનઃ પ્રકાશન શ્રેણિ ગ્રંથાંક-૨, શ્રી શ્રીપાલનગર જૈન શ્રે. મૂ. દેરાસર ટ્રસ્ટ, મુંબઈ (પ્રકાશન વર્ષ અમુદ્રિત), પૃ. ૭૭-૭૮.
૧૯. પ્રબંધચિંતામણિ, ભાગ-૧, સં. જિનવિજય મુનિ, સિંધી જૈન જ્ઞાનપીઠ, શાન્તિનિકેતન ૧૯૩૩, પૃ. ૧૦૭.
૨૦. પ્રબંધકોથ, ભાગ-૧, સં. જિનવિજય, સિંધી જૈન જ્ઞાનપીઠ, શાન્તિનિકેતન ૧૯૩૫, પૃ. ૨૧-૨૩.
૨૧. પ્રસ્તાવના, દ્વાદશારં નયચક્રમ્, પ્રથમ ભાગ, સં. પં. લાલચંદ બગવાનદાસ, G.O.S. Vol. I 16, Oriental Institute, Baroda 1952, pp. 11-17.
૨૨. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૭૮, શ્લો. ૭૨, ૭૩.
૨૩. દ્વાદશારં નયચક્રમ્, સં. જમ્બૂવિજયજી. (જુઓ એના ત્રણે ભાગો, જેની વિગતો ઉપરની નોંધોમાં આવી ગઈ છે.)
૨૪. દ્વાદશારં નયચક્રમ્, ભા. ૧-૪, સં. આચાર્યશ્રી વિજયલબ્ધિ સૂરીશ્વર, શ્રી લબ્ધિસૂરીશ્વર જૈન ગ્રંથમાળા, છાણી ૧૯૬૦.

૨૫. દ્વાદશારં નયચક્રમ્, ભા. ૧-૩, સં. મુનિ શ્રી જંબૂવિજયજી, શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથ રત્નમાલા - ૯૨, ૯૩, ૯૫, શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર ૧૯૬૬, ૧૯૭૭, ૧૯૮૮.
૨૬. અનેકાન્ત જયપતાકા, ભા. ૧, સં. એચ. આર. કાપડિયા, G.O.S., Oriental Institute, Baroda 1940, pp. 58-116.
૨૭. "બૃહદ્દિપ્તિકા," જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુસ્તક પ્રથમ, અંક ૨, જૈન સાહિત્ય સંશોધક કાર્યાલય, પૂના, સંવત-૧૯૭૭, પરિશિષ્ટ, પૃ. ૧૦.
૨૮. સંમતિતર્ક-પ્રકરણમ્, ભા. ૪, સં. પં. સુખલાલ સંઘવી અને પં. બેચરદાસ દોશી, પુરાતત્વ મંદિર, પુન: પ્રકાશન શ્રી લાલબાગ મોતિશા ચેરીટી ટ્રસ્ટ, મુંબઈ (પ્રકાશન વર્ષ અમુદ્રિત), કાંડ-૨, ગાથા-૧૦, પૃ. ૬૦૮.
૨૯. પ્રભાવકચરિત, પ્રથમ ભાગ, સં. જિનવિજય મુનિ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ-કલકત્તા ૧૯૪૦, શ્લોક ૩૭, પૃ. ૭૮.
૩૦. મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી, "પ્રબન્ધ પર્યાલોચન," શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર, ગુજરાતી અનુવાદ, શ્રી જૈન આત્માનંદ ગ્રંથમાળા-૬૩, શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર સં. ૧૯૮૭, પૃ. ૫૬.
૩૧. એજન. પૃ. ૫૬-૫૭.
૩૨. મુનિશ્રી દર્શનવિજય, જ્ઞાનવિજય, ન્યાયવિજય (ત્રિપુટી), જૈનપરંપરાનો ઇતિહાસ, ભા. ૧, શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાલા, અં. ૫૧, અમદાવાદ ૧૯૫૨, પૃ. ૩૮૦, ૫૬૭.
૩૩. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, શ્રી જૈન એ. કોન્ફરન્સ ઓફિસ, મુંબઈ ૧૯૩૩, પૃ. ૧૩૬.
૩૪. "પ્રસ્તાવના", ધર્મોત્તર પ્રદીપ, સં. દલસુખ માલવણિયા, કે. પી. જાયસ્વાલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પટના ૧૯૭૧.
૩૫. એજન.
૩૬. ત્રિપુટી મહારાજ, જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, ભા. ૧, શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાલા નં. ૫૧, અમદાવાદ ૧૯૫૨, પૃ. ૩૮૦.
૩૭. એજન. પૃ. ૩૭૮.
૩૮. પ્રભાવકચરિત, ભા. ૧, સં. મુનિ જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, અમદાવાદ-કલકત્તા ૧૯૪૦, પૃ. ૧૬૬.
૩૯. ત્રિપુટી મહારાજ, જૈન પરંપરાનો, ભા. ૧, પૃ. ૩૭૮.
૪૦. નાથૂરામ પ્રેમી, "દેવસેન કા નયચક્ર", જૈન સાહિત્ય ઓર ઇતિહાસ સંશોધિત સાહિત્યમાલા, ગ્રંથ ૧, જૈન ગ્રંથ રત્નાકર (પ્રાઇવેટ) લિમિટેડ, બમ્બઈ ૧૯૫૬, પૃ. ૧૬૮-૧૬૯.
૪૧. પં. દલસુખ માલવણિયા, "આચાર્ય મલ્લવાદી કા નયચક્ર", શ્રીમદ્ રાજેન્દ્રસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ, શ્રી સૌધર્મવૃહત્તપાગચ્છીય જૈન શ્વેતામ્બર સંઘ, આહોર-બાગરા ૧૯૫૭, પૃ. ૨૦૯-૨૧૦.
૪૨. એજન. પૃ. ૨૧૦.
૪૩. સંમતિતર્ક-પ્રકરણમ્, ભા. ૪. સં. પં. સુખલાલ સંઘવી અને પં. બેચરદાસ દોશી, પુન: પ્રકાશન શ્રી લાલબાગ મોતિશા ચેરીટી ટ્રસ્ટ, મુંબઈ (પ્રકાશન વર્ષ અમુદ્રિત), કાંડ-૨, ગાથા-૧૦, પૃ. ૬૦૮.
૪૪. "પ્રસ્તાવના", જ્ઞાનબિન્દુ, સં. જયસુંદર વિજય, અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ, મુંબઈ, વિ. સં. ૨૦૪૩, પૃ. ૬૧.
૪૫. એજન, પૃ. ૬૧.
૪૬. જુગલ કિશોર મુક્તાર, જૈન સાહિત્ય ઓર ઇતિહાસ પર વિશદ પ્રકાશ, શ્રી વીર શાસન સંઘ, કલકત્તા ૧૯૫૫, પૃ. ૫૫૦.
૪૭. એજન, પૃ. ૫૫૧.
૪૮. એજન, પૃ. ૫૫૩.
૪૯. પ્રસ્તાવના, દ્વાદશારં નયચક્રમ્, પ્રથમ ભાગ, સં. મુનિશ્રી જંબૂવિજયજી, શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથરત્નમાલા, નં. ૯૨, શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર ૧૯૬૬, પૃ. ૪૮.
૫૦. એજન, પૃ. ૫૦, ૬૧.
૫૧. એજન, પૃ. ૫૦.
૫૨. પં. દલસુખ માલવણિયા, "આચાર્ય મલ્લવાદી કા", પૃ. ૨૧૦.

૫૩. “પ્રસ્તાવના”, દ્વાદશારં નયચક્રં, ભા. ૧, મુનિ શ્રી જંબૂવિજયજી, પૃ. ૪૯.
૫૪. મુનિ શ્રી જંબૂવિજયજી, “જૈનાચાર્યશ્રી મલ્લવાદી અને ભર્તૃહરિનો સમય,” બુદ્ધિપ્રકાશ (ત્રૈમાસિક) પુ. ૯૮, અંક ૧૧, ગુજરાત વર્નાકુલર સોસાયટી, અમદાવાદ ૧૯૫૧, પૃ. ૩૩૨.
૫૫. અનેકાન્ત જયપતાકા, ભાગ-૧, સં. હિરાલાલ કાપડિયા, પૃ. ૫૮, ૧૧૬.
૫૬. અપ્રકાશિત લેખ અને ઔખિક ચચાને આધારે.
૫૭. દ્વાદશારં નયચક્રં, પૃ. ૫૯૬.
૫૮. એજન, પૃ. ૩૫.
૫૯. જુઓ પાદટીપ નં. ૫૫.
૬૦. દ્વાદશારં નયચક્રં, પૃ. ૭૮૯.
૬૧. એજન, પૃ. ૩૦૧.
૬૨. બૃહત્કલ્પસૂત્રમ્, સં. મુનિશ્રી ચતુરવિજય તથા પુણ્યવિજયજી, શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રન્થ રત્નમાલા ૮૨, શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર ૧૯૩૩, પૃ. ૨૨.
૬૩. “પ્રસ્તાવના”, દ્વાદશારં નયચક્રમ્-૪, સં. આચાર્ય વિજયલબ્ધિસૂરિ, લબ્ધિસૂરીચર જૈન ગ્રન્થમાલા-૪૪, છાણી ૧૯૬૦, પૃ. ૩૨.

વાદી-કવિ બપ્પભટ્ટિસૂરિ

મધુસૂદન ઢાંકી

ઈસ્વીસનના આઠમા શતકમાં, મૈત્રક મહારાજ્યના અવનતિ કાળે, આ મહાન જૈન વાગ્મી અને વાદી ઉત્તર ગુજરાતમાં થઈ ગયા. પ્રબન્ધો અનુસાર એમનો મુનિરૂપેણ શિક્ષાકાળ બેકે મોઢેરા પંથકમાં વીત્યો છે, તો પણ તેમનું કર્મક્ષેત્ર (એ જ સ્રોતો અનુસાર) ગુજરાત બહાર દશાણ્દિશમાં ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર), કાન્ધકુબ્જ (કનોજ), તેમ જ શૂરસેન-પ્રદેશમાં મથુરા, અને ગૌડ-દેશમાં લક્ષણાવતી (લખનૌતી) તરફ રહ્યું હોઈ ગુજરાતની આ પ્રાકૃમધ્યકાલીન વિભૂતિ-વિશેષનું નામ થોડાક જૈન વિદ્વાનો તેમ જ કેટલાક ઇતિહાસજ્ઞો બાદ કરતાં અલ્પ પરિચિત જ રહ્યું છે.

નિર્ગન્થ-શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના ચૈત્યવાસી આમ્નાયમાં થઈ ગયેલા આ મુનિ-કવિનું જીવનવૃત્ત પશ્ચિમ ભારતમાં રચાયેલ, મુખ્યત્વે મધ્યકાલીન તેમ જ ઉત્તર મધ્યકાલીન, જૈન ચરિત-પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યમાં સંકલિત થયું છે. ઉપલબ્ધ છે તે સાહિત્ય બારમા-તેરમા શતકથી લઈ પંદરમા શતકના મધ્યાહન સુધીના ગાળાનું છે. તેમાં સૌથી જૂનું તો પ્રાકૃત ભાષા-નિબદ્ધ બપ્પભટ્ટિસૂરિ-ચરિત છે, જેની હસ્તપ્રત જ સં. ૧૨૯૧ / ઈ. સં. ૧૨૩૫ની હોઈ પ્રસ્તુત કૃતિ તે પૂર્વની, ઓછામાં ઓછું બારમા શતક જેટલી પુરાણી તો હોવી જોઈએ^૧. તે પછી જોઈએ તો રાજગચ્છીય પ્રભાચન્દ્રાચાર્યના પ્રભાવકચરિત (સં. ૧૩૩૪ / ઈ. સં. ૧૨૭૮) અંતર્ગત “બપ્પભટ્ટિચરિત”^૨ જે આગળ કહ્યું તે પ્રાકૃત ચરિત અને અન્ય, આજે અજ્ઞાત એવાં, એકાદ બે ચરિતોને પલ્લવિત કરી રચાયું હોય તેમ લાગે છે^૩. એક આમપ્રબન્ધ નામે પ્રબન્ધ પણ રચાયેલો છે^૪. તેના પ્રવિભાગો તો પ્રભાવકચરિતાદિ ગ્રન્થમાં મળે છે તેવા છે, પણ મુદ્રિત રૂપેણ પૂરો પાઠ ઉપલબ્ધ ન હોઈ તેના વિષે હાલ તો કશું કહી શકાય તેમ નથી. ત્યાર બાદ નાગેન્દ્રગચ્છીય મેરુતુંગાચાર્ય કૃત પ્રબન્ધચિંતામણિ (સં. ૧૩૬૧ / ઈ. સં. ૧૩૦૫) અંદરનો “બપ્પભટ્ટિસૂરિ-પ્રબન્ધ”^૫, ખરતરગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિના કલ્પપ્રદીપ અન્તર્ગત “મથુરાપુરી-કલ્પ” (આ. સં. ૧૩૮૯ / ઈ. સં. ૧૩૩૩)^૬, રાજગચ્છીય રાજશેખરસૂરિ કૃત પ્રબન્ધકોશ (સં. ૧૪૦૫ / ઈ. સં. ૧૩૪૯)^૭, અને સંકલન ગ્રન્થ પુરાતન-પ્રબન્ધ-સંગ્રહ અંતર્ગત પ્રત ‘P’ (લિપિ સંવત્ ૧૫૨૮ / ઈ. સં. ૧૪૭૨)^૮ એ મુખ્ય કૃતિઓ છે. આ સિવાય તપાગચ્છીય મુનિસુંદરસૂરિનો સટીક ઉપદેશરત્નાકર (ઈસ્વીસનના ૧૫મા શતકનો આરંભ)^૯ તથા શુભશીલ ગણિનાં શત્રુંજયકલ્પવૃત્તિ (સં. ૧૫૧૮ / ઈ. સં. ૧૪૬૨) અને પંચશતી-પ્રબોધ-સમ્બન્ધ (વિ. સં. ૧૫૨૧ / ઈ. સં. ૧૪૬૫)^{૧૦} અંદરના કેટલાક સમ્બન્ધોને મુખ્ય રૂપે ગણાવી શકાય. આ સૌમાં (મુદ્રિત રૂપે ઉપલબ્ધ છે તેમાં) વાસ્તવિક રીતે ઉપયોગી તો કેવળ બારમાથી ચૌદમા શતકનાં સંસ્કૃત સાધનો જ છે. પછીના બધા જ પ્રબન્ધો આગળનાં લખાણોના આધારે જ સંક્ષિપ્તમાં લખાયાં છે, અને તેમાં કોઈ કોઈમાં નવી વાતો ઘુસાડવા જતાં મૂળ બગડેલા ભાગોમાં વિશેષ વિકૃતિ દાખલ થઈ ગઈ છે.

પ્રબન્ધોમાં કથેલ બપ્પભટ્ટિસૂરિના વૃત્તાંતમાં આવતી કેટલીક વાતો અને ઘટનાઓ વિશ્વસ્ત જણાય છે, તો કેટલીક ગડબડયુક્ત, કલ્પિત, અને અશ્રદ્ધેય છે : આમાંની કેટલીક ધાર્મિક મમત્વ-દર્શક, અકારણ મહિમાપરક, અને તેથી સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશ, અહોભાવ, તેમજ અતિશયોક્તિથી રંગાયેલી છે. ઉપયુક્ત ચરિતો-પ્રબન્ધોના નિરીક્ષણ પરથી એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે તેમાં જે પ્રમાણમાં જૂનાં છે તેના કર્તાઓની સામે બપ્પભટ્ટિ સમ્બદ્ધ મૌખિક અનુશ્રુતિઓ સિવાય લેખિત પરમ્પરા સાચવતા થોડાં વધારે જૂનાં (પણ આજે અલભ્ય) સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બેત્રણ (સંક્ષિપ્ત) પ્રબન્ધો-ચરિતો હતાં, તેમાં પ્રસંગોચિત સંભાર ઉમેરી, બપ્પભટ્ટિસૂરિના હોય કે ન હોય તેવાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પદો એમના મુખમાં (કે પ્રાસંગિક પરિસરમાં) ગોઠવી, ઇતિહાસની તો ઠીક પણ ઔચિત્યની પણ

પરવા કર્યા સિવાય, મૂળ હકીકતોને કેવળ કલ્પનાના બળે અને સ્વરુચિ તેમ જ સાંપ્રદાયિક આવશ્યકતા અનુસાર ફેરફાર કરીને, વધારીને, પ્રબંધકારોની કહેવાની રીતે, રજૂ કરી છે.

સાંપ્રત કાળે ગોપગિરિરાજ મૌર્ય યશોવર્મા (૮મી શતાબ્દી પૂર્વાર્ધ) પર ગવેષણા ચલાવનાર વિદ્વાનોએ બપ્પભટ્ટિ સમ્બંધ પ્રકાશિત જૈન પ્રબંધાત્મક સાહિત્યનો સૌ સૌની સૂઝ પ્રમાણે ઉપયોગ તો કર્યો છે: પણ પ્રબંધકારોનાં ગૂંચવાડા અને કેટલીક અસંભવિત વાતોથી, તેમજ સાંપ્રદાયિક દષ્ટિકોણથી થયેલા નિરૂપણથી કંટાળીને બપ્પભટ્ટિના વિષયમાં (અમુકાંશે તો બપ્પભટ્ટિ જૈન હોવાને કારણે પણ) વિશેષ વિચારી શક્યા નથી^{૧૧}. વધુમાં આધુનિક અન્વેષકોનું મુખ્ય લક્ષ્ય યશોવર્મા (અને મદ્રમહીવિજય તથા ગૌડવહોના કર્તા, એમના સભા-કવિ 'વાકપતિ') હોઈ, બપ્પભટ્ટિને એમનાં લખાણોમાં સર્વથા અન્યાય નહીં થયો હોય તોયે અધિકાંશે તેમની ઉપેક્ષા તો થયેલી છે^{૧૨}.

પ્રબંધો અનુસાર બપ્પભટ્ટિ પાંચાલ(ભાલ-પંચાળ)માં હુંવાઉઘી (ધાનેરા પાસેના હુવા) ગ્રામના નિવાસી હતા^{૧૩}; બાળવયે ઘેરથી રિસાઈને ચાલી નીકળેલા, ને પછી પાટલા ગ્રામ(પાડલ)ના પુરાણા જીવંતસ્વામી નેમિનાથના ચૈત્યના અધિષ્ઠાયક, મોઢગચ્છીય આચાર્ય સિદ્ધસેન સૂરિ પાસે અભ્યાસ કરી દીક્ષિત થયેલા. પ્રવ્રજ્યા સમયે એમનું 'ભદ્રકીર્તિ' નામ રાખવામાં આવેલું: પણ પછીથી-ચરિતકારો પ્રબંધકારોના કહેવા પ્રમાણે-એમનાં પિતા 'બપ્પ' માતા 'ભટ્ટિ'નાં નામ પરથી 'બપ્પભટ્ટિ' નામ આપવામાં આવ્યું. (આ નામ અપાય તો જ એમના બાળકને પ્રવ્રજિત મુનિ રૂપે બહાલ રાખવાની, યા પ્રવ્રજ્યા દેવા અનુમતિ દેવાની, તેમની તૈયારી હતી એમ ચરિતકારો કહે છે !) નામોત્પત્તિનો આ ખુલાસો અલબત્ત મૂળ (કે પાછલા કાળના ?) પ્રબંધકાર કે ચરિતકારની પોતાની કલ્પના લાગે છે ! કેમકે 'બપ્પ' શબ્દ સન્માનસૂચક છે: તેમાં ગુરુત્વ-વૃદ્ધત્વ-પૂજ્યત્વના ભાવો સમ્મિલિત છે, અને 'ભટ્ટિ' કદાચ ભટ્ટિકાવ્યના મૈત્રકકાલીન કવિ ભટ્ટિ(જમા સૈકા)ના નામને અનુસરીને, ભદ્રકીર્તિની અનુપમ કાવ્યપ્રતિભાને લક્ષમાં રાખી, પછીથી મોટી ઉંમરે એમની ખૂબ પ્રસિદ્ધિ બાદ આપવામાં આવ્યું હોય. તિલકમંજરીકાર મહાકવિ ધનપાલ, અમમચરિતકાર મુનિરત્નસૂરિ ઇત્યાદિ લેખકો તો તેમને 'ભદ્રકીર્તિ' નામે જ સંબોધે છે^{૧૪}. (એક કલ્પના એ પણ થઈ શકે કે તેઓ પંજાબમાં આવેલ 'ભટ્ટિકદેશ' પંથકથી નીકળેલ 'ભટ્ટિ' નામથી ઓળખાતી (રાજપુત) જાતિમાં થયા હોય. વર્તમાને ગુજરાતની 'ભાટિયા' કોમ, સંગીતમાં 'ભટિયાર' રાગ ઇત્યાદિનો સંબંધ પણ આ ભટ્ટિકદેશ સાથે હોય તેમ લાગે છે.)

ભદ્રકીર્તિના ગુરુ આચાર્ય સિદ્ધસેનસૂરિ તે મોટે ભાગે વાચક ઉમાસ્વાતિના સભાપ્ય-તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર (આ. ઈ. સ. ૩૫૦-૪૦૦) પર ઈ. સ. ૭૬૦-૭૭૦ ના અરસામાં સંસ્કૃતમાં બૃહદ્વૃત્તિ રચનાર 'ગન્ધહસ્તિ સિદ્ધસેન' હોઈ શકે^{૧૫}, અને પ્રબંધોમાં અપાયેલી પૃથક્ પૃથક્ મિતિઓ અનુસાર બપ્પભટ્ટિસૂરિનો સરાસરી પૂર્વકાળ પણ એ જ અરસાનો છે, તેમ જ એ કાળે તો કોઈ અન્ય શ્વેતામ્બર સિદ્ધસેન સૂરિના અસ્તિત્વ વિશેનો ઉલ્લેખ કયાંયથીયે પ્રાપ્ત થતો નથી^{૧૬}. વિશેષમાં ગન્ધહસ્તિ સિદ્ધસેન એક અચ્છા સંસ્કૃતજ્ઞ અને આગમોના તેમજ દર્શનોના પારગામી પંડિત હતા. ભદ્રકીર્તિએ આવા જ સમર્થ ગુરુ પાસે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય. સિદ્ધસેન ગણિના પ્રગુરુ સિંહશૂર ક્ષમાશ્રમણની મલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણના દ્વાદશારનચર્યક (છઠ્ઠા શતકનો મધ્યભાગ) પરની ટીકા (આ. ઈ. સ. ૬૫૫)માં^{૧૭} ઊંડાણભર્યું, નયાત્રિત તાર્કિક-દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન એવં બહુશ્રુતતા વ્યકત થાય છે. બપ્પભટ્ટિસૂરિનું વાદીત્વ અમુકાંશે સ્વશાખાની આ આગમિક અતિરિક્ત દાર્શનિક એવં ન્યાયપ્રવાણ પરંપરાને આભારી હોઈ શકે. બપ્પભટ્ટિ એક ઉત્કૃષ્ટ કવિ હોવા ઉપરાંત અજેય વાદી પણ હતા, તે સમ્બંધનાં પ્રમાણો વિષે આગળ નોંધશું. બપ્પભટ્ટિસૂરિના જીવન વિષે પ્રબંધોમાંથી (અને યશોવર્મા પરના આધુનિક અન્વેષણોના આધારે) તારવી શકાતી કેટલીક વિશેષ એવં પ્રમુખ ઘટનાઓ આ પ્રમાણે છે :

- (૧) બાલમુનિ અવસ્થામાં મોઢેરામાં ગોપગિરિરાજ યશોવર્માની ત્યકતા રાણી સુયશાના^{૧૮} પુત્ર 'આમ(આમ્ર)'ની સાથે થયેલ સહ ઉછેરને કારણે મૈત્રી^{૧૯} :
- (૨) કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય મુકતાપીડ સાથે ઈ. સં. ૭૪૦-૭૪૧ માં થયેલ યુદ્ધમાં યશોવર્માનો પરાજય, એમાં ગુમાવાયેલું કનોજ, અને પછીથી કેટલાંક વર્ષો બાદ થયેલ મરણ, અને રાજકુમાર 'આમ'નો તે પછી ગોપગિરિમાં રાજ્યાભિષેક :
- (૩) આમરાજે ગોપાદ્રિ તેડાવેલ બાલમિત્ર બપ્પભટ્ટિ અને એમનું રાજસભામાં કવિરૂપે બેસણું :
- (૪) આમ-નરેન્દ્રના અનુરોધથી સિદ્ધસેનસૂરિએ બપ્પભટ્ટિને મોઢેરા(સં. ૮૧૧ / ઈ. સં. ૭૫૫)માં આપેલું સૂરિપદ કિંવા આચાર્યપદ. બપ્પભટ્ટિનું તે પછી ગોપગિરિ તરફ જવું; સાહિત્ય પ્રમોદ :
- (૫) ગુરુના સ્વર્ગવાસ પૂર્વે બપ્પભટ્ટિને મોઢેરા પુનઃતેડું^{૨૦} ને ગુરુનું સ્વર્ગગમન; ગુરુબંધુઓ નન્નસૂરિ તથા ગોવિંદસૂરિને (મોઢેરા-પાટલાનો) ગચ્છભાર સોંપી બપ્પભટ્ટિનું ગોપગિરિ તરફ પુનર્ગમન; સભામાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં કાવ્ય-ગોષ્ઠીઓ; તેમની શૃંગારી મનઃપર્યય કાવ્ય-રચનાઓથી સાશંક (વા ઘૃણાયમાન) રાજા આમ; આમે મોકલેલી વારાંગના દ્વારા બપ્પભટ્ટિની શીલપરીક્ષા; આમનું ગણિકાના પ્રેમમાં ફસાવું; 'આમ'થી અપ્રસન્ન બપ્પભટ્ટિનું ગૌડ દેશની રાજધાની લક્ષણાવતી તરફ ગમન અને ત્યાંના રાજા 'ધર્મ'ની સભામાં બેઠક; અગાઉ યશોવર્માએ ગૌડપતિ પર વિજય કરીને પોતાની સભામાં લાવેલ કવિ વાક્પતિરાજનું (કદાચિત આમરાજના વિલાસીપણાને જોઈ, તેમજ વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે) મથુરા તરફ (વાનપ્રસ્થ ગાળવા) ચાલ્યા જવું :
- (૬) આમરાજનું બપ્પભટ્ટિને આવવા માટે પુનઃ આમંત્રણ; બપ્પભટ્ટિનું આવવું; ગૌડીય બૌદ્ધાચાર્ય વર્ધનકુંજરનો વાદમાં પરાજય. આમરાજની રાજગિરિ (રાજેરગઢ^{૨૧}, રાજસ્થાન) પર ચઢાઈ અને ત્યાંના રાજા સમુદ્રસેનનો કરેલો પરાજય; (અને કદાચ તે પૂર્વે કાન્યકુબ્જની પુનઃ પ્રાપ્તિ) :
- (૭) બપ્પભટ્ટિના પ્રભાવ નીચે આમરાજનું જૈન દર્શન તરફ ઢળવું, પણ કુલકમાગત વૈદિક ધર્મ છોડવાની અનિચ્છા; અન્યથા આમ દ્વારા ગોપગિરિમાં અને કનોજમાં જિન મહાવીરનાં ઉન્નત જિનાલયોનાં નિર્માણ તથા બપ્પભટ્ટિ દ્વારા, કે પછી એમની પ્રેરણાથી આમરાજ દ્વારા, મથુરાના જિન પાર્શ્વનાથના પુરાતન સ્તૂપનો ઉદ્ધાર : મથુરા જઈને કવિ વાક્પતિરાજને તેના અન્તિમ દિનોમાં જૈન બનાવવું :
- (૮) બપ્પભટ્ટિનાં સરસ્વતી, ચતુર્વિંશતિ જિન, ગોપગિરિ-મહાવીર, મથુરા સ્તૂપના જિન, અને ગોકુલના શાન્તિદેવી સહ શાંતિનાથને ઉદ્દેશીને બનાવાયેલ સંસ્કૃત સ્તોત્રો તથા શતાર્થી (મુક્તક) અને પ્રાકૃતમાં રચેલ મુક્તકોની તારાગાગ નામક (શંકુકે રચેલ પદ્ય-કોશ) રચના :
- (૯) આમરાજ સાથે સૂરિની ઉજ્જયન્તગિર્યાદિ સૌરાષ્ટ્રનાં તીર્થધામોની યાત્રા, ઉજ્જયન્તગિરિ સમીપ દિગમ્બરોનો વાદમાં પરાજય કરી શ્વેતામ્બરોના કબજામાં તીર્થને મૂકવું :
- (૧૦) આમનું મૃત્યુ. આમના અનુગામી હુંદુક સાથે બપ્પભટ્ટિની અસહમતિ. ગણિકાસકત હુંદુકથી જન બચાવવા તેના પુત્ર ભોજનું ભાગી નીકળવું; અન્તે તેના દ્વારા હુંદુકનો વધ; તે પહેલાં અતિ વૃદ્ધ વયે બપ્પભટ્ટિનો કનોજથી વિહાર અને તત્પશ્ચાત્ ઈ. સં. ૮૩૯માં સ્વર્ગગમન.

ચરિતકાર-પ્રબંધકારનાં લખાણોમાં રહેલા કેટલાક વિસંવાદો મેં અહીં નોંધ્યા નથી; પણ ઉપર લખ્યું છે તેમાંથી જે ઐતિહાસિક સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે તે તરફ તો ધ્યાન દોરવું જરૂરી લાગે છે :

- (૧) ગોપગિરિ જેટલા દૂરના સ્થળથી ઉત્તર ગુજરાતના મોઢેરામાં ગોપગિરિના રાજકુમાર આમનું બાળવયે રહેવું જરા અવ્યવહારુ લાગે છે. આ આમરાજ નજદીકના પ્રદેશમાં, ગુર્જરદેશનો પ્રતીહારવંશીય કુંવર તો નહીં હોય^{૨૨}? ઈસ્વીસનના આઠમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં ક્યારેક આનર્તનો આ ભાગ વિકસી રહેલ પ્રતીહાર રાજ્યનો ભાગ બનેલો, એ વાત તો સુવિદિત છે.
- (૨) ચરિતકારો રાજ આમનું 'નાહાવલોક' એટલે કે 'નાગાવલોક' બિરુદ આપે છે તે તો પ્રતીહારરાજ નાગભટ્ટ દ્વિતીય(ઈ.સ. ૮૧૫-૮૩૩)નું ગણાય છે. 'આમરાજ' એ નાગભટ્ટ દ્વિતીય હોય તો આમના પુત્રનું દુંદુક નામ ધરગથ્યું માની, તેને નાગભટ્ટ-પુત્ર રામભદ્ર માની શકાય. (દુંદુકની પેઠે રામભદ્ર પણ 'નામચીન' હતો! પ્રતીહાર પ્રશસ્તિઓમાં એને લગતી નોંધો મળતી નથી!) અને જેમ દુંદુકના પુત્રનું નામ ભોજ હતું તેમ રામભદ્રના પુત્રનું નામ મિહિરભોજ હતું, તેમજ તેની રાજધાની પણ આમ-પૌત્ર ભોજની જેમ કનોજ જ હતી, અને જ્વાલિયર પણ તેના આધિપત્ય નીચે હતું: આ સમાન્તર-સમરૂપ વાતોનો શું ખુલાસો કરવો?
- (૩) પ્રબન્ધો મૌર્ય યશોવર્માએ ગૌડપતિ ધર્મને હરાવ્યાનું કહે છે જે કેવળ ગોટાળો જ છે! યશોવર્માના સમયમાં તો મગધ-ગૌડદેશ ગુપ્તરાજ જીવિતગુપ્ત દ્વિતીયના આધિપત્ય નીચે હતા^{૨૩}: અને ઈસ્વીસનના આઠમા શતકના છેલ્લા ચરણમાં તો એક બાબુથી વત્સરાજ પ્રતીહાર, ગૌડપતિ ધર્મપાલ, અને રાષ્ટ્રકૂટ સમ્રાટ ધ્રુવ તથા એના અનુગામી ગોવિન્દ દ્વિતીય વચ્ચે કનોજ ઉપલક્ષે ભારે સમરાંગણો ખેલાયેલાં.
- (૪) ઈ.સ. ૭૭૦-૭૭૫ પછી આમની શું સ્થિતિ હતી, કનોજ માટેના ઉપર કથિત ત્રિરંગી ધમસાણોમાં એનો શું હિસ્સો હતો, તે વિષે તો કંઈ જ નોંધાયું નથી; ને તેના મરણની પ્રબન્ધોમાં અપાયેલી મિતિ, ઈ.સ. ૮૩૩-૮૩૪, તો વાસ્તવમાં પ્રતીહારરાજ નાગભટ્ટ દ્વિતીયના મૃત્યુની છે!
- (૫) સંભવ છે કે પ્રબંધકારોએ પ્રારંભમાં બપ્પભટ્ટિનો ગોપગિરિપતિ અસલી રાજ આમ સાથેનો સમ્બન્ધ, ને આમના વિલોપન બાદ એમનું ગૌડપતિ ધર્મપાલની રાજધાની લક્ષણાવતી તરફ પ્રયાણ, અને પછીનાં વર્ષોમાં નાગભટ્ટ દ્વિતીયની કનોજની સભામાં સ્થાન, એ બધી વાતો ભેળવી ગૂંચવી મારી હોય^{૨૪}: અને વાક્યપતિરાજને જેન બનાવ્યાની વાત તો પ્રબન્ધકારોની પોતાની ધર્મધેલી કલ્પનાથી વિશેષ નથી^{૨૫}! આ બધા કોયડાઓ ઉકેલવા આ પળે તો કોઈ વિશેષ જૂનું અને વિશ્વસ્ત સાધન નજરે આવતું નથી; પણ સાથે જ પ્રબન્ધોની બધી જ વાતો કાઢી નાખવાને બદલે આઠમા-નવમા શતકમાં બનેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ-તથ્યોનું પૂરું તેમ જ વ્યવસ્થિત જ્ઞાન ન હોવાને કારણે તેમણે ગૂંચો ઊભી કરી દીધી છે એમ માની, આ સમસ્યાઓનો પૂર્ણ ઉકેલ ભવિષ્ય પર છોડવો જોઈએ^{૨૬}. એટલું તો લાગે છે જ કે બપ્પભટ્ટિનું પ્રારંભે યશોવર્માના પુત્ર આમની સભામાં સ્થાન હતું. (આમરાજ નિ:શંક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે; તે ગોપગિરિના મૌર્યવંશમાં થઈ ગયો છે. જ્વાલિયર પાસે તેના નામથી વસ્તું હોય તેવી શક્યતા દર્શાવતું 'આમરોલ' [આમ્રપુર] નામક ગામ પણ છે, અને ત્યાં આઠમા શતકના ઉત્તરાર્ધના અરસામાં મૂકી શકાય તેવું પુરાતન, શિલ્પકલામંડિત, પ્રતીહાર-સમાન શૈલીનું શિવાલય પણ છે.)

બપ્પભટ્ટિના જન્મ, દીક્ષા, સૂરિપદ અને મૃત્યુ સમ્બન્ધી પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યમાં જે નિશ્ચિત આંકડાઓ દીધા છે (જુઓ અહીં લેખાન્તે તાલિકા) તેમાં એકાદ અપવાદ સિવાય એકવાક્યતા નથી. જોકે સ્થૂળમાનથી જેતાં આઠમી-નવમી શતાબ્દીમાં તેઓ થઈ ગયા તે વાત તો સુનિશ્ચિત એવં વિશ્વસનીય છે. પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યમાં મળતા પ્રસ્તુત આંકડાઓ રજૂ કરી તેમનો સમય-વિનિશ્ચય કરવા યત્ન કરીશું.

પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યમાં મળતી આ મિતિઓની સત્યાસત્યતા ચકાસવા માટે આપણી સામે બપ્પભટ્ટિસૂરિને સ્પર્શતી કેટલીક પ્રમાણમાં સુદૃઢ કરી શકાય તેવી મિતિઓ છે :

- (૧) યશોવર્માના ઈ. સં. ૭૪૦-૭૪૧ના પરાજય પછીથી આમનું ઈ. સં. ૭૪૩-૭૫૪ વચ્ચેના કોઈ વર્ષમાં, પણ યશોવર્માના મરણ પછી તુરતમાં જ, રાજ્યારોહણ થયું હોવું ઘટે. એ સમયે તે તદ્દન બાળક હોવાને બદલે ૨૨-૨૩ વર્ષનો જુવાન નહીં હોય તો ૧૭-૧૮ વર્ષનો કિશોર તો હશે જ. એ ન્યાયે બપ્પભટ્ટિનું વય પણ લગભગ એટલું જ હોવું ઘટે અને એથી એમનો જન્મ પ્રબન્ધકારો કહે છે તેમ ઈ. સં. ૭૪૪ જેટલા મોડા વર્ષમાં થયો હોવાનું આમ તો સંભવતું નથી.
- (૨) તેમની દીક્ષા સાત વર્ષની વયે થયેલી તે વાત તો ઠીક છે, પણ ૧૧ જ વર્ષના બાળમુનિ રાજસભામાં કવિ હોય અને વળી એટલી નાની અવસ્થામાં તેમને સૂરિપદ પણ મળે તે માનવા યોગ્ય કે બનવાભેગ વાત નથી. ગુરુ સિદ્ધસેનસૂરિ ઓછામાં ઓછું ઈ. સં. ૭૬૫-૭૭૦ સુધી તો જીવિત હોય તેવી અટકળ થઈ શકે છે^{૨૭}. આથી બપ્પભટ્ટિસૂરિને આચાર્યપદ મળ્યું હોય તે ઈ. સં. ૭૬૫ના અરસામાં હશે; અને તે માટેની ઈસ્વીસન ૭૫૫ વાળી મિતિ સાચી હોય તો બપ્પભટ્ટિના જન્મની મિતિ ઈસ્વી. ૭૪૪ ને બદલે વહેલી, કલ્પપ્રદીપકાર અનુસારની ઈ. સં. ૭૩૩ હોવી ઘટે: પણ તો પછી તેમના ૯૫ વર્ષના આયુષ્ય તેમજ અંતિમ વર્ષોની ઘટનાઓ, તેમજ ૮૩૯ની મૃત્યુમિતિનો મેળ ન બેસે.
- (૩) જિનપ્રભસૂરિના કલ્પપ્રદીપ અંતર્ગત “મથુરાપુરીકલ્પ” માં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૮૨૬ / ઈ. સં. ૭૬૯-૭૭૦ માં બપ્પભટ્ટિસૂરિએ મથુરામાં મહાવીરના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી^{૨૮}. આ મિતિ ભરોસો કરવા લાયક છે. આ વર્ષોમાં બપ્પભટ્ટિસૂરિ પ્રતિષ્ઠાકર્તા આચાર્યની કક્ષાએ પહોંચી ગયા છે; સંભવ છે કે એ વર્ષમાં તેમના ગુરુ સિદ્ધસેન કદાચ અતિ વૃદ્ધાવસ્થામાં હજી હયાત હોય.
- (૪) ઉજ્જયન્તગિરિ પર દિગમ્બરોનો (કે નાગ્ન્યમતાવલંબિ યાપનીયોનો વા ઉત્તરના બોટિક / અચેલ ક્ષપણકોનો ?) પરાજય ઈ. સં. ૭૮૪ બાદના કોઈક વર્ષમાં થયો હશે; કેમકે પ્રસ્તુત વર્ષમાં તો હજી (અમ્બાશિખર પર સ્થિત) “સિંહવાહના શાસનદેવી” (અંબિકા) કે જેનું અસલી મંદિર મોટે ભાગે યાપનીય સમ્પ્રદાય દ્વારા પ્રસ્થાપિત હતું, તેનું સ્મરણ વર્ધમાનપુર (વઢવાણ) સ્થિત પુન્નાટ સંઘના આચાર્ય જિનસેન સ્વકૃત હરિવંશપુરાણ (ઈ. સં. ૭૮૪)માં કરે છે^{૨૯}.
- (૫) પ્રબંધકારોના કથન પ્રમાણે બપ્પભટ્ટિસૂરિ દીર્ઘાયુષી હતા. ૯૫ વર્ષે સ્વર્ગવાસી થયેલા. આ વાત અસંભવિત નથી. તેઓ ચૈત્યવાસી હોઈ, જૈન મુનિનાં આગમોપદેશિત કડક આચાર વા અતિ કઠોર ચર્યાના વ્યવહારમાં પાલનમાં માનતા નહોતા. તેમાંયે વળી કવિજન, અને પાછા રાજસભામાન્ય, એટલે જીવ કંઈક શારીરિક સુખમાં પણ રહ્યો હશે: પણ એ શિથિલાચાર અને સુખશીલપણાની વાત જવા દઈએ તો યે એમના સમકાલિક વિદ્યાધર કુળના સુવિદ્યુત, આચારસમ્પન્ન યાકિનીસૂનુ હરિભદ્રસૂરિ અને એમના જેટલા જ મહાન અને વિખ્યાત, પંચસ્તૂપાન્વયના મઠવાસી દિગમ્બર આચાર્યો — ગુરુ વીરસેન અને શિષ્ય જિનસેન — પણ દીર્ઘાયુષી હતા. સોલંકી કાળમાં (અને સાંપ્રત કાળે પણ) લાંબું આયુષ્ય પહોંચ્યું હોય તેવા પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ સ્વેતામ્બર જૈન મુનિઓના કેટલાયે દાખલાઓ છે^{૩૦}. આમ સમગ્ર દૃષ્ટિએ રાજગચ્છીય પ્રધુમ્નસૂરિકૃત વિચારસારપ્રકરણ (ત્રાય: ઈ. સં. ૧૧૭૫-૧૨૦૦) તથા આંચલિક મેરુતુંગાચાર્ય વિચારઓગી (ઈસ્વી ૧૪મી શતીનો અંત કે ૧૫નો પ્રારંભ)માં આપેલી તેમની ઈ. સં. ૮૩૩ની તુલ્યકાલીન નિર્વાણતિથિ સ્વીકારીએ તો એમનો જન્મ કલ્પપ્રદીપ અનુસાર આ. ઈ. સં. ૭૩૩, દીક્ષા આ. ઈ. સં. ૭૪૦, અને આચાર્યપદ આ ઈ. સં. ૭૬૦ એ ક્રમમાં હોવાનો

સંભવ છે^{૩૧}; અને જો પ્રભાવકચરિતકાર અને એમને અનુસરીને પ્રબન્ધકોશકાર કહે છે તેમ તેમની નિર્વાણ-તિથિ ઈ. સ. ૮૩૮-૮૩૯ની હોય તો અગાઉ કહ્યા છે તે આંકડાઓ દશ-પંદર વર્ષ આગળ લેવા પડે; અને તો પછી ગિરનાર યાત્રામાં જે “આમરાજ” હોય તે ગોપગિરિરાજ ‘આમ’ નહીં પણ નાગાવલોક પ્રતીહાર નાગભટ્ટ દ્વિતીય માનવો ઘટે. આમ એકંદરે જોતાં તેમના અસ્તિત્વના સમય-વિસ્તારનો પૂરેપૂરો સંતોષજનક નહીં તો યે કેટલેક અંશે કામ ચાલી શકે તેવો નિર્ણય થઈ જતાં હવે એમના જીવનનાં અન્ય પાસાંઓ તપાસવાનાં રહે છે: વિશેષ કરીને એમનું (૧) કવિત્વ; (૨) વાદીત્વ, અને તેમની પ્રેરણાથી આમરાજે કરાવેલ (૩) જિનાલય-નિર્માણાદિ.

બપ્પભટ્ટિ એક પ્રાંજલ અને સિદ્ધહસ્ત કવિ હતા તે વાતના પ્રબન્ધો અતિરિક્ત બે વર્ગમાં આવી જતાં કેટલાંક અન્ય અને સચોટ પ્રમાણો છે: એક તો અન્ય નિર્ગ્રન્થ વાક્ચકારોએ એમની કવિરૂપેણ કરેલી પ્રશંસા અને તેમની કાવ્યપ્રતિભાને અર્પિત કરેલ અંજલિઓ; બીજું એમની ઉપલબ્ધ કાવ્ય કૃતિઓ. એને હવે ક્રમવાર જોઈ જઈએ :

- (૧) રાજગચ્છીય વિનયચન્દ્ર સ્વરચિત કાવ્યશિક્ષા(આ. ઈ. સ. ૧૨૨૫-૧૨૩૫)ના આરંભે, તથા પરિચ્છેદ “પ”માં, બપ્પભટ્ટિની વાણીનું આહવાન અને સ્મરણ કરે છે : યથા :

નત્વા શ્રીભારતી,દેવીં બપ્પભટ્ટિગુરો ગિરા ।

કાવ્યશિક્ષાં પ્રવક્ષ્યામિ નાનાશાસ્ત્રનિરીક્ષણાત્ ॥૧॥^{૩૨}

તથા

યોગૈર્લગ્નૈશ્ચ નક્ષત્રૈર્ગૃહૈર્વારૈશ્ચ સપ્તભિઃ ।

લક્ષણૈર્જાયતે કાવ્યં બપ્પભટ્ટિ પ્રસાદતઃ ॥૨૨૦॥^{૩૩}

- (૨) વિનયચન્દ્રથી ૫૦-૬૦ વર્ષ પૂર્વે પીર્ણમિક મુનિરત્નસૂરિના અમમસ્વામિચરિત્ર (સં. ૧૨૨૫ / ઈ. સ. ૧૧૬૯)ની જિનસિંહસૂરિએ રચેલી પ્રાન્ત-પ્રશસ્તિમાં ભદ્રકીર્તિનો ‘આમરાજ-મિત્ર’ રૂપે ઉલ્લેખ થયો છે તથા તેમના (પ્રાકૃત ગાથા-કોશ) તારાગાગને પ્રશંસાપૂર્વક યાદ કર્યો છે :

વ્યોમ્નશ્ચ ભદ્રકીર્તૈશ્ચ પ્રેંચતારાગણસ્ય કઃ ।

બહુધામરાજ-મિત્રરાધ્યસ્યાવૈ તુ વૈભવમ્ ॥૨૦॥^{૩૪}

- (૩) અમમસ્વામિચરિત્રથી ૯ વર્ષ પૂર્વે, બૃહદ્ગચ્છીય આશ્રદેવ સૂરિના શિષ્ય નેમિચન્દ્રસૂરિના પ્રાકૃત અનંતનાથચરિય (સં. ૧૨૧૬ / ઈ. સ. ૧૧૬૦) અંતર્ગત પાલિત્તસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિ સાથે બપ્પભટ્ટિની કવિતાની પ્રશંસા કરી છે^{૩૫} :

પહુણો પાલિત્તય - બપ્પહટ્ટિ-સિરિ વિજયસીહ નામાણો ।

જાણયંતિ મહચ્છરિયં જં તા ગુરુણો વિ સુકહનં ॥૧૧॥

- (૪) આ ત્રણે રચયિતાઓથી અગાઉ, ચન્દ્રકુલના યશોભદ્રસૂરિ-ગચ્છના સિદ્ધસેનસૂરિ (સાધારણાંક)ની વિલાસવઈકહા (વિલાસવતીકથા: સં. ૧૧૨૩ / ઈ. સ. ૧૦૬૭)માં કર્તાએ સ્વગચ્છને (યશોભદ્રસૂરિ-ગચ્છને) “રાજસભાશેખરી બપ્પહટ્ટિ(બપ્પભટ્ટિ)”ના સંતાનરૂપે પ્રસવેલી બતાવ્યો છે : યથા :

સંતાળે રાયસહાસેહરિબપ્પહટ્ઠિસૂરિસ્સ ।
જસમદ્સૂરિગચ્છે..... ઇત્યાદિ ॥^{૩૬}

ઉપલબ્ધ ચરિતાદિ પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યમાં બપ્પભટ્ટિસૂરિનો આમરાયની સભા સાથેનો જે સમ્બન્ધ બતાવ્યો છે તેનું મજબૂત સમર્થન એતદ્ સાહિત્યથી વિશેષ પુરાણા અને સ્વતન્ત્ર સાધનો ઉપર ઉદ્ઠકિત અમમસ્વામિચરિત્ર તથા તેથી પણ પુરાણી વિલાસવતીકથાથી મળી રહે છે.

(૫) વિલાસવર્ધકાથી તો ૧૦૬ વર્ષ બાદ, પણ પ્રભાવચરિતથી ૧૦૪ વર્ષ પહેલાની એક ચતુર્વિંશતિપદ્મ ધાતુમૂર્તિ પરના સં. ૧૨૨૯ / ઈ. સં. ૧૧૭૩ના અભિલેખમાં તેની પ્રતિષ્ઠા મોદગચ્છમાં “બપ્પભટ્ટિ” સંતાનીય જિનભદ્રાચાર્યે કરાવેલી તેવો ઉલ્લેખ છે^{૩૭}. આ લેખથી બપ્પભટ્ટિસૂરિ પરંપરાથી મોદગચ્છ સમ્બદ્ધ હોવાનું પ્રબન્ધકારો કહે છે તે વાતનું સમર્થન મળે છે.

(૬) નાગેન્દ્રકુલના સમુદ્રસૂરિ-શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિની પ્રાકૃત રચના મુચ્ચસુંદરી કથા (મુચ્ચસુંદરી કથા) [શં. સં. ૮૭૫ / ઈ. સં. ૧૦૫૩ની ઉત્થાનિકામાં પાલિત (પાદલિપ્ત) અને હરિભદ્રસૂરિ સાથે “કઈ બપ્પભટ્ટિ” (કવિ બપ્પભટ્ટિ) પ્રમુખ સુકવિઓને સ્મર્યા છે : યથા :

સિરિપાલિત્તય-કઙ્કબપ્પહટ્ઠિ હરિમદ્સૂરિ પમુહાણ ।
કિં મણિયો જાણઙ્કં વિ ન ગુણેહિં સમો જણ સુકઙ્ક ॥૧૦॥^{૩૮}

પરમારરાજ મુચ્ચ અને ભોજની સભાના જૈન કવિ ધનપાલે પણ તિલકમંજરી (૧૧મી સદી પ્રથમ ચરણ) માં ‘ભદ્રકીર્તિ’, તેમ જ શ્લેષથી તેમની કૃતિ તારાગાગનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

મદ્રકીર્ત્તેર્મત્યાશાઃ કીર્તિસ્તારાગણાધ્વના ।
પ્રમા તારાધિપસ્યેવ શ્વેતામ્બર શિરોમણેઃ ॥^{૩૯}

નાગેન્દ્રકુલીન વિજયસિંહસૂરિ તથા મહાકવિ ધનપાલના સાક્ષ્યો લબ્યમાન પ્રબન્ધાદિ સાહિત્યથી તો અઢીસો વર્ષ જેટલાં પુરાણાં છે. આથી ભદ્રકીર્તિ-બપ્પભટ્ટિની ઐતિહાસિકતા નિર્વિવાદ સિદ્ધ થવા અતિરિકત તેઓ ઊંચી કોટીના સારસ્વત હોવા સમ્બન્ધમાં પ્રબન્ધોથી પણ બલવત્તર પ્રમાણ સાંપડી રહે છે.

ચરિતકારો-પ્રબન્ધકારો (વિશેષ કરીને પ્રભાચન્દ્રાચાર્ય) બપ્પભટ્ટિસૂરિની બે પ્રાકૃત (તારાગાગ તથા ચતાર્થી) અને ચારેક સંસ્કૃત રચનાઓની નોંધ લે છે. બપ્પભટ્ટિના દીર્ઘકાલીન જીવનને લક્ષમાં લેતાં, તેમ જ તેમની સર્જનશીલ, કાવ્યોદ્યમી પ્રતિભાને ધ્યાનમાં રાખતાં એમની આ નોંધાયેલી છે તેથી વિશેષ રચનાઓ હોવી જોઈએ, પણ મધ્યકાળના ઉત્તરાર્ધ સમય સુધીમાં તો તે સૌ અનુપલબ્ધ બની હશે જેથી તેના ઉલ્લેખ થયા નથી^{૪૦}.

બપ્પભટ્ટિસૂરિની ચતાર્થી પ્રબંધકારો દ્વારા ઉદ્ઠકિત એક મુક્તક હોય તો તે આજે ઉપલબ્ધ છે તેમ માનવું જોઈએ^{૪૧}. અને કેટલાંક વર્ષો અગાઉ ગાથાકોશ તારાગાગની ભાળ, તેની સંસ્કૃત ટીકા સાથે લાગી છે^{૪૨}. કવિની સંસ્કૃત રચનાઓ ચતુર્વિંશતિકા, વીરસ્તુતિ, શારદાસ્તોત્ર, સરસ્વતીસ્તવ, સરસ્વતીકલ્પ અને શાંતિ-સ્તોત્ર પ્રબન્ધોમાં નોંધાયેલી છે; આમાંથી કેટલીક ઉપલબ્ધ છે, પણ વીરસ્તુતિ તેમ જ સરસ્વતી-સ્તવ હજી સુધી મળી આવ્યાં નથી.

આ રચનાઓમાં તારાગાગનું મૂલ્ય પ્રાકૃત સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઘણું મોટું છે. તેમાં મૂળે ૧૭૨ ગાથાઓ હતી. તેના પરની સંસ્કૃત ટીકા, તેની શૈલી અને રંગદંડ જોતાં, તે દશમા-૧૧મા શતક જેટલી તો જૂની લાગે છે^{૪૩}.

ટીકાકારના કથન અનુસાર બપ્પભટ્ટિસૂરિની ગાથાઓ કોઈ “શંકુક” નામના વિદ્વાને એકત્ર કરી છે^{૪૪}, અને સંભવ છે કે તારાગાગ અભિધાન બપ્પભટ્ટિ દ્વારા નહીં પણ આ સમુચ્ચયકારે દીધેલું હશે. વાદી જંઘાલે ઈ. સં. ૯૭૪-૯૭૫માં તારાગાગનો કોશના દષ્ટાંત રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે^{૪૫}, તેમ જ ધનપાલ પણ તેનો એ જ નામથી ઉલ્લેખ કરે છે. એથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે આ તારાગાગકોશનું સંકલન ઈસ્વીસનની દશમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધ પૂર્વે થઈ ચૂકેલું. પ્રસ્તુત કોશમાં પ્રા. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ સૂચવેલા સુધારા અનુસાર, સંગ્રહકાર શંકુક પોતાને ‘ના(યા)વલોક’ યા ‘નાહાવલોક’ની (‘નાગાવલોક’ બિરુદધારી પ્રતીહારરાજ નાગભટ્ટ દ્વિતીયની) સભાનો ગોષ્ઠીક હોવાનું પ્રકટ કરતો હોઈ તારાગાગનો સરાસરી સમય ઈસ્વીસન ૮૧૫-૮૩૦ના ગાળાનો તો સહેજ જ માની શકાય^{૪૬}.

તારાગાગની ઉત્થાનિકામાં સંકલનકારની પોતાની પ્રસ્તુત કોશ સમ્બદ્ધ ગાથાઓ ઉમેરણ રૂપે દાખલ થયેલી છે. તેમાં મૂળ ગાથા-કર્તાનાં બપ્પભટ્ટિ, ભદ્રકીર્તિ અભિધાનો મળવા ઉપરાન્ત કવિને “ગયવડ્ડમાયરિયં” (ગજપતિ, આચાર્ય), “સેયભિક્ષુ” (શ્વેતભિક્ષુ કિંવા શ્વેતામ્બરમુનિ) અને “વાઙ” (વાદી) કહ્યા છે; આથી બપ્પભટ્ટિની ઐતિહાસિકતા તેમજ નાગાવલોક સાથેનું સમકાલીનપણું સમકાલિક કર્તા શંકુકના સાક્ષ્યથી પૂરેપૂરાં સિદ્ધ થઈ જાય છે : યથા :

જાણિહર બપ્પભટ્ટિં ગુણાણુરાયં ચ ભદ્રકીર્તિં ચ ।

તહ ગયવડ્ડમાયરિયં ચ સેયભિક્ષું ચ વાઙ ચ ॥^{૪૭}

તારાગાગના મધ્યકાલીન ટીકાકાર વિશેષમાં બપ્પભટ્ટિને ‘કવિ’ કહેવા ઉપરાન્ત “મહાવાદીન્દ્ર” પણ કહે છે^{૪૮} જેથી બપ્પભટ્ટિ જબરા વાદી હોવાની, ને બૌદ્ધ વર્ધનકુંજર સાથે તેમ જ ગિરનાર પાસે દિગમ્બરો (કે ક્ષપણકો વા યાપનીયો) પર તેમણે વાદમાં જય મેળવ્યાની જે વાત ચરિતકારો કહે છે તેને તારાગાગ-સમુચ્ચયકારની પુરાણી ઉક્તિઓ તેમ જ ટીકાકારનું વિશેષણ પરોક્ષ સમર્થન આપી રહે છે. ટીકાકારના મતે તારાગાગ “સુભાષિતકોશ” છે. તેમાંની ગાથાઓ ઉપદેશાત્મક હોવાને બદલે મહદંશે લૌકિક, શુદ્ધ સાહિત્યિક છે^{૪૯}. પ્રબન્ધોમાં તો નીતિવાક્યો ને ન્યાયવચનો અતિરિક્ત લૌકિક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પદો પણ એ અનુષંગે ટાંકવામાં આવ્યાં છે^{૫૦}, જેમાંનાં કેટલાંક તેમનાં હોવાની શક્યતા છે^{૫૧}. (સંભવ છે કે ઉપલબ્ધ ‘તારાગાગ’ના લુપ્ત થયેલ પત્રોમાં આ ગાથાઓ હશે.)

બપ્પભટ્ટિસૂરિની પ્રાપ્ત સંસ્કૃત રચનાઓમાં ૯૬ શ્લોકમાં નિબદ્ધ ચતુર્વિંશતિ-જ્ઞાનસ્તુતિ^{૫૨} પાદાન્તાદિયમકાંકિત હોઈ, શબ્દાલંકાર એવં અર્થાલંકારથી વિભૂષિત હોઈ, વ્યાખ્યાઓની મદદ સિવાય પૂરી સમજ-આસ્વાદી શકાય તેમ નથી. તેમાં કવિનું નૈપુણ્ય તો વસ્તાય છે, ઓજ પણ છે, પરંતુ આલંકારિક ચમત્કાર અને ચતુરાઈ બતાવવા જતાં પ્રસાદ-ગુણની ક્યાંક ક્યાંક ન્યૂનતા રહે છે. જ્યારે તેમનાં શારદાસ્તોત્ર^{૫૩} અને સરસ્વતીકલ્પનાં^{૫૪} પદોમાં સરસતા સ્પષ્ટ રૂપે દેખાઈ આવે છે. પ્રથમ સ્તોત્રના દશમા પદમાં તાંત્રિક રંગ છે^{૫૫}. સ્તોત્રની ગુણવત્તાની કક્ષાના આકલન માટે પ્રસ્તુત કૃતિનાં પહેલાં બે તથા બારમા પદને અત્રે ટાંક્યાં છે. (બારમા પદની છેલ્લી પંક્તિ સુપ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણીય શારદાસ્તવ, ‘યા કુન્દેન્દુતુષારહાર ધવલા’ ના છેલ્લા પદના છેલ્લા ચરણનો પ્રભાવ બતાવી રહે છે.)

[દ્રુતવિલમ્બિતમ]

કલમરાલ વિહજમવાહના સિતદુકૂલવિભૂષણલેપના ।

પ્રણત ભૂમિરુહામૃતસારિણી પ્રવરદેહવિભાભરધારિણી ॥૧॥

અમૃતપૂર્ણ કમળડલુહારિણી ત્રિદશદાનવમાનવસેવિતા ।

ભગવતી પરમૈવ સરસ્વતી મમ પુનાતુ સદા નયનામ્બુજમ્ ॥૨॥

[શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્]

ચઞ્ચઞ્ચન્દ્રમુખી પ્રસિદ્ધમહિમા સ્વાચ્છન્દ્યરાજ્યપ્રદા ।
 નાયાસેન સુરાસુરેશ્વરગણૈરધ્યર્ચિતા ભક્તિઃ ।
 દેવી સંસ્તુતવૈભવા મલયજા લેપાન્નરજ્જ્યુતિઃ
 સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી ત્રૈલોક્યસંજીવિની ॥૧૨॥

હવે દ્વાદશપદયુક્ત સરસ્વતીકલ્પનાં કેટલાંક સુરમ્ય પદો નીચે ઉદ્દેશિત કરીશું^{૫૬} :

[શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્]

કન્દાત્ કુણ્ડલિની ! ત્વદીયવપુષો નિર્ગત્ય તન્નુત્વિષા
 કિઞ્ચિચ્ચુષ્મિતમમ્બુજં શતદલં ત્વદૃબ્હારન્ધ્રાદધઃ ।
 યશ્ચન્દ્રદ્યુતિ ! ચિન્તયત્યવિરતં ભૂયોઽસ્ય ભૂમણ્ડલે
 તન્મન્યે કવિચક્રવર્તિપદવી છત્રચ્છલાદ વલ્ગતિ ॥૧॥

યસ્ત્વદ્વક્રમૃગાઙ્ગમણ્ડલમિલત્કાન્તિપ્રતાનોચ્છલ-
 ચઞ્ચઞ્ચન્દ્રકચકવિચિત્રકકુષ્કન્યાકુલ ! ધ્યાયતિ ।
 વાણિ ! વાણિવિલાસ ભક્તુરપદપ્રાગલ્ભ્યશ્રૃંગારિણી
 નૃત્યત્યુન્મદનર્તકીવ સરસં તદ્વક્ત્રજ્જાજ્ઞણે ॥૨॥

દેવિ ! ત્વદ્દૃતચન્દ્રકાન્તકરક શયોતત્સુધાનિર્ઝર-
 સ્નાનાનન્દતરન્જિતં પિબતિ યઃ પીયૂષધારાધરમ્ ।
 તારાલંકૃતચન્દ્ર શક્તિ કુહરેણા કણ્ઠમુત્કણ્ઠિતો
 વક્રેણોદ્ગિરતીવ તં પુનરસો વાણીવિલાસચ્છલાત્ ॥૩॥

ક્ષુભ્યત્ક્ષીરસમુદ્રનિર્ગતમહાશેષાહિલોલત્ફળા-
 પત્રોન્નિદ્રસિતાર વિન્દકુહરૈશ્ચન્દ્રસ્ફુરત્કર્ણિકૈઃ ।
 દેવિ ! ત્વાં ચ નિજં ચ પશ્યતિ વપુર્યઃ કાન્તિ ભિન્નાન્તરં
 બાહ્ય ! બહ્મપદસ્ય વલ્ગતિ વચઃ પ્રાગલ્ભદુધામ્બુધૈઃ ॥૪॥

પશ્યેત્ સ્વાં તનુમિન્દુમણ્ડલગતાં ત્વાં ચાભિતો મણ્ડિતાં
 યો બહ્મણ્ડકરણ્ડપિણ્ડિતસુધાડિણ્ડીરપિણ્ડૈરિવ ।
 સ્વચ્છન્દોદ્રત ગદ્યપદ્ય લહરી લીલાવિલાસામૃતૈઃ
 સાનન્દાસ્તમુપાચરન્તિ કવયશ્ચન્દ્રં ચકોરા ઇવ ॥૫॥

છેલ્લા બારમા પદમાં છન્દોભેદ કરેલો છે : યથા^{૫૭} :

[માલિની વૃત્તમ્]

કિમિહં બહુવિકલ્પૈર્જલ્પિતૈર્યસ્ય કણ્ઠે
 ભવતિવિમલવૃત્તસ્થૂલમુક્તાવલીયમ્ ।

भवति भवति ! भाषे ! भव्यभाषाविशेषै-
र्मधुरमधुसमृद्धस्तस्य वाचां विलासः ॥१२॥

આ સરસ્વતીકલ્પમાં પણ તાન્ત્રિક પુટ વસ્તાય છે : જોકે મન્ત્રના લીધેલા આશ્રય પાછળ કેવળ 'કવિચકવર્તિ' થવા પૂરતી જ વાંછના રહેલી છે. પછીના જૈન તન્ત્રકારોની જેમ ઐહિક વાસનાઓની તૃપ્તિની તેમાં વાત કે આશય દેખાતાં નથી.

પ્રભાવકચરિતમાં કહ્યું છે કે બૌદ્ધ વાદી વર્ધનકુન્જર સાથે વાદ દરમિયાન બપ્પભટ્ટિએ “ઘરિત્યાતે” શબ્દોથી આરંભાતા શારદાસ્તોત્રની રચના કરી, ગિરાદેવીને પ્રકટ કરી, વાદજયાર્થે ઉપાય અંગે મૂચના મેળવેલી^{૧૮}. પ્રસ્તુત સ્તોત્ર ૧૪ પદ્યયુક્ત હતું તેમ ચરિતકાર કહે છે, (તેમ જ પ્રબંધકોશકાર પણ) ત્યાં નોંધે છે કે દેવીએ બપ્પભટ્ટિને આદેશ આપેલો કે ચૈદેચૌદ વૃત્તો પ્રકાશિત ન કરવા, કેમકે પૂર્ણ સ્તોત્રના પઠનથી તેને પ્રત્યક્ષ થવું પડશે (જો મંત્રવાદ અનધિકારીઓના હાથમાં પડી જાય તો અનર્થ થાય.) આજે તો પ્રસ્તુત સ્તોત્ર મળતું નથી. અને સંભવ છે કે પ્રબંધકારોના સમયમાં તેમાં ૧૪થી ઓછાં પદ્ય હશે, પણ મૂળે તેમાં ૧૪ પદ્યો હતાં તેવી માન્યતા તે કાળે પ્રચારમાં હોવાનો સંભવ છે^{૧૯}.

પ્રભાવકચરિતકાર તથા પ્રબંધકોશકારના કથન અનુસાર ગોપગિરિના મહાવીર બિંબના (પરાજય પશ્ચાત્ મિત્ર બનેલા બૌદ્ધ વિદ્વાન વર્ધનકુન્જર સંગાથે) કરેલ દર્શન સમયે “શાન્તો વેષઃ” નામક ૧૧ પદ્યોવાળું સ્તોત્ર રચ્યું^{૨૦} તથા ગોકુળમાં નંદ સ્થાપિત શાન્તિ દેવતાની જિન (શાન્તિનાથ) સહિત “જયતિ જગદ્રક્ષાકર”થી પ્રારંભાતી સ્તુતિ કરી^{૨૧}. એમ જણાય છે કે ચરિતકારે, તથા તેને અનુસરતા પ્રબંધકારોએ, વસ્તુતયા પ્રમાદવશ જ આવું ઊલટાસૂલટું લખી નાખ્યું છે, કેમકે શાન્તો વેષઃમાં “શાન્તિ” જિન સૂચિત છે અને તેની અંદર કેટલાંક પદ્યો કોઈ દેવી ને ઉદ્દ્યોધન રૂપ છે, જેમાં “શાન્તિદેવતા” વિવક્ષિત હોય તેમ લાગે છે : યથા :

[મન્દાક્રાન્તા]

શાન્તોવેષઃ શમસુખફલાઃ શ્રોતૃગમ્યા ગિરસ્તે
કાન્તં રૂપં વ્યસનિષુ દયા સાધુષુ પ્રેમ શુભ્રમ્ ।
ઇત્યમ્ભૂતે હિતકૃતપતેસ્ત્વચ્ચસન્ન વિબોધે
પ્રેમસ્થાને કમિતિ કૃપણા દ્વેષમુત્પાદયન્તિ ॥૧॥

[પૃથ્વી ઉન્દ]

અતિશયવતી સર્વા ચેષ્ટા વચો હૃદયજ્ઞમં
શમસુખફલઃ પ્રાપ્તૌ ધર્મઃ સ્ફુટઃ શુભસંશ્રયઃ
મનસિ કરુણા સ્ફીતા રૂપં પરં નયનામૃતં
કિમિતિ સુમતે ! ત્વચ્ચાન્યઃ સ્યાત્ પ્રસાદકરં સતામ્ ॥૨॥

વાસ્તવમાં આ સ્તોત્ર જ શાન્તિનાથ અને શાન્તિ દેવીને ઉદ્દેશીને રચાયું છે; આથી “જયતિ જગદ્રક્ષાકર” સ્તોત્ર ગોપગિરિ-વીર અનુલક્ષે રચ્યું હોવું જોઈએ, દુર્ભાગ્યે તે કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી. એના પ્રારંભનું કાન્તિમાન અને ગરિમાપૂત અર્ધચરણ જોતાં તો જણાય છે કે તે અદ્ભુત રચના હોવી જોઈએ.

આ સિવાય “બપ્પભટ્ટિસૂરિચરિત”(ઈ. સ. ૧૨૩૫ પહેલાં)ની અંતર્ગત મથુરા સ્તૂપની સામે બપ્પભટ્ટિએ જે સ્તવન કહેલું^{૨૨} તેનાં ત્રણેક પૃથક્ પૃથક્ ચરણો અહીં ઉદ્ઠકિત કરીશું. યથા^{૨૩}:

નમ્રાખણ્ડલ સન્મૌલિ શ્રસ્ત મન્દાર દામભિઃ ।
યસ્યાર્ચિતં ક્રમામ્ભોજં ભ્રાજિતં તં જિનં સ્તુવે ॥૧॥

તથા

નમસ્તુભ્યં ભવાંભોધિ નિમજ્જન્તુ તારિણે ।
દુર્ગાપવર્ગ સન્માર્ગ સ્વર્ગ સંસર્ગ કારિણે ॥૫॥

અને

ન મયા માયા વિનિર્મુક્તઃ શંકે દૃષ્ટઃ પુરા ભવાન્
વિનાઽપદં પદં જાતો ભૂયો ભૂયો ભવાર્ણવે ॥

આ કાવ્યાંશોની શૈલી પણ પાછળ ચર્યા તે ત્રણે સ્તોત્રોની જેમ જ અને સ્પષ્ટતઃ બપ્પભટ્ટિની છેઃ સુપ્રાસિત, સુધોષ, એવં ધ્વન્યાકુલ પણ છે. (પ્રસ્તુત કાવ્યમાં અલબત્ત મથુરાના સ્તૂપનો કે અર્હત પાર્શ્વનો ઉલ્લેખ નથી.) વસ્તુતયા શાન્તિસ્તોત્રનાં તેમજ મથુરા જિનવાળા સ્તવનનાં ઉપર ટોકલાં પદો ચેતોહર શબ્દાવલીથી ગુચ્છિત, અર્થગમ્ભીર, સુલલિત, અને પ્રસન્નકર રચનાનાં ઘોતક છે. બપ્પભટ્ટિનો જીવનકાળ સુદીર્ઘ હતો તે જોતાં, તેમ જ મધ્યયુગમાં નિર્ગન્થ સમાજમાં તેમની કવિ રૂપેણ બહુ જ મોટી પ્રતિષ્ઠા હતી તે ધ્યાનમાં રાખતાં, તેમણે વિશેષ કૃતિઓ રચી હોવી ઘટે. એમની જ હોઈ શકે તેવી, પણ વણનોંધાયેલી, એક કૃતિ સાંપ્રત લેખકના ધ્યાનમાં આવી છે. ચતુષ્ક સ્વરૂપની આ સ્તુતિ જિન અરિષ્ટનેભિને ઉદ્દેશીને રચાયેલી છે. પહેલા પદમાં નેમિ જિન, બીજામાં સર્વ જિનો, ત્રીજામાં જિનવાણી, અને ચોથામાં શાસનદેવી ભગવતી અગ્નિકાની સ્તુતિ કરી છે. આ ચતુષ્ક પ્રકારની સ્તુતિઓ રચવાનો સૌ પ્રથમ પ્રયાસ બપ્પભટ્ટિ દ્વારા જ, તેમની પ્રસિદ્ધ ચતુર્વિંશતિકામાં થયો છે. ત્યાં ૨૪ જિનનાં ૯૬ પદો આ પદ્ધતિએ જ આયોજિત થયાં છે. પછીથી, વિશેષ કરીને મધ્યયુગમાં, તો આ પ્રથાનો શ્વેતામ્બર રચયિતાઓમાં ઘણો પ્રચાર હતો તેમ તે સમયની મળી આવતી કુડિબંધ રચનાઓના સાક્ષ્યથી સિદ્ધ છે.

મ્નઘરા છન્દમાં રચાયેલી જિન અરિષ્ટનેભિની ઉપર કથિત સ્તુતિના આરંભનાં અને અન્તનાં પદો આ પ્રમાણે છે^{૧૪} :

રાજ્યં રાજીમતી ચ ત્રિદશશશિમુખીર્ગર્વસર્વકષાં યઃ
પ્રેમસ્થામાઽભિરામાં શિવપદરસિકઃ શૈવક શ્રીવુર્ણુઃ ।
ત્યક્ત્વાચ્છોદામધામા સજલજલધરશ્યામલસ્નિગ્ધકાય-
ચ્છાયઃ પાયાદપાયાદુરુરિતવનચ્છેદનેમિઃ સુનેમિઃ ॥

અને

યા પૂર્વં વિપ્રપત્ની સુવિહિતવિહિતપ્રૌઢદાનપ્રભાવ-
પ્રોન્મીલન્યુણ્યપૂરૈરમરમહિમા શિશ્રિયે સ્વર્ગિવારમ્ ।
સા શ્રીમન્નેમિનાથ પ્રભુપદકમલોત્સન્ન શૃન્ગારમૃજી,
વિશ્વાઽમ્બા વઃ શ્રિયેઽમ્બા વિપદુદધિપતદ્વત્તહસ્તાઽવલમ્બા ॥

આ સ્તુતિમાં બપ્પભટ્ટિની પ્રૌઢીનાં તમામ લક્ષણો મોજૂદ છે. એ જ મૃદુ-મંજુલ ધ્વનિ સમેતનાં પદ્યચરણોના સંચાર, તેમાં સુરુચિપૂર્ણ અલંકારો લગાવવાની લાક્ષણિક રીત^{૧૫}, બપ્પભટ્ટિની વિશિષ્ટ ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષાઓ, એમના નિજ પસંદગીના શબ્દ-પ્રયોગો^{૧૬} — જે અન્ય કોઈ સ્તુતિ-સ્તોત્રમાં નજરે પડતા નથી — અને તેના સારાચે

ભાવાદિ સ્પષ્ટતા સૂરિની જ કાવ્યરીતિ સૂચવી જાય છે. પ્રકૃત સ્તુતિ-કાવ્ય તેની લક્ષણ તથા અન્ય તમામ લક્ષણો જોતાં સ્પષ્ટતા પ્રાકૃમધ્યકાલીન છે, અને શૈલી-વૈશિષ્ટ્ય બપ્પભટ્ટિ તરફ જ અંગુલિ-નિર્દેશ કરે છે. (આ સિવાય પણ સૂરીશ્વરની અન્ય રચનાઓ હશે; વિશેષ શોધખોળ અને પરીક્ષણથી તેમાંથી કોઈક ને કોઈક પ્રકાશમાં આવવાની શક્યતા છે.)

બપ્પભટ્ટિની ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યપ્રતિભા વિષયે તેમની રચનાઓમાંથી ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલ પદ્યો સાક્ષીભૂત બની રહે છે. એમની કાવ્યશૈલી માંજુલ્યપરક, માર્દવલક્ષી, શ્રુતિમધુર, અને પ્રશાન્તરસપ્રવાણ હોવાનું સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. પ્રતીહારકાલીન સંગ્રહકાર શંકુક, મહાકવિ ધનપાલ, નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસિંહસૂરિ, બૃહદ્ગચ્છીય નેમિચન્દ્રસૂરિ, અમમસ્વામીચરિત્ર-પ્રશસ્તિકાર જિનસિંહસૂરિ, અને વિનયચન્દ્રસૂરિ સરખા કાવ્યમર્મજોએ સૂરિવર ભદ્રકીર્તિની ભારતીને અર્પેલી અંજલિઓ અસ્થાને નહોતી.

પ્રભાવકચરિતકારના કહેવા પ્રમાણે આમરાજે કાન્યકુબ્જમાં સો હાથની ઊંચાઈનું અને ગોપગિરિમાં (કર્ણમાને) ૨૩ હસ્તપ્રમાણ, એમ જિન મહાવીરનાં બે મંદિરો નિર્માવેલાં. (ગોપગિરિના જિનાલયને મત્તવારણયુક્ત મંડપ હોવાનો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિતકાર કરે છે^{૧૭}.) કનોજવાળું મંદિર તો એ નગરના મધ્યયુગમાં વારંવાર થયેલ વિનાશમાં લુપ્ત થયું છે. ગોપગિરિ પર હાલ ચારેક જોટલાં જૂનાં મંદિરો વિદ્યમાન છે, જેમાં એક જૈન મંદિર છે ખરું, પણ તે તો સાધારણ કોટીનું અને વિશેષમાં મધ્યકાળનું છે. મહાવીરનું પુરાણું મંદિર તો કાળના ગર્ભમાં વિલીન થયું જણાય છે, પરંતુ આઠમા શતકના ઉત્તરાર્ધ, તેમજ નવમા શતકમાં મૂકી શકાય તેવી ઘણી જિનપ્રતિમાઓ ત્યાંના વિશાળ પહાડી કિલ્લા અંતર્ગત પ્રાપ્ત થઈ છે^{૧૮}. વિશેષમાં ગોપગિરિ-વીરના મંદિર સમ્બદ્ધ કેટલાક અન્ય, અને પ્રબન્ધોથી જૂના, સાહિત્યિક ઉલ્લેખો પણ મળે છે, જે હવે યથાક્રમ જોઈએ :

(૧) સંગમસૂરિના તીર્થમાલા-સ્તવન (૧૨મી સદી પૂર્વાર્ધ)માં આમરાજ કારિત ગોપગિરિના જિન વીરનો જયકાર જગાવ્યો છે : યથા :

યસ્તિષ્ઠિતિ વરવેશ્મનિ સાદ્ધાભિર્દ્રિવિણકોટિભિસ્તિસૃષ્ઠિઃ
નિર્માપિતોઽઽમરાજા ગોપગિરૌ જયતિ જિનવીરઃ ॥૧૦॥^{૧૯}

(૨) હર્ષપુરીયગચ્છના શ્રીચન્દ્રસૂરિએ સ્વરચિત પ્રાકૃત મુનિસુવ્રતચરિત્ર (સં. ૧૧૯૩ / ઈ. સં. ૧૧૩૭)માં એમના પ્રગુરુ અભયદેવસૂરિ સંબદ્ધ સુકૃત-વર્ણનામાં સૂરીશ્વરે ગોપગિરિ પહોંચી, રાજા ભુવનપાલને મળી, ખૂબ પ્રયત્ન બાદ, પૂર્વના રાજાએ જાહેર કરેલ શાસનથી બંધ થયેલ, ત્યાંના શિખર પર રહેલ ચરમ જિન (વર્ધમાન-મહાવીર)ના દ્વારને શાસનાધિકારીઓના અવરોધથી મુક્ત કરાવેલું તેવી વાત નોંધી છે : યથા :

ગોપગિરિસિહરસંઠિયચરમજિણાયણદારમવરુદ્ધં ।
પુનિવદિન્નસાસણસંસાધણિએહિં ચિરકાલં ॥૧૦૦॥
ગંતૂણ તત્થ મણિઊણ ભુવણપાલાભિહાણભૂવાલં ।
અહસપયત્તેણં મુક્કલયં કારિયં જેણ ॥૧૦૧॥^{૨૦}

આ અભયદેવસૂરિ ઈસ્વીસનની ૧૧મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયા છે અને જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજના શાસનના પ્રાયઃ પહેલા દશકા સુધી વિદ્યમાન હતા. ગ્વાલિયરના જે ‘ભુવનપાલ’ રાજાનો સન્દર્ભ આ ઘટનામાં આવે છે તે કચ્છપદ્માતવંશીય રાજા ‘મહિપાલ’ જણાય છે, જેનું શાસન ઈ. સં. ૧૦૯૩માં હોવાનું ત્યાં દુર્ગસ્થ અભિલેખથી જાણમાં છે^{૨૧}. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આમરાજ કારિત જિન વીરના પ્રાસાદથી મધ્યકાલીન

ગુજરાત પરિચિત હતું અને ગુજરાતના જૈન શ્વેતામ્બર મુનિઓ-યાત્રિકો એ તરફ મધ્યકાળમાં ફરીને જતા આવતા થયા હશે તેમ લાગે છે.

(૩) તપાગચ્છીય જિનહર્ષ ગણિએ વસ્તુપાલચરિત (સં. ૧૫૦૫ / ઈ. સં. ૧૪૪૯)માં ગોપગિરિ પર મન્ત્રીશ્વરે કરાવેલ સુક્રતોની જે નોંધ લીધી છે તેમાં ગોપગિરિના આમ નરેન્દ્ર કારિત વીર જિનના ભવનનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે મંદિર પર મન્ત્રીએ હેમકુમ્ભ મુકાવ્યાની, તેમ જ ત્યાં “આમસરોવર”ની પાળે મન્ત્રીએ પોતાના કલ્યાણ માટે શાન્તિનાથનું મંદિર કરાવ્યાની નોંધ લીધી છે^{૭૨}. આ ઉલ્લેખ પણ ગોપગિરિ પર આમરાજ કારિત જિન વીરના મંદિર વિષેનું એક પશ્ચાત્કાલીન પણ સમર્થક પ્રમાણ આપી રહે છે.

ગોપગિરિથી મળેલ જિન પ્રતિમાઓમાં જેનો સમય બપ્પભટ્ટિનો હોઈ શકે તેવી બે પ્રતિમાઓ — જિન ઋષભ તથા અર્હત પાર્શ્વ — નાં ચિત્રો (ક્રમાંક ૨ તથા ૩માં) રજૂ કરું છું, અને વસ્તુપાળના સમયમાં મૂકી શકાય તેવો ત્યાંથી મળેલ એક જિનપ્રતિમાનો શિલાખંડ ચિત્ર ૪માં પ્રસ્તુત કર્યો છે. આદિનાથની ઉપર કથિત, પ્રશમરસ-દીપ્ત, પ્રતિમા કદાચ મંદિરના બહિર્ભાગે કટિ પર કંડારી હશે, જ્યારે પાર્શ્વનાથવાળું બિંબ અખંડ હશે ત્યારે કાયવ્યુત્સર્ગ-મુદ્રામાં જિનને રજૂ કરતું હશે, અને તે ઉપાસ્ય પ્રતિમા હશે.

મથુરામાં બપ્પભટ્ટિસૂરિએ જે સુક્રતો કરાવેલાં તેની નોંધ “મથુરાપુરીકલ્પ”માં જિનપ્રભસૂરિએ લીધી છે. પહેલી નોંધમાં કહ્યું છે કે વીર નિર્વાણના ૧૨૬૦ વર્ષે (ઈ. સં. ૭૩૩માં) બપ્પભટ્ટિસૂરિ થયા; તેમણે (મથુરા તીર્થનો) ઉદ્ધાર કરાવ્યો, પાર્શ્વજિનની પૂજા કરાવી, ને ઈંટના સ્તૂપને પથ્થરથી મઢાવ્યો, કૂપવાડીનાં નિર્માણ કરાવ્યાં, ઇત્યાદિ :^{૭૩}

તઓ વીરનાહે સિદ્ધં ગએ સાહિએહિં તેરસએહિં વરિસણં બપ્પભટ્ટિસૂરી ઉપ્પણો તેણ વિ એયં તિથં ઉદ્ધરિઅં । પાસજિણો પૂઆવિઓ । સાસયપૂઅકરણથં કાણણકૂવકોટ્ટા કારાવિઆ । ચરસીઈ એણીઓ દાણિઆઓ । સંધેણહાઓ રવસંતીઓ મુણિતા પથરેહિં વેઢાવિઓ ઉક્ખિલ્લાવિઉમાદત્તો થૂપો । દેવયાએ સુમિણંતરે વારિઓ । ન ઉઘાડેયઘો એસુ ત્તિ । તઓ દેવયાવયણેણં ન ઉઘાડિઓ, સુઘડિઅપથરેહિં પરિવેઢિઓ અ ।

બીજી નોંધમાં કહ્યું છે કે આમરાજ જેના (ચરણકમલ સેવે છે તેવા ?) બપ્પભટ્ટિએ વિ. સં. ૮૨૬ (ઈ. સં. ૭૭૦)માં મથુરામાં વીરબિંબ સ્થાપ્યું; યથા :

ગોવાલગિરિમિ જો મુંજેઈ તેણ આમરાયસેવિઅકમકમલેણ સિરિબપ્પહદિ-

સૂરિણા અઢસયછવ્વીસે (૮૨૬) વિક્રમસંવચ્છરે સિરિવીરબિંબ મહુરાએ છાવિઅં ।^{૭૪}

મથુરાનો સ્તૂપ જ્યાં હતો તે કંકાલી દીલામાંથી, તેના પરિસરમાં, તેમજ મથુરામાંથી અન્યત્રે મળેલી જૈન પ્રતિમાઓમાં કોઈક શકકાલીન, પણ ઘણીખરી કુષાણકાલીન, અને થોડીક ગુપ્તકાલીન તેમજ મધ્યકાલીન છે, પણ એક પ્રતિમા એવી છે કે જેને આઠમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં મૂકી શકાય. ચિત્ર ‘૧’ માં રજૂ કરેલા જિન અરિષ્ટનેમિની પદ્મપ્રભાવલીયુક્ત (પણ શીર્ષવિહીન) પ્રતિમામાં પદ્માસનસ્થ જિનની આબુબાબુ વિભૂતિ રૂપે, મહાપ્રાતિહાર્ય રૂપે, બે આમરધારો હોવા અતિરિકત શક-કુષાણ કાળથી ચાલી આવતી મથુરા-પરિપાટી અનુસાર વાસુદેવ તેમ જ બલદેવની અતુર્બુજ આકૃતિઓ પણ કોરી છે, તદુપરાન્ત પશ્ચિમ ભારતની જિનપ્રતિમા-પ્રથા અનુસાર નીચે સર્વાનુભૂતિ યક્ષ તેમ જ સિંહારૂઢા યક્ષી અગ્નિકા પણ બતાવ્યાં છે, જે સૂચક છે. બપ્પભટ્ટિ અહીં આવ્યા હશે ત્યારે વીર-બિંબ સિવાય આ જિન અરિષ્ટનેમિની પ્રતિમા પણ કાં તો એમણે, કે પ્રતિષ્ઠા અવસરે એમના અનુરોધથી યા અન્યથા એ સમયે કોઈ શ્રાવકે ભરાવી હોય તો બનવાભેગ છે.

લેખ સમાપન સમયે હવે એક મુદ્દાનું નિરાકરણ થવું જરૂરી છે. બપ્પભટ્ટિસૂરિ સાથે દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં હોવાં ઘટે તેવાં કેટલાંક તત્ત્વો જોડાયેલાં છે : યથા :

- (૧) કીર્ત્યાન્ત નામો દિગમ્બર(તથા યાપનીયસંઘ)ના મુનિવરોમાં મળે છે, શ્વેતામ્બર આમ્નાયમાં ચોથી-પાંચમી શતાબ્દી બાદ આમ તો જોવા મળતાં નથી^{૧૫}: એમનું 'ભદ્રકીર્તિ' નામ જરા વિચારમાં નાખી દે છે.
- (૨) ગ્વાલિયરને દિગમ્બર સમ્પ્રદાય સાથે સાંકળતાં પંદરમા શતક પૂર્વેનાં સાહિત્યિક પ્રમાણો હજી સુધી તો મળ્યાં નથી, પણ જેટલી પુરાણી તેમ જ મધ્યકાલીન જિનપ્રતિમાઓ ત્યાંથી મળી છે તે સૌમાં નમ્રત્વ સૂચિત છે જ. બીજી બાજુ જોઈએ તો જોરદાર અને વધારે પુરાણાં સાહિત્યિક પ્રમાણો તો શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયને ગોપગિરિ સાથે સાંકળે છે. એવું હશે કે મથુરાની જેમ અહીં પણ શ્વેતામ્બરોએ જિનપ્રતિમાઓ નિર્વસ્ત્ર રૂપે રજૂ કરવાની અન્યથા પાંચમા શતકના અંતિમ ચરણ પૂર્વેની ઉત્તરની પુરાણી પરમ્પરા ચાલુ રાખી હશે ? શું લાટ દેશમાં શરૂ થયેલી^{૧૬} અને પછીથી સાતમા શતકમાં તો ગૂર્જરદેશ સુધી પહોંચી ગયેલી, તીર્થકરોને કટિવસ્ત્ર (ઘોતિયાં) સહિત પ્રસ્તુત કરવાની, પ્રણાલિકા હજુ દશાણાદિ મધ્યપ્રદેશના પંથકોમાં અને શૂરસેનાદિ ઉત્તરના પ્રદેશોમાં શ્વેતામ્બરોને માન્ય નહીં બની હોય ? ગમે તે હોય, નવમી શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણના અરસામાં સંગ્રહકાર શંકુક તથા ૧૧મી સદીના પ્રારંભમાં મહાકવિ ધનપાલ તો બપ્પભટ્ટિને શ્વેતામ્બર સાધુ રૂપે જ માનતા હતા, અને ૧૧મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં યશોભદ્રસૂરિગચ્છીય શ્વેતામ્બર મુનિ સિદ્ધસેન સ્વગચ્છને બપ્પભટ્ટિસૂરિ સાથે સાંકળે છે, તેમ જ ઈ. સ. ૧૧૭૩નો ધાતુપ્રતિમા લેખ તેમનો સંબંધ ચૈત્યવાસી શ્વેતામ્બર મોદગચ્છ સાથે સ્થાપે છે, જે તથ્ય પણ આ મુદ્દામાં વિશેષ નિર્ણાયક માનવું ઘટે. વિશેષમાં તેઓ યાપનીય કે દિગમ્બર હોવાનાં કોઈ જ પ્રમાણ પ્રસ્તુત બે સમ્પ્રદાયોના સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ નથી. આથી જેમ ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, સિદ્ધસેનના સન્મતિપ્રકરણ તેમ જ કેટલીક દ્વાત્રિંશિકાઓ, માનતુંગાચાર્યના ભક્તામરસ્તોત્ર (અને સોમપ્રભાચાર્યના સિન્દરપ્રકર કાવ્ય) આદિ પ્રસંગે જોવા દાવા દિગમ્બર સમ્પ્રદાય તરફથી થયા તેવા કોઈ જ દાવા હજી સુધી તો દિગમ્બર વિદ્વાનોએ રજૂ નથી કર્યા.

ચિત્રસૂચિ :-

૧. મથુરા, કંકાલિ ટીલા સ્તૂપમાંથી મળેલ અરિષ્ટનેમિ જિનની પ્રતિમા. પ્રાય: ઈસ્વી ૮મી શતી ઉત્તરાર્ધ (ઈ. સ. ૭૭૦ આસપાસ).
૨. ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર), કિલ્લામાં પડેલ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિનો ઉપરનો ખંડિત ભાગ. પ્રાય: ઈસ્વી ૮મી શતી ઉત્તરાર્ધ.
૩. ગોપગિરિ, કિલ્લાની આદિનાથની પ્રતિમા. પ્રાય: ૮મી શતાબ્દી ત્રીજું ચરણ.
૪. ગોપગિરિ, કિલ્લા ઉપરની ખંડિત જિનપ્રતિમા. પ્રાય: ઈસ્વી ૧૨૩૫.

(સર્વ ચિત્રો American Institute of Indian Studies, Varanasi ના સૌજન્ય તથા સહાય દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે.)

તાલિકા બપ્પભટ્ટિસૂરિ

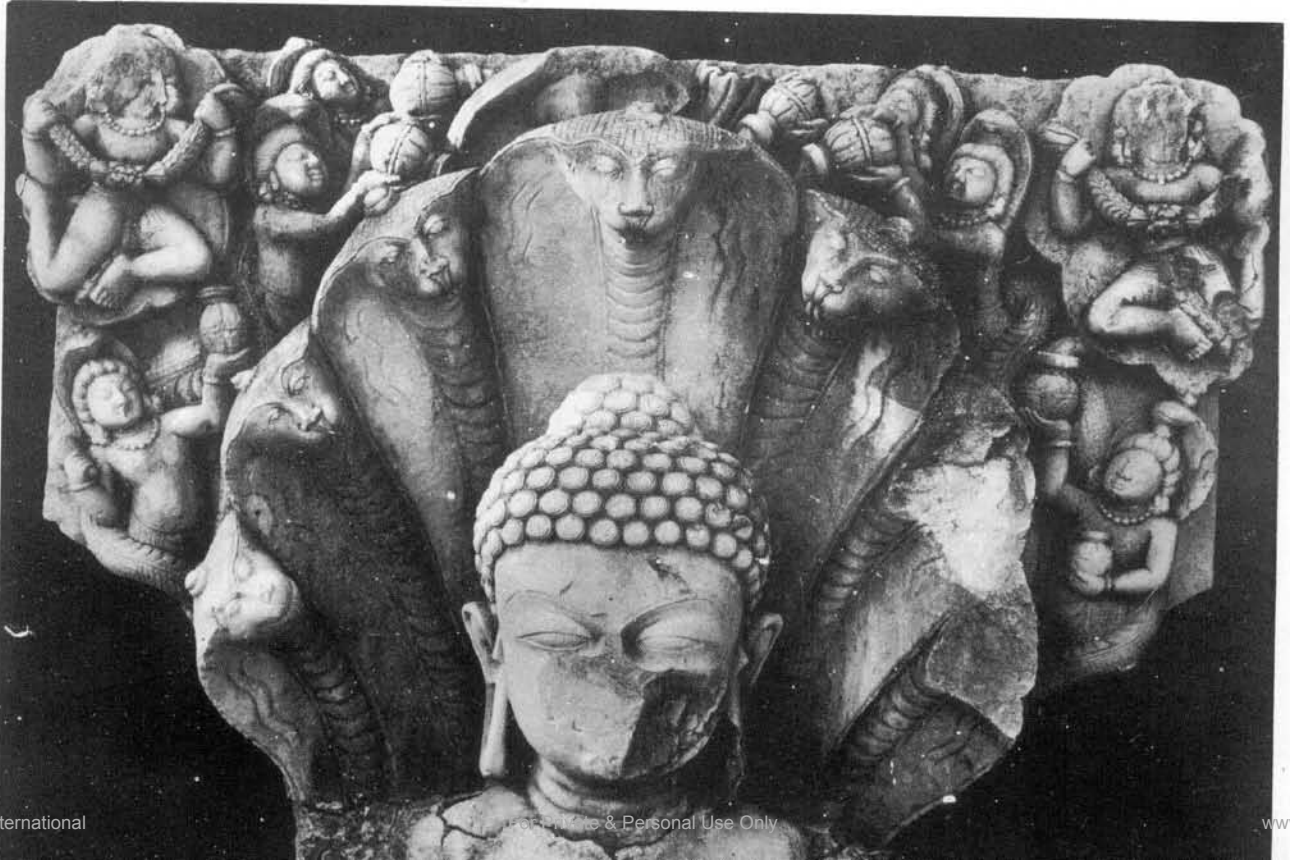
સ્રોત	જન્મ	દીક્ષા	સૂરિપદ	સ્વર્ગગમન
ધર્મધોષસૂરિગચ્છીય પ્રધુમ્નસૂરિ કૃત વિચારસારપ્રકરણ (ઈસ્વી ૧૨મીનો અંત કે ૧૩મીનો પ્રારંભ)	-	-	-	વીં નિં સં ૧૩૦૦ / ઈં સં ૮૩૩-૩૪ (ઈં સં પૂં ૪૬૭ની ગણના અનુસાર કહાવલીકાર ભદ્રેશ્વરસૂરિ તથા હેમચન્દ્રાચાર્ય અનુસાર)
રાજગચ્છીય પ્રભાચંદ્રાચાર્ય કૃત પ્રભાવકચરિત (ઈં સં ૧૨૭૮)	વિં સં ૮૦૦ / ઈં સં ૭૪૪	વિં સં ૮૦૭ / ઈં સં ૭૫૦ - ૭૫૧	વિં સં ૮૧૧ / ઈં સં ૭૫૪ - ૭૫૫	વિં સં ૮૯૫ / ઈં સં ૮૩૮-૮૩૯
ભરતરગચ્છીય બિનપ્રભસૂરિકૃત કલ્પપ્રદીપ (ઈં સં ૧૩૩૩)	વીં નિં સં ૧૨૬૦ / ઈં સં ૭૩૩ (ઈં સં પૂં ૫૨૭ અનુસાર)	-	-	-
હર્ષપુરીયગચ્છીય રાજશોભરસૂરિ કૃત પ્રભન્ધકોશ (ઈં સં ૧૩૪૯)	વિં સં ૮૦૦ / ઈં સં ૭૪૪	વિં સં ૮૦૭ / ઈં સં ૭૫૦ - ૭૫૧	વિં સં ૮૧૧ / ઈં સં ૭૫૪ - ૭૫૫	વિં સં ૮૯૫ / ઈં સં ૮૩૮-૮૩૯ (પ્રબંધકોશકાર પ્રભાવકચરિતકારને અનુસરતા લાગે છે.)
અંચલગચ્છીય મેરુતુંગાચાર્ય કૃત લઘુશતપદી (સં ૧૪૫૦ / ઈં સં ૧૩૯૪)	-	-	-	વિં સં ૮૯૬ / ઈં સં ૮૩૯-૮૪૦
અંચલગચ્છીય મેરુતુંગાચાર્ય કૃત વિચારશ્રોત્રી(ઈસ્વીસનના ૧૪મા શતકનો અન્ત કે ૧૫મા શતકનો આરંભ)	-	-	-	વીં નિં સં ૧૩૦૦ / ઈં સં ૮૩૩ - ૮૩૪ (ઈં સં પૂં ૪૬૭ અનુસાર) મતાન્તરે વીં નિં સં ૧૩૬૦ / ઈં સં ૮૩૩ (ઈં સં પૂં ૫૨૭ અનુસાર)
અંચલગચ્છીય હર્ષનિધાન કૃત (હરિસેન કે હર્ષનિધાન કૃત) સ્ત્રનસંયમપ્રકરણ (પ્રાય: ઈં સં ૧૫૦૦-૧૫૭૫)	-	-	-	વીં નિં સં ૧૩૨૦ / ઈં સં ૮૪૩-૪૪ (ઈં સં પૂં ૪૭૭ અનુસાર) (યાકોબિ પ્રમાણે)
તપાજચ્છ પટ્ટાવલી (વિતર મધ્યકાલીન)	-	-	-	વીં નિં સં ૧૩૬૫ / ઈં સં ૮૩૮-૮૩૯ (ઈં સં પૂં ૫૨૭ અનુસાર)
શ્રીદુષ્માકાલ શ્રીશ્રમાગ સંઘ સ્તોત્ર અવચૂરિ (૧૬મી - ૧૭મી સદી)	-	-	-	વીં નિં સં ૧૩૦૦ / ઈં સં ૮૩૩-૮૩૪ (ઈં સં પૂં ૪૬૭ અનુસાર)

**

૧. મથુરા, કંકાલિ ટીલા સ્તૂપમાંથી મળેલ અરિષ્ટનેમિ જિનની પ્રતિમા.
પ્રાય: ઈસ્વી ૮મી શતી ઉત્તરાર્ધ. (ઈ. સ. ૭૦૦ આસપાસ).

૨. ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર), કિલ્લામાં પડેલ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિનો ઉપરનો
ખંડિત ભાગ. પ્રાય: ઈસ્વી ૮મી શતી ઉત્તરાર્ધ.

૩. ગોપગિરિ, કિલ્લાની આદિનાથની પ્રતિમા પ્રાચ: ૮મી શતાબ્દા ત્રીજું ચરણ.

ટિપ્પણો અને સન્દર્ભો :-

૧. *A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars at Patan, Vol. I*, ed. L. B. Gandhi (Compiled from C.D. Dalal), Gaekwad's Oriental Series, No. LXXVI, Baroda 1937, P. 195. આની નકલ શ્રી લક્ષ્મણ ભોજક પાટણ જઈ મારા ઉપયોગ માટે, તેમાં અપાયેલાં ચરિતોના સન્દર્ભ બેવા માટે, કરી લાવેલા. તેના પર પંદરેક વર્ષ પહેલાં ડૉ. રમણીક શાહ કામ કરી રહ્યા હતા. તાજેતરમાં તેમના સંપાદન દ્વારા તે પ્રકાશિત થયો છે : જુઓ અજ્ઞાત કર્તૃક પ્રબન્ધચતુષ્ટય, કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર-શિક્ષણ નિધિ, અમદાવાદ ૧૯૯૪, પૃ. ૩૭-૩૯.
૨. સં. મુનિ જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા ગ્રન્થાંક ૧૩, અમદાવાદ-કલકત્તા ૧૯૪૦, પૃ. ૮૦-૧૧૧, પદ્ય સંખ્યા ૭૭૧.
૩. પ્ર. ચં. માં કેટલીક નવીન હકીકતો પણ છે, જેના સ્ત્રોત અલગ હોઈ શકે છે. પ્રભાચન્દ્રાચાર્યના ચરિત-સમાપ્તિ પ્રસંગે કરેલ કથન પરથી પણ લાગે છે કે અપ્પભટ્ટિ સંબંધમાં કર્તાના સમયમાં એકથી વિશેષ સ્ત્રોત મોજૂદ હશે :
 इत्थं श्रीबप्पभट्टिप्रभुचरितमिदं विभ्रुतं विभ्रल्लोके
 प्राविद्धत्ख्यात शास्त्रादधिगतमिह यत्किंचिदुक्तं तदकल्पम् ।
૪. Cf. H.R. Kapadia, *Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Government Manuscripts Library Bhandarkar Oriental Research Institute*, Vol. XIX, Pt. I, Sec. II, pt. 1, Poona 1967. pp. 67-69.
૫. સં. જિનવિજયમુનિ, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થાંક ૧, પ્રથમ ભાગ, શાન્તિનિકેતન ૧૯૩૧, પૃ. ૧૨૩.
૬. વિવિધ તીર્થકલ્પ, સં. જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થાંક ૧૦, શાન્તિનિકેતન ૧૯૪૦, પૃ. ૧૭-૨૦.
૭. સં. જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થાંક ૬, પ્રથમ ભાગ, શાન્તિનિકેતન ૧૯૩૫, પૃ. ૨૬-૪૬.
૮. સં. જિનવિજયમુનિ, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થાંક ૨, પ્રથમ ભાગ, કલકત્તા ૧૯૩૬, પૃ. ૮૯-૯૯.
૯. આ ગ્રંથમાં અપ્પભટ્ટિ સંબંધમાં કોઈ ખાસ નવીન હકીકત નથી. અહીં ચર્ચામાં તેનો ઉપયોગ કર્યો ન હોઈ, પ્રકાશન-સન્દર્ભ ટાંક્યો નથી.
૧૦. એજન.
૧૧. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક તો પદ્ધતિસરની હેતુનિષ્ઠ ગવેષણા ચલાવવાને બદલે પ્રબન્ધકારોની એકાન્ત અને કટુ આલોચના પરત્વે લક્ષ વિશેષ પ્રમાણમાં કેન્દ્રિત થયું દેખાય છે.
૧૨. સન્દર્ભ માટે ખાસ તો જુઓ :
 1) S. Krishnaswamy Aiyangar, "The Bappa Bhatti Carita and the Early History of the Gujarat Empire," *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, Vol. III, No. 122, Bombay 1928.
 2) S. N. Mishra, *Yasovarman of Kanauj*, New Delhi 1977.
 3) *Gaudavaho*, Ed. N.G. Suru, Prakrit Text Society, Ahmedabad-Varanasi 1975, "Introduction", pp. LXV-LXVI.
૧૩. આ ગામની પિછાન વિષે મતમતાંતરે હતા; પણ (સ્વ.) મુનિ કલ્યાણવિજયજીએ એ વિષયમાં સાધાર જો નિર્ણય કર્યો છે તે સાચો જણાય છે : (જુઓ એમની "પ્રસ્તાવના" અન્તર્ગત શ્રી અપ્પભટ્ટિસૂરિ, શ્રી પ્રભાવક ચરિત ભાષાંતર), શ્રી જૈન આત્માનંદ ગ્રંથમાળા નં. ૬૩, ભાવનગર વિ. સં. ૧૯૮૭ (ઈ. સં. ૧૯૩૧), પૃ. ૫૭.
૧૪. અહીં આગળ થનાર ચર્ચામાં મૂળ સંસ્કૃત ઉક્તિઓ સન્દર્ભાનુસાર ઉદ્દેકી છે.
૧૫. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર-વૃત્તિ પર વિચારતે સમયે મેં આવો નિર્ણય લીધો છે; બેકે આખરી નિર્ણય કરવા માટે સાંયોગિક સિવાય કોઈ ચોક્કસ યા સીધું પ્રમાણ હાલ તો ઉપલબ્ધ નથી.
૧૬. ચેતામ્બર પરમ્પરામાં સિદ્ધસેન દિવાકર (ઈસ્વી પંચમ શતી પૂર્વાર્ધ), વાચક સિદ્ધસેન (પંચમ શતક ઉત્તરાર્ધ વા છઠ્ઠા સૈકાનું પ્રથમ ચરણ), જિનભદ્રગણી-શિષ્ય સિદ્ધસેન ક્ષમાશ્રમણ (પ્રાયઃ ઈસ્વી ૫૭૫-૬૨૫), પછી ક્રમમાં સિદ્ધસેન નામધારી તો

તત્ત્વાર્થાધિગમ-વૃત્તિકાર ગન્ધલસ્તિ સિદ્ધસેન (પ્રાય: ઈસ્વી ૭૦૦-૭૭૦ / ૭૮૫?) જ આવે છે. એમના પછી તો નવમી-દશમી સદીમાં સિદ્ધર્ષિ-સિદ્ધસેન, અને ૧૧મી સદીમાં થયેલા “સાધારણાંક” તખલ્લુસ ધરાવનાર સિદ્ધસેન સૂરિ જ છે. આમ બપ્પભટ્ટિ-ગુરુ સિદ્ધસેનની — પાટલા-મોદેરાવાળા ચૈત્યવાસી સિદ્ધસેનની — ગન્ધલસ્તિ-સિદ્ધસેન સાથે જ સંગતિ બેસે છે.

૧૭. આ મિતિ-નિર્ણય મારો છે. સંપાદક મુનિ જમ્બૂવિજયજી એમને ઈસ્વી ૬૨૫ પહેલાં થયાનું માને છે, કારણ કે એ ટીકાકારે સાતમા શતકમાં થયેલા પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ દાર્શનિક ધર્મકીર્તિ (પ્રાય: ઈસ્વી ૫૮૦-૬૫૦ યા તેથી થોડાં વર્ષો પૂર્વે) આદિ વિદ્વાનોનાં મંતવ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી : પરંતુ ઈસ્વી ૭૦૦ પહેલાંની કોઈ પણ શ્વેતામ્બર ટીકાઓમાં દાક્ષિણાત્ય વિદ્વાનો — દિગમ્બર દાર્શનિક વિદ્વાન અને વાદી-કવિ સમન્તભદ્ર (પ્રાય: ઈસ્વી ૫૫૦-૬૦૦) તથા પૂજ્યપાદ દેવનન્દી (પ્રાય: ઈસ્વી ૫૬૩૫-૬૮૦), મીમાંસક કુમારિલ ભટ્ટ (પ્રાય: ઈસ્વી ૫૭૫-૬૨૫), અને ઉપરકથિત ધર્મકીર્તિનાં મંતવ્યોનો ઉલ્લેખ નથી. આથી કાળ-નિર્ણયમાં એ મુદ્દો ઉપયુક્ત નથી. બીજી બાજુ નોંધ્યે તો પ્રસ્તુત સિંહશૂર ક્ષમાશ્રમણ ગન્ધલસ્તિ સિદ્ધસેનના પ્રગુરુ છે. સિદ્ધસેન મહાન દિગમ્બર વિદ્વાન ભટ્ટ અકલંકદેવની કૃતિ — તત્ત્વાર્થવાર્તિક (પ્રાય: ઈસ્વી ૭૭૦-૭૫૦) — થી પરિચિત હતા તેમ તેમની તત્ત્વાર્થાધિગમ-વૃત્તિ (પ્રાય: ઈસ્વી ૭૬૫-૭૭૫)થી જણાય છે. આથી સિંહશૂરની દ્વાદશારનચક્રટીકાનો સમય વહેલો કરીને ઈસ્વી ૬૮૦-૬૯૦ના ગાળામાં સંભવી શકે અને સરાસરી મિતિ થોડી વહેલી માનીએ તો ઈ ૦ સ ૬૭૫ના અંક પર બેસી શકે. સિંહશૂરના પ્રશિષ્યની દીર્ઘ અને પરિપક્વ ટીકાનો સમય આથી ઈ ૦ સ ૭૬૦-૭૭૦ના ગાળામાં ઠીક બેસે છે.

૧૮. નામ કલ્પિત પણ હોઈ શકે છે.

૧૯. બપ્પભટ્ટિનો જન્મ પ્રભાવકચરિત અનુસાર ઈસ્વી ૭૪૪નો છે. તેમણે ૭૫૧માં દીક્ષા લીધેલી. આમરાજનો પિતા યશોવર્મા ઈસ્વીસન ૭૫૨-૫૩ અરસામાં મૃત્યુ પામ્યો લાગે છે; તે પછી તરત જ ‘આમ’ ગાદી પર આવે છે. આમરાજ — જો તે બપ્પભટ્ટિની વયનો યા તેમનાથી એકાદ બે વર્ષ જ મોટો હોય તો — કાલગણનામાં કેટલાક વિસંવાદો ઊભા થાય છે. વિરોધમાં ‘આમ’ અને બપ્પભટ્ટિના સિદ્ધસેનસૂરિની વસતિમાં વીતેલ વર્ષોના જે પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તે પણ સત્ય ઘટનાને બદલે મધ્યકાલીન ક્રિયદંતીઓથી વિરોધ ન હોય.

૨૦. જુઓ પ્ર ૦ જી ૫૦ ૯૧. ત્યાં બપ્પભટ્ટિને તેડાવવાના ઉપલક્ષમાં એક પ્રાકૃત ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે.

૨૧. આ મગધ-સ્થિત ‘રાજગૃહ’ને બદલે રાજસ્થાનમાં અલ્વર ક્ષેત્રમાં આવેલ “રાબેરગઢ” હોવાનો પણ સંભવ છે.

૨૨. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પણ કંઈક આવું જ લખ્યાનું સ્મરણ છે, પણ ક્યાં, તેની સ્મૃતિ રહી ન હોઈ અહીં તેનો ઉલ્લેખ જરૂરી હોવા છતાં થઈ શક્યો નથી.

૨૩. See Mishra, Yasovarma., P.42.

૨૪. આ વાતની શક્યતા ઘણી મોટી છે.

૨૫. કવિ વાક્યપતિરાજ યશોવર્માના સમયમાં, રાજનાં અંતિમ વર્ષોમાં, સભાકવિ હોઈ બપ્પભટ્ટિસૂરિ કરતાં વયમાં ઘણા મોટા હતા !

૨૬. બપ્પભટ્ટિને લગતાં ચરિતો-કથાનકોની એમના કાળની ઉત્તર ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિગતવાર તુલના કર્યા બાદ જ કંઈક નિર્ણય થઈ શકે. ભદ્રેશ્વરની કહાવલિ(પ્રાય: ઈસ્વી ૧૦૦૦)નો ઉત્તર ભાગ વર્તમાને ઉપલબ્ધ નથી. સંભવતઃ તેમાં બપ્પભટ્ટિસૂરિ, શીલાચાર્ય, સિદ્ધર્ષિ, આદિનાં — હરિભદ્રસૂરિ પછીનાં — શ્વેતામ્બર જૈન મહાપુરુષોનાં વૃત્તાન્તો હોય. આ ભાગ મળી આવે અને તેમાં જો બપ્પભટ્ટિસૂરિનું વૃત્તાન્ત દીધું હોય તો ગૂંચવાડામાંથી કંઈક રસ્તો શોધી શકવાની શક્યતા રહે.

૨૭. કેમકે, પાછળ કહી ગયા તેમ, તેમની સભાખ્ય તત્ત્વાર્થાધિગમ-સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં દાક્ષિણાત્ય દિગમ્બર દાર્શનિક પંડિત અકલંકદેવના તત્ત્વાર્થવાર્તિકનો પરિચય વરતાય છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થનો રચનાકાળ ઈસ્વી ૭૨૫-૭૫૦ના અરસામાં મૂકી શકાય તેમ છે. સિદ્ધસેન ગણીએ એ ગ્રન્થો ઈસ્વી ૭૬૦ના અરસામાં લેયા હોવાનો સંભવ છે.

૨૮. અહીં લેખના અંતિમ ભાગમાં થયેલી ચર્ચામાં તત્સમ્બન્ધ મૂળ પાઠ ઉદ્ધૃત કર્યો છે, જે ત્યાં જોઈ લેવો.

૨૯. ગૃહીતચક્રાપ્રતિચક્રદેવતા તથોર્જયન્તાલયસિંહવાહિની ।

શિવાય યસ્મિન્નિહ સન્નિધીયતે ક્વ તત્ર વિઘ્નાઃ પ્રભવન્તિ શાસને

- હરિવંશપુરાણ, ૬૬, ૪૪

(હરિવંશપુરાણ, જ્ઞાનપીઠ મૂર્તિદેવી ગ્રન્થમાલા, સંસ્કૃત ગ્રન્થ ૨૭, નવી દિલ્લી ૧૯૭૮, પૃ ૮૦૮, ૬૬, ૪૪.)

૩૦. જેવાં કે બૃહદ્ગચ્છીય વાદીદેવસૂરિ, પૂર્ણતલ્લગચ્છીય હેમચન્દ્રસૂરિ, ચન્દ્રકુલના શ્રીચન્દ્રસૂરિ, ઇત્યાદિ આચાર્યો.
૩૧. બપ્પભટ્ટિના કેટલાક જીવનપ્રસંગો અંગેની જુદી જુદી મિતિઓ માટે જુઓ લેખાન્તે તાલિકા. ઉપર ચર્ચિત મિતિઓ સ્વીકારીએ તો બપ્પભટ્ટિનું આયુષ્ય લખને બદલે ૧૦૦ વર્ષનું હોવાનું થતે.
૩૨. જુઓ આ અંકમાં લેખક દ્વારા સંપાદિત “કવિ દેવાલકૃત ‘ખરતરવસહીગીત’”, કડી ૩.
૩૩. હાલમાં લેખક દ્વારા સંપાદિત આ રચના પ્રકાશનાર્થે જઈ રહી છે.
૩૪. પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ, ભાગ ૧ (ખંડ બીજો), શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૬૭.
૩૫. શ્રી રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયાએ સ્વસંપાદિત પ્રસ્તુત કૃતિની નકલના પ્રશસ્તિ ભાગમાંથી આ ગાથા તારવી આપી છે. તેનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ તેમનો આભારી છું.
૩૬. ત્યાં ટેકરી પરનું નેમિનાથનું મંદિર ૧૧મી સદી પૂર્વાર્ધનું છે. તેને લગતો પછીનો ઈ. સં. ૧૧૩૭નો તુલ્યકાલીન લેખ ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયો છે.
૩૭. સં. ૧૨૨૭ વૈશાખ શુ. ૩ ગુરૌ નંદાણિગ્રામેન્યા શ્રાવિક્યા આત્મીય પુત્ર લૂણદે શ્રેયોર્થ ચતુર્વિંશતિપદ્મઃ કારિતાઃ । શ્રી મોઢગચ્છે બપ્પભટ્ટિ સંતાને જિનમદ્રાચાર્યૈઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।
(see *Jain Inscriptions*, Pt II, Comp.I Calcutta 1927, P.157, Puran Chand Nahar, Ins. No. 1694.
(આ ચોવિસવટો સમ્મેતશિખરના ચેતામ્બર મંદિરમાં અવસ્થિત છે.)
૩૮. *Catalogue of Palm-leaf Manuscripts in the Santinatha Jain Bhandara Cambay*, Pt.2, G.O.S. No. 149, Comp. Muni Punyavijaya, Baroda 1966, p.363.
૩૯. તિલકમજ્જરી, પ્રથમ ભાગ, સં. મુનિ લાવણ્યવિજય, અમદાવાદ ૧૯૨૫, પૃ. ૧૭.
૪૦. આ વિષયમાં એકાદ વણનોંધાયેલ કૃતિનો નિર્દેશ આગળની ચર્ચામાં કરીશું.
૪૧. “બપ્પભટ્ટિસૂરિ ચરિત,” પ્ર. ચં, પૃ. ૮૯-૯૦.
૪૨. કૃતિ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. જુઓ *Tārāyana*, ed. H.C. Bhayani, Prakrit Text Series No.24, Ahmedabad 1987.
૪૩. જુઓ ભાયાણી, “Introduction,” *Tārāyana*, p.11.
૪૪. જુઓ *Tārāyana*, p.4, Text Vs. 5.
૪૫. આ અંગે રાધવન અને ઉપાધ્યેના ઉપયુક્ત સન્દર્ભો સમ્બન્ધમાં જુઓ ભાયાણી, “Intro.,” *Tārāyana*, p.8.
૪૬. આ સમ્બન્ધમાં વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ *ibid.*, pp. 8,9.
૪૭. જુઓ *Tārāyana*, p.5, vs.9.
૪૮. *Ibid.*, p.72.
૪૯. એમાં નીતિપરક ઉપદેશ, કે જૈનદર્શનનાં સિદ્ધાન્તો-મન્તવ્યોનો કયાંયે નિર્દેશ નથી. બધી જ ગાથાઓ સંસારી-ભાવ જ, કયાંક કૌતુકપૂર્વક, વ્યક્ત કરે છે.
૫૦. પ્ર. ચં અને પ્ર. કો. નોવાં.
૫૧. સંભવ છે કે તારાગણના વિલુપ્ત વીસેક પદોમાંથી ત્યાં કેટલાંક ઉદ્ધૃકિત થતાં હોય, આ સમ્બન્ધમાં ચર્ચા માટે જુઓ ભાયાણી, “Intro.,” p. 6.
૫૨. ચતુર્વિંશતીસ્તવ, સં. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, મુંબઈ ૧૯૨૬; આ સ્તુતિ પછીથી કોઈ કોઈ સ્તુતિ-સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ થયેલી છે, પણ કાપડિયાની આવૃત્તિ વિસ્તૃત વિવેચનયુક્ત, સુપ્રસિદ્ધ, અને સરસ રીતે છપાયેલી હોઈ અહીં તેનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.
૫૩. કાપડિયા, ચતુ. સ્તં, પરિશિષ્ટ.
૫૪. શ્રી મૈસવપદાવતીકલ્પ, સં. સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ, શ્રી જૈન સાહિત્યોદ્ધારમાલા, પંચમપુષ્પ, અમદાવાદ ૧૯૩૭, પૃ. ૬૯-૭૦.

૫૫. સમગ્ર કૃતિ કાવ્યમય છે, પણ સ્થળ-સંકોચને કારણે એને પૂરેપૂરી ઉદ્દેશિત કરવાની લાલચ રોકવી પડી છે.
૫૬. એજન.
૫૭. આ પ્રથા કેટલાક અન્ય સ્તુતિસંગ્રહોમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ છેલ્લું પદ ઘણું જ સરસ છે, અને તેમાં બપ્પભટ્ટિની વિશિષ્ટ શૈલી તેના સુંદરતામ સ્વરૂપે ખીલી ઊઠી છે.
૫૮. પરંતુ પાટણની સં. ૧૨૯૧વાળી, પાછળ કથિત, પ્રતમાં તેને બદલે અધરિત શબ્દથી શરૂ થતી કૃતિનું પદ ટાંક્યું છે : યથા :
 “અધરિત-કામધેનુ-ચિન્તામણિ-કલ્પલતે ।
 નમદમરાજનાવતંસાર્ચિત-પાદયુગે ।
 પ્રવચનદેવિ દેહિ મહાં ગિરિ તાં પદુતાં ।
 નવિતુમલં ભવામિ મન્દોઽપિ યયા ભવતીમ્ ॥”
- (જુઓ અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રબન્ધચતુષ્ટય, પૃ. ૫૪. સન્દર્ભગત બન્ને પદો કાં તો એક જ કૃતિમાંથી લેવાયાં હોય, યા તો અલગ અલગ રચનાઓમાંથી. જો મૂળે જુદી જુદી કૃતિનાં હોય તો સૂરિની ‘સરસ્વતી’ સમ્બન્ધ આ એક વિશેષ કૃતિ ગણવી જોઈએ. બપ્પભટ્ટિ પરમ સારસ્વત હોવા અતિરિકત સરસ્વતીના, એના એક દેવી-શક્તિ રૂપે, પરમ અનુરાગી અને ઉપાસક પણ હતા તે વાત પણ આથી સ્પષ્ટ બને છે. સરસ્વતી વિષે તેમણે આમ ચારેક સ્તુતિઓ રચેલી, જેમાં બે-એક તો અમુકાંશે માનવિક સાધના રૂપે બનાવી હતી.)
૫૯. માનવિક સ્તોત્રો સમ્બન્ધમાં આવી કિંવદન્તીઓ કોઈ કોઈ અન્ય દાખલાઓમાં પણ સાંભળવા મળે છે.
૬૦. પ્ર. ચં. પૃ. ૮૮, શ્લો. ૪૪૯-૪૫૦. અસલ પૂરી કૃતિ માટે જુઓ જૈનસ્તોત્રસન્દોહ, સં. ચતુરવિજય મુનિ, અમદાવાદ ૧૯૩૨, પૃ. ૨૯, ૩૦.
૬૧. પ્ર. ચં. પૃ. ૧૦૫, શ્લો. ૬૧૭ - ૬૧૮.
૬૨. જુઓ અ. ક. પ્ર. ચતુ., પૃ. ૬૭ - ૬૮. સ્તોત્ર દશ પદ યુક્ત છે.
૬૩. અહીં ઉદ્ધૃત કરેલાં પદો પ્રસ્તુત સ્થળેથી લીધેલાં છે.
૬૪. પૂરી કૃતિ માટે જુઓ સ્તુતિતરંગિણી (સંસ્કૃત ભાગ-૨), સં. વિજયભદ્રંકર સૂરિ, મદ્રાસ વિ. સં. ૨૦૪૩ (ઈ. સં. ૧૯૮૭), પૃ. ૨૭૭.
૬૫. આની ચર્ચા હું થોડા વિસ્તારપૂર્વક અન્યત્રે કરી રહ્યો હોઈ અહીં વિશેષ કહેવું છોડી દીધું છે.
૬૬. જેમ કે અહીં પ્રથમ પદના દ્વિતીય ચરણમાં “પ્રેમસ્થાભિરામો” છે તો શાન્તિદેવતા સ્તુતિમાં પ્રેમસ્થાને કિમતિ કૃપણા જેવા શબ્દો મળે છે. (‘પ્રેમ’ શબ્દ નિર્ગન્ધ સ્તુતિઓમાં બપ્પભટ્ટિની કૃતિઓ સિવાય જોવા મળતો નથી.) તેમના શાશ્વતસ્તોત્રમાં દ્વિતીય પદમાં ગણધરાનન-મણ્ડપનર્તકી કહ્યું છે, તો નેમિનાથ સ્તુતિમાં અગ્નિકા માટે ચોથા પદમાં સા નેમિનાથ પ્રમુપદકમલોત્સન્ન શૃંગારભૂક્તી જેવી સમાન વર્ગની ઉપમાનો પ્રયોગ કર્યો છે.
૬૭. પ્ર. ચં. પૃ. ૮૪, શ્લો. ૧૪૦-૧૪૧.
૬૮. સન ૧૯૭૭માં કરેલા સર્વેક્ષણ દરમિયાન મેં તે સૌ ત્યાં જોયેલી.
૬૯. હાલ હું તેનું સંપાદન કરી રહ્યો છું.
૭૦. A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars at Patan, Vol. I, P. 316.
૭૧. પ્રસ્તુત અભિલેખ ઘણો પ્રસિદ્ધ હોઈ અહીં તેનો સન્દર્ભ ટાંક્યો નથી.
૭૨. જુઓ શ્રીવસ્તુપાલચરિત, શ્રી શાંતિસૂરિજેનગ્રન્થમાલા, ગ્રન્થાંક ૫, અમદાવાદ ૧૯૪૧, પૃ. ૧૧૨, ૭.૨૬૪.
૭૩. જુઓ વિ. તી. ક. પૃ. ૧૮.
૭૪. એજન, પૃ. ૧૯.
૭૫. ઉત્તર મધ્યકાળમાં ચેતામ્બરોમાં જયકીર્તિ, રત્નકીર્તિ, સરખાં નામો દેખા દે છે ખરાં.
૭૬. જૂનામાં જૂના પુરાવાઓ આકોટામાંથી મળી આવેલ છઠ્ઠા-સાતમા સૈકાની ચેતામ્બર ઘાતુ-પ્રતિમાઓમાં મળે છે.

ધર્મઘોષસૂરિગચ્છીય (રાજગચ્છીય) ‘અમરપ્રભસૂરિ’ કૃત “શત્રુંજય ચૈત્ય પરિપાટીસ્તોત્ર”

સં. (સ્વ.) અગરચંદ નાહટા
મધુસૂદન ઢાંકી

પ્રથમ સંપાદકે વર્ષો પહેલાં ઉતારી લીધેલું આ સંસ્કૃતભાષાનિબદ્ધ સ્તોત્ર ઘણી દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ છે. સુરાષ્ટ્રાલંકાર શત્રુંજયપતિ ભગવાન્ યુગાદિદેવના મહાતીર્થમાં રહેલાં ચૈત્યો સંબંધમાં ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં આ સૌ પહેલી ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવતી સ્તોત્રાત્મક એવં ચૈત્યપરિપાટી રૂપી કૃતિ છે. સં. ૧૩૬૯ / ઈ. સં. ૧૩૧૩ માં થયેલ તીર્થભંગ પૂર્વેની આ રચના હોઈ, તેનું મૂલ્ય સ્વયં જ વધી જાય છે. કૃતિની રચનાનો સંવત ૧૩૨૬ / ઈ. સં. ૧૨૭૦ બતાવ્યો હોઈ તે ભંગ પશ્ચાત્ લખાયેલા (આ સામયિકમાં પ્રકાશિત) “પુંડરીકશિખરીસ્તોત્ર” તેમજ અરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિના સુપ્રસિદ્ધ “શત્રુંજયકલ્પ” (સં. ૧૩૮૫ / ઈ. સં. ૧૩૨૯) અતિરિકત મેરુતુંગાચાર્ય કૃત “પ્રબંધ ચિંતામણિ” (સં. ૧૩૬૧ / ઈ. સં. ૧૩૦૫)થી પણ પૂર્વેની કૃતિ હોઈ, તપાગચ્છીય ધર્મકીર્તિગણિ (ધર્મઘોષસૂરિ)ના શત્રુંજયકલ્પ (પ્રાય: ઈ. સં. ૧૨૬૪)ની જેમ શત્રુંજયતીર્થની ઇતિહાસ-વિષયક ગવેષણામાં તેની ઉપયુક્તતા સ્પષ્ટતયા સવિશેષ બની રહે છે.

કૃતિના અંતિમ ચરણમાં કર્તાએ પોતાનું નામ કેવળ “આનન્દસૂરિગુરુના શિષ્ય” એટલું જ બતાવ્યું છે : પણ પ્રતિની સમાપ્તિ-નોંધમાં “અમરપ્રભસૂરિકૃત” કહ્યું છે, આથી પ્રતિલિપિકારને મૂળ કર્તાની જાણ હોય તેમ લાગે છે. ધર્મઘોષસૂરિગચ્છીય આનન્દસૂરિના શિષ્ય અમરપ્રભસૂરિની એક અન્ય કૃતિ, ત્રિભુવનતીર્થમાળા (અપભ્રંશ ભાષામાં નિબદ્ધ), મળી આવી છે, જેનો રચનાકાળ સં. ૧૩૨૩ / ઈ. સં. ૧૨૬૭ છે^૧: જ્યારે સાંપ્રત કૃતિ તેનાથી ત્રણ જ વર્ષ બાદ રચાયેલી હોઈ, સંદર્ભગત આનન્દસૂરિ તે રાજગચ્છીય ધર્મઘોષસૂરિના આમ્નાયમાં થઈ ગયેલા આનન્દસૂરિ, અને અહીં અધ્યાહાર રહેલ ‘શિષ્ય’ તે પ્રતિલિપિકારે સૂચવ્યા મુજબ અમરપ્રભસૂરિ જ હોવા અંગે શંકાને ભાગ્યે જ સ્થાન છે.

કર્તાએ આ સ્તોત્ર દશ જ પદ્યમાં બાંધ્યું છે. એકથી નવ પદ્ય શાદૂર્લભિકીડિત છન્દમાં છે, જ્યારે છેલ્લું પદ્ય ઉપન્યસિતમાં ઢાળ્યું છે. એ છેલ્લા પદ્યમાં ગણિત-શબ્દના પ્રયોગથી (૨સ^૧-લોચન^૨-લોક^૩-ચંદ્ર^૪) રચના-સંવત ૧૩૨૬ (ઈ. સં. ૧૨૭૦) દર્શાવ્યો છે. ત્યાં સ્તોત્ર યાત્રા (પશ્ચાત્) રચનાની નોંધ પણ છે.

સ્તોત્રમાં પછીની કૃતિઓને મુકાબલે પદ્યલાલિત્ય અને બંધારણમાં સૌમ્ય ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. પ્રથમ પદ્યમાં શત્રુંજય પર્વત સંતિષ્ઠમાન તીર્થપતિ નાભેયદેવની ભાવપૂર્ણ સ્તુતિ કરી, પછીના પદ્યમાં મૂળે ચક્રી ભરતેશ્વરે બંધાવેલ યુગાદિદેવના પ્રાસાદ અને તેના સગર ચક્રવર્તી અને પાંડવો આદિ રાજન્યોએ કરાવેલ ઉદ્ધારોની સંક્ષેપરૂપે, અગાઉના કાળે પ્રચારમાં આવી ચૂકેલ શત્રુંજય સંબદ્ધ જૈન પૌરાણિક તીર્થકથાઓનો નિર્દેશ કરી, વિમલાચલેન્દ્રતિલક દેવાધિદેવ આદીશ્વર પ્રભુને ફરીને વંદના દેતા ઉદ્ધારો કાઢ્યા છે. તે પછી, આગળ આવતાં ત્રણ પદ્યોમાં, મુક્તિગિરિ તીર્થરાજ વિમલાચલનો યથોચિત શબ્દોમાં મહિમા ગાયો છે. આ પછીના કાવ્યમાં શત્રુંજય-તીર્થરક્ષક, સંકટહરણ યક્ષરાજ કપર્દીને સ્મર્યા છે; અને સાતમા પદ્યથી પર્વત પર સ્થિત અન્ય ચૈત્યો સંબંધી વાત કહેવી શરૂ કરી છે. તેમાં પ્રથમ જિનમાતા મરુદેવી, શાંતિજિન, ઋષભ, અને શ્રેયાંસજિનનાં ચૈત્યોનો ઉલ્લેખ કરી, તે પછી તુરત જ નેમિ અને વીરજિન(નાં ચૈત્યો)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જોકે સ્તોત્રકારે આ ચૈત્યોનાં સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો નથી; પણ ચૌદમા-પંદરમા શતકમાં રચાયેલ શત્રુંજયતીર્થ સંબંધી સાહિત્યમાં કહ્યા મુજબ આ બધાં જિનાલયો શત્રુંજયના ઉત્તરશૃંગ પર અવસ્થિત હતાં. આ પછી સ્વર્ગાધિરોહણપ્રાસાદમાં રહેલ ઋષભજિનને નમસ્કાર કર્યા છે. (આ

સ્વર્ગારોહણપ્રાસાદ અનુપમા-સરોવરને કઠિ, મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના ઈ. સ. ૧૨૩૯માં થયેલ સ્વર્ગાગમન બાદ, ત્યાં દાહભૂમિ પર મંત્રીબંધુ તેજપાળ તેમજ વસ્તુપાળ-પુત્ર જૈત્રસિંહે મંત્રીશ્વરના સ્મરણમાં બંધાવેલો હોવાનું અન્ય ઘણાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે.^૧) સ્તોત્રકાર વચ્ચે આવતા અનુપમા-સરોવરનો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય હવે દક્ષિણ શૃંગનાં ચૈત્યોની વાત કહેવી શકે છે. ત્યાં (વ્યાઘ્રીપ્રતોલી = વાઘણપોળ, જે મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળે ઈ. સ. ૧૨૩૦ના અરસામાં બંધાવેલી તેમાં) પ્રવેશતાં, દષ્ટિગોચર થતાં (સ્તંભનાધીશ)પાર્શ્વ, ઇન્દ્રમંડપ, જિનસુવ્રત, રૈવત(પતિ, નેમિનાથ), અને સત્યપુરેશ્વર વીરનાં મંદિરોનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને તે બધાં વસ્તુપાળે કરાવેલાં તેવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ પણ ત્યાં આવે છે. આ પછી (આદીશ્વર ભગવાનની ટૂંકમાં આવેલા) સીમંધરાદિ વિદેહક્ષેત્ર-સ્થિત વર્તમાન જિનો (વીસ વિહરમાન), નંદીશ્વરપ્રાસાદ, પાંડવો (ની પ્રતિમાઓનો પટ્ટ), કોટાકોટિ-જિનાલય, ચરણપાદુકા, અને લેપમયી ત્રેવીસ (જિન) પ્રતિમાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. સ્તોત્રકારે અહીં ચૈત્યોનો ક્રમ કયાંક કયાંક ઉલ્કમ્યો છે: જેમકે ભૃગુપુરાવતાર જિન મુનિસુવ્રત અને સત્યપુરાવતાર વીરનાં મંદિર આદીશ્વર-ભગવાનની ટૂંકમાં હતાં; જ્યારે નંદીશ્વર-પ્રાસાદ વાઘણપોળની સામે ઇન્દ્રમંડપની પાસે કયાંક હતો. એમ જણાય છે કે છન્દના મેળ અને લય સાચવવા સ્તવનકારે ક્રમવારીનો થોડોક ભોગ આપ્યો છે. સ્તોત્રકાર ઉલ્લિખિત આ વાસ્તુ-શિલ્પ-પ્રતિમાદિ રચનાઓમાં વસ્તુપાલના સમકાલિક લેખકો કોટાકોટિ ચૈત્ય, સીમંધરાદિ વીસ વિહરમાન જિન, ચરણપાદુકા, તેમજ ૨૩ લેપમયી પ્રતિમાઓનો ઉલ્લેખ કરતા નથી. આથી સંભવ છે કે આ બધી વાસ્તુ-શિલ્પ-પ્રતિમાદિ કૃતિઓ વસ્તુપાળના સમય પશ્ચાત્ અને આ સ્તોત્રની રચના વચ્ચેના ગાળામાં બની હોય. (કોટાકોટિચૈત્ય તો માલવમંત્રીરાજ પેથડે બનાવ્યાનું અને એથી ઈ. સ. ૧૨૬૪ના અરસામાં કરાવ્યાનું સુનિશ્ચિત છે જ.) આ પછી નવમા શ્લોકમાં આદીશ્વરના (મૂળગભારામાં) ડાબી બાજુએ રહેલ ગણધર પુણ્ડરીકની યથોચિત સ્તુતિ આદીશ્વર ભગવાન સમેત કરી છે.

અંતિમ પદ્યમાં કર્તાએ આગળ કહ્યું તેમ પોતાની ટૂંકમાં ઓળખાણ આપી છે, અને રચના-સંવત નિર્દેશ્યો છે. આ મધુર અને સુલલિત સંસ્કૃત રચના શત્રુંજય સંબંધમાં સંપ્રતિલભ્ય રચનાઓમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન લેશે.

ટિપ્પાણો

- (૧) આ હકીકત ક્યાંથી નોંધેલી તે સ્રોતને લગતી નોંધ આ પાને હાથવગી ન હોઈ તેનો નિર્દેશ અહીં દઈ શકાયો નથી.
- (૨) વિગત માટે જુઓ દ્વિતીય સંપાદકનો લેખ: “A Propos of the Image of Jina Rsabha with Nami and Vinami on Satrunjaya Giri”, *Aspects of Indian Art and Culture (S. K. Saraswati Commemoration Volume)*, Eds. Jayant Chakrabarty and D. C. Bhattacharya, Calcutta 1983, pp.56-63, figs 7-9.

શ્રીશત્રુંજયચૈત્યપરિપાટીસ્તોત્રમ્

(શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્)

મોહધ્વાન્ત વિતાનતાનવનવપ્રોદ્ધાસિભાનુપ્રભં
ચિન્તાતીતફલપ્રદાનવિધયે ચિન્તામણિઃ પ્રાણિનામ્ ।
વક્ત્રાલોકન એવદત્ત પરમાનંદં મુદા મેદુરઃ
શ્રીશત્રુંજયપર્વતે જિનપતિં નાભેયદેવં સ્તુવે ॥૧॥

પૂર્વ શ્રીભરતેશ્વરેણ ભરતક્ષેત્રૈક ચૂડામણી
શૈલેઽસ્મિન્ સ્વકુલાવચૂલ ચરિતઃ સ્વામી સ્વયં કારિતઃ ।
યસ્યોદ્ધારમકારયત્ સ સગરસ્તે પાણ્ડવાદ્યા નૃપાઃ
તં વન્દે વિમલાચલેન્દ્રતિલકં દેવાધિદેવં પ્રભુમ્ ॥૨॥

देव त्वद्वदनावलोकनयनप्रोद्बूदहर्षाश्रुभिः
 सिक्तो मे हृदयात्नवालवलये पुण्यैः पुराणैः पुरा ।
 न्युप्तस्त्वन्नमने मनोरथतरः सोऽयं तु रोमोद्गमै-
 र्जातांकुर इव क्षणेन फलितः श्रेयः फलेदद्भुतम् ॥३॥

पूर्णाः अद्य मनोरथाः शुभकथा जाताः प्रथा सर्वथा
 दत्तो दुःखजलांजलिः कलिमलः काले कलौ क्षालितः ।
 तीर्णैर्यं भवसागरः शिवपुरी दूरेणयस्मान्नागा-
 न्नागात्कस्यचनपि पूर्वमपि हि स्वामिन्भवदर्शनात् ॥४॥

मुक्तं यत्स्वगृहं ग्रहः स हि महामोहस्यमुक्तो महा-
 (नध्वाक्तामि यादेष) दुस्तरतरः प्राप्तः स मार्गः शिवः ।
 आरूढं विमलाचलं यदिह तत् प्रोच्चैर्गुणस्थानकं
 दृष्टं त्वत्पदपङ्कजं च परमानन्दं पदं तन्मया ॥५॥

साक्षाद्रक्षितदक्षताहितमतिर्यक्षः कपर्दीभवत्
 पादाम्बोजमधुव्रतः प्रतिपदं जायात् स शत्रुञ्जये ।
 यस्त्वन्नामनिकामसादरमतेः संघस्य यात्राक्षणे
 मार्गे दुर्गसर्तिसचौरचरटारण्येपि साहायकृत् ॥६॥

आदौ श्रीमरुदेवि-शांति-ऋषभ-श्रेयांस-चैत्यं ततो
 नेमि-वीरजिनं प्रणम्य ऋषभं स्वर्गाधिरोहे स्थितम् ।
 पार्श्वं नौमि तमिन्द्रमण्डपगतं श्रीसुव्रतं रैवतं
 वीरं सत्यपुरेश्वरं विरचितं श्रीवस्तुपालेन च ॥७॥

भक्त्य स्तौमि विदेहमण्डनजिनान् सीमंधराद्यानपि
 श्रीनन्दीश्वरमत्र चित्रजननं चाष्टापदं पाण्डवान् ।
 कोटाकोटि-जिनानथो विहरतो वन्दे प्रभोः पादुकान्
 नानालेप्यमयान् कृतान् जिनवरानत्र त्रयोविंशति ॥८॥

वामं ध्राममकामकामविलसन् सत्पुण्डरीकादित-
 खस्तोऽहं भवकानने मुनिमनः सत्पुण्डरीकांशुभत् ।
 त्वामेकं शरणं करोमि भगवन् श्रीपुण्डरीकान्वितं
 भक्त्या सेवककल्पपादप विभोः श्रीपुण्डरीकाचले ॥९॥

(उपजाति)

संवत्सरे सरस^१-लोचन^२-लोक^३-चन्द्रे^४
 चैत्येषु चैत्र बहुलाष्टमीवासरे च ।
 सानन्दमादिजिनमत्र विधाय यात्रा-
 मानन्दसूरिगुरु-शिष्यलवः स्तवीति ॥१०॥

॥ इति श्रीशत्रुञ्जयचैत्य परिपाटीस्तोत्रम् श्री अमरप्रभसूरिकृतम् ॥

શ્રી પુંડરીકશિખરીસ્તોત્ર

અપરનામ

શ્રી શત્રુંજયમહાતીર્થપરિપાટિકા

સં. મધુસૂદન ઢાંકી

શત્રુંજયગિરિ-મહાતીર્થ પ્રતિ શ્રદ્ધોર્મિ કલ્પકારો-પ્રબંધકારો વ્યતિરિક્ત મધ્યયુગના મુનિ તેમ જ કવિ-યાત્રિકોએ પણ તીર્થમાલાઓ, ચૈત્ય પરિપાટીઓ, વિવાહલાઓ, રાસો, સ્તોત્રો, સ્તુતિઓ, અને સ્તવનો દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. આ અનુષંગે અગાઉ (સ્વ.) શ્રીમદ્ વિજયધર્મસૂરિ, (સ્વ.) મુનિ જિનવિજયજી, (સ્વ.) પં. બેચરદાસ દોશી, (સ્વ.) શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, (સ્વ.) ત્રિપુટી મહારાજ, (સ્વ.) શ્રી સારાભાઈ નવાબ, (સ્વ.) શ્રી અગરચંદ નાહટા, તેમ જ શ્રી ભંવરલાલ નાહટા સરખા જેન ઇતિહાસ અને સાહિત્યના પર્યન્વેષકો દ્વારા કેટલીક મહત્વપૂર્ણ સામગ્રી પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે^૧. આમાંની ઘણીક કૃતિઓ શત્રુંજય પરનાં પુરાણાં જિનમંદિરોનાં ઇતિહાસ તેમ જ સ્થાન, કાળ, અને ત્યાં ઊભેલાં કુડીબંધ પશ્ચાત્કાલીન જિનાલયોની શ્રેણિઓ અને ઝુંડો વચ્ચેથી તારવવા-પ્રીછવામાં મદદગાર થાય છે^૨. કાવ્યગત તત્ત્વો અને ભાષાકીય સામગ્રી ઉપરાંત ઇતિહાસમૂલક માહિતીનો સંભાર પણ એમાં સચવાયેલો હોઈ, આવી રચનાઓનું મૂલ્ય સ્પષ્ટતયા ઊંચી કોટિનું રહે છે. શત્રુંજયસ્થિત દેવાલયો તથા પ્રસ્તુત તીર્થના ઐતિહાસિક ક્રમના અંકોડા મેળવવામાં તો આ કૃતિઓ એક બહુમૂલ્ય સાધન બની રહે છે^૩. અહીં આવી એક (પ્રથમ દષ્ટિએ અજ્ઞાત કર્તાની) સ્તોત્રરૂપે રચાયેલી “શત્રુંજયતીર્થપરિપાટિ” રજૂ કરીશું.

શત્રુંજયતીર્થનાં જિનભવનોના અનુલક્ષમાં અત્યાર સુધી મળી આવેલી ચૈત્યપારિપાટીઓ અને તત્સમાન કૃતિઓ પ્રાકૃતમાં, અને વિશેષે તો અપભ્રંશ મિશ્રિત જૂની ગુજરાતીમાં વા મરુ-ગુર્જરભાષા (રાજસ્થાની-ગુજરાતી)માં, અને કોઈ કોઈ — ખાસ તો સત્તરમા સૈકાની રચનાઓ — પ્રમાણમાં આધુનિક કહી શકાય તેવી ગુજરાતીના પ્રારંભકાળના રૂપમાં નિબદ્ધ થયેલી છે. અહીં પ્રગટ કરવામાં આવી રહેલી કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચાયેલી છે; અને તેનો કાળ, આપણે આગળ જોઈશું તેમ, ઈસ્વીસનના ચૌદમા શતકના પ્રથમ ચરણ અંતર્ગત અંદાજી શકાતો હોઈ, તે અદ્યાવધિ ઉપલબ્ધ શત્રુંજય-વિષયક પ્રાચીનતર ચૈત્યપરિપાટિઓમાંની એક છે; અને એ કારણસર તેનું બેવડું મહત્વ એવં વૈશિષ્ટ્ય છે.

પ્રસ્તુત સ્તોત્રરૂપ પરિપાટિનું સંપાદન પ્રારંભમાં પાટણના શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરમાંથી મેળવેલી એક જ હસ્તપ્રત પરથી કરવામાં આવ્યું હતું. પાઠ તૈયાર થઈ ગયા બાદ શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર અમદાવાદની પ્રત ક્રમાંક ૨૮૪૧ શ્રી અગરચંદ નાહટાને જોવા આપવામાં આવેલી તે આવી જતાં તેની અંતર્ગત પ્રસ્તુત સ્તોત્ર પણ મળ્યું. પ્રસ્તુત પ્રત સં. ૧૪૭૩ / ઈ. સં. ૧૪૧૭ ની છે, જેને અહીં હવે ‘A’ ની સંજ્ઞા આપી છે; અને પહેલાં ઉપયોગમાં લીધી તે પ્રતને ‘B’ ની સંજ્ઞા આપી પાઠનું મિલન કરતાં ઘણાખરાં સ્ખલનો દૂર થવા પામેલાં છે. દ્વિતીય પ્રતના પાઠની મેળવણીમાં શ્રી લક્ષ્મણ ભોજકની મળેલી સહાયનો અહીં સાભાર ઉલ્લેખ કરું છું. આ પાઠ તૈયાર થયા પછી એકાદ વર્ષ બાદ લા. દં. ભા. સં. વિ. ની મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની પ્રતિ ૮૬૦૧ / ૩૧માં પણ આ સ્તોત્રનો મૂળ પાઠ મળી આવતાં તેનાં આવશ્યક પાઠાંતરો નોંધી લીધાં છે; બાકી રહેલાં થોડાં સ્ખલનો પણ આ છેલ્લી પ્રતથી દૂર થઈ શક્યાં છે. આ પ્રતને અત્રે ‘C’ ની સંજ્ઞા આપી છે. પ્રતોમાં ક્યાંક જોડણી અને વ્યાકરણના દોષો જોવામાં આવેલા, જે સંપાદનસમયે શ્રી લા. દં. ભા. સં. વિ.ના તે વખતના આસ્થાન-વિદ્વાન્ (સ્વ.) પં. બાબુલાલ સવચંદ શાહ, તથા પં. હરિશંકર અંબાશંકર શાસ્ત્રીની સહાયતાથી ઠીક કરેલા^૪. ‘B’ હસ્તપ્રતલિપિ^૫ પરથી, તેમજ આનુષંગિક લેખન-પદ્ધતિનાં લક્ષણો પરથી શ્રી. લા. દં. ભા. સં.

વિના મધ્યકાલીન પશ્ચિમી લિપિના નિષ્ણાતો — શ્રી જોસિંગભાઈ ઠાકોર, શ્રી ચીમનલાલ ભોજક તથા શ્રી લક્ષ્મણ ભોજક — દ્વારા સોળમા શતકની હોવાનો અંદાજ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રતમાં કેટલેક સ્થળે કંસારીએ કાણાં પાડેલાં છે અને ક્યાંક ક્યાંક અક્ષરો ઘસાઈ ગયા છે; તેમજ છેલ્લે એક સ્થળે ચારેક અક્ષરોવાળો ભાગ ખવાઈ ગયો છે. આ ક્ષતિઓ છોડતાં પ્રત એકંદરે સ્પષ્ટ અને સુવાચ્ય જણાઈ છે^૧. 'A' પ્રત પ્રાચીન હોવા છતાં તેમાં પદ્ય ૧૨, ૧૪, અને ૨૩ લુપ્ત થયેલાં જોવા મળ્યાં, જ્યારે શ્લોક ૨૨માં પહેલું પદ છોડતાં બાકીનાં ચરણ ઊડી ગયાં છે. આ ક્ષતિઓ છોડતાં એકંદરે તેનો પાઠ શુદ્ધ જણાયો છે. રચનાને સ્તુતિકારે આખરી શ્લોકમાં પુંડરીકશિખરીસ્તોત્ર અભિધાન આપ્યું છે; પણ સમાપ્તિમાં લિપિકારે 'B' માં શત્રુંજય ચૈત્યપરિપાટિ કહી છે, જ્યારે 'A' માં પ્રતિ-સમાપ્તિ સ્થળે શત્રુંજય મહાતીર્થ પરિપાટિકા એવું અભિધાન આપ્યું છે. 'C' પ્રત વિશેષ શુદ્ધ જણાઈ છે, અને લિપિને આધારે તે પણ પંદરમા શતક જેટલી પુરાણી જણાઈ છે.

સ્તોત્રકાર મધ્યકક્ષાના કહી શકાય તેવા, પણ સારા કવિ છે. પ્રસ્તુતીકરણમાં ક્લિષ્ટતા આણ્યા સિવાય વસ્તુની કાવ્યદેહમાં ગૂંથણી કરી શક્યા છે. તદ્વતિરિક્ત શત્રુંજયનાં દેવભવનોનો તત્કાલીન સ્થાનક્રમ બરોબર જાળવતા શ્રેષ્ઠી, કાવ્યના પ્રવાહને સરળતાથી વહેવા દીધો છે. કૃત્તિનાં છંદોલય તે કારણસર સ્વાભાવિક લાગે છે. અલંકારનાં પણ પ્રાયુર્ય કે અતિરેક નથી, કે નથી તેનો અનાવશ્યક પ્રયોગ; આથી સ્તોત્ર સુવાચ્ય અને સારલ્યમધુર પણ બન્યું છે. છવ્વીસ શ્લોકમાં પ્રસરતા આ તીર્થ-કાવ્યનો છેલ્લો શ્લોક શાદૂલવિકીડિત, અને બાકીનાં સર્વ પદ્યો વસન્તતિલકા છંદમાં નિબદ્ધ છે. બીજા પદ્યનું છેલ્લું ચરણ “શ્રીમાનસૌ વિજયતાં ગિરિપુણ્ડરીકઃ” પચીસમા શ્લોક પર્યંતના તમામ પદ્યોમાં પુનરાવર્તિત થાય છે, અને એથી લયનો સંગઠનસૂત્રી દોર જળવાઈ રહે છે : આથી પ્રત્યેક વાત નોખી પણ તરી આવે છે; અને તે બધી પર વાચકનું ધ્યાન અલગ અલગ રીતે લક્ષિત બને છે.

પ્રારંભમાં સ્તોત્રકાર શત્રુંજયગિરિપતિ — તીર્થનાયક શ્રીમદ્યુગાદિદેવને નમસ્કાર કરી, તેમના દર્શનનો મહિમા કરી, યાત્રા આરંભ કરે છે (૧-૨). ઘણાખરા તીર્થપરિપાટિકારોએ કર્યું છે તેમ પાલિતાણા નગરમાં તે કાળે વિદ્યમાન શ્રી પાર્શ્વનાથ (મંત્રી વાગ્બટકારિત ત્રિભુવનવિહારના મૂલનાયક), શ્રી વર્ધમાન જિન (મંત્રી વસ્તુપાલ કારિત), અને તળેટીમાં થોડુંક અડ્યા પછી આવતા (મંત્રી આશુક નિર્માપિત) શ્રી નેમિજિનને વાંદી શિખર પર પહોંચે છે (૩). ત્યાં નજરે પડતી દેવાલયોની હારમાળાનો ઉલ્લેખ કરી, શ્રી યુગાદિભવનના મંત્રી વાગ્બટે ત્રણ કોટિમાં ત્રણ લક્ષ કર્મ દ્રવ્ય ખર્ચાને કરાવેલ ઉદ્ધારની વાત કહે છે (૪-૫). તે પછી “કર્પૂર-ધવલ” (ચેત આરસની) આદિજિનની મૂર્તિ, અને પ્રવેશમાં રહેલ “અમૃતપારુગ” (તોરણ)ની વાત કહી (૬), તીર્થાધિપતિને ઉદ્બોધતા સ્તવનાત્મક ઉદ્ગારો કાઢી (૭), જાવડિસાહે વિ. સં. ૧૦૮માં કરાવેલ બિંબ-સ્થાપનાની તે કાળે પ્રચલિત અનુશ્રુતિ નિવેદિત કરે છે (૮). ત્યાર બાદ યુગાદિરાજના મમ્માણ^૨-મણિપર્વત તટસ્થળેથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્યોતિરસ-સ્તનથી નિર્મિત મૂલબિંબ વિષેની પારંપરિક અનુશ્રુતિનું ઉચ્ચારણ કરી (૯), ફરી એક વાર તીર્થપતિ અનુલક્ષિત સ્તુત્યાત્મક વચનો કાઢે છે (૧૦). આ પછી જાવડિસાહે કરાવેલ યુગાદિની મૂર્તિની જમણી તેમ જ ડાબી બાજુએ પ્રસ્થાપિત ભવભયહર પુંડરીકસ્વામીની યુગલ મૂર્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે (૧૧).

યુગાદિના મૂલચૈત્ય વિષે આટલું કહ્યા બાદ, તેના જમણા પડખે આવેલા સમરાગર (સમરાસાહ)ના કરાવેલા શ્રીપાર્શ્વનાથના ભવનની વાત કરે છે (૧૨). તે પછી ત્યાંથી (પ્રદક્ષિણાક્રમથી) આગળ ચાલતાં ઇક્ષ્વાકુ-વૃષ્ણિ કુળના (શત્રુંજય પર સિદ્ધગતિ પામેલા) કોટિકોટી મુનિઓની પ્રતિમાવાળા (મંત્રી પૃથ્વીધર-નિર્માપિત) કોટકોટી ચૈત્યનો ઉલ્લેખ કરે છે (૧૩), અને સાથે જ ચંદ્રાનન પ્રમુખ વિસ વિહરમાન જિનના ભુવનને પણ ઉલ્લેખે છે (૧૪). ત્યાર બાદ પાંચ પાંડવ અને કુંતા માતાની લેપમયી મૂર્તિઓ (૧૫), અને દૂધ વર્ષાવતા ચિરાયુ ચૈત્યવૃક્ષ પ્રિયાલુ એટલે કે રાજદની વા રાયણવાળા સ્થળે (નાગ અને) મોર સરખા હિંમ પ્રાણીઓના દેવસન્નિધિમાં થયેલ

સ્વભાવગત હિંસા-ધર્મના ત્યાગનો પણ નિર્દેશ કરે છે (૧૮). ત્યાર બાદ અજિતજિનથી પ્રારંભી ક્રમમાં આવતા બાવીસ જિનની પાદુકા એવં લેપમયી પ્રતિમાઓના (સમૂહ)નો ઉલ્લેખ કરે છે (૧૯). આટલું કહી લીધા પછી સ્તોત્રકાર યુગાદિદેવના મૂલભવનના મોઢા આગળ, ડાબી બાજુએ રહેલા (મંત્રી વસ્તુપાલ કારિત) સત્યપુરાવતાર વીર અને જમણી બાજુએ રહેલ શકુનિવિહાર અને પ્રસ્તુત પ્રાસાદની પાછળના ભાગમાં સ્થિત અષ્ટાપદતીર્થનો ઉલ્લેખ કરે છે (૨૦). આ પછી (તેજપાલ કારિત) નંદીશ્વર, અને (વસ્તુપાલ કારિત) ગિરનારગિરિ અને સ્તંભનકપુરના જિનનાં તીર્થાવતાર મંદિરોનો ઉલ્લેખ કરે છે (૨૧).

આદીશ્વર ભગવાનનું મૂલ ચૈત્ય ધરાવતા આ દક્ષિણ શૃંગનાં સૌ ચૈત્યસ્થાનો વિષે આટલી વાત થઈ રહ્યા બાદ હવે કવિ-યાત્રી બીજા, એટલે કે ઉત્તર શૃંગ તરફ વળે છે. ત્યાં જતાં માર્ગમાં વચ્ચે આવતા (વસ્તુપાલ મંત્રીના) સ્વર્ગારોહણપ્રાસાદ અને તેમાં સ્થિર થયેલા વિદ્યાધર નમિ-વિનમિ સેવિત અને તેમનાં (ચકચકિત) ખડ્ગમાં પ્રતિબિંબ રૂપે દેખાતા બે વિશેષ બિંબવાળા જિનેશ (આદિનાથ)ને પ્રણામી (૨૨), ત્યાંથી આગળ વધતાં દ્વિતીય એટલે કે ઉત્તર શૃંગ પર સ્થિત ઘોડમા જિન (શાંતિનાથ), પ્રથમાર્હત (યુગાદિદેવ), શ્રેયાંસજિન, નેમિજિન, અને વીરજિનેન્દ્ર (નાં મંદિરો)ની ઉપસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે (૨૩). છેલ્લે જિનમાતા મરુદેવી અને સંધરક્ષક કપર્દિયક્ષ (નાં ભવનો)નો ઉલ્લેખ કરી (૨૪), યાત્રાફળ ઉપલક્ષમાં પ્રાસંગિક પરંપરાગત વચનો કહી, વક્તવ્ય સમાપ્ત કરે છે (૨૫). આ તીર્થવર્ણનમાં દક્ષિણ શૃંગ પરની સંરચનાઓમાં મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ વિનિર્મિત, મધ્યકાળે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ ઇદ્રમંડપ, તેમ જ બંધુદ્વયે બંધાયેલ દેવાલય-સમૂહને ફરતા પ્રતોલી સહિતના પ્રાકારનો ઉલ્લેખ નથી; આનો ખુલાસો એ રીતે આપી શકાય કે સ્તોત્રકારનું લક્ષ શત્રુંજય પર પ્રતિષ્ઠિત ઉપાસ્ય જિન પ્રતિમાઓ અને પ્રતિમા-ભવનોની સ્તુતિ કરવા તરફ જ કેન્દ્રિત થયેલું હોઈ, વાસ્તુની દૃષ્ટિએ મહત્વની, પણ ધાર્મિક સ્થાનકોણથી ગૌણ મનાય તેવી, કૃતિઓ એમણે મૂળ વસ્તુના વ્યાપની બહાર માની હોય.

હવે વિચારીએ સ્તોત્રના રચનાકાળ વિષે. રચયિતાનું નામ દીધું ન હોઈ, તે દિશામાંથી કાળનિર્ણય માટે જરા સરખી પણ મદદ મળી શકતી નથી. નિરાડંબરી ભાષા અને પ્રસન્ન-સરલ નિરૂપણશૈલી ઉત્તર મધ્યકાળથી થોડોક પૂર્વનો સમય સૂચવી રહે છે : પણ એ પ્રમાણ અપૂરતું, જોઈએ તેટલું વજનદાર ન હોઈ, સાંપ્રત સંદર્ભમાં અલ્પોપયોગી ઠરે છે. કૃતિના સમયનો વધારે સચોટ અંદાજ કરવા માટે કેટલાંક ચોક્કસ પ્રમાણો તો તેના અંતરંગની વસ્તુમાંથી મળી રહે છે, જે વિષે હવે ક્રમબદ્ધ જોઈએ. (૧) આ યાત્રા-સ્તવમાં મંત્રીરાજ વાગબદે ઈ. સ. ૧૧૫૭માં કરાવેલ તીર્થોદ્ધારનો ઉલ્લેખ છે, અને જોકે સમરાસાહે ઈ. સ. ૧૩૧૫માં કરાવેલ પુનરુદ્ધારનો સીધો નિર્દેશ નથી, તો પણ સમરાગરના પાર્શ્વનાથ-ભવન(દિસલ વિહાર)ના ઉલ્લેખથી કૃતિ ઈ. સ. ૧૩૧૫ બાદની ઠરે છે. અન્યથા સ્તવનકાર તો યુગાદિનું બિંબ જાવડિસાહના સમયનું જ માનતા હોય તેમ લાગે છે; પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ સ્તવ-રચના ઈ. સ. ૧૩૧૩માં થયેલા તીર્થભંગ પછીની પરિસ્થિતિનું સૂચન કરે છે. (૨) સચિવેશ્વર વસ્તુપાળ અને તેમના લઘુબંધુ મંત્રી તેજપાલ ઈ. સ. ૧૨૨૧થી લઈ ૧૨૩૨ સુધીના ગાળામાં શત્રુંજય પર કરાવેલ સ્તંભનકપુર-પાર્શ્વનાથ, ગિરનારાવતાર નેમિ, શકુનિકા-વિહાર, અને સત્યપુરાવતાર-વીરનાં ભવનો તેમ જ અષ્ટાપદ એવં નંદીશ્વરદ્વીપ અને પાલિતાણામાં (લલિતાસરની પાળે વસ્તુપાલે કરાવેલ) વીરના મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળના ઈ. સ. ૧૨૩૯માં થયેલા સ્વર્ગવાસ પછી બંધુ તેજપાળે (શત્રુંજય પર અનુપમાસરોવરને કાઢે) કરાવેલ સ્વર્ગારોહણપ્રાસાદનો સાંપ્રત સ્તોત્રમાં ઉલ્લેખ છે. તદુપરાંત તેમાં કોટાકોટિ-ચૈત્યનો, અને દક્ષિણ શૃંગ પરના 'પ્રથમાર્હત'ના ચૈત્યનો પણ ઉલ્લેખ છે : આ છેલ્લાં બે મંદિરોમાંથી એક માંડવગદના મંત્રી પીથડે ઈ. સ. ૧૨૬૪ કે તેથી થોડું પૂર્વે, અને બીજું મોટે ભાગે સંડરના શ્રેષ્ઠી પેથડે ઈસ્વીસનના તેરમા શતકના અન્તે કરાવેલું. આથી સાંપ્રત ચૈત્ય-પરિપાટિકા-સ્તવની રચના તેરમા શતકના અન્ત બાદ થઈ હોવી ઘટે : અને સ્તોત્રકારે વર્ણવેલ પ્રસ્તુત

ઘણાંખરાં મંદિરો ઈ. સં. ૧૩૧૫ના પુનરુદ્ધાર સમયે જે પુનઃનિર્મિત યા પુનરુદ્ધારિત થયેલાં તે જ હોઈ શકે. (૩) સમરાસાહના ઈ. સં. ૧૩૧૫ના ઉદ્ધાર પછી થોડાંક જ વર્ષોમાં, ઈ. સં. ૧૩૨૦-૨૫ના ગાળામાં ત્યાં આગળ નિર્માયેલી ‘ખરતર વસહી’નો તેમાં ઉલ્લેખ નથી. (આ ખરતર-વસહીનાં રચનાકીશલ, એની સ્થાપત્યચારુતા અને વાસ્તુવિગતો, તેમ જ ગુણવત્તા વિષે ચૌદમા શતકથી લઈ સત્તરમી સદી સુધીના લગભગ બધા જ ચૈત્યપરિપાટિકારો પરિપાટિની મર્યાદામાં રહી, કહી શકાય તેટલું કહી છૂટ્યા છે.) આથી આ સ્તોત્ર ખરતર-વસહીના નિર્માણકાળ પૂર્વનું ઠરે છે. (૪) જિનપ્રભસૂરિએ સં. ૧૩૮૫ / ઈ. સં. ૧૩૨૯માં રચેલ ‘શત્રુંજયકલ્પ’ અને આ ‘પુંડરીકગિરિ શિખરિસ્તોત્ર’ વચ્ચે કેટલુંક ધ્યાન ખેંચે તેવું ભાષા અને તથ્યગત સામ્ય છે (જે મૂળપાઠની પાદટીપોમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.) આ આશ્ચર્યજનક સમતા વિશે આ પળે વિશેષ વિચારવું ઘટે. જિનપ્રભસૂરિનો આ સુવિખ્યાત “કલ્પ” ઈ. સં. ૧૩૨૯માં પૂર્ણ થયો હોવા છતાં તેમાં અપાયેલી ચૈત્યવિષયક હકીકતો પ્રાયઃ ભંગ પૂર્વેની સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. સમરાસાહ અને તેમના સમકાલિકોએ ત્યાં પુનરુદ્ધાર વખતે શું શું કર્યું, તેમ જ પ્રસ્તુત ઉદ્ધાર પછી ત્યાં થોડા સમયમાં જ બનેલી ખરતર-વસહી તથા ખરતરગચ્છાધિપતિ જિનકુશલસૂરિની આમન્યાવાળા શ્રાવકોએ સં. ૧૩૭૯-૮૨ (ઈ. સં. ૧૩૨૩-૨૬) વચ્ચે કરાવેલાં કેટલાંક મહત્વપૂર્ણ જિનભવનો (જે આજે પણ વિદ્યમાન છે,) તેનો કલ્પમાં બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી; કલ્પકાર જિનપ્રભસૂરિ પોતે ખરતરગચ્છની લઘુશાખાના એક અગ્રગણ્ય આચાર્ય હોવા છતાં ! આથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે તેમણે તે કાળે વિદ્યમાન ચૈત્યો વિષે જે કંઈ લખ્યું છે તે તેઓએ ભંગ પૂર્વે કરેલી, કદાચ તેરમા શતકમાં અંતિમ વર્ષો દરમિયાન, કે ચૌદમા શતકનાં આરંભિક વર્ષોમાં કરેલી યાત્રા સમયે (અને નિવાસ સમયે) ત્યાં જે જોયું હશે તેનું યથાસ્મૃતિ અને યથાવત્ વર્ણન છે. આથી આપણા આ સ્તોત્રના કર્તાએ, અને જિનપ્રભસૂરિએ ગિરિવર પર જે જોયું હતું તેનો કાળ તદ્દન સમીપ આવી જાય છે.

પણ આ નિર્ણય સામે એક અન્ય મુદ્દો છે તે પણ લક્ષમાં લેવો ઘટે. સ્તોત્રકાર આદીશ્વરના મંદિર પાસે વીસ વિહરમાન જિનના મંદિરનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેનો વસ્તુપાળ-તેજપાળ તેમ જ મંત્રી પીથડ તેમ જ સંઘપતિ પેથડ (સંડેરવાળા) સંબંધી સાહિત્યમાં, કે જિનપ્રભસૂરિના “કલ્પ”માં પણ ઉલ્લેખ નથી. ઉપકેશગચ્છીય કકકસૂરિ વિરચિત નાભિનન્દનજિનોદ્ધારપ્રબન્ધ (સં. ૧૩૯૩ / ઈ. સં. ૧૩૭૭)માં સમરાસાહે કરાવેલ તીર્થોદ્ધારનું તાદરશ અને વિગતપૂર્ણ વિવરણ કર્યું છે: તેમાં પાટણમાં ઉપાગ્રયે સમરાસાહ ગચ્છપતિ સિદ્ધસેનસૂરિને, પ્રતિષ્ઠા પૂર્વે ડુંગર પર જીર્ણોદ્ધારના ઉપલક્ષમાં પોતે અને અન્ય શ્રાવકોએ શું શું કરાવ્યું, તેની વાત કરે છે; તેમાં તેઓ કહે છે કે “(આદિ)જિન (ભવનના) પાછળના ભાગમાં વિહરમાન અર્હતોનું “નવું” ચૈત્ય પણ કરાવ્યું છે”^{૧૦}: યથા :

તથા વિહરમાણાનામર્હતાં સામ્પ્રતં ભુવિ ।

અકારયત્રવં ચૈત્યં સ સાધુર્જિનપૃષ્ઠતઃ ॥

- નાભિનન્દનજિનોદ્ધારપ્રબન્ધ ૪/૨૦૭

અહીં “નવા” નો અર્થ ‘પૂર્વે અસ્તિત્વમાં હતું નહીં તેવું’ કરીએ તો આ ચૈત્ય શત્રુંજય પર ભંગ પછી પહેલી જ વાર બન્યું એમ ઘટાવી શકાય; અને વાસ્તવમાં જો તેમ જ હોય તો સાંપ્રત સ્તોત્ર તેની નોંધ લેતું હોઈ, તે ઈ. સં. ૧૩૧૫ બાદનું હોવા વિષે એક વિશેષ પ્રમાણ મળી રહે : પણ જો તે ઈ. સં. ૧૩૧૫ પછી રચાયું હોય અને તેમાં ઉદ્ધાર દરમિયાન રચાયેલા આ સંભાવ્ય નવા મંદિરનો ઉલ્લેખ થઈ શકતો હોય, તો સમરાસાહના ઉદ્ધાર જેવી મહત્વની બાબતનો સીધો ઉલ્લેખ કરવાનું કેમ રહી જાય ? જોકે એ મુદ્દો તો સ્તોત્રકારને એ દુઃખદ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવો ઠીક નહીં લાગ્યું તેટલું જ બતાવી રહે છે. “નવા” શબ્દથી પૂર્વનું ખંડિત થયેલું મંદિર ફરીને બતાવ્યું હોય તેમ પણ અભિપ્રેત હોઈ શકે. આના સમર્થનમાં પ્રબન્ધકાર અષ્ટાપદની થયેલી નવરચના વિષે

જે કહે છે તે જોઈએ. અષ્ટાપદપ્રાસાદ આદીશ્વરની જમણી બાજુએ મૂળ વસ્તુપાળનો કરાવેલો હતો તેમ આપણે જિનહર્ષગણિ વિરચિત વસ્તુપાલચરિત્ર (સં. ૧૪૯૭ / ઈ. સં. ૧૪૪૧) પરથી જાણીએ છીએ. જિનપ્રભસૂરિ પણ તે શકુનિચૈત્યની પાછળ હતું તેવો ઉલ્લેખ કરે છે: હવે આ અષ્ટાપદપ્રાસાદને પણ “નવો કરાવ્યો” એવું વિશેષાભિધાન પ્રબન્ધકાર કકકસૂરિ આપે છે :

તથાઽત્રાષ્ટાપદાકારં ચતુર્વિંશતિનાથયુક્ત
દેવદક્ષિણબાહુસ્થં નવં ચૈત્યં ચ કારિતમ્ ॥

- નાભિનન્દનજિનોદ્ધારપ્રબન્ધ ૪/૨૦૫

આથી “નવા” શબ્દથી ‘અભિનવ પ્રાસાદ’ નહીં પણ મુસલમાનોએ તોડેલ અગાઉના મંદિરને કાઢી નાખી પુનરુદ્ધારમાં નવું જ દેવકલ્પ ઊભું કરાવ્યાનો આશય અભિપ્રેત માનવો ઘટે. આથી વીસ વિહરમાન જિનનું ભવન પણ ભંગ પૂર્વે હસ્તીમાં હતું તેમ માનવાને કારણ રહે છે. ધર્મધોષસૂરિના ગચ્છના આનન્દસૂરિના શિષ્ય અમરપ્રભસૂરિની સં. ૧૩૨૬ / ઈ. સં. ૧૨૭૦ની કૃતિમાં “‘ભક્ત્યા સ્તૌમિ વિદેહમણ્ડન જિનાન્ સીમંધરાનાદ્યાનપિ’” એવો ઉલ્લેખ આવતો હોઈ તીર્થભંગથી ૪૩ વર્ષ પૂર્વે, અને વસ્તુપાલ-તેજપાલના જમાના પછી, વીસવિહરમાનનું મંદિર બંધાઈ ચૂક્યું જણાય છે”. સ્તોત્રકાર ત્યાં ગયા ત્યારે તે મંદિર નવનિર્મિત રૂપે વિદ્યમાન હતું તેવો ઈગિતાર્થ નીકળી શકે. જોકે શત્રુંજય જોવા મળતીર્થની યાત્રા જિનપ્રભસૂરિએ પોતાના પાછોતરા કાળમાં, ઈ. સં. ૧૩૨૯થી થોડુંક જ પહેલાં, કરી હોય તેમ માની શકવું મુશ્કેલ છે. આ યાત્રા તેમણે સાધુપણાની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં જ કરી લીધી હોવી જોઈએ. તેમના કલ્પલેખનનો કાળ (જિનવિજયજી અંદરના પ્રમાણોથી અંદાજે છે તેમ) ઈ. સં. ૧૩૦૮ પહેલાં શરૂ થઈ ઈ. સં. ૧૩૨૯ વા ૧૩૩૩ પછી પણ ચાલુ રહ્યો હશે”. એમ લાગે છે કે તેઓ શત્રુંજય પર યાત્રાર્થે પોતાના સાધુપણાનાં આગલાં વર્ષોમાં, અને એથી તેરમા શતકનાં અંતિમ વર્ષો આસપાસ ગયા હશે કે પછી ચૌદમા શતકની શરૂઆતમાં. તીર્થભંગ અને પુનરુદ્ધાર વિષે તેમણે જે લખ્યું છે તે તેમના “શત્રુંજયકલ્પ”ને છેવાડે જ આવે છે, અને તે ત્યાં ‘તાજકલમ’ (postscript) રૂપે હોય તેવો ભાસ ઊઠે છે. પુંડરીકશિખરીસ્તોત્રકાર પર્વત પર ગયા ત્યારે વીસ વિહરમાનનું એ મંદિર ફરીને બની ચૂકેલું તે તો નિર્વિવાદ છે. એથી સ્તોત્રકાર ત્યાં જિનપ્રભસૂરિ ગયા તે પછીના (જોકે સમીપના) કાળમાં, તીર્થના પુનરુદ્ધાર બાદ, ગયા હશે અને ત્યારે તેમણે એ વીસ વિહરમાન જિનનું મંદિર જોયું હશે : અને જિનપ્રભસૂરિ આ મંદિરની નોંધ લેવી ભૂલી ગયા લાગે છે. સ્તોત્ર, વર્ણિત ચૈત્યોના પહાડ પર પ્રસ્તુત કાળ-ખંડની પરિસ્થિતિ રજૂ કરતું હોવાની સંભાવના સ્થાપિત કરીએ તો તે અનુચિત નહીં ગણાય; અને એથી સ્તોત્રકારની વિદ્યમાનતાનો કાળ તેરમા શતકના અંતિમ ચરણથી લઈ ચૌદમા શતકના પહેલા ચરણનાં વર્ષોમાં હોવાનું માની શકાય.

હવે છેલ્લો મુદ્દો જોવાનો છે તે જિનપ્રભસૂરિ વિરચિત “શત્રુંજયતીર્થકલ્પ” અને આ “પરિપાટિકા” વચ્ચે રજૂઆતમાં દેખાતું સામ્ય. ઘડીભર એમ લાગે કે બેમાંથી એકે બીજાની કૃતિ જોઈ હશે. જો સ્તોત્રકારે “કલ્પ” જોયો હોય તો તે ૧૩૩૩ બાદ કેટલોક કાળ વીત્યે જ બની શક્યું હોય. પણ ખરેખર કલ્પ તેમને ઉપલબ્ધ હોય તો તેમાં બીજા કેટલીક ઉપયોગી વાતો છે તેનો પણ સમાવેશ સ્તોત્રમાં થયો હોત. ઊલટ પક્ષે સ્તોત્રને જો જિનપ્રભસૂરિએ જોયું હોત તો સ્તોત્રમાં આપેલ ‘વીસવિહરમાનજિન’ના મંદિરની નોંધ લેવી તેઓ ચૂકે નહીં. બંનેનાં કથન વચ્ચે સમાનતા દેખાવાનાં કારણોમાં તો સામગ્રીની સમાનતા, ડુંગર પર અવસ્થિત દેવભવનોનાં પારસ્પરિક સુનિશ્ચિત સ્થાન, અને ખાસ કરીને આદીશ્વરની ટૂંકનો પ્રદક્ષિણાક્રમથી નિશ્ચિત બનતો, પરંપરાગત ભ્રમણમાર્ગ, અને બન્ને લેખકોનું સમકાલત્વ ઇત્યાદિ કામ કરી ગયા હશે તેમ માનીએ તો તે અવાસ્તવિક નહીં ગણાય.

આ સ્તોત્રના કર્તા કોણ હશે તે વિષે વિચાર કરવાનો કેટલાક કારણોસર અવકાશ રહે છે. યુગપ્રધાન આચાર્યવર

સોમસુંદરસૂરિના અર્બુદગિરિકલ્પનાં (સ્વ૦) મુનિવર્યશ્રી કલ્યાણવિજયજી દ્વારા ઉદ્ધૃત પદો જોતાં^{૧૨} પુંડરીક શિખરિસ્તોત્ર અને પ્રસ્તુત કલ્પનાં ભાષા, ધ્વનિ, છંદોલય અને સંરચનામાં આશ્ચર્યજનક સામ્ય જોવા મળે છે. સંદર્ભગત પદો અહીં આગળ કશું કહેતાં પહેલાં તુલનાર્થે ઉદ્ધારીશ :

નાગેન્દ્ર-ચન્દ્ર-પ્રમુખૈઃ પ્રથિતપ્રતિષ્ઠઃ
 શ્રી નાભિસમ્ભવજિનાથિપતિર્મદીયમ્ ।
 સૌવર્ણમૌલિરિવ મૌલિમલંકરોતિ
 શ્રીમાનસૌ વિજયતેઽર્બુદશૈલરાજઃ ॥૧૦॥
 શ્રીનેમિમન્દિરમિદં વસુદન્તિ ભાનુ
 વર્ષે કષોપલમયપ્રતિમાભિરામમ્ ।
 શ્રીવસ્તુપાલ સચિવસ્તનુતે સ્મ યત્ર
 શ્રીમાનસૌ વિજયતેઽર્બુદશૈલરાજઃ ॥૧૫॥
 ચૈત્યેઽત્ર લુગિગવસત્યભિધાનકે ત્રિ-
 પંચાશતા સમધિકા દ્રવિણસ્ય લક્ષ્મૈઃ ।
 કોટીર્વિવેચ સચિવસ્ત્રિગુણશ્રતઃ ।
 શ્રીમાનસૌ વિજયતેઽર્બુદશૈલરાજઃ ॥૧૬॥

કલ્પમાં પદાન્તે આવતું છેલ્લું પદ શ્રીમાનસૌ વિજયતેઽર્બુદશૈલરાજઃ શિખરીસ્તોત્રના અંતિમ ચરણ શ્રીમાનસૌ વિજયતાં ગિરિપુન્ડરીકઃ ના પ્રતિધોષ શું ભાસે છે. એક ક્ષણ તો ભ્રમ પણ થાય કે પુંડરીકશિખરીસ્તોત્ર પણ ‘સોમસુંદરસૂરિ-કર્તૃક હશે: અને સૂરીશ્વરની સાધુપણામાં વિદ્યમાનતાનો કાળ વિ. સં. ૧૪૫૨-૧૪૯૯ / ઈ. સં. ૧૩૯૬-૧૪૪૩નો હોઈ પ્રસ્તુત પરિપાટિકાસ્તોત્ર પંદરમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં અને ઈ. સં. ૧૪૪૩ પૂર્વે ક્યારેક રચાયું હશે. હવે જો એમ જ હોય તો તેમાં શત્રુંજય પરની ચૌદમા શતકની ખાસ રચનાઓ — ખરતરવસહી, છીપાવસહી, ટોટરાવિહાર, મોલહાવસહી, ઇત્યાદિ — નો, તેમજ ચૌદમા શતકના આરંભમાં થયેલ તીર્થભંગ અને પુનરુદ્ધારનો કેમ બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી ? આથી તારતમ્ય એટલું જ નીકળે કે વાસ્તવમાં તો આચાર્યપ્રવર સોમસુંદરસૂરિએ પૂર્વે રચાઈ ગયેલ પુંડરીકશિખરીસ્તોત્ર પોતાના અર્બુદગિરિકલ્પ માટે આદર્શ રૂપ રાખી રચના કરી છે. આથી પુંડરીકશિખરીસ્તોત્ર પંદરમા શતક પૂર્વેનું સહેજે ઠરવા ઉપરાંત, તે એક મહાન સારસ્વતને પ્રભાવિત કરવા, પ્રેરવા જેટલી ગુણવત્તા ધરાવતું હોવાનું પણ સિદ્ધ થાય છે !

ઉપલા તર્કને સમર્થન દેતી વાત આપણને પંદરમા શતકની બે અન્ય સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથરચના અંતર્ગત મળતાં તેનાં અવતરણો અન્યથે મળી રહે છે. તેમાં એક તો છે સં. ૧૫૦૩ / ઈ. સં. ૧૪૪૭માં રચાયેલ સોમધર્મગણિનો ઉપદેશસખ્તિ ગ્રંથ, જેમાં સાંપ્રત સ્તોત્રના પાંચમા પદને “યતઃ” કહી ઉદ્ધૃત કરેલું જોવા મળે છે^{૧૩}. બીજો સન્દર્ભ છે રત્નમંદિરગણિના સં. ૧૫૧૭ / ઈ. સં. ૧૪૬૧ આસપાસ રચાયેલાં ઉપદેશતરંગિણી ગ્રંથમાં^{૧૪}: તેમાં અહીંના પદ ‘ટ’ નાં પ્રથમ ત્રણ ચરણ સાથે પદ ‘૧૧’નું ત્રીજું પદ (ત્યાં ચોથા ચરણરૂપે) ઉમેરીને અવતરણરૂપે ઘુસાડેલું છે. આ તથ્યો જોતાં એક વાત તદ્દન સ્પષ્ટ રહે છે કે આ સ્તોત્ર પંદરમા શતકમાં સારી રીતે પ્રચારમાં હશે અને એ યુગના તપાગચ્છના વિદ્વદ્ સૂરિપ્રવરો તેને શત્રુંજયતીર્થ પરની પ્રમાણભૂત રચના માનતા હશે. ઉપર્યુક્ત ચર્ચાથી તો વિશેષ કરીને પરિપાટીસ્તોત્રની ઉત્તરસીમા જ નિશ્ચિત થાય છે, તેના કર્તા કોણ છે તે વિષે ભાળ મળતી નથી. કિન્તુ પ્રસ્તુત વિષયને પ્રકાશિત કરતું એક પ્રમાણ તાજેતરમાં લબ્ય બન્યું છે. પં. બાબુભાઈ સવચંદ શાહ દ્વારા સંપાદિત કોઈ વિજયચન્દ્રનું સંસ્કૃતમાં રચાયેલ રૈવતાચલપરિપાટીસ્તવન પ્રકાશિત થયું છે^{૧૫}. તેની શૈલી બિલકુલ

આપણા પુંડરીકશિખરી સ્તવને મળતી જ છે. પ્રસ્તુત સ્તવન પણ વસન્તતિલકા વૃત્તમાં નિબદ્ધ છે અને ત્યાં છેલ્લા (૨૧મા) પદમાં છન્દોભેદ પણ કરેલો છે^{૧૬}. પહેલું અને છેલ્લું પદ છોડતાં બાકીના સૌમાં ચોથું ચરણ “શ્રીમાનસૌ વિજયતાં ગિરિરુજ્જયન્ત” છે, જે વસ્તુ પણ શત્રુંજયવાળા સ્તવનું અનુકરણ દર્શાવી રહે છે. અહીં તેનાં થોડાંક ઉપયુક્ત પદો ઉદ્ધૃત કરીશું : (છેલ્લામાં કર્તાનું અભિધાન સૂચિત થયેલું છે.)

રાજીમતીયુવતિમાનસરાજહંસઃ

શ્રીયાદવપ્રથિતવંશશિરોવતંસઃ ।

નેમિર્નિજાંધ્રિકમલૈર્યમલંચકાર

શ્રીરૈવતગિરિપતિં તમહં સ્તવીમિ ॥

ત્રેલોક્યલોકશુચિલોચનલોભનીયે

નેમીશ્વરે જિનવરે કિલ યત્ર દૃષ્ટે ।

ચેતઃ પ્રસીદતિ વિષીદતિ દુઃખરાશિઃ

શ્રીમાનસૌ વિજયતાં ગિરિરુજ્જયન્તઃ ॥

અષ્ટાપદ પ્રભૃતિકીર્તનકીર્તનીયે

શ્રી વસ્તુપાલસચિવાધિપતેર્વિહારે ।

યત્ર સ્વયં નિવસતિ પ્રથમો જિનેન્દ્રઃ

શ્રીમાનસૌ વિજયતાં ગિરિરુજ્જયન્તઃ ॥

સિંહાસના વરસુવર્ણ-સુવર્ણદેહ ।

પુષ્પન્ધવી પદપયોરુહિ નેમિભર્તુઃ

યત્રામ્બિકા વિતનુતે કિલ સદ્ગરક્ષાં

શ્રીમાનસૌ વિજયતાં ગિરિરુજ્જયન્તઃ ॥

इत्येवंविधरेवताचलशिरः शृङ्गारचूडामणि-

विश्रामभोजविकासवासरमणिस्त्रैलोक्यचिन्तामणिः ।

सेव्यः सैष तमोवितानविजये चन्द्रोपमैः सूरिभिः

श्रीनेमिर्जगतां विभुर्भवतु मे दुष्टाष्टकर्मच्छिदे ॥

પ્રસ્તુત સ્તવનના વિષયમાં પં. બાબુભાઈનાં અવલોકનો વર્તમાન સંદર્ભમાં ઉપયુક્ત છે.” કાળનિર્ણય માટે બીજો પણ મુદ્દો છે. “શ્રી શત્રુંજયમહાતીર્થપરિપાટીકા” અપરનામ “શ્રીપુંડરીકશિખરીસ્તવ”, જોકે તેમાં કર્તાનું નામ નથી આપ્યું છતાં ધ્વનિ, સંઘટન તથા આકાર-પ્રકારમાં તેને ખૂબ જ મળતી આવતી રચના છે. પ્રસ્તુત કૃતિનો રચનાકાળ ત્રા. મધુસૂદન ઢાંકીએ ઈ. સં. ૧૩૦(૧)૫ અને ૧૩૨૦ વચ્ચેનો હોવાનો નિર્ણય કર્યો છે^{૧૭}.”

“પ્રસ્તુત બન્ને કૃતિઓ એક કર્તૃક હોવાનો પૂરો સંભવ હોઈ, તેમ જ બન્ને એક જ પ્રતિમાં ઉપલબ્ધ થઈ હોઈ સાંપ્રત રચનાને ઈસ્વીસનના ચૌદમા શતકના પ્રથમ ચરણમાં મૂકવામાં કોઈ આપત્તિ નથી^{૧૮}” “રચયિતાએ પોતાના ગચ્છ કે ગુર્વાદિક વિશે કશું કહ્યું નથી. પરિપાટીને અંતે ૨૧મા શ્લોકમાં “સેવ્યઃ સૈષ તમોવિતાનવિજયે ચન્દ્રોપમૈઃ સૂરિભિઃ” આ પ્રમાણે કર્તાએ પોતાના નામનો ઉલ્લેખ શ્લેષપૂર્વક કરેલો હોવાથી કર્તાનું નામ “વિજયચન્દ્રસૂરિ” હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે^{૧૯}”.

“વિજયચન્દ્ર” નામવાળા ચારેક સૂરિઓ મધ્યકાળમાં થઈ ગયા છે. સમયની દૃષ્ટિએ એ સૌ સાંપ્રત કૃતિના સંભાવ્ય કાળથી ઠીક ઠીક પૂર્વે થઈ ગયા હોઈ આ સ્તોત્રના કર્તા કોઈ અઘાવધિ અજ્ઞાત વિજયચન્દ્ર જણાય છે^{૨૦}”.

પં. બાબુભાઈનાં અવલોકનો સાર્થક છે અને તદનુસાર પુંડરીકશિખરીસ્તવના કર્તા પણ વિજયચન્દ્ર હોવાનો પૂરો સંભવ છે. તેમ જ સ્તવનો સમય પ્રાયઃ ઈસ્વી ૧૩૧૫-૧૩૨૦ના અરસાનો, એટલે કે સમરાશાહના ઈ. સં. ૧૩૧૫ના પુનરુદ્ધાર અને ખરતરવસહીની રચના(પ્રાયઃ ઈસ્વી ૧૩૨૦)ની વચ્ચેના ગાળાનો છે.

ટિપ્પણો :-

૧. આ વિષે વિસ્તારથી મૂળપાઠો સહિત ચર્ચા મારા *The Sacred Hills of S'atrunjayagiri* નામક પુસ્તકમાં આવનાર હોઈ અહીં વિશેષ કહીશ નહીં.
૨. એજન.
૩. એજન.
૪. બંને પંડિતવર્યોનો અહીં સહર્ષ આભાર માનું છું.
૫. પ્રત નં. ૧૨૧૩૨. મૂળ પ્રતિ ધીરવા બદલ પાટણસ્થ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનભંડારનો આભાર માનું છું. પ્રત ત્યાં મૂળે કાન્તિવિજયજી “જૈન જ્ઞાનભંડારની છે.
૬. એકાદ જોડણીદોષ સારીયે ‘B’ પ્રતમાં એકસરખો ચાલ્યો આવે છે : જેમ કે ‘ગિરિ’ ને બદલે ‘ગરિ’. આ લલિયાની પોતાની ખાસિયત જણાય છે.
૭. મમ્માણી ખાણના, ઘવલ મમ્માણશિલાના, ઉલ્લેખ તેરમા-ચૌદમા શતકના અને તે પછીના ચૈત્યવિષયક સાહિત્યમાં આવતો રહે છે. પ્રસ્તુત ખાણ તે અધુનાપ્રસિદ્ધ મકરાણાની ખાણ છે.
૮. જિનપ્રભસૂરિ પણ છેદ્રમંડપનો કે પ્રતોલીનો ઉલ્લેખ કરતા નથી. અહીં અનુપમાસરોવર વિશે કહ્યું છે, પણ તે તો ત્યાં તેના વિશિષ્ટ સંદર્ભને કારણે હોય તેમ લાગે છે.
૯. આના વિષે સર્વ પ્રમાણો સાથે ચર્ચા ઉપરકથિત અંગ્રેજી પુસ્તકમાં આવશે; તેથી એ મુદ્દા પર અહીં વિસ્તાર અનાવશ્યક છે.
૧૦. જુઓ નાભિનન્દનજિનોદ્ધારપ્રબન્ધ, સં. પં. ભગવાનદાસ હરખચંદ, અમદાવાદ વિ. સં. ૧૯૮૫, તથા પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી, ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ, વડોદરા ૧૯૬૩, પૃ. ૫૪૦.
૧૧. જુઓ, આ અંકમાં મારા દ્વારા સંપાદિત અમરપ્રભસૂરિનું “શત્રુંજય ચૈત્ય પરિપાટી સ્તોત્ર.”
૧૨. વિવિધ તીર્થકલ્પ, સં. જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, શાન્તિનિકેતન ૧૯૩૪, પૃ. ૨.
૧૩. જુઓ એમનો લેખ, “આરુ તીર્થ કી પ્રાચીનતા,” પ્રબન્ધ-પારિજાત, અજમેર ૧૯૬૬, પૃ. ૩૧૧-૩૧૩. સૂરીશ્વરનો પૂરો “અર્બુદગિરિકલ્પ” મને ઉપલબ્ધ બન્યો નથી. એ છપાયો છે કે કેમ તે વિષે માહિતી મળી શકી નથી.
૧૪. સં. મુનિ ચતુરવિજયજી, (પ્ર. જૈન આત્માનંદ સભા), ભાવનગર વિ. સં. ૧૯૭૧ (ઈ. સં. ૧૯૫૬), પૃ. ૩૨.
૧૫. પ્ર. યશોવિજયજી ગ્રંથમાલા, વારાણસી વીર સં. ૨૪૩૭ (ઈ. સં. ૧૯૧૦), પૃ. ૧૩૨. પં. લાલચંદ ગાંધીએ આ બંને અવતરણો મૂળ ગ્રંથોના અભિપ્રાય રૂપે ઠાંક્યા છે, પણ વસ્તુતઃ સંદર્ભગત શ્લોકો આપણા આ સ્તોત્રના છે. (જુઓ, એમના સમુચ્ચય ગ્રંથ ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ અંતર્ગત “શ્રી શત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધારક અમરસિંહ”, વડોદરા ૧૯૬૩, પૃ. ૫૨૪ (પાદટીપ ૩) તથા પૃ. ૫૨૮ (પાદટીપ ૧૦).
૧૬. “શ્રી વિજયચંદ્રસૂરિવિરચિત શ્રીચૈત્યવિજય ચૈત્યપરિપાટી સ્તવન,” *Aspects of Jainology*, vol II, Pt. Bechardas Doshi Commemoration Volume, Varanasi 1987, Gujarati Section, પૃ. ૧૧૭-૧૧૨.
૧૭. એજન, પૃ. ૧૨૨. ત્યાં સ્વધરાજન્દનો પ્રયોગ થયેલો છે.
૧૮. એજન, પૃ. ૧૧૭.
- ૧૯, ૨૦, ૨૧. એજન.

श्रीपुण्डरीकशिखरिस्तोत्रम्

(श्रीशत्रुञ्जयचैत्यपरिपाटी)

(वसन्ततिलका)

नम्रेन्द्रमण्डलमणिमयमौलिमाला-
मीलन्मरीचिचयचुम्बितपादपीठम् ।
नत्वा युगादिजिनमादिमतीर्थराजं
शत्रुञ्जये गिरिपतिं प्रयतः स्तवीमि ॥१॥

पुण्यं चिनोति नरजन्मफलं तनोति
पापं लुनाति नयनानि सतां पुनाति ।
दूरेऽपि दर्शनपथं समुपागतो यः
श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥२॥

श्रीपादलिप्तपुरपावनपार्श्वनाथ
श्रीवर्धमानजिनराजयुगं नमन्ति ।
नेमीश्वरं च भविका यदधोविभागे
श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥३॥

शृङ्गं च यस्य भविका अधिरूढवन्तः
प्रासादपङ्क्तिममलामवलोकयन्तः ।
लोकोत्तरं किमपि सौख्यमहो ! लभन्ते
श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥४॥

लक्षत्रयीविरहिता द्रविणस्य कोटी-
स्तिम्रो विविच्य किल वाग्भटमन्त्रीराजः ।
यस्मिन्युगादिजिनमन्दिरमुद्धार^१
श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥५॥

कर्पूरपूरधवला किल यत्र द्रष्टा
मूर्तिः प्रभोर्जिनगृहे प्रथमप्रवेशे ।
सम्यग्दृशाममृतपारणमातनोति^२
श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥६॥

श्रीमूलनायकजिनः प्रणतः स्तुतो वा
संपूजितश्च भविकैर्भवकोटिबद्धम् ।
यत्रोच्छिनत्ति सहसा किल कर्मजालं
श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥७॥

अष्टोत्तरे च किल वर्षशते व्यतीते
 श्रीविक्रमादथ बहुद्रविणव्ययेन ।
 यत्र न्यवीविशत् जावडिरादिदेवः^३
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥८॥

मम्माणनाममणिशैलतटीसमुत्थ-
 ज्योतीरसाख्यवररत्नमयश्च यत्र ।
 दृश्योप्यपूर्वं इव भाति युगादिदेवः^४
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥९॥

यत्रार्चिते भगवतीह करौ कृतार्थौ
 वाणी स्तुते च सफला प्रणते च भालम् ।
 द्रष्टव्यदर्शनफले नयने च दृष्टे
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥१०॥

यत्रादिमो भगवतः किल दक्षिणाङ्गे
 वामे च जावडिनिवेशितमूर्तिरन्यः ।
 श्रीपुण्डरीकयुगलं भवभीतिभेदि^५
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥११॥

यत्राद्यदेवगृहदक्षिणबाहुसंस्थं
 श्रीपार्श्वनाथभवनं समरागरस्य ।
 पुण्यप्रकर्षमिवविश्वकृतः प्रमोदं
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥१२॥

इक्ष्वाकु-वृष्णिकुलजामुनिकोटिकोत्थः
 संख्यातिगाः शिवसुखश्रियमत्र भेजुः ।
 इत्याह यत्र तिलकं किल कोटिकोत्थः^६
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥१३॥

चन्द्रानन-प्रभृतिनित्यजिनावितानां
 सद्भिंशतेर्विहरतां जिनपुङ्गवानाम् ।
 यत्रोच्चकैर्भुवनमस्ति निरस्तदोषं
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥१४॥

पश्चापि पाण्डुतनया सहिता जनन्या
 कुन्ताख्यया शिवमगुः शिखरे यदीये ।
 तन्मूर्त्तयः षडिति शासति यत्र लेण्याः^७
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥१५॥

यत्र प्रियालुरिति चैत्यतरुश्चिरंतः
 श्रीसंघपुण्यमहिमाद्भुत दुग्धवर्षाम् ।^८
 शस्तं समस्त्यनुपमाख्यसरोवरं च
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥१६॥

श्रीपादुकां भगवतः प्रणिपत्य यत्र
 भालस्थले तिलकिता नखजैर्मयूखैः ।
 भव्या भवन्ति सुभगाः शिवसौख्यलक्ष्म्याः ।
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥१७॥

हिंसाजुषोऽपि पर्शवोऽपि मयूरमुख्याः
 स्पृष्ट्वा यदीयशिखरं परिपूतदेहाः ।
 आस्वादयन्ते तरसा सुरसंपदोऽपि
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥१८॥

द्वाविंशतिर्जिनवरा अजितादयस्ते
 स्वस्वप्रभान्वितसपादुकलेप्यबिम्बैः^९ ।
 अत्रैयरुः श्रुतिमति द्रढयन्ति यत्र
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥१९॥

वामे च पार्श्वे इह सत्यपुरावतारः
 स्याद् दक्षिणे शकुनिकाङ्कितः सद्विहारः ।
 अष्टापदो भगवतः किल यत्र पृष्ठे
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥२०॥

नन्दीश्वरस्य गिरिनारगिरीश्वरस्य
 श्रीस्तम्भनस्य भविका अवतारतीर्थम् ।
 संवीक्ष्य यत्र परमां मुदमुदवहन्ति
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥२१॥

स्वर्गाधिरोहभवने जगतां कृपालु-
 र्यत्र प्रभुर्विनमिना नमिना च सेव्यः ।
 तत्खड्गं बिम्बनकृताऽपररूपयुग्मः
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥२२॥

श्रीषोडशो जिनपतिः प्रथमो जिनेशः
 श्रेयांसनेमिजिनवीरजिनेन्द्रमुख्याः ।
 श्रृङ्गं द्वितीयमिह यत्र पवित्रयन्ति
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥२३॥

त्रैलोक्यलोचनचकोरक चन्द्रिकाभा
 सुस्वामिनी शिवगता मरुदेवीनाम्नी ।
 यत्र प्रयच्छति निजं सुखसंविभागं
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥२४॥

यत्रैष भव्यजनकल्पितकल्पवृक्ष-
 श्रीसङ्घरक्षणमहर्निशबद्धकक्षः ।
 अष्टासु दिक्षु वितनोति कपर्दियक्षः
 श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥२५॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

इत्येवंविधपुण्डरीकशिखरीस्तोत्रं पवित्रं मुदा
 श्रीमन्नाभिनरेन्द्रनन्दनजिन ध्यानैकतानव्रतः ।
 श्रद्धाबन्धुरमानसः पठति यः सन्ध्याद्वये नित्यशः
 स्थानस्थोपि निरन्तरं स लभते सतीर्थयात्राफलम् ॥२६॥

॥ इति श्रीशत्रुञ्जय चैत्यपरिपाटी समाप्ताः ॥“B”

॥ इति श्री शत्रुञ्जय महातीर्थपरिपाटिका समाप्ताः ॥ “A”

तथा च श्री शत्रुञ्जयतीर्थकल्पे श्री जिनप्रभसूरिभिः

१. तिस्रः कोटीस्त्रिलक्षोना व्ययित्वा वसु वाग्भटः ।
मन्त्रीश्वरो युगादीशप्रासादमुददीधरत् ॥६९॥
२. दृष्टैव तीर्थप्रथमप्रवेशोऽत्रादिमार्हतः ।
विशदा मूर्तिराधत्ते दृशोरमृतपारणम् ॥७०॥
इतिश्री जिनप्रभसूरि कृते शत्रुञ्जयतीर्थकल्पे
३. श्रीजिनप्रभसूरिभिः
अष्टोत्तरे वर्षशतेऽतीते श्रीविक्रमादिह ।
बहुद्रव्यव्ययाद् बिम्बं जावडिः स न्यवीविशत् ॥७१॥
४. तथा च
भास्वरद्युतिमम्माणमणिशैलतटोत्थितम् ।
ज्योतीरसारख्यं यद्रत्नं तत्तेन घटितं किल ॥७२॥
५. दक्षिणाङ्गे भगवतः पुण्डरीक इहादिमः ।
वामाङ्गे दीप्यते तस्य जावडिस्थापितोऽपरः ॥७३॥
इत्याह श्रीजिनप्रभसूरिः
६. तथा च
इक्ष्वाकु-वृष्णिवंश्यानामसंख्याः कोटिकोटयः ।
अत्र सिद्धाः कोटिकोटीतिलकं सूचयत्यदः ॥७५॥
७. पाण्डवाः पञ्च कुन्ती च तन्माता च शिवं ययुः ।
इति शासति तीर्थेऽत्र षडेषां लेप्यमूर्तयः ॥७६॥
८. तथा च
राजादनश्चैत्यशाखी श्रीसङ्गाद्भुतभाग्यतः ।
दुग्धं वर्षति पीयूषमिव चन्द्रकरोत्करैः ॥७७॥
९. द्वाविंशतेर्जिनेन्द्राणां यथाखं पादुकायुता ।
भाल्यत्रायतनश्रेणी लेप्यनिर्मितबिम्बयुक् ॥७८॥

इत्याह श्री जिनप्रभसूरिः

શ્રી સોમપ્રભ ગણિ વિરચિત શ્રી સેતુજ ચેત્તપ્રવાડિ

સં. મધુસૂદન ઢાંકી
લક્ષ્મણ ભોજક

સં. ૧૪૭૭ / ઈ. સં. ૧૪૨૧માં અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહનું ફરમાન લઈ સંઘવી ગુણરાજે કોટેલ સંઘ' પછી મોટા પ્રમાણમાં યાત્રિકો અને યાત્રાર્થે સંઘો શત્રુંજયતીર્થના દર્શનાર્થે નીકળ્યા હશે. તેનું એક પ્રમાણ તો પંદરમા સૈકામાં પ્રચુર માત્રામાં રચાયેલી મળતી પ્રસ્તુત તીર્થને અનુલક્ષિત ચૈત્યપરિપાટિઓ દ્વારા મળી રહે છે. બૃહદ્ ચૈત્યપરિપાટિઓ-તીર્થમાલાઓ બનાવનારમાંથી પણ ઘણા ખરા શત્રુંજયતીર્થ ગયા હોય તેમ લાગે છે, અને પ્રસ્તુત મહાતીર્થ પ્રતિ અત્યધિક ભાવ અને આદર બતાવતા, તેમ જ ત્યાં અવસ્થિત જિનભવનોનું અન્ય તીર્થસ્થાનોનાં મંદિરોને મુકાબલે કર્ઠક વિશેષ વિવરણ કરતા જણાયા છે. તીર્થરાજ સંબંધી અહીં પ્રસ્તુત કરેલી અને અઘાવધિ અપ્રકાશિત ચૈત્યપરિપાટિ કેટલીક અન્ય તત્સમાન રચનાઓની જેમ અનામી કર્તાની નથી, તે વિષે અહીં આગળ ઉપર જોઈશું. દુહા છંદમાં ૨૯ કડીમાં વહેંચાઈ જતી આ ચૈત્યપરિપાટિ તેની વસ્તુની રજૂઆતમાં તેમ જ વિગતોમાં શત્રુંજય પરની અન્ય સમકાલીન કહી શકાય તેવી રચનાઓ સાથે સાદૃશ્ય ધરાવે છે. કૃતિમાં કાવ્યતત્ત્વનો પ્રાયઃ અભાવ તેમાં અન્યથા પ્રાપ્ત ઉપયોગી વિગતોને કારણે સરભર થઈ જાય છે. શત્રુંજયતીર્થના ઇતિહાસશોધનને નિસ્બત છે ત્યાં સુધી તો આ પરિપાટિથી એક વિશેષ સાક્ષ્ય અને સાધન સાંપડી રહે છે. કૃતિનો પાઠ બે હસ્તપ્રત ઉપરથી તૈયાર કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ (જા) લા. દં. ભા. સં. વિ. માં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી સંગ્રહની છે : (નવો ક્રમાંક ૧૫૪૯). લિપિ પરથી પ્રતનો કાળ ૧૫મા શતકનો મધ્યભાગ હોવાનું નિર્ણય થાય છે. બીજી ગુટકાકાર (ઉ) પ્રત પણ પ્રકૃત સંગ્રહની છે; તેનો ક્રમાંક ૮૪૮૮ છે. તેમાં કહ્યા મુજબ તેના રચયિતા સોમપ્રભ ગણિ છે.

પુંડરીકશિખરીસ્તોત્રકાર તેમ જ કેટલાક અન્ય પરિપાટિકારોની જે અહીં રચયિતા તીર્થવર્ણન માટે નીચેથી ઉપર જતા, મરુદેવીની ટૂંકથી પ્રારંભાતા, પ્રણાલિકાગત યાત્રામાર્ગને અનુસરવાને બદલે ઊલટો ક્રમ અપનાવે છે, અને પોતાનું કથન તીર્થનાયક શ્રીયુગાદિદેવના ભવનથી શરૂ કરે છે. આ પરિપાટિ સૌ કોઈને ગાવા માટે રચી હોવાનો આશય 'નમીસુ (નમિશું)' 'લેઈસુ (લેશું)' ઇત્યાદિ પ્રયોગોથી સૂચિત થાય છે.

શત્રુંજય ચડ્યા પછી (૧) કવિ-યાત્રી સૌ પ્રથમ 'રિસહેસર'(ઋષભદેવ)ના 'સી(સિ)લમઉ'(શિલામય) બિંબનું સ્નાન-વિલેપન-પૂજન-સ્તવન કરી, આદિ જિનેશ્વરને જોયાથી હૈયે હરખ માતો નથી ને લોચનમાંથી અમીરસ ઝરી પાપમળ જતો રહેતો હોવાનું કહે છે (૨-૩), કવિ તે પછી ઉમેરે છે કે જિનવર આગળ નાચીશું, (જિનવરના) ગુણ ગાઈશું, કુગતિનું દ્વાર ફેંધીશું, ને સ્વજીવનને સફળ કરીશું (૪). આદિજિનની પાસે રહેલ કોટાકોટિ મુનિઓ સાથે સિદ્ધગતિ પામેલ 'ગણધર પુંડરીક'ની મૂર્તિની 'જોડલી'ને નમીને ભવ પાર ઊતરવાની આશા વ્યક્ત કરે છે (૫). મંડપમાં બેસાડેલ 'રિસહજિણંદ' (ઋષભ જિનેન્દ્ર)ને જુહારી, (ચક્રીશ્વર) ભરત પ્રસ્થાપિત 'યુગાદિદેવ'ને જોઈને ભવદુઃખ પાર પડે છે તેમ કહી (૬), આગળ કહેતા ત્યાં રહેલા — સિદ્ધ રમણી (મુક્તિ)દેવાવાળા — 'ઊભા' (ખડ્ગાસન) અને 'બઈઠા' (પદ્માસન મુદ્રામાં) સ્થિત સૌ જિનવર-બિંબોને નમે છે (૭). તે પછી દક્ષિણ બાજુની દેરીમાં 'ચોવીસ જિન બિંબ,' 'સાચોરીવીર' (૮), ત્રણ ભૂમિના આલયમાં સ્થિત 'કોડાકોડિ જિણવર' (કોટાકોટિ જિન), તે પછી આવાગમન (ભવભ્રમણ) નિવારનાર 'પાંચ પાંડવ' (૯), તેની પાછળ રહેલ જગતનું પહેલું તીર્થ 'અષ્ટાપદ' અને [તેમાં રહેલ] ચોવીસ જિનને વંદના દે છે. (૧૦) ત્યાર બાદ 'રાયણ' હેઠળ રહેલ

આદિ જિનના 'પાય' (પગલાં) અને દૂધ વર્ષાવતી રાયણના દૂધમાં કાયા ઝબોળી (૧૧), આગળ વધતાં ડાબી બાજુ રહેલ લેપમયી 'જિન' અને 'જિન પગલાં' (૧૨), તે પછી 'સમલિયા વિહાર' (ભૃગુપુરાવતાર)માં વીસમા જિન 'મુનિસુવ્રત'ને નમી ત્યાં રહેલ સર્વ જિનબિંબોને પરિપાટિકાર વંદના દે છે (૧૩), ત્યાંથી 'સીહદુવાર' (સિંહદ્વાર, બલાણક) પાસે આવી જિનને (યુગાદિદેવ)ને ફરીથી પગેલગણ કરી (૧૪), હવે 'ખરતરવસહી'માં આવે છે. પરિપાટિકાર એને દેવીએ નિર્માણ કરી હોય તેવી સુસાર-ચારુ (રચના) કહે છે (૧૫). વિશેષમાં કહે છે કે એને દેખતાં જનમન મોહી જાય અને અનિમેષ નેત્રે જાણે જોઈ જ રહીએ; (તેમાં) થોડામાં (ઘણાં) તીરથ એમાં અવતર્યા છે, સમાવ્યાં છે (૧૬). આ નવનિર્મિત નિવેશના ગર્ભગૃહમાં આદિ જિનને કવિ-યાત્રી નમે છે. તે પછી (શિષ્ય) પરિવાર સાથે બેઠેલી જિનરત્નસૂરિ^૨ (ની મૂર્તિ) મંડપમાં છે તેવો ઉલ્લેખ કરે છે (૧૭), તે પછી ત્યાં ત્રેવીસમા જિન 'સ્તંભનપુરાવતાર' (શ્રીપાર્શ્વ), 'કલ્યાણત્રય' 'સમેત નેમિજિન' (૧૮), 'બહોતર દેવકુલી'માં જિનવર-દેવનાં બિંબ, 'અષ્ટાપદ' અને 'સમ્મેતશિખર તીર્થ'^૩ (૧૯), મઠદ્વારે ઓરડીમાં (વાસ્તવમાં ગોખલામાં) 'ગુરુમૂર્તિ,' ને મંડપમાં 'ગૌતમ ગણધર'ને નમે છે (૨૦), (ખરતરવસહિની બહાર આવ્યા બાદ એટલામાં) વિમલગિરિ પર (તેજપાળ મંત્રીએ) અવતારેલ રમ્ય 'નંદીશ્વર ચૈત્ય'ને વાંદી, કર્મ તૂટવાની વાત કવિ કહે છે (૨૧), તે પછી (મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ કારિત) 'ઇન્દ્રમંડપ' ભણી પરિપાટિકાર વળે છે (૨૨), (તે પછી પાસે રહેલ) શ્યામલવર્ણ અને સલૂણ તનવાળા 'નેમિનાથ'ના 'ગિરનારાવતાર' મંદિરમાં જઈ, ત્યાં 'સંબપૂજન' (સાંબ અને પ્રધુમ્ન)ને પૂજે છે (૨૩). પોળ (વાઘણપોળ) પાસે ડાબી બાજુ 'સ્તંભનનિવેશ' (સ્તંભનપુરાવતાર પાર્શ્વ)ને નમસ્કારી, આગળ (અનુપમા સરોવરને કાઠે રહેલ) 'નમિ-વિનમિ સેવિત ઋષભ જિન'વાળા 'સ્વર્ગારોહણ(ચૈત્ય)'માં થઈ (૨૪), દક્ષિણ શ્રૃંગે રહેલ 'મોહલાવસતિ'માં ચોવીસ જિનને નમે છે; તે પછી 'ટોટરા વિહાર'માં પ્રથમ જિન'ને પ્રણામવા જઈ (૨૫), ત્યાંથી 'છીપાવસહિ'માં 'ઋષભજિન', 'અભિનવ આદિજિન', અને 'કપર્દીયક્ષ'ના ભવનમાં, એમ બધે જિનબિંબોને નમે છે (૨૬). તે પછી સોળમા 'શાંતિ જિન'ને પ્રણામી, જગત્સ્વામિની ગજરૂઢા 'મરુદેવી'ની પૂજા કરી (૨૭), (નીચે ઊતરતાં તળેટી સમીપ) પાજના મુખ પાસે રહેલ 'નેમિ જિનેશ્વર', લલિતા સરોવરે 'વીરજિન,' અને પાલિતાણામાં 'પાર્શ્વ જિન'ને નમવાની વાત કરે છે (૨૮)^૪. આ પછી પરિપાટિકાર યાત્રાફલ વિષે સમાપ્તિ-યોગ્ય ઉદ્દગારો કાઢી વક્તવ્ય પૂરું કરે છે (૨૯).

અન્ય પરિપાટિઓમાં જેની કેટલીક વાર નોંધ લેતા જોવાય છે તે 'અદબદ્ધ(અદ્ભુત આદિનાથ)'ની મૂર્તિ, તેમજ આદીશ્વર મૂળ ટૂંક સ્થિત 'વીસ વિહરમાન'ના મંદિરનો આમાં ઉલ્લેખ નથી; પણ એકંદરે તેમાં રહેલી કેટલીક નાની નાની વિગતો તીર્થમાં રહેલ પ્રાચીન મંદિરોના સ્થાનકમાદિ નિર્ણય કરવામાં મદદરૂપ નીવડે છે.

કૃતિની ભાષા પર અપભ્રંશનો સ્પર્શ છે. રચયિતા સોમપ્રભગણિ કોણ હતા તેનો પત્તો લાગ્યો નથી. બારમી-તેરમી શતાબ્દીમાં બૃહદ્, નાગેન્દ્ર, પૌર્ણમિક, અને તપાગચ્છના મળી ચારેક સોમપ્રભ નામધારી મુનિઓ-સૂરિઓ થઈ ગયા છે : પણ સાંપ્રત કૃતિના કર્તા એ તમામથી ભિન્ન એવા કોઈ ચૌદમી સદીના અંતભાગના કે પંદરમી સદીના પ્રારંભના ગણિવર જણાય છે. ચૌદમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં બંધાયેલાં મંદિરોનો આમાં ઉલ્લેખ હોઈ રચના તે પછીની હોવાનું સુનિશ્ચિત છે.

ટિપ્પણો :-

૧. પ્રસ્તુત ફરમાન વિશે લા૦ દ૦ ભા૦ સં૦ વિ૦ ની પૃથક ક્રમાંક ૧૪૯૩૯ (નગરશેઠ : ૬૩૩)માં પૃ૦ ૨૮૩ પર નીચેની નોંધ જોવા મળે છે:-

શ્રીસોમસુન્દરસૂરિસોપદેશાદ વિક્રમાર્કતઃ અષ્ટાશ્વ
વેદ સિતાંશું (૧૪૭૭) પ્રમિતેવત્સરે ગતે ॥૪૦॥
ગુણરાજો બહુસંઘમાકાર્યશુભવાસરે શત્રુંજયે જિનાત્રંતુ
ઉત્સુકોજનિ ભાવતઃ ॥૪૧॥
અહમદસુરત્રાણાત્ સંપ્રાપ્ય ફરમાણકં ગુણરાજો વ્યથાત્
દેવાલયં રથસ્થ મુચ્ચકૈઃ ॥૪૨॥

૨. ખરતરગચ્છીય જિનરત્નસૂરિ તેરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થયા છે.

૩. કદાચ આ બંનેના તીર્થાવતાર-પદ્ધતિ વિવક્ષિત હશે.

૪. આ સૌ પ્રસંગે વિશેષ ચર્ચા, પ્રથમ લેખક દ્વારા તૈયાર થઈ રહેલ શત્રુંજયગિરિનાં જિનમંદિરો (The Sacred Hills of Śatruñjayagiri) ગ્રંથમાં કરવામાં આવી રહી છે, જે સન્ ૧૯૯૮ના પહેલાં પ્રકટ થઈ જવાનો સંભવ છે.

શ્રી સેતુજ ચેત્તપ્રવાડિ

(દુહા છંદ)

સામિય રિસહ પસાઉ કરિ જિમ સેતુજિ ચડેવિ
ચેત્તપ્રવાડિહિ સવિ નમઉ તીરથ ભાઉ ધરેવિ. ૧

પહિલઉ સામિઉ સીલમઉ રિસહેસરુ પણમેસુ
નહવણુ વિલેવણુ પૂજ કરિ કર દુઈ નેડી થુણેસુ. ૨

દીઠઈ આદિજિગેસરહિં હિયડઈ હરિસુ ન માઈ
લોચણ અમિયહરસુ ઝરઈ ભવ સય કલિમલુ નઈ. ૩

જિણવર આગલિ રંગ ભરિ નાચિસુ ગુણ ગાએસુ
રૂધિસુ કુગઈદુવાર સવિ નિય જીવિય ફલુ લેસુ. ૪

જામલિ બઈઠઉ આદિ જિણ પુંડરીકુ ગાગધારુ
સીધઉ કોડાકોડિ સઉ લેસુ નમિ ભવ પારો(રુ). ૫

મંડપિ બઈઠઉ લેપમઉ રિસહ જિગંદુ જુહારે
ભરહિ જુગાદિહિ થાપિયઉ નઈસુ ભવદુહ પારે. ૬

અન્નવિ ગરુયા લહુય તહિં જિણવર બિંબ અપાર
ઊભા બઈઠા સવિ નમઉ સિદ્ધરમણિ દાતાર. ૭

દેવહરી દાહિણ ગમઈ ચઉવીસ વિ જિગબિંબ
સાચઉરઉ તહિં વીરજિગું પૂજિસુ મેલિલિ વિલંબ. ૮

તિહુ ભૂમિહિ જિણવર નમઉ કોડાકોડિ મજઝારિ
સીધા પંડવ પંચ નમી આવાગમણુ નિવારી. ૯

અઝાપદુ તહિં (૫)ઠઈ અછઈ જગિહિં જુ પહિલઉ તીંત્યુ
ચઉવીસ વિ જિગ નમવિ કરિ જંમુ કરઉ સુકયત્યુ. ૧૦

રાઈગિ લેહલિ આદિ જિગ પણમિસુ ગરુયા પાય
રાઈગિ દૂધિહિ વરિસિ કરિ પાવુ પખાલઉ કાય. ૧૧

આવિઉ ઉલિહિં લેપમપિ ડાવિઅ બાહ જિગંદુ
અણુપરિવાડિહિં જિણ નમઉ આગલિ પય અરવિંદ. ૧૨

જિગુ મુગિસુવઉ વીસમઉ નમિ સમલિયાવિહારે
જે કેઈ તીહાં અછઈ તે સવિ બિંબ જુહારે. ૧૩

સીહદુવારિહિં આવત હં પુણિ પણમઉ જિણ પાય
ચેત્તપ્રવાડિહિં કારણિહિં માગઉ અ(પ)ણમઈ તાય. ૧૪

દાહિણ પાસઈ આવતહં ખરતરવસહી તુંગ
જાણે દેવિહિ નિમ્મવિય સારુયાર અઈ ચંગ. ૧૫

દેખિઉ જણમણુ મોહિયએ લોયણ અણમિસ થાઈ
 તીરથ થોડામાંહિ સવિ અવયારિય જહિં ઠાઈ. ૧૬
 નવઉ નવેસિઉ આદિજિગુ નમઉ ગભારા માંહિ
 સપરિવારુ જિગરતનસૂરિ બઈઠઉ મંડપમાંહિ. ૧૭
 પૂજઉ જિગુ તેવીસમઉ સિરિ યંભાગાવયારુ
 કલ્યાણત્તઈ નેમિજિગુ સિરિ ગસારવયારુ. ૧૮
 દેવકુલી બાહત્તરિહિં વાંદઉ જિગવરદેવ
 અઠાવય-સમ્મેય-મુહ કરઉ સુતીરથ સેવ. ૧૯
 મઢહ દુવારી જ ઉરડિય ગુરુ વંદઉ તહિ ઠાઈ
 ગોયમ મંડપિ જઈ કરિ ગાણહર નમીયહં પાઈ. ૨૦
 નંદીસરવરિ આઠમઈ દીવિ જિ થેઈય રમ્મ
 તે અવયારિય વિમલગિરિ વાંદિઉ તોડિસુ કમ્મ. ૨૧
 નિય સુયરિય બલિ જહિ હુયએ માણુસુ ઈણિ ભવિ ઈદુ
 ઈદમંડપિ તેણિ જઈ કરિ પૂજિસુ જિગવર વિદુ. ૨૨
 સામલવન્નુ સલૂણ તણુ સામિઉ નેમિકુમારુ
 પૂજઉ સંબપજૂન સઉ દીઠ ઉ કિ(ગિ)રિ ગિરનારો(રુ). ૨૩
 પોલિ કન્હઈ વામઉ ગમઈ સિરિ યંભાગાનિવેસુ
 સરગારોહણિ નમિ-વિનમિ સેવિઉ રિસહજિગેસુ. ૨૪
 જિણવર થઉવીસવિ નમઉ મોહહાવસહી મજઝારિ
 પણમીજઈ સિરિ પઢમ જિગુ તઉ ટોટરા વિહારે. ૨૫
 છિપગવસહી વીરરિસહજિગુ અહિણવુ આઈ જિગેસુ
 કવડિજકખ સુરવરભવણિ સવિ જિણબિંબ નમેસુ. ૨૬
 તુંગ ભવણિ સોલસમઉ સિરિ સંતિનાહુ પણમેવિ
 મરુદેવી ગયવરિ ચડિય જગસામિણિ પૂએવિ. ૨૭
 નેમિજિગેસરુ પાજમુહિ લલિતાસરિ જિણુવીરુ
 પાલિતાગઈ પાસ-જિગુ નમિવિ લહિસુ ભવતીરુ. ૨૮
 એહ જિ ચેત્તપ્રવાડિ નર પઢઈ ગુણઈ નિસુણંતિ
 સિરિ સત્તુંજય જતફલુ તે નિશ્ચઈ પાવંતિ. ૨૯
 ઇતિ ચેત્તપ્રવાડિ : સમાપ્ત : (A)
 ઇતિ શ્રી શત્રુંજય તીર્થ ચેત્ર પ્રવાડિ સમાપ્તા ॥
 કત(તિ)રિયં વાઁ સોમપ્રભગણિના ॥શુભં ભવતુ। (B)

કવિ દેપાલ કૃત શત્રુંજયગિરિસ્થ “ખરતરવસહી” ગીત

સં. મધુસૂદન ઢાંકી

બાર કડીમાં બાંધેલ આ ગીત લાઠ દા. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના મુનિ પુણ્યવિજયજી સંગ્રહની પ્રત ક્રમાંક ૮૨૮૫ પરથી ૨૧ વર્ષ પહેલાં ઉતારી લીધેલું. ગીતનો વિષય છે શત્રુંજયગિરિ સ્થિત ‘ખરતરવસહી’ની ગેયાત્મક વર્ણના. શત્રુંજય તીર્થ પરની ઘણી ચૈત્યપરિપાટીઓ ઉપલબ્ધ છે; પણ તેમાં ગિરિસ્થિત કોઈ એક જ મંદિરને વર્ણવિષય બનાવનાર તો આ એક જ કૃતિ મળી છે. આ રચના ગિરનાર પરની ખરતરવસહી સંબંધમાં કર્ણસિંહે રચેલ ગીતનું સ્મરણ કરાવી બચ છે^૧.

પ્રતની લિપિ ૧૬મા શતકની છે અને ગીતની ભાષા ૧૫મા શતકના ઉત્તરાર્ધ બાદની તો જણાતી નથી. (ભાષામાં કર્તાના પ્રદેશની ‘બોલી’નો પ્રભાવ વરતાય છે.) અંતિમ કડીમાં કર્તાએ પોતાનું નામ ‘દેપાલ’ હોવાનું પ્રકટ કર્યું છે^૨. પ્રત્યેક કડીમાં ત્રીજા ચોથા ચરણનું પુનરાવર્તન થાય છે.

ગીતના પ્રારંભમાં કવિ વિમલગિરિ પર પોળ(વાઘણપોળ)માં પ્રવેશતાં જ આવતી આદીશ્વરની ખરતરવસહીનો ઉલ્લેખ કરે છે (૧). તેમાં અંદર રહેલાં બે અન્ય મંદિરો — નેમિ તથા પાર્શ્વભુવન — તથા સમ્મેતશિખર, અષ્ટાપદ, નેમિજિનના કલ્યાણત્રય, ચોરી, તથા પંચમેરુની રચનાનો ઉલ્લેખ કરે છે (૨-૩). મંદિરના મંડપોમાં સ્તંભે સ્તંભે શોભતી પૂતળીઓ, અને (ગોખલાદિમાં)અનેક જિનબિંબો, તેમજ છતોમાં પંચાગવીર તથા નાગબંધના ભાવોનો ઉલ્લેખ કરી, (શિલ્પીએ) રચનામાં “થોડામાં અતિઘણું” રચી દીધાની વાત કહી છે (૪-૮). આ પછી પ્રશંસાત્મક ઉદ્ગારો કાઢી, અંદર રહેલ જિનરત્નસૂરિની ગુરુપ્રતિમાનો ઉલ્લેખ કરી, પોતાનું રચયિતા રૂપેણ નામ આપી, કૃતિનું સમાપન કરે છે. (૯-૧૨). શત્રુંજય પરના વિશાળ દેવાલયસમૂહમાં આજે ‘ખરતરવસહી’ની રચના તે કઈ, તેની પિછાન કરવા માટે જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેમાં આ ગીતની વિગતો બહુ જ ઉપયુક્ત થાય છે: (એનો ઉપયોગ એક અન્ય લેખ “શત્રુંજય પરની ખરતરવસહી” માં મેં કર્યો છે. એ નિર્ણયના ત્રીજા અંકમાં પ્રગટ થશે.)

ગીતમાં કાવ્યતત્ત્વ છે અને સાહજિક ગેયતા પણ સમાહિત છે. કર્તા ખરતરગચ્છીય, અને નિઃશંક ૧૫મી સદીના, કદાચ રાજસ્થાનના, શ્રાવક હોવાનો સંભવ છે.

ટિપ્પણ :-

૧. સં. મધુસૂદન ઢાંકી, “કર્ણસિંહ કૃત ગિરનારસ્થ ખરતરવસહી ગીત,” *Aspects of Jainology* Vol. II (Pt. Bechardas Doshi commemoration volume). Eds. M. A. Dhaky and Sagarmal Jain, Varanasi 1987, ગુજરાતી વિભાગ, પૃ. ૧૭૫-૧૭૮.
૨. કવિ દેપાળની કેટલીક અન્ય કૃતિઓ પણ ઉપલબ્ધ છે. એ વિષય પર ચર્ચા મુનિશ્રી ધુરંધરવિજય દ્વારા તાજેતરમાં સંપાદિત થયેલ કૃતિમાં કવિ દેપાળની સત્તરેક જેટલી કૃતિઓની નોંધ છે. (જુઓ ભીમશાહરાસ,અમદાવાદ ૧૯૯૫, પ્રધુન્નવિજય લિખિત “આમુખ” જેનો આધાર મોહનલાલ દલિચંદ દેસાઈ કૃત જૈન ગૂર્જરકવિએ પ્રથમ ભાગ હોવાનું ત્યાં નોંધ્યું છે.) આ સિવાય હરિવલ્લભ ભાયાણી અને અગરચંદ નહાટા સંપાદિત પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય સંચય, L.D.S.40, અમદાવાદ ૧૯૭૫, અંતર્ગત પણ દેપાળની ત્રણેક અન્ય કૃતિઓ નોંધાયેલી છે. દેપાલ કવિ ઈસ્વીસન્ના ૧૫મા શતકમાં થઈ ગયા છે.

કવિ દેપાલકૃત શત્રુંજયગિરિસ્થ “ખરતરવસહી” ગીત

આદિ જિણસર વરભૂયણિ પોલિ
પ્રવેસ પ્રથમ પ્રણમિ જઈએ
ખરતરવસહીય વિમલગિરે
જિમજિમ નેઈજઈ તિમતિમ સૂયડી
નયણિ અમીયરસિ ઝીલણૂએ ૧

નેમિ પાસ જિણ બિહુ ભૂયણિ
સમેત સિખર અષ્ટાપદ દીસઈ..... ખરતર. ૨

ત્રિણિ કલ્યાણિક નેમિજિણ
આરઈ ચઉરીઅ પંચમેરુ પરબત.....ખરતર. ૩

થંભિ થંભિ તિહાં પૂતલીય
હસંત રમંત ખેલંતી દીસઈ.....ખરતર. ૪

આગલિ તિલિક પછેવડઉએ
કય કપૂર કિરય કિ મુણિમઈ.....ખરતર. ૫

બિંબહ પાર ન પામિઈએ
ઠામિઠામિ ગુરુગણહ મણહર.....ખરતર. ૬

ભૂખ અનઈ ત્રિસ વીસરઈએ
પંચાગવીર નાગબંધ નિહાલતાંખરતર. ૭

થોડિલામાહિ જિ અતિ ઘણઉએ
કરણવાર ત્રિહુ ભુ[વિ]ણહ કેરી.....ખરતર. ૮

બલિ કીજઈ કમઠાઈયાએ
બલિ કીજૂં સમુદાય સદા ફલ.....ખરતર. ૯

મન વિહસઈ તન ઉલ્લસંઈએ
જીભડલી પુણ કહીય ન જાણઈ.....ખરતર. ૧૦

દૂંજણ દારણ દુરિતહર
ભિતરિ ગાજઈ શ્રી જિનરત્નસૂરિ ગુરુ.ખરતર. ૧૧

દેપાલ ભણઈ ધન તે નરનારિ
જિહિં દીઠી તે પુણ દેખિસિઈએખરતર. ૧૨

લખપતિ કૃત “સેતુજ ચેત્તપ્રવાડિ”

સં. મધુસૂદન ઢાંકી

શત્રુંજયતીર્થ સંબંધી અઘાવધિ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીની મળી સાતેક જેટલી ચૈત્યપરિપાટિઓ પ્રકાશિત થઈ છે'. (તેમાં બૃહદ્ તીર્થમાલાઓ, કે જેમાં સાથે સાથે શત્રુંજયેતરતીર્થોનો પણ સમાવેશ છે, તેને અહીં ગણવામાં આવી નથી.) સંઘ-સહયાત્રા કે એકાકી યાત્રા કરનાર ધ્રાવક-કવિઓ અને મુનિ-મહાત્માઓ દ્વારા ખાસ શત્રુંજયનાં જ દેવમંદિરોને વંદના દેતી ચૈત્યપરિપાટિઓમાં સાંપ્રત સેતુજચેત્તપ્રવાડિ (શત્રુંજય ચૈત્યપરિપાટિ)થી એકનો વધારો થાય છે.

આ ચૈત્યપરિપાટિ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી સંગ્રહમાંની પ્રતિ ક્રમાંક ૮૨૮૫ ઉપરથી ઉતારવામાં આવી છે. પ્રતિલિપિ (સ્વ.) પં. બાબુલાલ સવચંદ શાહે સંપાદનાર્થ તૈયાર કરી આપેલી, જેનો અહીં સાનન્દ સાભાર ઉલ્લેખ કરું છું.

પરિપાટિકારે અંતભાગે પોતાનું નામ ‘લખપતિ’ આપ્યું છે. ઉપલબ્ધ સાધનો દ્વારા હાલ તો આ કવિ વિશે માહિતી લભ્ય નથી બની. પ્રવાડિની ભાષા સોળમા શતકની હોવાનો મારા (ભૂતપૂર્વ) સહકાર્યકર મિત્ર દા.રમણીકલાલ શાહનો અભિપ્રાય છે, જેને અન્ય લિપિ-તજ્જ મિત્રો થકી પણ સમર્થન મળ્યું છે.

પરિપાટિની શરૂઆતમાં કવિ લખપતિ ‘સેતુજસામી’—યુગાદિપ્રભુ—નું આહવાન કરી, (યાત્રાર્થે) શત્રુંજયને પંથે પ્રયાણમાન થાય છે : (૧-૨). તેમાં સૌ પ્રથમ પાલિતાણામાં અને ત્યાં પરિસરમાં રહેલ ત્રણ પ્રસિદ્ધ મધ્યકાલીન જિનમંદિરો—પાર્શ્વજિનેશ્વર, લલિતા સરોવરને તીરે રહેલ ‘વીરપ્રભુ,’ અને (તળેટીથી ઉપરના ભાગે સ્થિર) ભગવન્નેમી—નાં દર્શન કરી, પાજ ચડીને મરુદેવીની ટૂંકે પહોંચે છે. ત્યાં માતા ‘મરુદેવી’, ‘કપડજખ’ (કપર્દીદક્ષ), ને જિન ‘સંતિ’(શાંતિનાથ)ને વાંધા (૨-૩) પછી ‘અણપમ સરોવર’ (અનુપમા સરોવર) તરફ જાય છે. ત્યાં (મંત્રી તેજપાલ નિર્મિત) ‘સરગારોહણ’ (મંત્રી વસ્તુપાલના સ્મરણમાં બંધાયેલ ‘સ્વર્ગારોહણ-પ્રાસાદ’)માં ‘આદિ પ્રભુ’ પ્રમુખ ચાર બિંબનાં દર્શન કરી (સીધા જ આદીશ્વરના) ‘સીહદુવાર’(સિંહદ્વારે) પહોંચે છે : (૪) ત્યાં આગળ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ સ્થાપિત ‘તિલખૂં-તોરણ’(તિલક તોરણ) નિહાળ્યાનો આનંદોદ્ગાર કાઢી, આદિદેવના રંગમંડપમાં પહોંચે છે : (૫-૬). તે ટાંકણે ‘બાહડમંત્રી’(મંત્રીરાજ વાગ્ભટ) દ્વારા થયેલ ઉદ્ધારનો આછો શો નિર્દેશ કરી, મંત્રી બંધુ ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલ’ના ગુણ સ્મરી, દેવાધિદેવ આદીશ્વરસ્વામીની ‘લેપમયી’ મૂર્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે, ને સ્તવનાત્મક પ્રશંસા કરે છે : (૬-૭) તે પછી ‘ગણહર(ગણધર) પુણ્ડરીક’ને પ્રણામી, ‘કોટાકોટી જિન’ની શૈલમય મૂર્તિઓને નમી, ‘પાંચપાંડવ,’ ‘ચૈત્યવૃક્ષ રાયણ,’ અને ‘યુગાદિ’નાં ‘ચરણયુગલ’ને કર જોડ્યા પછી ‘અષ્ટાપદ’, લેપમયી બાવીસ જિનમૂર્તિઓ, તદ્દતિરિકત વસ્તુપાલના કરાવેલ ‘મુનિસુવ્રત’ અને ‘સાયઉર-વર્ધમાન’ (સાયોરીવીર કિંવા સત્યપુર મહાવીર)ને નમસ્કાર કરે છે : (૧૦-૧૧).

(આદિનાથનું પ્રાંગણ છોડી પાછા વળતાં થોડું નીચે આવ્યા બાદ) ‘ખરતરવસહી’માં યાત્રિક પ્રવેશે છે. તેના આયોજનના લાઘવ-કૌશલ વિષે થોડીક પ્રશંસા કરી, થોડામાં ઘણું સમાવી દીધું છે કહી, તેટલામાં રહેલ (તેજપાલ કારિત) ‘નંદીયસર’(નંદીશ્વર પ્રાસાદ), ‘થંભણપુર-અવતાર’(સ્તમ્ભનપુરાવતાર પાર્શ્વ) અને ‘ગિરનાર’ (રૈવતાવતાર નેમિ)ના પ્રતીક-તીર્થરૂપ મંદિરમાં દર્શન જાય છે. રૈવતાવતારના મંદિરમાં નેમિનાથ અને તદ્દુપરાંત અમ્બા, શામ્બ અને પ્રદ્યુમ્નનાં અવતારતીર્થોનો ઉલ્લેખ કરે છે : (૧૨-૧૩), અને તે પછી સમાપ્તિ-યોગ્ય વચન

કહી, પોતાનું કર્તૃત્વસૂચક ‘લખપતિ’ નામ જણાવી વાત પૂરી કરે છે : (૧૪-૧૫)

આ યુગની કૃતિઓમાં સામાન્યતઃ હોય છે તેવું કાવ્યતત્ત્વ ધરાવતી, આ પંદર જ કડીમાં પૂરી થતી પરિપાટિમાં એવી કોઈ નવી વાત નથી જે ચૌદમા-પંદરમા શતકના તીર્થ-યાત્રીઓએ ન કહી હોય. ઊલટું કેટલીક વિગતો, જેમકે ખરતરવસહીનું વિગતે વર્ણન નથી, તેમ જ કેટલાંક દેવભવનો, જેવાં કે મરુદેવીની ટૂક પરના છીપાવસહી, મોલ્હાવસહી, અને આદીશ્વર ટૂકમાં આદિનાથનાં મૂલ્ય ચૈત્યની સન્નિધિમાં રહેલ વીસ વિહરમાન મંદિરનો આમાં ઉલ્લેખ નથી. સાંપ્રત પરિપાટિની રચના સત્તરમા સૈકાથી પૂર્વે થઈ હોવા વિષે ભાષા ઉપરાંત અંદર સત્તરમા સૈકાની બે ખ્યાતનામ વાસ્તુ-રચનાઓ—મરુદેવીની ટૂક પરનો ‘સવાસોમા’નો ‘ચૌમુખ પ્રાસાદ’ (સં. ૧૬૭૫ / ઈ. સં. ૧૬૧૯) અને વિમળવશી ટૂકનો મનીતમલ્લ જયમલ્લજીના ચાર રંગમંડપવાળા મોટા ચતુર્મુખ મંદિર (સં. ૧૬૮૨ / ઈ. સં. ૧૬૨૬) — જેના વિષે અન્યથા સત્તરમા સૈકાના યાત્રિકો અચૂક રીતે કહે છે જ, તેનો ઉલ્લેખ નથી, તે કારણસર વિશેષ પ્રમાણ મળી રહે છે. સોળમા શતકના અંતની અને સત્તરમા સૈકાની પ્રારંભની પરિપાટિઓમાં વિગતો ક્રમશઃ ઓછી થતી જાય છે, તે પરિસ્થિતિની આ અગ્રચારી કૃતિ ગણી શકાય.

ટિપ્પણો :-

- ૧) આની વિગતવાર ચર્ચા મૂળપાઠ સહિત હું મારા *The Sacred Hills of Satruñjayagiri* નામક પુસ્તકમાં કરનાર હોઈ, અહીં વિગતમાં ઊતરવું અનાવશ્ય છે.
- ૨) અન્ય સૌ પરિપાટિકારો સ્વર્ગારોહણપ્રાસાદમાં નભિવિનમિ અને નાભેય એમ મળી કુલ ત્રણ જ ભિંબની વાત કરે છે.

‘લખપતિ’ કૃત “સેતુજ ચેત્ર પ્રવાડિ”

(દેશી ઢાળ)

કાંડીય જગગુરુ જ(જુ)ગતિઠે જુહારિસુ,
મનશુદ્ધિ સેતુજ સામી;
તલીઠે ભવદુહ પાતગ છૂટિસુ,
ધ્યાન ધરિસુ પ્રભુ [સીસ] નામી:
બહિનડી અમ્હિ ગુણ ગાઉ. ૧

આદિ જિગેસર ઓલગ લાઉ,
સેતુજ વાટડી જાઉં; બહિનડી અમ્હિ ગુણ ગાઉ. અંચલી.

પાલીતાગૃથ પાસ જિગેસર,
પય પહિલઉ પણમેસુ;
લલતસરોવર લહિરડી તીરઠે
વીરિસિઉ નેમિ નમેસુ, બહિનડી. ૨

પાજઠ ચડીનઠ માડી મરુદેવિ,
વંદિસુ મન ધરી ખંતિ;
કોડિઠે કવડજખ મુખ જોઈસુ,
સંતિકરણ જિયઉ સંતિ. બહિનડી. ૩

આગપમ-સ[ર]વર પાસિ પ્રવેસિઈ,
આદિ પ્રમુખ જિગા ચ્યારિ;
સરગારોહાગ રંગ કરી નઈ,
પઈસિસુ સીહદુવારિ. બહિનડી. ૪

તિલખૂં-તોરાગ નયણે પેખી,
આણંદ ભયઉ અપાર;
મનવંછિત ફલ સામીય પૂરઈ,
સેતુજ-ગિરિ-અવતાર. બહિનડી. ૫

રંગમંડપિ રંગિ મોરું મન મોહિઉ,
બાહડ મંત્રિ ઉદાર;
વસ્તિગિ તેજપાલ ગુણગણયડિ,
કોઈ ન પામઈ પાર. બહિનડી. ૬

સૂર-ઉદય (ખિજ)સઉ એહ વિમલાચલ,
સેવઈ સ(સુ)રનર સાથ;
હૃદયકમલિ વિકસઈ તિણિ દીઠઈ,
નયણિ નિહાલિસુ નાથ. બહિનડી. ૭

લોચન લેખમઈ સામીય દીઠઉ,
 ધન્ન દિવસ ભયઉ આજ;
 આસણિ જગ વિરુ થાપી,
 સમસ્સયા સવિકાજ. બહિનડી. ૮

સિવસુખ કારણ નરય નિવારણ,
 ત્રિભુવન-તારણ દેઉ;
 કુંકુમકૂલિ કપૂરિહિ પૂજિસુ,
 સફલ કરિસ કર બેઉ. બહિનડી. ૯

પુંડરીક ગાગાહર પય પણમી,
 સીલમય કોડકોડિ;
 પંચઈ પંડવ રાયણિ પ્રણમિસુ,
 ચરણ-યુગ કર જોડિ. બહિનડી. ૧૦

અષ્ટાપદિ જિન મોહમયંમ,-
 કર લેખમઈ જિગ બાવીસ;
 મુનિસુવ્રત-વર્ધમાન-સાયઉર,
 જગિ પૂરવઈ જગીસ. બહિનડી. ૧૧

ખરતરવસહીય દષ્ટિ દીઠી,
 પાપ પખાલિય દેહ;
 થોડામાહિ સવેવધિ થાપી,
 વાત ઘણી છઈ એહ. બહિનડી. ૧૨

નંદીયસર વરિ નિરપમ નિરખિસુ,
 શુંભાગપુર અવતાર;
 નેમિ અંબાઈ સામિ પજૂનિ,
 ફલ પામિઉ ગિરનાર. બહિનડી. ૧૩

નવ નવદેઉલ બિંબ અસંખ્યા,
 ગુણણા નહી મઝ પાડિ;
 દષ્ટિ અદષ્ટિ સવે જિણ વંદઉ,
 કીધી ય ચેત્ર-પ્રવાડિ. બહિનડી. ૧૪

ધન નરનારિ નિપુણ નિશ્ચઈ જે,
 નિત [નિત] નમઈ યુગાદિ;
 લખપતિ ભણઈ તમ્હિ ભાવના ભાવઉ
 પુણ્ય અનંતઉ નાદિ. બહિનડી. ૧૫

મહોપાધ્યાય શ્રીભાનુચન્દ્રગણિ વિરચિત આલોચનાગર્ભિત શ્રીનાભેયજિનવિજ્ઞપ્તિરૂપ સ્તવન

પ્રધુમ્નવિજય ગણિ

કર્તા અને કૃતિનો પરિચય

શ્રી શ્વેતામ્બર શ્રમણ પરંપરાની પ્રશસ્ય પરિપાટીમાં તપગચ્છાધિપતિ જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિજી મહારાજના સમયનું પ્રકરણ સ્વર્ણાક્ષરે અંકિત થયું છે. તેનાં અનેક પ્રકાશમાન પૃષ્ઠોમાં જે બહુ ચળકતાં યાદગાર નામો છે, તેમાં ઉપાધ્યાય ભાનુચન્દ્ર તથા સિદ્ધિચન્દ્રનાં નામ નોંધપાત્ર છે. આ બે વ્યક્તિઓ સંસાર પક્ષે સગાભાઈ અને સાધુપણમાં ગુરુ-શિષ્ય છે; પણ તેઓનો પરસ્પરનો વ્યવહાર જોતાં તે બે વ્યક્તિને આંપણે એક નામે ઓળખી શકીએ તેટલી હદે તેઓ અભેદપણે જીવ્યા હતા.

ઉપાધ્યાય શ્રી ભાનુચન્દ્રની ગુરુપરમ્પરા આ પ્રમાણે છે.

તપાગચ્છીય આચાર્ય શ્રી વિજયદાનસૂરિજીના શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી સકલચન્દ્રગણી (કે જેઓએ વિ. સં. ૧૫૮૨, ઈ. સં. ૧૫૨૬ માં લોકાગચ્છનો ત્યાગ કરીને આ. શ્રી હેમવિમલસૂરિજી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. કાઉસગ્ગમાં જ જેઓએ શ્રી સત્તરભેદી અને એકવીસભેદી પૂજાની રચના કરી હતી.) તેમના શિષ્ય ઉપાધ્યાય સૂરચન્દ્ર ગણીના શિષ્ય ઉપાધ્યાય ભાનુચન્દ્ર ગણી.

ઉપાધ્યાય શ્રી ભાનુચન્દ્ર ગણીનું વતન ગુજરાતનું પાટણ પાસેનું સિદ્ધપુર નગર હતું. પિતાનું નામ રામજી, માતાનું નામ રમાદે. પોતાનું સાંસારિક નામ ભાણજી. મોટાભાઈનું નામ રંગજી. બન્ને ભાઈઓએ ઉપાધ્યાય શ્રી સૂરચન્દ્રનો ઉપદેશ સાંભળી, વૈરાગ્યવાસિત બની, પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરી. બન્નેનાં નામ અનુક્રમે રંગચન્દ્ર અને ભાનુચન્દ્ર રાખવામાં આવ્યાં. તે પછી તેઓના નાનાભાઈને પણ દીક્ષા આપી અને એમનું સિદ્ધિચન્દ્ર નામ રાખ્યું; અને એમને ભાનુચન્દ્રના શિષ્યરૂપે જાહેર કરવામાં આવ્યા. આ બન્ને ગુરુ-શિષ્યની જોડીએ સાહિત્યમાં નામ કાઢ્યું, કાદમ્બરી ચમ્પૂકાવ્ય ની ટીકા લખીને એમણે એ કાળના વિદ્વાનોને ચકિત કરી દીધા.

ઉપાધ્યાય ભાનુચન્દ્ર સારા વિદ્વાન અને સાહિત્યસર્જક હતા. વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ઉપરાન્ત નિમિત્તશાસ્ત્ર, મંત્ર, જ્યોતિષ વગેરે વિષયોમાં પણ તેમનું પ્રભુત્વ હતું. સારસ્વત-વ્યાકરણ ઉપર તેમણે વૃત્તિ રચી છે. વળી એમણે વાયટગચ્છીય જિનદત્તસૂરિના પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ વિવેકવિલાસ (આ. ઈ. સં. ૧૨૦૯) ઉપર ટીકા રચી છે અને રત્નપાલકથાનકમ્ નામક કથાગ્રન્થની રચના કરી છે. તે સિવાય નિમિત્તશાસ્ત્રમાં વસંતરાજશકુન પર પણ બહુમાન્ય ટીકા લખી છે; અને એ બધા ગ્રન્થો તેમના મહા વિદ્વાન શિષ્યશ્રી સિદ્ધિચન્દ્ર ઉપાધ્યાયે સંશોધ્યા છે.

પ્રસ્તુત કૃતિ ‘શ્રી નાભેય જિન વિજ્ઞપ્તિરૂપ સ્તવનમ્’ એક આત્મનિર્દાત્મક હૃદયસ્પર્શી રચના છે. ઉપજાતિ, ઇન્દ્રવજ્રા અને વસંતતિલકા એમ ત્રણ છંદોમાં બ્યાસી શ્લોકમાં બહુ રોચક અને પ્રાસાદિક શૈલીમાં આ વિજ્ઞપ્તિ લખાઈ છે.

આ કૃતિને રચતી વખતે કર્તાની સામે શ્રી રત્નાકરસૂરિ રચિત પ્રસિદ્ધ શ્રી રત્નાકર પદ્મવિંશતિકા (ઈસ્વી ૧૩મી સદી) હતી. પ્રસ્તુત કૃતિની રૂપરૂ અસર આમાં ઝિલાઈ છે. કેટલાક શ્લોકોમાં તો એની સીધી જ અર્થરચનાયા દેખાઈ આવે છે. શત્રુંજયતીર્થના મૂળનાયક શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનને વંદન કરીને કર્તા પોતાનું આત્મનિવેદન શરૂ કરે છે.

વર્તમાન કાળની વ્યક્તિ પોતાના મનોભાવને, અંતરની વેદનાને વ્યક્ત કરે તો તે આવા જ ભાવોમાં વ્યક્ત કરે, જે રીતે પ્રારંભના શ્લોકોમાં રત્નાકરપચ્ચીસીની સ્પષ્ટ અસર જણાય છે, તે જ પ્રમાણે ઉત્તર વિભાગમાં કલ્યાણમન્દિરસ્તોત્રના ધન્યાસ્ત એવ (૧૨ સદી પ્રથમ ચરણ) પદથી શરૂ થતા છેલ્લાં પદોની સ્પષ્ટ છાયા જણાય છે.

એ બન્ને પૂર્વ વિભાગ અને ઉત્તર વિભાગની વચ્ચે જે પદો છે તેમાં કર્તાનું આત્મગર્હાત્મક નિજ આત્મવૃત્ત એવી હૃદયસ્પર્શી દબે ગૂંથાયેલું છે કે તે પ્રસાદગુણમંડિત પદાવલી, પાઠકના ચિત્તનો કબજો મેળવી લે છે. સામાન્ય આત્મગર્હાની સાથે સાથે કર્તાએ પોતાના જીવનમાં સુકૃતને પણ સંભાર્યા છે. તે સુકૃતો પૈકીનાં બે સુકૃતો ઇતિહાસ પ્રમાણિત અને નોંધપાત્ર છે : તેમાં પહેલું સુકૃત જે શત્રુંજયતીર્થ-કરમોચનનું છે; તેનું બ્યાન બહુ રોચક અને ચિત્રાત્મક શૈલીમાં આપ્યું છે, જેની વિગત આ પ્રમાણે છે.

શ્લોક ૫૦ થી ૫૯ સુધીના નવ શ્લોકમાં કાશ્મીર દેશના જયનલંકા નામના સરોવરમાં શહેનશાહ અકબરને સૂર્યસહસ્રનામ સંભળાવવા ગયા ત્યારે અતિશીતના કારણે કર્તા મૂર્છા પામ્યા. બાદશાહને આની ખબર પડી તેથી તે લજ્જિત બન્યો અને પ્રસન્ન થયો : વગર કહ્યો મારા નિમિત્તે આપે કેટલું કષ્ટ સહ્યું. આપને જે જોઈએ તે માગો. મારા રાજ્યમાં જે કંઈ છે તેમાંથી જે જોઈએ તે કહો. શું કામ વિલંબ કરો છો ? આવી ક્ષણે કે જ્યારે બાદશાહ જેવો બાદશાહ જે જોઈએ તે આપવા તૈયાર છે ત્યારે, બીજી કોઈપણ વસ્તુની માંગણી ન કરતાં તેઓએ શત્રુંજયતીર્થમાં જે યાત્રાવેરો લેવાય છે તે માફ કરવાની માંગણી કરી. બાદશાહે તે વાત સ્વીકારી. આ એક બહુ અદ્ભુત કાર્ય થયું ગણાય. અને તે પછી અન્ય પ્રસંગે સમ્રાટને ગૌવધના નિષેધ માટે પણ બહુ યુક્ત શબ્દો કહ્યા, જેની ધારી અસર થઈ. પોતાની આણ જે પ્રદેશોમાં વર્તતી હતી તે બધા પ્રદેશોમાં બાદશાહે ગૌવધબંધી જાહેર કરી. આ બીજું સુકૃત.

કર્તાએ અંતર્મુખ બનીને, ખૂબ નિખાલસતાથી આ પ્રાર્થના રચી છે. અનોખી રીતે ભક્ત ભગવાન આગળ આત્મનિવેદન કરીને હળવો થાય છે.

આત્મનિંદા-ગર્ભિત સ્તુતિઓમાં આ એક નોંધપાત્ર સ્તુતિ છે. રાજા કુમારપાળકૃત આત્મનિંદાબત્રીસી તથા રત્નાકરપચ્ચીસીની જેમ આ પણ પ્રસાર પામે તેવી કૃતિ છે. મુઘલ બાદશાહનો નિકટનો સંપર્ક થવો, એના ઉપર ઊંડો પ્રભાવ પાડવો અને એના ફળ રૂપે એની પાસે ધર્મનાં અને લોકોપકારનાં સુકૃતો કરાવવાં - આને લીધે કોઈ ત્યાગી વૈરાગી સંત ગર્વિત ન થાય તો પણ છેવટે એમને આત્મતુષ્ટિ તો અવશ્ય થાય. અને આવાં સુકૃતો કરાવ્યાં પછી પણ તેનો સંતોષ કે હર્ષ મેળવવાને બદલે આવું બધું પોતે કીર્તિ, નામના, પ્રતિષ્ઠા ખાતર કર્યું છે, એવો અંતરમાં બળાપો અને અજાણ્યો થઈ આવે અને તે આવી આત્મનિંદાભરી પશ્ચાત્તાપની કાવ્યધારારૂપે વહી નીકળે એવું તો જવલ્લે જ જોવા મળે છે અથવા બનવા પામે છે. મહોપાધ્યાય શ્રી ભાનુચંદ્ર ગણીની આ રચનાની આ વિશલ વિશેષતા છે, અને તે તેઓના અંતરમાં જાગી ઊઠેલી ઊર્ધ્વગામી આત્મલક્ષિતાનું સૂચન કરે છે.

આગળ સૂચવ્યું તેમ આમાં ત્રણ વૃત્તો પ્રયોજ્યાં છે : ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપજાતિ, અને વસંતતિલકા. અલંકાર તથા પ્રાસની દૃષ્ટિએ બહુ ચમત્કૃતિ સઘાઈ નથી. રચનાની દૃષ્ટિએ ક્યાંક ક્યાંક ક્યાંક પણ લાગે છે. સર્વનમાં ઉપાધ્યાય સિદ્ધિચન્દ્ર પોતાના ગુરુ કરતાં ઘણા આગળ છે, એમ તેઓએ રચેલું શ્રીભાનુચન્દ્રચરિત્ર જોતાં જણાઈ આવે છે. તેઓનું ભાષાપ્રભુત્વ, છંદવિધાનકૌશલ્ય, અલંકારનિર્મિતિપટુતા, લલિતપદવિન્યાસપાટવ, ઇત્યાદિ લક્ષણો પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ વાચકનું ધ્યાન ખેંચે છે.

આ વિજ્ઞાપ્તિની પ્રત અમદાવાદ દેવસાના પાડામાં, શ્રી વિમલગચ્છ જૈન ઉપાશ્રયમાં પૂ. પં. શ્રી દયાવિમલજીગણીના હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડારની છે. પ્રતિપ્રાંતે જે સંવત્ ૧૭૧૭ (ઈ. સ. ૧૬૬૧) આપેલ છે તે પ્રતિ-લેખનની મિતિ છે. (ભૂજકૃતિ એ મિતિથી ૫૦-૬૦ વર્ષ પૂર્વની હશે.) સમસ્ત કૃતિ આસ્વાદ્ય અને અંતરને ઢંઢોળે છે.

(ઉપજાતિવૃત્તમ્)

આનમ્નકમ્નામર પૂર્વદેવઃ, સ વઃ શ્રિયં યચ્છતુ મારુદેવઃ ।
 અશિશ્રિયદ્ યચ્ચરણારવિન્દ-મિન્દિન્દિરાલીવ પયોધિપુત્રી ॥૧॥

ત્વં વેત્સિ સર્વં સચરાચરં જગદ્, જ્ઞાનેન વિશ્વત્રિતયાવલોકિના ।
 *ત્વત્ સાક્ષિકં દેવ ! તથાઽપિ વક્ષ્યે, શુભાશુભં યત્ વિહિતં મયા તત્ ॥૨॥

સંસારચક્રે ભ્રમતા ચિરેણ, પ્રાપ્તો મયા મર્ત્યભવઃ કથંચિત્ ।
 તથાપિ દુર્બુદ્ધિરહં ન કુર્વે, ધર્મં યથા *સ્યાદમૃતોપલબ્ધિઃ ॥૩॥

પ્રભો ! મયા સ્વીય ગુરોર્મુખામ્બુજાત, યમાનુરીકૃત્ય તથાં ન રક્ષિતા ।
 અવશ્યમેવાસ્યકુર્મકર્મણઃ ફલં, ભોક્તવ્યમસ્તીતિભયં ન જાતમ્ ॥૪॥

પૂર્વં મયા લક્ષનૃણાં સમક્ષં કક્ષીકૃતં યચ્ચરણં વિરાગાત્ ।
 કિંચિત્ પ્રમાદાચરણેન પશ્ચાન્મૂઢેન સર્વં કલુષીકૃતં તત્ ॥૫॥

(ઉપેન્દ્રવજ્રાવૃત્તમ્)

પુરા પરાપાય વિમર્શપૂર્વકં, મયા કૃતા યદ્ હૃદિ કોટિકલ્પના ।
 દુરન્તપાપં સમુપાર્જિતં તયા, નિર્થકં તત્રરકાધિકારિણા ॥૬॥

મયા નૃણાં ધર્મકથાસુ નિત્ય, મકારિ દૃગ્મ્યોઽમ્બુકણપ્રવાહઃ ।
 અત્યન્ત નિર્વેદરસસ્ય પોષણાત્, પરં ન જાતં મમ કોમલં મનઃ ॥૭॥

(પશ્ચમહાવ્રતાઃ)

મયાધિક પ્રાણિત લોભતઃ કૃતો, નિરાગસાં પ્રાણભૃતાં વ્યપાયઃ ।
 ન જ્ઞાતમેતત્ કિલ યાદૃગેવ વિતીર્યતે તાદૃશમેવ લખ્યમ્ ॥૮॥

અન્યોન્યદુર્વાક્યવિભાષણેન, મયાર્જિતં સંસ્મૃતિહેતુભૂતમ્ ।
 પાપં મહત્તસ્ય વિનાશકર્તા, સ્વામિંસ્ત્વદીયા ચરણદ્વયી મે ॥૯॥

પાઠા૦ :

* તેનાપિ તે નાથ ! પુરો બ્રહ્મીમિ । મયાકૃતં કર્મ શુભાશુભં યત્ ॥૩॥

* ધર્મં યથાસ્યાદપુનર્ભવાપ્તિઃ ॥૩॥

नित्यं मया मन्द इति प्रजल्पितं, क्रियासु कैवल्य सुखप्रदासु ।
लोभाभिभूतेन नवीनवस्तु, प्राप्त्यै मुधा भ्रान्तमहो समन्तात् ॥१०॥

शनैः शनैः पर्वणि रोगिणेव मया कथंचिज्जिनमन्दिरे गतम् ।
प्रधावितं पर्वतमेखलायां कुतूहलार्थं त्वरया तुरङ्गवत् ॥११॥

सत्तीर्थयात्रासु मया मनोऽपि नजातुचिद् दैवहतेन निर्मितम् ।
शिष्यादि संपत्ति कृते त्वजस्रं भ्रान्तिः कृता भूमितलेऽखिलेऽपि ॥१२॥

वेषो मयास्वोदर पूरणायोररीकृतः केवलमेवमन्ये ।
नो चेत् कथं मुक्तिनिदानभूतं सम्यक्त्वरत्नं कलुषी करोमि ॥१३॥

वादे मया केचन वादिनोऽपि विनिर्जिता न्यायविशेषयुक्तिभिः ।
स्वोत्कर्ष पोषाय परे न चात्मपक्षस्य विस्फूर्तिं निदर्शनाय ॥१४॥

मया मुधा हारित जन्मनाऽमुना, किमप्यपूर्वं सुकृतं न तत् कृतम् ।
कीर्ति भवेद्येन जगत्त्रयान्तरे, पाथेयतां चैति परत्र लोके ॥१५॥

दुर्वारमाराधिकपीडितेन, दुरात्मना यद् विहितं मया तत् ।
त्रपाकरं वच्मि कियत्स्वदग्रे, जानासि सर्वं स्वयमेव यस्मात् ॥१६॥

(ज्ञानाचारादि)

इत्येव विद्याविहित श्रमस्य, पुंसः फलं यन्न भवेत् सगर्वः ।
उपस्थितं मे विपरीतमेतत्, किं तत्र दुर्दृष्टमिदं न जाने ॥१७॥

त्वच्छासनात्यंतं पराङ्मुखानां, दुरात्मनां देव ! पदार्थ सार्थाः ।
सर्वेऽपि शीघ्रं विमुखीभवन्ति, सहस्र पत्राण्युदयादिवेन्दोः ॥१८॥

मिथ्यात्वबुद्ध्या तव शासनं यत्, मिथ्योपदेशेन मयाऽऽविलीकृतम् ।
क्षन्तव्यमेतत् समशत्रुमित्रैर्मदीय मागः प्रभुभिः पवित्रैः ॥१९॥

(तदुत्थपङ्कस्य विनाशनाय त्वदङ्घ्रिसेवा रसिकं मनो मे) (पाठान्तरम्)
मयोपवासो विहितोऽस्ति पर्वसु सगर्वं मुक्त्वेति समाज मध्ये ।
जग्धं यथेष्टं तु रहः प्रविश्य स्वामित्रहो मोह विजृम्भितं मे ॥२०॥

मया जनानामतिदुःखितानां कृतोपकारः सुकृतैक सञ्चयः ।
तेभ्योऽपि किंचिच्छुभवस्तु लिप्सया हतप्रभावः खलु सोऽपि निर्मितः ॥२१॥

अधीत्य बिन्दुप्रतिमं श्रुतं क्वचित्, जानाम्यहं सर्वमिति प्रफुल्लः ।
तेनाऽथ हे नाथ ! निरक्षरस्य, दुरात्मनः का भविता गतिर्मे ॥२२॥

भुङ्क्ते यदाऽऽर्द्रं सुरसं सुपक्वं, सुस्वादु सुव्यञ्जनमेव शश्वत् ।
तथैव सुस्वादु सुपक्वमन्नं, -महन् ! महद् दुःखमदायि जिह्वया ॥२३॥

अत्यन्त सुस्वादु मयैव भोज्यमिदं तथा नेति न भक्ष्यमेतत् ।
इत्यादि सर्वं रसना जितेन कृतं मया षड्रसलोलुपेन ॥२४॥

(दानादि चार प्रकारना धर्म)

दानं सुपात्रेन कदाऽपि दत्तं कीर्त्यादि दाने प्रगुणी कृतं मनः ।
न धर्मकृत्यस्य कृता समीहा निरर्थकं जन्म गतं ममेदम् ॥२५॥

मिथ्यात्वदुर्वासितचेतसो मे, रुचिर्न च स्याच्छुचि जैनधर्मे ।
नानाविधव्यञ्जनकल्पितेऽपि, ज्वरार्दितस्येव मनोज्ञ भोज्ये ॥२६॥

लोभेन तत्तोषकृते गतागतं, मया कृतं धामवतां गृहे सदा ।
न ध्यानलीनेन जिनेन्द्र ! निर्जने महावने नैव समाधिना स्थितम् ॥२७॥

सदा सदाचार विचारवद्भि-दत्तं मनोहारि यदेव वासः ।
नैवोपभोगाय मयापि कल्पितं, दत्तं न चान्यस्य (स्मै) तथैव तद्गतम् ॥२८॥

तत्तन्मनोहारि पदार्थ सार्थे, जिनेश ! दृग् पथमागते सति ।
तल्लिप्सयैवात्र मनो मदीयं सदैव संतप्तमिवावतिष्ठत् ॥२९॥

मया कृतं चेत् सुकृतं कदाचित्, गर्वेण सर्वं विफली कृतं तत् ।
अतोऽत्र नामुत्र च किंचनापि, भोक्तव्यमस्तीति भृशं भयं मे ॥३०॥

दुष्टा मदीया रसना निकृत्या, पुरः परेषां मधुरं ब्रवीमि ।
विभाव्य सम्यग् हृदि किन्तु नैवं शिवप्रदः शान्तरसो रसेन्द्रः ॥३१॥

समागते पर्वणि तत्तपोऽर्थे श्रद्धावतां स्वीय मतानुरागिणाम् ।
दत्तो मया तीव्रतरोपदेशो न चात्मना तद् विहितं हतेन ॥३२॥

दुरात्मना नाथ मया कदापि, विटेन शीलस्य कथैव नो कृता ।
तदहेतुकः कोऽपि शुभोपदेशस्तथा परेषामपि न प्रदत्तः ॥३३॥

यदीय सद्ध्यान रसेन्द्र योगात् संजायते स्वात्मनि तारभावः ।
तथापि मूढेन मया तदर्थमभ्यर्थिताः केचन योगिनोऽपि ॥३४॥

भ्रान्तिं विमोहान्मम कारयन्ति वाक्यानि तेनाथ यथास्थितानि ।
स्थाने हि तद् ग्रीष्म भ्रान्मरीचिका पुंसां जलभ्रान्तिकरी न किंस्यात् ॥३५॥

महीतले निर्दय मानवानामहं विधात्रा विहितोऽस्मि मुख्यः ।
करं शेषानपि वीक्ष्य रंकान् यतो न जाता हृदि मे दयापि ॥३६॥

मया कृतं यत् सुकृतं क्रियादिकं करिष्यते यत् क्रियते च नित्यम् ।
फलेग्रहि नो भविता ममैद्यतो न निर्दभतया विधीयते ॥३७॥

अन्यं समाख्याय जनस्य रात्रौ किञ्चित्तदन्यं विहितं पुनः प्रगे ।
 इत्यस्मि विश्रम्भ विनाशहेतुः स्वामिन्नहं पापकृतां हि मुख्यः ॥३८॥
 कृतं ऋजुत्वं बहिरेवनान्त, मुखे च माधुर्यमधारि दम्भात् ।
 परं मया नैव कदापि मुक्तः, स्वान्तस्थकालुष्य कलङ्क पङ्कः ॥३९॥
 योऽयं कृतान्त स्तव मोहमत, मातङ्ग विध्वंसन पञ्चवक्त्रः ।
 अध्यापितः सोपि मया स्ववैया वृत्त्यर्थमेवात्र तदस्तु धिग् माम् ॥४०॥
 सदज्ञान चारित्र विशेष रत्नयोर्मया कदाचित्रहि संस्कृतिः कृता ।
 तदीय तन्त्राणि विशेषितानि जिनेश ! सौन्दर्य विशेष भाञ्जि ॥४१॥
 उत्सर्ग मार्गश्च तथापवादो द्वयं जिनप्रोक्तमिति प्रपद्य ।
 स्वामिन्मया सर्वमकृत्य कृत्यं द्वितीय मार्गे निहितं प्रमादात् ॥४२॥
 शश्वत् समग्रास्वपि सत् क्रियासु विदग्धमेवाहमधारिषं यत् ।
 स्वयं प्रवृत्तोऽस्मि न तासु कर्हिचित् न वत्सलत्वाद् गुरुणापि नोदितः ॥४३॥
 पितुर्धनं यद्यपि भूरि दत्त्वा गृहीतदीक्षोऽस्मि महा विरागात् ।
 तथापि पुस्तस्य कृते पुनर्मां संजायते धिग् धनसंग्रहेच्छा ॥४४॥
 अकब्बर क्षमाधिपतेः पुरस्तान्मयाजनानां यदकारि कृत्यम् ।
 न निस्पृहत्वेन न चोपकार - बुद्ध्यापि किन्तु स्वगुरुत्वहेतोः ॥४५॥
 ईक्षे कुमारान् ब्रजतो हि यावतः कर्तुं विनेयान् स्पृहयामि तावतः ।
 स्वामिन् महामोहवशाददुरन्ता प्रवर्धते लोभ परम्परा मे ॥४६॥
 अहो मयाऽकब्बर शाहिशाहे-रध्यापितान्यक्षकृतावरस्य ।
 सहस्रनामानि सहस्ररश्मेः कार्त स्वरीयासनसंस्थितेन ॥४७॥
 विरागिणां यद्यपि निस्पृहाणां नैवोचितीमञ्चति तन्मुनीनाम् ।
 स्वकीय धर्मस्य तथापि लोके कृतं मया स्फूर्तिं निदर्शनाय ॥४८॥
 प्राप्तं मया तेन गुरुत्वमेव परं न जाता परमार्थसिद्धिः ।
 अतो मुनीनामतिनिस्पृहाणां तेषां तु तेनापि न कश्चिदर्थः ॥४९॥

(सुकृत कथनम्)

काश्मीरदेशोऽस्त्यथ जैनलंकाऽभिधं सरो मानसवद् विशालम् ।
 कुतूहली तत्र कुतूहलार्थं शाहिर्गत स्तेन गतं मयापि ॥५०॥
 तत्र प्रगेऽहं प्रभुपाठनाय गतोऽस्मि शीतेन भृशं निपीडितः ।
 अध्यापयन्नेव नृपं हिमानीपातादकस्मादभवं विहस्तः ॥५१॥

मूर्च्छां गतोऽतर्कितमेव पश्चात् पोते पतित्वा क्षणमुत्थितोऽस्मि ।
तदा भृशं शाहिसमीपवर्तिभिरभूतपूर्वस्तुमुलः कृतो जनैः ॥५२॥

कृपाकटाक्षेण विलोकितं तदा पुनः पुनः प्रोक्तमिदं च शाहिना ।
राज्ये मदीये वद वल्लभं यद् मया प्रदत्तं तव निश्चितं तद् ॥५४॥

दयापरो मामसकृन्निरीक्ष्य, दुःखार्द्रचेताः पुनरब्रवीन्वृषः ।
असाम्प्रतं किं कुरुषे विलम्बं यत्तेऽस्त्यभीष्टं वद साम्प्रतं तत् ॥५५॥

मया तदानीं विमलाद्रि शुल्कं, विमुच्यतां प्रार्थितमेतदेव ।
ततोऽस्य तीर्थस्य करं व्यमुञ्च, समस्तदिल्लीपतिसार्वभौमः ॥५६॥

मत्तः कृतं तत् सुकृतं च तेन, ममाप्यपूर्वोऽजनि तेन लाभः ।
स्वकीय मुद्राकलितं विधाय, पत्रं प्रदत्तं मम शाहिना द्राक् ॥५७॥

मयापि *पूर्णनिकवद् धरित्र्यां, श्री हीरसूरूपदीकृतं तत् ।
ततः प्रभृत्यत्र गिरौ न जातुचिद् गृह्णाति कोऽपि प्रतिमानुषं कर्म ॥५८॥

श्री हीरसूरेः सुगुरोः प्रसादात्, कुर्वन्ति सर्वेऽपि सुखेन यात्राम् ।
अद्य प्रभृत्येतदभूतपूर्वं, जातं न केनापि विनिर्मितं पुरा ॥५९॥

यस्या हविर्दध्यपि भुज्यतेऽनिशं, दुग्धं च पीयूषनिभं निपीयते ।
मातेव धेनुरनिमित्तवत्सला, निपात्यते सापि कथं दुरात्मभिः ॥६०॥

श्रुत्वेति सम्यक् समये मयोक्तं, चमत्कृताश्चेतसि साहिराजः ।
निःशेष देशेषु विलिख्य पत्रं न्यवारयद् गोवधमुग्रतेजाः ॥६१॥ युष्मम्

(आत्मनिवेदन विज्ञप्ति)

इत्यात्मगर्हा करण्यपूर्वं निरूपितं यत् सुकृतं कृतं तत् ।
अथात्मगर्हाकरणाद् विरम्यते, विज्ञप्यते नाभिनेन्द्र संभव ! ॥६२॥

असारसंसारपयोधिमध्ये, त्राता त्वमेवासि निमज्जतां नृणाम् ।
जानन्नपीदं किमभूवमज्ञ- स्त्वदन्य सेवारसलम्पटोऽहम् ॥६२॥

इह त्वदीयः खलु यो नियोगः सुरासुराणामपि माननीयः ।
विहाय तन्मूढधिया त्वदन्यदेवाज्ञया नाथ ! मया प्रवृत्तम् ॥६३॥

बाह्ये समन्तात् मधुवेष्टितस्य, हालाहलस्येव मम स्वरूपम् ।
जानीहि विश्वोद्धरणैकधीर ! बहिर्मनोहत् कटुकं यदन्तः ॥६४॥

* उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद् बलादाकृष्य गृह्यते । वस्त्रमाल्यादि तत् पूर्णेपात्रं पूर्णनिकं च तत् ॥ अ. का. ३ श्लो ६७७.

निरत्ययं ये भवदंघ्रियुग्मं भक्त्या भजन्ते भुवि जन्मभाजः ।
 हर्षाश्रु पूरं पुत देह देशास्तेषां प्रभो जीवितमेव धन्यम् ॥६५॥
 अहं त्वदीयं शरणं प्रपद्य शरण्य ! ते संनिधिमागतोऽस्मि ।
 सीदन्तमुग्रव्यसनाब्धिमग्नं मां रक्ष वीक्षात्मपदे विलग्नम् ॥६६॥
 जानाम्यहं नाथ ! कदापि पूर्वं, त्वन्नाम मन्त्रो न मया श्रुतोऽस्ति ।
 त्वन्नाममन्त्र श्रवणे त्ववश्यं, विपद् भुजङ्गी न समीपमेति ॥६७॥
 दर्शच दर्शच मनो मदीयं संसार हल्लसीकमीयुष श्रमम् ।
 विश्रम्यतां तच्चलने त्वदीये जम्बूमुनावेव यथाऽपवर्गः ॥६८॥
 पापेन पीनं सुकृतेन हीनं दुरात्मनीनं कुपथाध्वनीनम् ।
 दोषाब्धिमीनं च सदैव दीनं पुनीहि मां चेत् पतितान् पुनासि ॥६९॥
 दृष्टोऽसि पूर्वं बहुशस्तुतोऽसि, पाटीर कल्कादिभिरर्चितोऽसि ।
 परं मया पापधिया कदापि, न भक्तिपूर्वं विधृतोऽसि चित्ते ॥७०॥
 जातोऽस्मि सर्वत्र जिनेश तस्मा, दहं जनानां परिहास धाम ।
 कृताः समग्रा अपि सत् क्रिया यत्र भावशून्या सफलीभवन्ति ॥७१॥
 भवाम्बुधौ मां पतितं निरीक्ष्य, दयां विधायोद्धर किं विलम्बसे ।
 जगत्त्रयाधार जिनेश यस्मात् त्वां विना कोऽपि हि कर्णधारः ॥७२॥
 मया विमूढेन भवान्तरेऽपि, न चर्चितं यद् भवदङ्घ्रि युग्मम् ।
 जिनेश ! तेनैव पराभवानां, महं विधात्रा विहितोऽस्मि पात्रम् ॥७३॥
 संभाव्यते नैव कृतं पुरापि, पुण्यं मया क्वाप्यधमेन नूनम् ।
 इहापि चेत्तत्र पुनः करिष्ये, हतोऽस्मि हा हा विधिनाऽहमेव ॥७४॥
 लोकत्रयी लोकहितानुबन्धिनं, जगद् गुरुं जाग्रदशेषवैभवम् ।
 ध्यायन्ति ये त्वां मनसाऽपिदुःस्थिता, भवन्ति तेऽत्रैव महर्द्धयो जनाः ॥७५॥
 संसार मध्यस्थमपि प्रभो त्वां, संसारमुक्तं प्रवदन्ति सन्तः ।
 स्थाने विषान्तर्निहितोऽपियन्मणि, विषेन मुक्तः प्रतिपाद्यते जनैः ॥७६॥
 ये त्वद् गुणव्रात पयोधिमीना, स्त्वदीय वाचामृतपानपीनाः ।
 त्वदुक्त सिद्धान्त पथाध्वनीना, स्त्वद्वक्त्र वीक्षा विषये नवीनाः ॥७७॥
 त्वत्पाद पङ्केरुह एव लीना, स्त्वदीय सेवा विहितात्मनीनाः ।
 भवन्ति ते जन्मजराविहीना संसारचक्रे न कदापि दीनाः ॥७८॥
 इत्थं त्वदग्रे जिन ! ये स्वरूप-मात्मीय मावेद्य कृतात्मगर्हा ।
 ते स्वर्गसौख्यान्यचिरेण भुक्त्वा भव्या महानन्द पदं लभन्ते ॥७९॥

(અંતિમ પ્રાર્થના-)

પ્રેષ્ઠોઽસ્મિ દાસોઽસ્મિ ચ કિંકરોઽસ્મિ, ત્વત્સેવકાનામપિ સેવકોઽસ્મિ ।
યાચેઽહમિત્યેવ ન કિઞ્ચિદન્યત્ કૃપાકટાક્ષેન વિલોકનીયઃ ॥૮૦॥

શ્રી ભાનુચન્દ્ર વરવાચક ચક્રવર્તી, સ્વચ્છાશયઃ સુવિહિતોઽપિહિપાપભીરુ ।
આત્મીયદુશ્ચરિતકીર્તન ચારુદંભાદાલોચનામિતિ ચકાર વિચારચઙ્ચુઃ ॥૮૧॥

(પાઠાન્તરમ્=)

શ્રી ભાનુચન્દ્ર વરવાચક ચક્રવર્તી, સ્વચ્છાશયોઽપિહિ જિનાધિપતેઃ પુરસ્તાદ્ ।
આત્મીયદુશ્ચરિતકીર્તન ચારુદંભાદાલોચનાં વિહિતવાન્ વિધિવદ્ વિધિજ્ઞઃ ॥૮૨॥

ઇતિ પાદશાહ શ્રી અકબ્બર જલ્લાલદીન શ્રી સૂર્યસહસ્ર નામાધ્યાપક શ્રી શત્રુઙ્ગય તીર્થકર વિમોચન, ગોવધ નિવર્તનાદ્યનેક
સુકૃત નિર્માપક મહોપાધ્યાય શ્રી ભાનુચન્દ્ર ગણિ વિરચિતં સ્વપ્રમાદા ચરણાલોચના ગર્ભિતં શ્રી નાભેયજિનવિજ્ઞપ્તિરૂપં સ્તવનં
સમાપ્તમિતિ ॥

સંવત્ ૧૭૧૭ વર્ષે માગશિર વદિ ૭ શુક્રે મહોપાધ્યાય ૫ શ્રી સિદ્ધિચન્દ્ર ગણિભિઃ શોધિતમ્ ॥

ઘોઘાની મધ્યકાલીન ધાતુપ્રતિમાઓના અપ્રકટ અભિલેખો

લક્ષ્મણ ભોજક

સીરાજના પશ્ચિમ સમુદ્રતટે ભાવનગર પાસે આવેલ ઘોઘામાં મધ્યકાળમાં નવખંડા પાર્શ્વનાથનું મંદિર સ્થપાયેલું, જે પૂર્ણતયા જીર્ણોદ્ધારિત રૂપે આજે પણ વિદ્યમાન છે. ત્યાંના ભૂમિગૃહના સંચમાંથી મળી આવેલ ધાતુ તથા પાષાણની પ્રતિમાઓના સંગ્રહનું ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી શ્રી મધુસૂદન ઢાંકી તથા (સ્વ.) હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રીએ સન ૧૯૬૧ના ડિસેમ્બરમાં સર્વેક્ષણ કરી તેનો સંક્ષિપ્ત પરિચય એક લેખ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરેલો^૧. તેમણે ઉતારી લીધેલ લેખોમાંથી ઈસ્વી તેરમા શતકમાં આવી જતા અઢારેક લેખો (સ્વ.) કાન્તિલાલ સોમપુરા તથા (સ્વ.) નવીનચન્દ્ર આચાર્યે પ્રકટ કરેલા^૨. સર્વેક્ષણ સમયે જે પ્રતિમાઓ, લેખ તથા અન્યથા કલા અને શૈલીની દૃષ્ટિએ જૂની તેમ જ મહત્ત્વપૂર્ણ હતી તેને નોખી તારવી શ્રી ઢાંકી તથા શ્રી શાસ્ત્રીએ મંદિરના સંચાલકોને સંભાળપૂર્વક જુદા સાચવી રાખવા ભલામણ કરેલી^૩. આ નોખી રાખેલ પ્રતિમાઓનો સંગ્રહ થોડાં વર્ષ પૂર્વે શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં લાવવામાં આવેલો. ત્યારે તેના લેખો વાંચી ઉતારી લેવાનો મોકો મળેલો. આજે તેમાંથી પ્રમાણમાં મહત્ત્વના છે તેવા અઢાવધિ અપ્રકટ ૨૪ લેખો અહીં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

(૧)

આ બહુ જ ઘસાઈ ગયેલો લેખ એક દશમા શતક જેટલી જૂની પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૮૪) પાછળ કોરેલો છે : યથા :

- ૧) આસીંદુ
- ૨) દામ્સરિતોયરે
- ૩) વીરદેવસૂર[રિ]સ્ય શિં
- ૪) ષ્યેણ
- ૫) -----
- ૬) -----
- ૭) -----
- ૮) રેગ-----ગ
- ૯) છે ॥ સંવ
- ૧૦) ત્ ॥ ૧૦૧ (૫૧)

લેખની મિતી સં. ૧૦૧ (૫૧) ઈ. સં. ૯૫૯ (?) જેવી વંચાય છે, ગરછનું નામ સ્પષ્ટ નથી; પણ વીરદેવસૂરિના શિષ્યે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી લાગે છે. વીરદેવ નામના બે એક નામો જ્ઞાત તો છે; પણ તે ૧૧મા-૧૨મા શતકમાં થયા હોવાનો સમ્ભવ હોઈ અહીં ઉલ્લિખિત વીરદેવસૂરિ તેમનાથી ભિન્ન અને વિશેષ પ્રાચીન હોવાનો સમ્ભવ છે.

(૨)

પ્રસ્તુત લેખ સંવત ૧૧૨૩ / ઈ. સં. ૧૦૬૭નો લેખ ચતુર્વિંશતિ પટ્ટ (ઘોઘા ક્રમાંક ૧) પર છે; અને સરવાલીય ગરછ સમ્બદ્ધ છે. (આ ગરછનો ઉલ્લેખ કરતા અગાઉ થોડાક લેખો મળ્યા છે^૪.)

- ૧) એ શ્રી સરવાલીયગચ્છે વીરપિતુ
- ૨) શ્રેયો નિમિત્તં અંપટાદિનિજપુત્રે
- ૩) શતુર્વિંશતિપટ્ટોયં કારિત્ત્વં
- ૪) તિ ॥ સંવત્ ૧૧૨૩

અગિયારમી સદીના જૈન પ્રતિમાલેખો પ્રમાણમાં ઓછા મળ્યા છે તેથી આ અને આ પછી અહીં લીધેલ ચાર લેખોનું મહત્વ છે.

(૩)

ત્રિતીર્થિક પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૧૦૩) પરનો સં. ૧૧૨૪ / ઈ. સં. ૧૦૬૮નો આ લેખ અત્યંત સંક્ષિપ્ત છે; અને થોડાક અક્ષરો પણ ગયા છે. ગરબનું નામ મોટે ભાગે “હાઈકપૂરીય” હોવું જોઈએ. આ એક પ્રાચીન ગરબ છે. રાજસ્થાનમાં મોટે ભાગે જાલોર પંથકમાંથી નિષ્પન્ન થયો હશે.

સં. ૧૧૨૪ ૧ શ્રી (હાઈ)કપૂરીયગચ્છે આ(સા)કેન કારિતા

(૪)

સં. ૧૧૩૫ / ઈ. સં. ૧૦૭૮નો પ્રસ્તુત લેખ ત્રિતીર્થિક સપરિકર પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૩૬) પર અંકિત છે.

સંવત્ ૧૧૩૫ શ્રી ----- ગચ્છેશ સૂત
યશોદેવ શ્રેયોર્થ પાહિન્યા કારિતા

(૫)

પાર્શ્વનાથની એકતીર્થી સપરિકર પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૩૪) પર સં. ૧૧૫૪ (ઈ. સં. ૧૦૯૮)નો લેખ છે.

સંવત્ ૧૧૫૪ વૈશા-----પ્રતિષ્ઠિતા ॥
ઠ. મૂમલ ઠ. સૂહ-----ઠ. વચ્છરાજેન સ્વ-
ભગિન્યા: સ્વર્ગસિતાયા - । - કા - - - -શ્રેયોર્થ
કારિતા ॥

(૬)

જિન વર્ધમાન મહાવીરની સપરિકર એકતીર્થી પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૪૫)ની સં. ૧૧૮૬ (ઈ. સં. ૧૧૩૦)માં અજિતસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરેલી. (આ અજિતસિંહસૂરિ બૃહદ્ગચ્છીય અજિતસિંહસૂરિ હોવાનો સંભવ છે.)

સં. ૧૧૮૬ વો શુ ૧ શનૌ ધુવલા જાગ પુણ્યાર્થ
સુત પૂનાકેન શ્રીમહાવીરપ્રતિમા કારિતા ।
પ્રતિષ્ઠિતા શ્રીઅજિતસિંહસૂરિભિ: ॥

(૭)

અહિં અરિષ્ટનેમિની એકતીર્થી સપરિકર પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૭) સં. ૧૧૯૫ (ઈ. સં. ૧૧૩૯)માં (ચૈત્યવાસી) બ્રહ્મણગચ્છના ઉદ્યોતનાથાર્ય સંતાનીય ગ્રાવકે ભરાવેલી.

સં. ૧૧૯૫ ફાગુણ સુદિ ૧૧ શ્રી બ્રહ્માણ-
ગચ્છે ઉદ્યોતનાચાર્ય સંતાને ॥ મહાના શ્રાવકેણ
અરિષ્ટનેમિબિંબં કારિતં ॥

(૮)

સં. ૧૨૦૨ (ઈ. સં. ૧૧૪૬)ની આ પાર્શ્વનાથ જિનની એકતીર્થી સપરિકર પ્રતિમા (ઘોધા ક્રમાંક ૨૪) જાલ્યોધરીય (ગચ્છ)ના કોઈ અનુયાયીએ ભરાવેલી.

સં. ૧૨૦૨ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૯ શ્રીજાલ્યોધરીય (ગચ્છે)
----- આત્મશ્રેયોર્થે કારિતા

(૯)

સં. ૧૨૩૪ (ઈ. સં. ૧૧૭૮)ની શાંતિનાથ જિનની પ્રતિમા (ઘોધા ક્રમાંક ૫૨)ની પ્રતિષ્ઠા ધર્મસૂરિ શિષ્ય રામચન્દ્રે કરાવેલી. વર્ષ જોતાં સંભવ છે કે પ્રસ્તુત ધર્મસૂરિ તે પ્રસિદ્ધ રાજગચ્છીય વાદીન્દ્ર ધર્મસૂરિ હોય.

। સં. ૧૨૩૪ માઘ વ - ૧ - - - શ્રી શાંતિ-
નાથબિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રી ધર્મસૂરિ શિષ્યૈઃ
શ્રી રામચન્દ્રે ।

(૧૦)

સં. ૧૨૫૮ (ઈ. સં. ૧૨૦૨)ની આ સપરિકર પાર્શ્વર્હત્ની પ્રતિમા (ઘોધા ક્રમાંક ૧૨) 'ત્રિગુણપથ' નામના સ્થાને (ચૈત્યવાસી) થારાપદ્રગચ્છમાં ૬૦ રાણકે ભરાવેલી. ઠક્કુર રાણક કોઈ રાજમાન્ય પુરુષ હશે. 'ત્રિગુણપથ'ની ઓળખ થવી બાકી છે.

। સં. ૧૨૫૮ જેષ્ઠ સુદિ ૧૦ શનૌ ત્રિગુણપથે
થારાપદ્રગચ્છે પોહીથ સુત ઠ રાણકેન પ્રતિમા
કારિતા ॥

(૧૧)

પ્રસ્તુત સં. ૧૨૯૦ (ઈ. સં. ૧૨૩૪)નો લેખ ધરાવતી આ સપરિકર જિનપ્રતિમા (ઘોધા ક્રમાંક ૧૪) દીસાવાલ (ડિસાવાલ) જ્ઞાતિના શ્રાવકે ભરાવેલ છે અને નવાંગવૃત્તિકાર (ચંદ્ર કુલના અભયદેવસૂરિ)ની પરંપરામાં થયેલા મુનિચન્દ્રસૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરેલી.

દ સંવત્ ૧૨૯૦ વર્ષે દીસાવાલજ્ઞાતીય શ્રે. આસ -
પાલસુત સહજપાલેન માતા હીહ [સ] હિતેન
માતામહ.....કારિતં
પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીચન્દ્રગચ્છીય નવાંગવૃત્તિકારસંતતે શ્રીમુનિ
ચં [દ્રસૂ] રિભિઃ ॥

(૧૨)

સં. ૧૨૯૧ (ઈ. સં. ૧૨૩૫)ની આ એકતીર્થી સપરિકર પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૩) શ્રી શ્રીમાલજ્ઞાતિના શ્રાવકની ભરાવેલ છે.

(પં. ૧) સંવત્ ૧૨૯૧ વર્ષે શ્રીશ્રીમાલજ્ઞાતીય શ્રે.૦
જગદેવસુત શ્રે.૦ વીજડેન આત્મપુ -
(પં. ૨) પયાય

(૧૩)

સં. ૧૩૦૩(૧) (ઈ. સં. ૧૨૪૭ ?)ના લેખવાળી આ એકતીર્થી સપરિકર પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૨૫) નાગેન્દ્રગચ્છના ભટ્ટારક વિબુધપ્રભસૂરિની ભરાવેલ છે.

સં. ૧૩૦૩(૧) - - - શુ. ૧ જાનૌ શ્રીમા -
લજ્ઞા.૦ શ્રે.૦ - - - ભાર્યા - - - -
શ્રીજ્ઞાંતિનાથ (વિંબં) કારિતં । પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીનાગેન્દ્રગચ્છે ભટ્ટા.૦ શ્રીવિબુધપ્રભસૂરિભિઃ ।

(૧૪)

સં. ૧૩૦૩ (ઈ. સં. ૧૨૪૭)નું વર્ષ ધરાવતી આ પંચતીર્થી સપરિકર પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૧૨૩) “ધારાગચ્છ”ના સર્વદેવસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી. ધારાગચ્છ આમ તો અલ્પજ્ઞાત છે. “ધારા”(ધારાપદ્ર)ને બદલે “ધારા” કોતરાઈ ન ગયું હોય તો પછી માળવાની રાજધાની “ધારા” પરથી ગચ્છ નિષ્પન્ન થયો ગણાય. ભરાવનાર દેવસિંહ (દેવસિંહ) મંત્રીપદ ધરાવતો હશે.

સં. ૧૩૦૩ વર્ષે - - - શ્રીમાલ.૦ મહં દેવસીહ
ભાર્યા ચેતલદે
શ્રી ધા(ધા?)રાગચ્છે પ્ર.૦ શ્રી સર્વદેવસૂરિભિઃ ।

(૧૫)

જિન ઋષભનાથની આ એકતીર્થી પરિકર સહિતની ગામના શ્રાવકોએ ભરાવેલ પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૭૯)ની સં. ૧૩૦૫ (ઈ. સં. ૧૨૪૯)માં (ખરતરગચ્છીય) જિનપતિસૂરિશિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિ (દ્વિતીય) દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી.

૧ સં. ૧૩૦૫ આષાઢ સુદિ ૧૦ શ્રીઋષભનાથ પ્રતિમા
શ્રીજિનપતિસૂરિશિષ્ય શ્રીજિનેશ્વરસૂરિભિઃ પ્રતિ
ષ્ઠિતા ગ્રામલોક શ્રાવકેણ કારિતા

(૧૬)

જિન મહાવીરનું આ સપરિકર બિમ્બ (ઘોઘા ક્રમાંક ૫૬) અજ્ઞાતગચ્છીય હેમતિલકસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૩૨૩ (ઈ. સં. ૧૨૬૭)માં શ્રીમાળી શ્રાવક નરસિંહે ભરાવેલું.

સં૦ ૧૩૨૩ વૈશાખ વદિ ૫ શ્રીમાલજ્ઞાતીય
સાંગણસિંગારદેવિ શ્રેયોર્થ સુત નરસિંહેન શ્રી -
મહાવીરચિંબં કારિતં શ્રીહેમતિલકસૂરીણાં
ઉપદેશેન

(૧૭)

અર્હત વાસુપૂજ્યની આ એકતીર્થિક સપરિકર પ્રતિમા (ધોધા ક્રમાંક ૮) સં૦ ૧૩૩૨ (ઈ૦ સં૦ ૧૨૭૬)માં બાલોધર (બલ્યોધર) ગચ્છના હરિભદ્રસૂરિ શિષ્ય હરિપ્રભસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી. (આ સૂરિના પ્રતિષ્ઠાલેખો અગાઉ પીરમબેટાદિમાંથી મળ્યા છે તેવું સ્મરણ છે.) પ્રતિમા ભરાવનાર શ્રાવક મોદ જ્ઞાતિના હોઈ લેખ મહત્વનો છે.

સં૦ ૧૩૩૨ વૈશાખ વદિ ૧ મોદજ્ઞાતીય શ્રે૦ માળાકેન
પિતૃવ્ય કમાદા (?) શ્રેયસે શ્રીવાસુપૂજ્યચિંબં કારિતા
પ્ર૦ શ્રીજાલોધરગચ્છે શ્રીહરિભદ્રસૂરિશિષ્ય
શ્રીહરિપ્રભસૂરિ ભઃ (ખિઃ) ॥

(૧૮)

જિન નેમિનાથની આ એકતીર્થિક સપરિકર પ્રતિમા (ધોધા ક્રમાંક ૩૦) નાગેન્દ્રગચ્છના વિબુધપ્રભસૂરિ દ્વારા સં૦ (૧૩૭)૩૪ (ઈ૦ સં૦ (૧૨)૭૮)માં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. આ વિબુધપ્રભસૂરિનો ઉલ્લેખ અહીં અગાઉ સં૦ ૧૩(૦૭)૩ની પ્રતિમામાં આવી ગયો છે. (જુઓ લેખાંક ૧૪).

સંવત્ (૧૩?)૩૪ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૫ ગુરૌ ઠ૦
બ્રહ્મદેવ- - - - - વીરાકેન
શ્રીનેમિનાથચિંબં કારિતં નાગેન્દ્રગચ્છે શ્રીવિબુધ -
પ્રભસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતં

(૧૯)

શ્રેયાંસજિનની આ સપરિકર પ્રતિમા (ધોધા ક્રમાંક ૭૩) સં૦ ૧૩૪૫ / ઈ૦ સં૦ ૧૨૮૯માં 'નીમા' જ્ઞાતિના શ્રે૦ "કુઆરસીહ" (કુંવરસિંહ)ની ભરાવેલી છે. લેખમાં જવલ્લે જ મળતો "નીમા" જ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ હોઈ તે પ્રસ્તુત જ્ઞાતિના ઇતિહાસ માટે મહત્વનો છે.

સં૦ ૧૩૪૫ વૈશાખ સુદ ૨ જનૌ નીમાજ્ઞાતીય
શ્રે૦ કુંઅરસીહ સુત રાજદદે - - - શ્રેયાર્થ
શ્રેયાંસચિંબં કારિતં

(૨૦)

જ્ઞાતિનાથનું આ સપરિકર બિમ્બ (ધોધા ક્રમાંક ૪૪) સં૦ ૧૩૬૩ (ઈ૦ સં૦ ૧૩૦૭)માં નાગેન્દ્રગચ્છીય દેવાણંદ (દેવાનંદ)સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું. લેખ સોલંકીયુગની સમાપ્તિ પછીના નાગેન્દ્રગચ્છના ઇતિહાસ માટે મહત્વનો બની રહે છે.

સં ૧૩૬૩ સુદિ ૧ - - - - સંસારદેવી
 - - - - - - - - - - શ્રીશાંતિનાથ
 બિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીનાગેન્દ્રગચ્છે શ્રી -
 દેવાણંદસૂરિભિઃ ।

(૨૧)

જિન શાંતિનાથની આ સપરિકર પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૯૪) સં ૧૩૬૭ (ઈ. સં ૧૩૧૧) નાગરગચ્છના આનન્દસૂરિના સંતાનીય અને નાગરગચ્છીય શ્રાવકની ભરાવેલી છે. નાગરગચ્છ તથા નાગર જ્ઞાતિના ઓછા મળતા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોમાં આ લેખથી એકનો વધારો થાય છે.

સં ૧૩૬૭ આષાઢ સુ ૩ શ્રીમન્નાગરગચ્છે શ્રી -
 આનંદસૂરિસંતાને નાગરજ્ઞાતીય માતૃ સુહૃદદેવિ
 શ્રેયોર્થ સુત દેવલેન શ્રીશાંતિનાથબિંબં કારિતં ॥

(૨૨)

સં ૧૪૭૪ (ઈ. સં ૧૪૨૮)માં ભરાયેલી આ શાંતિનાથ જિનની પંચતીર્થી પ્રતિમા (ઘોઘા ક્રમાંક ૨૮) વાયટ જ્ઞાતિના શ્રાવકે ભરાવેલી અને પ્રતિષ્ઠા વાયટગચ્છના જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય (કદાચ રાશિલ્લસૂરિ ?) દ્વારા થયેલી. અહીં વાયડજ્ઞાતિ તથા વાયડગચ્છનો ઉલ્લેખ હોઈ લેખ અગત્યનો છે.

સંવત્ ૧૪૭૪ વર્ષે માઘ શુદિ ૧૦ દશમ્યાં સોમે શ્રી-
 વાયડજ્ઞાતીય ઠં વયરસાહ સુ ૦ ઠં વાછા શ્રેયોર્થ સિંઘા-
 કેન શ્રીશાંતિનાથબિંબં કારાપિતં વાયટગચ્છે શ્રી
 જિનદત્તસૂરિપટ્ટે શ્રી - - - -સૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતં

(૨૩)

સં ૧૪૮૩ (ઈ. સં ૧૪૨૭)માં જિન ધર્મનાથની આ સપરિકર મૂર્તિ (ઘોઘા ક્રમાંક ૫૯) તંપાગચ્છીય સોમસુન્દરસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી હોઈ લેખ મહત્વનો છે.

સંવત્ ૧૪૮૩ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૫ ગુરૌ શ્રીશ્રીમાલ જ્ઞાં
 પં સમરા ભાં - - - - - પિં રત્ના શ્રેયોર્થ સુત
 જયસિંઘેન શ્રીધર્મનાથબિંબં કારિતં તંપાગચ્છે
 શ્રીસોમસુન્દરસૂરિભિઃ

ટિપ્પાગો અને સન્દર્ભો :-

૧. શ્રી મધુસૂદન ઢાંકી તથા શ્રી હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી, “ધોધાનો જિન પ્રતિમા નિધિ,” શ્રી ફોર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રિમાસિક, ગ્રન્થ ૩, અંક ૧, મુંબઈ જાન્યુ-માર્ચ ૧૯૬૫, પૃં ૧૯-૨૨.
૨. કાન્તિલાલ કૂલચન્દ સોમપુરા : નવનીતલાલ આનંદીલાલ આચાર્ય, “ધોધાના અપ્રકટ જૈન પ્રતિમાલેખો,” શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણમહોત્સવ ગ્રન્થ, મુંબઈ ૧૯૬૮, પૃં ૧૧૧-૧૧૭.
૩. મંદિરોમાંથી ધાતુપ્રતિમાઓ ચોરાઈ જવાના કિસ્સાઓ સાંભળવામાં આવતા હોઈ તકેદારી ખાતર તેમણે આ ભલામણ કરેલી.
૪. જુઓ, પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ (ભાગ ૧ લો), સંગ્રાહક વિજયધર્મસૂરિ (સં. મુનિરાજ વિદ્યાવિજય), ભાવનગર ૧૯૨૯, પૃં ૨, લેખાંક (૪); પૃં ૩, લેખાંક (૭); પૃં ૪, લેખાંક (૧૧); પૃં ૫, લેખાંક (૧૫) ઇત્યાદિ. તથા મુનિ વિશાલવિજય, શ્રીરાધનપુર પ્રતિમાલેખ સંદોહ, ભાવનગર ૧૯૬૦, પૃં ૪, લેખાંક (૬,૭); પૃં ૮, લેખાંક (૧૦) તથા પૃં ૬, લેખાંક (૧૨) અને પૃં ૧૦, લેખાંક (૨૪).
૫. અર્બુદાચલ પ્રદક્ષિણા જૈન લેખ સંદોહ (આબુ ભાગ ૫), (સંગ્રાહક) મુનિરાજ શ્રીજયન્તવિજય, શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાળા, ભાવનગર વિ. સં. ૨૦૦૫ (ઈ. સં. ૧૯૪૯), પૃં ૧૪૦, લેખાંક ૩૮૯.

ત્રાગ પ્રકીર્ણ અભિલેખો

લક્ષ્મણ ભોજક

શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહના ત્રણ અઘાવધિ અપ્રકટ રહેલ અભિલેખોની સવિવેચન વાચના અત્રે પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

(૧)

આ લેખ સં. ૧૧૬૦ / (ઈ. સં. ૧૧૦૪)ની આરસની જિન પ્રતિમાના કપડવંજથી પ્રાપ્ત થયેલ (અને સંસ્થાને ભેટ મળેલ) પબાસણ પર અંકિત થયો છે. (લા. દં. મૂ. ક્રમાંક ૧૨૨૫). આની નોંધ તો આગાઉ પ્રકટ થઈ ચૂકેલી છે^૧; પણ લેખની વાચના ત્યાં ન દીધેલ હોઈ અહીં પૂરો પાઠ આપવો ઉપયુક્ત છે:

[પં. ૧] ૧ સંવત્ ૧૧૬૦ શ્રીચંદ્રકુલે શ્રીવીરભદ્રાચાર્ય-

સંતાને શ્રેષ્ઠિ નાગ પાપા થાનટ્ટે હાલા લાજા

[પં. ૨] તથા શ્રાવિકા પાહી માત્ર (નાથ ?) શ્રીમદ્

અનંતસ્વામિ પ્રતિમા મોક્ષાર્થ પ(પ્ર)ણમંતિ ॥

ચંદ્રકુલના વીરભદ્રાચાર્ય આશ્નાયને અનુસરતા પરિવારે ભરાવેલી પ્રતિમા સમ્બન્ધના આ લેખમાં શ્રેષ્ઠિ નાગ પછીના પાંચ અક્ષરોનો અર્થ અસ્પષ્ટ છે. પછી આવતા (શ્રાવકોનાં)નામ (પાપા થાનટ્ટ ? તથા હાલા, લાજા) તથા શ્રાવિકા પાહીનું નામ બરોબર વંચાય છે^૨. પ્રતિમા જિન અનંત(નાથ)ની છે. લેખને અંતે “મોક્ષાર્થ પ્રણમંતિ” જેવા શ્લોકામ્બર સંપ્રદાય મટે અલાક્ષણિક પણ દિગમ્બર સંપ્રદાયની પરિપાટીના અભિલેખોમાં જેવા મળતા શબ્દો છે. વીરભદ્રાચાર્ય કોણ હશે તે આમ તો કહેવું કઠણ છે. ઈસ્વીસનની ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં એક અજ્ઞાત-ગચ્છીય વીરભદ્રાચાર્ય પ્રણીત આરાધના-પતાકા (સં. ૧૦૭૮ / ઈ. સં. ૧૦૨૨), ભક્તપરિજ્ઞા, અને આતુરપ્રત્યાખ્યાન (તૃતીય) નામક ત્રણેક પ્રકીર્ણક વર્ગની રચનાઓ મળે છે^૩. અભિલેખમાં એમના નામ પછી “સંતાને” શબ્દ હોવાથી તેઓ ઈ. સં. ૧૧૦૪ થી પૂર્વે થઈ ગયેલા છે એટલું તો ચોક્કસ. સંભવ છે કે પ્રસ્તુત વીરભદ્રાચાર્ય જ અહીં વિવક્ષિત હોય.

લેખનું બીજું મહત્વ એ છે કે ચંદ્રકુલીન નવાંગવૃત્તિકારના પ્રણિય દેવભદ્રકૃત પાર્શ્વનાથચરિત્ર (પ્રાકૃત: વિ. સં. ૧૧૬૮ / ઈ. સં. ૧૧૧૨)માં કપડવંજમાં વાયટજાતીય શ્રેષ્ઠિ ગોવર્ધને (પ્રાય: ઈ. સં. ૧૦૫૦માં) બાવન જિનાલય કરાવેલું^૪ એવી નોંધ છે. સંભવ છે કે સંદર્ભગત પ્રતિમાની પ્રસ્તુત મંદિર અંતર્ગત કોઈ દેવકુલિકાદિમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ હોય. વૈદે પ્રસ્તુત મંદિરનો ઉલ્લેખ ગુણચંદ્રકૃત મહાવીરચરિય (સં. ૧૧૩૯ / ઈ. સં. ૧૦૮૩)માં થયેલો છે એવી નોંધ કરી છે. મંદિર વાયટગચ્છીય જીવદેવસૂરિશિષ્ય જિનદત્તસૂરિના ઉપદેશથી બનેલું^૫.

(૨)

તારંગા પર્વત, મધ્યકાલીન તારણદુર્ગ વા તારણગઢ, પર ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળે અર્હત્ અજિતનાથના મેરુપ્રાસાદનું નિર્માણ કરાવેલું. મૂળનાયકની અસલી પ્રતિમા તથા મંદિરના મૂળ પ્રશસ્તિ-લેખાદિ તો મુસ્લિમ આક્રમણ સમયે નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે, પરંતુ વાઘેલાયુગ, અને તે કાળ પછીના, કેટલાક અભિલેખો બચ્યા છે ખરા, તેમાં મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાળે કરાવેલ બે જિન પ્રતિમાઓના સં. ૧૨૮૪ / ઈ. સં. ૧૨૨૮ના લેખ ધરાવતા પબાસણો^૬ તથા સં. ૧૩૦૫ / ઈ. સં. ૧૨૪૯ના ધર્મઘોષસૂરિની આશ્નાયના આચાર્ય ભુવનચન્દ્ર દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત બે લેખો પ્રસિદ્ધ

થઈ ગયા છે. આ સિવાય જીર્ણોદ્ધાર સમયે સાહુ ગોવિન્દે ૧૫મા શતકના ભરાવેલ મૂળનાયકની નવીન પ્રતિમાનો અત્યંત ઘસાયેલો લેખ પણ જોટલો વંચાયો તેટલો પ્રકાશમાં આવી ગયો છે^૧. અઢી-ત્રણ દાયકા પૂર્વે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી તરફથી થયેલ જીર્ણોદ્ધારમાં ગૂઢમંડપના એક અષ્ટકોણ સ્તંભ (ક્રમાંક ૮) પરથી ચૂનાદિનો લેખ ઉખેડ્યા બાદ નિમ્નલિખિત ૧૭ પંક્તિનો લેખ પ્રકાશમાં આવ્યો છે. યથા : (જુઓ સંલગ્ન ચિત્ર ૬)

- (૧) ॐ ॥ સ્વસ્તિ શ્રીમદ્ અણહિલ(હ)
- (૨) પુરપાટકે સંવ. ૧૩૦૨ વર્ષે ॥મા-
- (૩) દ્રવા શુદિ ૧ ગુરાવદ્યેહ શ્રી
- (૪) મહારા[જા]ધિરાજ શ્રીવીશલદે-
- (૫) વ વિજય રાજ્યે શ્રીતારણિગ-
- (૬) દે સંતિષ્ઠમાન શ્રીઅજિતસ્વા-
- (૭) મિદેવીય કલ્યાણકયાત્રાયાં
- (૮) સંઘપ્રમુખ્ય વણિકી(ક)નાં પ્રોલિ-
- (૯) ક-માલિક-પ્રભૃતીનાં પા-
- (૧૦) લ ૪૦ તેજણ સુત ૪૦ મીમા-
- (૧૧) ક..... જા ભાવ્યાં શ્રીદેવી
- (૧૨)
- (૧૩)
- (૧૪)
- (૧૫) દેવઅજિતસ્વામિ
- (૧૬)
- (૧૭) . વંદિતા ।

લેખની છેલ્લી ચાર પંક્તિઓ ઘસાઈ ગયેલ હોઈ તે પૂરેપૂરી વાંચવી દુષ્કર છે. સાંપ્રત લેખની સાફસફાઈ બાદનાં થોડાં વર્ષો પછી મારી મુલાકાત સમયે તે લેખ વંચાયો તેવો ઉતારી લીધેલો. તે પછી બેએક વર્ષ બાદ પ્રા. મધુસૂદન ઢાંકીએ વારાણસી-સ્થિત American Institute of Indian Studies ના તસવીર-સંગ્રહમાંથી સંદર્ભગત લેખનું ચિત્ર મોકલી આપેલું, જેના આધારે કેટલીક વિશેષ સ્પષ્ટતા થઈ શકી છે.

લેખ સં. ૧૩૦૨ / ઈ. સં. ૧૨૪૬માં અણહિલ(લ)પુરપાટકમાં (વાઘેલા) મહારાજધિરાજ વીસજદેવનું શાસન ચાલતું હતું ત્યારે તારણિગદે (તારણદુર્ગે) સંતિષ્ઠમાન શ્રી અજિતસ્વામિ દેવની કલ્યાણક યાત્રા સંબંધનો છે. લેખમાં સંબંધકર્તા સંઘના પ્રમુખ વણિકોનાં નામ આપ્યાં છે. સંભવતઃ (ત્રાવિકા) શ્રીદેવી તરફથી કોઈ દાન આપ્યાનો પ્રસંગ હોય તેમ લાગે છે.

લેખ વીસજદેવના શાસન સમયનો, અને તેનું નામ દેતો હોઈ, મહત્વનો છે.

(૩)

લા. દ. ભા. સં. વિ. મં. ના સંગ્રહમાં પ્રસ્તુત અભિલેખ સફેદ આરસ પર કોતરેલ ૪૮ પદ્ય ઉપરાન્તની પ્રશસ્તિના, જમણી તરફનો બચી ગયેલા ૧/૩ ભાગ, પ્રાયઃ ૩૯ X ૨૭ સે. મી. ના માપના અવશિષ્ટ ખંડ રૂપે છે (મૂર્તિ વિભાગ નં. ૧૩). લેખ મૂળે ૧૯ પંક્તિમાં હતો અને પંક્તિ દીઠ સરેરાશ ૨ ૧/૨ થી સહેજ ઝાઝેરાં પદ્યો

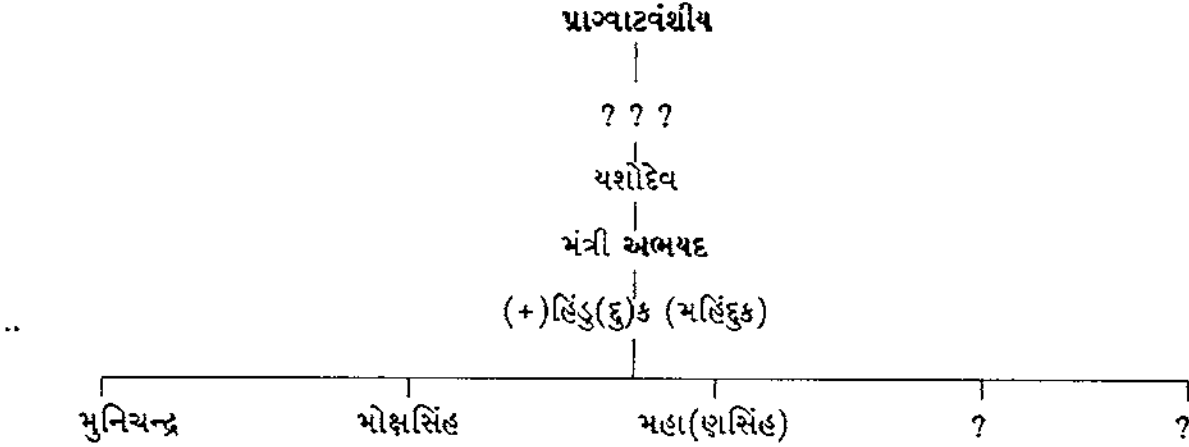
કોરાયેલાં હશે. લેખની પહોળાઈ કરતાં લંબાઈ ઠીક ઠીક વિશેષ હશે. લેખ ક્યાંથી મળ્યો તેની નોંધ પ્રાપ્ત નથી.

- [પં ૧] -----નાનગસ્ય પ્રભું તં નમામિ ॥૧ દુઃકર્મવ-
 [પં ૨] -----[ન]મામ્મિ ભક્ત્યા ॥૩ (?) પ્રાગ્વાટવંશઃ સરલઃ સુપર્વ્યે-
 [પં ૩] -----સ્વર્ણમયી સિદ્ધિરપ્યભૂત્ સામર (?) સ્ય તુ ॥૬ દાન-
 [પં ૪] -----॥ ૧ તતો યશસ્વિનસ્તસ્ય યશોદેવઃ સુતોઽભ-
 [પં ૫] -----(યદ) પદ્યયશ્ચતુર્ણાં જજિરે ક્રમાત્ । સ્ત (?) મલાશૃંગારા-
 [પં ૬] -----કિલ શિરઃ સ્થાયીતિ વિભ્રન્ મુદં પાતાલેશમ-
 [પં ૭] -----(ક)રણવ્યાપારસમલંકૃતઃ । જિનાજ્ઞાયાં યથાર્થા
 [પં ૮] -----હિંદુક ઇતિ રૂપાતઃ સુતોઽભયદમંત્રિણઃ । આસણઃ
 [પં ૯] -----જઃ ॥૨૩ મુનિચંદ્રસ્તુતોઽસ્તિ મોક્ષસિંહો મહ-
 [પં ૧૦] -----જેઝમે । વં(૧)દ્યા નાયિકદેવીતિ પરાજૈતરિ
 [પં ૧૧] -----પરઃ મદનસ્યેતિ ભુવિ મહાદેવસુતા (૧) વિશ્રુતિં પ્રાપુઃ
 [પં ૧૨] -----કિલ ॥૩૧ મહિમરાજ ઇતિ પ્રથિતઃ સુતો
 [પં ૧૩] -----યા મહાનંદ ભગિન્યાસ્તનયાઽભવત્ । જાડકે
 [પં ૧૪] -----દ ઉપયેમે ગુણાદ્ધુતા । આભાક ઇતિ વિરૂપાતઃ
 [પં ૧૫] -----ચ સદનસ્યાષ્ટાપદસ્યાયિ ચ પ્રોદ્ધારોઽસ્મ ભવિષ્ય-
 [પં ૧૬] -----॥૪૧ સાહૂ પાલ્હણદેવે (૧૨/) ધ્યામનુમત્યા સ્વગોત્રિણાં
 [પં ૧૭] -----ઽપિ સૂર્યેઃ । ચક્રુ પ્રતિષ્ઠાં સંઘાતઃ ક્રમ એવ હિયુ
 [પં ૧૮] -----રાજકવિશ્વક્રે પ્રશસ્તિં મલ્લદેવજઃ ॥૪૮ પ્રાગ્વા
 [પં ૧૯] (ટ) ---દેવેન કારિતઃ ॥ ઉત્કીર્ણાં સૂત્રં હરિપાલેન શુભં ભવતુ

લેખનો મોટો ભાગ આમ જતો રહેવાથી તેનો પૂરો પાઠ ઉપલબ્ધ ન હોતાં થોડીક જ વિગતો સમજી શકાય છે. પ્રથમ પદ્યના અવશિષ્ટ ચરણમાં... નાનગસ્ય પ્રભું તં નમામિ સરખો ચરણ ખંડ આવે છે. આમાં “નગ” શબ્દ વિવક્ષિત હોય તો પ્રશસ્તિકાર કોઈ પર્વતસ્થ જિનેન્દ્રને નમસ્કાર કરતા હોય તેવો અર્થ નીકળી શકે. (તારંગા પર્વત અભિપ્રેત હશે ?) ચોથા પદ્યનો પ્રારંભ “પ્રાગ્વાટવંશ” શબ્દથી થાય છે જેથી લેખના વિષયના કારાપક કોઈ પોરવાડવંશીય વણિક લાગે છે. એ પછી કારાપકનું વંશવર્ણન શરૂ થતું લાગે છે. તેમાં પ્રારંભે કોઈ અગ્રપુરુષ (નામ ગયું છે)ની પ્રશસ્તિ કરી છે. પછી પંક્તિ ૪માં, ૧૦માં પદ્યમાં, યશોદેવના પુત્ર અભ(યદ)નું નામ આવે છે. આગળનાં પદ્યો આ અભયદની પ્રશસ્તિ રૂપે હશે અને તેમાં [ક]રણ-વ્યાપાર-સમલંકૃત શબ્દ આવે છે તેથી તે મંત્રીપદે વિભૂષિત હશે. પંક્તિ ૮માં- હિંદુક ઇતિ રૂપાતઃ સુતોઽભયદમંત્રિણઃ એવું વાક્ય આવે છે જેથી અભયદ મંત્રી હતો તેવું સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. તેના પુત્રના નામનો આગલો અક્ષર ગયો છે, પણ પૂરું અભિધાન ‘મહિંદુક’ હોવાનો સંભવ છે. એ પછી આગળ આ મહિંદુકની વંશાવળી આપી હોય તેવી કલ્પના કરી શકાય, પણ વ્યક્તિઓનો સંબંધ સ્પષ્ટ નથી. ત્યાં પંક્તિ ૯ માં મુનિચંદ્ર, મોક્ષસિંહ, મહ[ણસિંહ ?] સરખાં નામો મળે છે. (આગળ નષ્ટ ભાગમાં બીજા પણ હશે) જે કદાચ મહિંદુકના પુત્રો હોય. પંક્તિ ૧૦માં નાયિક(કી)દેવી નામ આવે છે. પંક્તિ ૧૧માં “મદન” તેમજ પછી “મહાદેવસુતા”નો ઉલ્લેખ છે જે કદાચ મહિંદુકના પુત્રોમાંથી કોઈકની પત્ની હોય. ત્યાર બાદ પંક્તિ ૧૨માં “મહિમરાજ” પં. ૧૩માં “મહાનંદભગિન્યાસ્તનયા” સરખો ઉલ્લેખ છે. પં. ૧૪માં “આભાક” નામ આવે છે, અને પં. ૧૫માં અષ્ટાપદના ઉદ્ધારની વાત આવે છે. પં. ૧૬માં સાહૂ

પાલ્હણદેવ ઉલ્લિખિત છે. પં. ૧૭માં કોઈ સૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠા સંપન્ન થયાનો ઉલ્લેખ છે. પં. ૧૮માં પ્રશસ્તિકારનું નામ મલ્લદેવપુત્ર રાજકવિ પ્રાગ્વાટ [+] દેવનું નામ આપ્યું છે, અને પં. ૧૯માં લેખ કોતરનાર તરીકે સૂત્રધાર હરિપાલનું નામ આપ્યું છે.

લેખમાં અપાયેલ વ્યક્તિઓમાંથી મેળ બેસી શકે છે તેમનું કોષ્ઠક આ રીતે બની શકે:

નાયિકીદેવી, મહિમરાજ, આભાક, સાહુ પાલ્હણદેવ આદિનો ઉપરની વ્યક્તિઓ સાથેનો સંબંધ બેસાડી શકાતો નથી. પણ તે આગળની એકાદ બે વિશેષ પેઢીઓના સભ્યો હોઈ શકે છે.

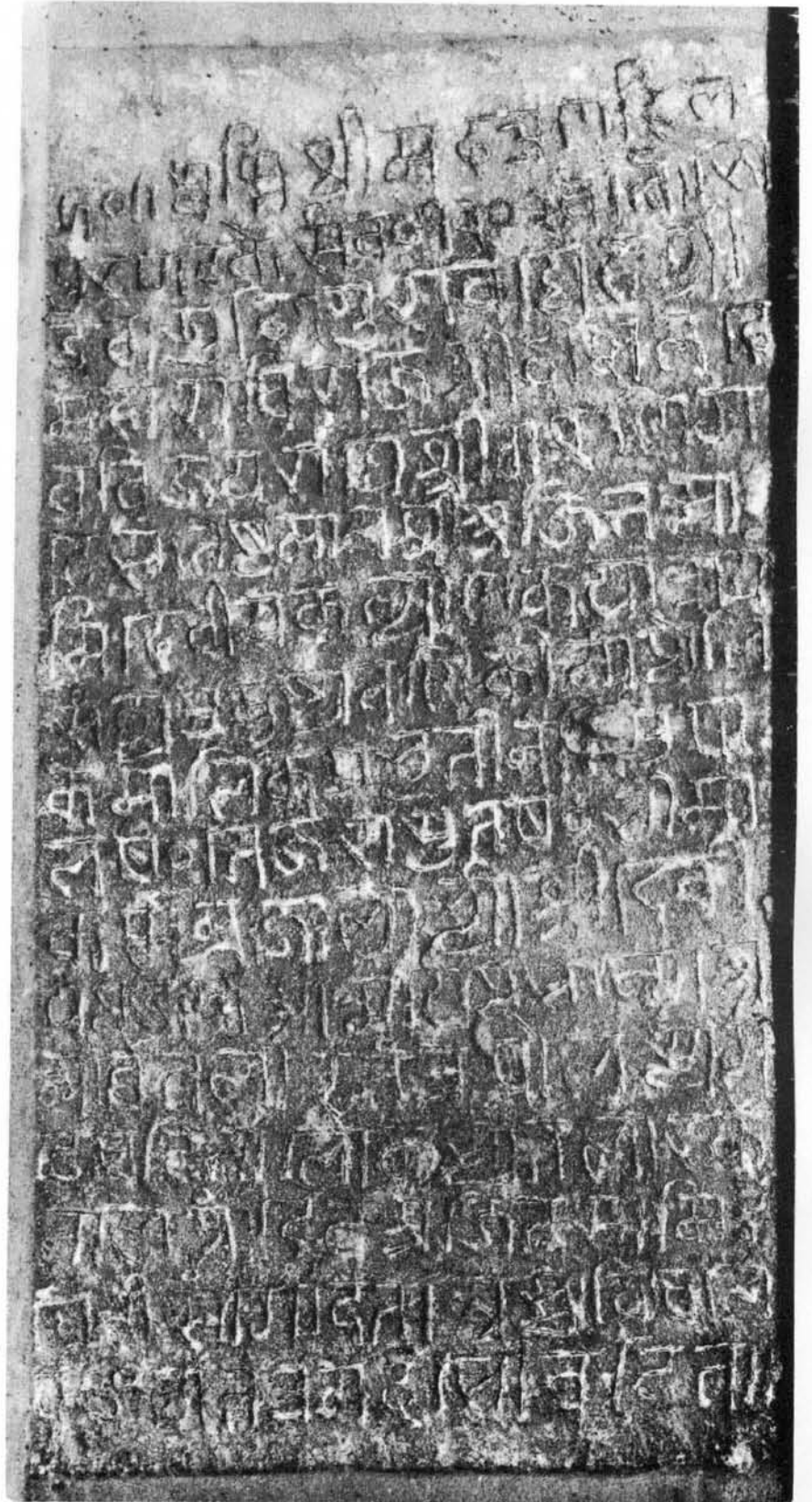
લેખના અક્ષરો મોટા છે, તેની લિપિ ઈસ્વીસનના તેરમા શતકના ઉત્તરાર્ધ અને ચૌદમા શતકના પ્રારંભની જણાય છે. લેખમાં કહેલ યશોદેવ-પુત્ર મંત્રી અભયદ તે અન્ય કોઈ નહીં પણ કુમારપાળનો દંડનાયક, જસદેવનો પુત્ર અભયડ છે. એની દેખરેખ નીચે કુમારપાળે તારંગા પર પ્રસિદ્ધ અજિતનાથનો (મેરુ જાતિનો) પ્રાસાદ (પ્રાયઃ ઈ. સં. ૧૧૬૦-૧૧૬૬ના અરસામાં) બંધાવેલો એવું સમીપકાલિક સ્રોત બૃહદ્ગચ્છીય સોમપ્રભાચાર્યના જિનધર્મપ્રતિબોધ (સં. ૧૨૪૧ / ઈ. સં. ૧૧૮૫) પરથી સિદ્ધ છે^૯. અભયદ ભીમદેવ દ્વિતીયના સમયમાં કર્ણાવતીનો દંડનાયક હતો, અને બૃહદ્ગચ્છીય વાઘી દેવસૂરિના સંતાનીય ચૈત્યવાસી પ્રધુમ્નસૂરિના આમ્નાયમાં ઉપાસક હતો^{૧૦}. પ્રસ્તુત શિલાલેખ સોલંકીયુગના એક પ્રસિદ્ધ મંત્રીવંશનો હોઈ, ખંડિત હોવા છતાં પણ, મહત્વનો છે. લેખ પૂર્ણ રૂપે મળી શક્યો હોત તો ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજકીય, સાંસ્કૃતિક તેમ જ ધાર્મિક ઇતિહાસના એક અજાત પાસા પર નવીન જ પ્રકાશ લાઘી શકાયો હોત^{૧૧}. પ્રશસ્તિકાર મલ્લદેવનો પુત્ર દેવાન્ત નામધારી કોઈ રાજકવિ હતો. એના વિષે તો ભવિષ્યમાં કોઈ સ્રોતમાંથી પ્રકાશ પડી આવે ત્યારે ખરો. લેખનો સમય ઈસ્વીસનની ૧૩મી શતીના ઉત્તરાર્ધનો હશે. શિલા કોરનાર શિલ્પી સૂત્રધાર હરિપાલ હતો.

ટિપ્પણો :-

૧. જુઓ પોપટલાલ દોલતરામ વૈદ્ય, કપડવંજની ઝીરવઝાયા, આગમોદ્ધારક ગ્રંથમાળા, કપડવણજ (કપડવંજ) ૧૯૮૪, પૃ. ૬, ૮, અને ૧૮૦, તથા ચિત્ર ૩.
૨. પોપટલાલ વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ યશોનાગ એવું વાંચે છે અને શ્રાવિકાનું નામ પાલિ વાંચે છે તે બરોબર નથી.

૩. જુઓ અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજક, પદ્મણ્યસુતાઈ, જૈન-આગમ-ગ્રંથમાલા ગ્રંથાંક ૧૭ (ભાગ ૧), મુંબઈ ૧૯૮૪, “પ્રસ્તાવના,” પૃં ૫૫-૫૬, તથા તેમાં જ મુનિ પુણ્યવિજયજી, “જૈન આગમ સંબંધિત સંક્ષિપ્ત વક્તવ્ય,” પૃં ૧૮.
૪. જુઓ *Catalogue of Palm-leaf Manuscripts in the Santinatha Jain Bhandar Cambay* (Ed. Muni Punyavijaya), G. O. S. No. 149, Baroda 1966, p. 342.
૫. વેદ, કપડવંજનીં, પૃં ૬-૮.
૬. જુઓ જિનવિજય, પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ, શ્રી જૈન આત્માનન્દસભા-ભાવનગર ૧૯૨૯, પૃં ૩૨૭-૩૨૮, લેખાંક ૫૪૩.
૭. જુઓ અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, ભાગ પહેલો, અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃં ૧૪૯.
૮. વિમલવસહી, દેલવાડા, (આબૂ)માં નેદ મંત્રીના સંં ૧૨૦૧ / ઈં સંં ૧૧૫૫ના અભિલેખમાં “મહિંદુક” નામ આવે છે: એથી એવું નામ બારમી શતકમાં પડતું હતું તેવું પ્રમાણ મળી રહે છે. (જુઓ મુનિ જયન્તવિજય, આબૂ ભાગ બીજો, ઉજ્જૈન વિં સંં ૧૯૯૪ (ઈં સંં ૧૯૩૮), લેખાંક ૫૧, પૃં ૨૬.
૯. મૂળ ગ્રંથમાંથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ માટે જુઓ, જૈં તૌં સંં સંં , પૃં ૧૪૭, પાદટીપ ૩.
૧૦. બૃહદ્વક્તરગચ્છગુર્વાવલિ ને આધારે આ વિષય પર વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ મધુસૂદન ઢાંકી, “સોલંકીયુગીન ઇતિહાસનાં કેટલાંક ઉપેક્ષિત પાત્રો” સ્વાધ્યાય ગ્રંથ ૧૪, ક્રમાંક ૩, વિં સંં ૨૦૩૩ (ઈં સંં ૧૯૭૭), પૃં ૨૨૪-૨૨૯.
૧૧. સોલંકી યુગમાં ગુજરાતમાં નાનાંમોટાં બસોએક જોટલાં જૈન મંદિરો બંધાયેલાં, જેમાંનાં ૯૦ ટકાનો નાશ મુસ્લિમ આક્રમણો તથા શાસન દરમિયાન થઈ ચૂક્યો છે. આ કારણસર પ્રસ્તુત મંદિરોના પ્રશસ્તિલેખો પણ વિનષ્ટ થયા છે. કયાંક કયાંક ટુકડાઓ મળી આવે છે, જેમકે ધોળકાના ઉદયનવિહારની પ્રશસ્તિનો લેખ, ગિરનાર પર ઉદયન મંત્રીના વંશજોનો પ્રશસ્તિ લેખ, ઇત્યાદિ. (અહીં તારંગાના અજિતનાથના મંડપના સ્તંભલેખનું ચિત્ર *American Institute of Indian Studies, Varanasi* ના સૌજન્ય અને સહાયથી પ્રકટ કર્યું છે.)

૧. અભિતનાથના મેરુપ્રાસાદ ગૃહમંડપના
સ્તંભ પરનો સંનો અભિલેખ.

પાતશાહ અકબરના સમયના છ અપ્રકાશિત શિલાલેખ, વિ. સં. ૧૬૪૬

સં. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ

ભારતી શેલત

આ અકબરકાલીન છ શિલાલેખ અમદાવાદના કાળુપુર વિસ્તારમાં આવેલી શાંતિનાથની પોળમાંના શાન્તિનાથના જૈન દેરાસરમાં ગૂઢમંડપમાં ગર્ભગૃહની બહારની ડાબી બાજુની દીવાલ પર એક સાથે ઉપર નીચે ગોઠવેલી અલગ અલગ તકતીઓ પર કોતરેલા છે.

શિલાલેખ નં. ૧ ની તકતીનું માપ ૪૦.૫ X ૩૮ સે. મી. છે. જ્યારે એના પર લખાણવાળા ભાગનું માપ ૩૭.૫ X ૩૭ સે. મી. છે. એમાં સળંગ લખાણની કુલ ૩૧ પંક્તિઓ કોતરેલી છે. દરેક પંક્તિમાં અક્ષરસંખ્યા સરેરાશ ૪૭ થી ૪૯ની છે, અને અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૦.૫ X ૦.૭ સે. મી.નું છે. તકતી નં. ૨ નું માપ ૪૫ X ૧૯ સે. મી. છે, જ્યારે લખાણવાળા ભાગનું માપ ૪૪ X ૧૩ સે. મી. છે. સળંગ લખાણની કુલ ૬ પંક્તિઓ કોતરેલી છે. દરેક પંક્તિમાં સરેરાશ અક્ષરસંખ્યા ૨૭ થી ૨૯ની છે, અને અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૧.૩ X ૧ સે. મી.નું છે. તકતી નં. ૩ નું માપ ૪૨ X ૧૯.૫ સે. મી. છે. લખાણવાળા ભાગનું માપ ૩૮ X ૧૬ સે. મી. છે. લખાણની કુલ ૮ પંક્તિઓ કોતરેલી છે. અંતિમ પંક્તિ પાછળથી કોતરેલી નેવા મળે છે. દરેક પંક્તિમાં સરેરાશ અક્ષરસંખ્યા ૨૬-૨૭ જેટલી છે અને અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૧ X ૧ સે. મી.નું છે. તકતી નં. ૪ નું માપ ૧૮.૫ X ૧૯ સે. મી. છે. એમાં લખાણવાળા ભાગનું માપ ૧૬ X ૧૬ સે. મી. છે. લખાણની કુલ ૧૨ પંક્તિઓ કોતરેલી છે અને દરેક પંક્તિમાં સરેરાશ અક્ષરસંખ્યા ૧૮ થી ૨૦ની છે. અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૦.૫ X ૦.૫ સે. મી. છે. તકતી નં. ૫ નું માપ ૨૨ X ૧૮ સે. મી. છે, જ્યારે લખાણવાળા ભાગનું માપ ૧૭ X ૧૧.૫ સે. મી. છે. લખાણની કુલ ૧૦ પંક્તિઓ કોતરેલી છે. દરેક પંક્તિમાં અક્ષરની સરેરાશ સંખ્યા ૧૯ છે અને અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૦.૫ X ૦.૭ સે. મી. છે. તકતી નં. ૬ નું માપ ૨૦ X ૧૮.૫ સે. મી.નું છે, જ્યારે લખાણવાળા ભાગનું માપ ૧૭ X ૧૫.૫ સે. મી. છે. લખાણની કુલ ૧૨ પંક્તિઓ કોતરેલી છે. દરેક પંક્તિમાં સરેરાશ અક્ષરસંખ્યા ૧૮ થી ૨૦ની છે. અક્ષરનું સરેરાશ કદ ૦.૫ X ૦.૫ સે. મી. છે.

શિલાલેખોનું લખાણ દેવનાગરી લિપિમાં કોતરેલું છે. લેખોમાંના અક્ષરવિન્યાસની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ આ પ્રમાણે છે :

- (૧) અ માં ઉત્તર ભારતીય મરોડ નેવા મળે છે, જેમકે અકબ્બર, અહમ્મ (૧.૨), અણધિલ્લ (૧.૫) અમય (૧.૭), અંબડ (૧.૧૦) અશ્વ (૨.૧), આસ (૨.૫), આસોજ (૩.૧), આશ્વિન (૪.૧) વગેરે.
- (૨) મૂલાક્ષર ધ ને મથાળે પ્રાયઃ શિરોરેખા નેવા મળતી નથી; જેમ કે સીમંધર (૧.૪), શોધિત (૧.૪), શીત્યધિક (૧.૫), પ્રબોધિત (૧.૮), પત્તનાધીશ (૧.૫), સાધક (૧.૧૧), સૂત્રધાર (૧.૧૨), ધન્ના (૪.૬) વગેરે.
- (૩) ણ માં ઉત્તરી મરોડ પ્રયોજ્યો છે, જેમાંથી ગુજરાતી મરોડ થયો છે; જેમ કે શ્રવણ (૧.૨), અણધિ (૧.૫), વિવરણકરણ (૧.૭), માણિક્ય (૧.૨૦, ૨.૨), વગેરે.
- (૪) શ ના મરોડમાં એના ડાબા અંગના ઉપરના ભાગને ડાબી બાજુએ નીચે ગોળ વાળવામાં આવ્યો નથી; જેમ કે શાસના (૧.૩), શોધિત (૧.૪), દશશત (૧.૫), શક્તિ (૧.૯), 'શોભિત' (૧.૧૪), શત્રુંજય (૧.૨૨), શાંતિનાથ (૨.૩), શંખવાલ (૪.૫), વગેરે.

- (૫) શિરેરેખાને લંબાવીને એને ડ અને ઈ નાં અંતર્ગત સ્વરચિહ્નોના ઊભા દંડ સાથે જોડવામાં આવતી નથી.
- (૬) અંતર્ગત સ્વરચિહ્ન એ માટે કયાંય પડિમાત્રા પ્રયોજ્ય નથી. હંમેશાં શિરેમાત્રા (ઉર્ધ્વમાત્રા) જ પ્રયોજ્ય છે.
- (૭) ક્ષ ના સંયુક્ત સ્વરૂપમાં ક ની મધ્યની આડી રેખાને ઊભી રેખા સાથે સળંગ છેદી જમણી બાજુએ નીચે ઉતારવામાં આવી છે; જેમકે નક્ષત્રે (૧.૩, ૪.૬, ૫.૨), પક્ષવિક્ષેપ (૧.૫), વગેરે.
- (૮) કવચિત્ ઈ ના મરોડમાં દીર્ઘ ઈ ની માત્રા જમણી તરફ છેક નીચે સુધી લંબાવવામાં આવી છે, જેમકે વીરાઈ (૧.૩૧).

લેખોનું લખાણ સંસ્કૃત ભાષા અને લેખ નં. ૧ના પ્રથમ બે શ્લોક સિવાય ગદ્યમાં લખેલું છે. લખાણમાં ક્યાંક ક્યાંક અશુદ્ધિઓ મારૂમ પડે છે. સમયાતીત-સંવત્ને બદલે સમયાત્સંવૃત્તિ (૧.૧), ચતુષ્ષષ્ટિ ને બદલે ચતુષ્ષષ્ટી (૧.૮), પ્રતિષ્ઠિત ને બદલે પ્રતિષ્ઠિત (૧.૧૩), પ્રતિષ્ઠા ને બદલે પ્રતિષ્ઠા (૧.૧૪), સમુદ્ધૃતમ્ ને બદલે સમુદ્ધૃતમ્ (૧.૨૧), વગેરે. કવચિત્ દેશ્ય શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે; જેમકે કોરિતા (૧.૩૧).

લેખોનો સાર : ૧

સ્વસ્તિ. શ્રી ઇચ્છિતાર્થની ફલપ્રાપ્તિ કરાવનાર, સજ્જનોની છાયા સમાન, સુમનસ, સંધને સમૃદ્ધ કરનાર શાન્તિનાથ ચૈત્યરૂપી કલ્પવૃક્ષ ચિરસ્થાયી બનો. (શ્લો. ૧). વિક્રમ સંવત ૧૬૪૬, વિજયાદશમીના દિવસે, સોમવારે, શ્રવણ નક્ષત્રના સમયે (શ્લો. ૨) બાદશાહ શ્રી અકબરના રાજ્યમાં અમદાવાદ નગરમાં શાસનાધીશ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીના પટ્ટની અવિચ્છિન્ન પરંપરામાં ઉદ્યોતનસૂરિ થયા (પં. ૨-૩). તેમના પટ્ટમાં સૂર્ય સમાન પ્રતાપી વિમલ દંડનાયકે અર્બુદાચલ ઉપર બંધાવેલ 'વિમલવસહિ'ની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર શ્રી વર્ધમાનસૂરિ; તેમના પટ્ટધર અણહિલપુરના અધીશ દુર્લભરાજના સમયમાં ચૈત્યવાસી પક્ષના વિક્ષેપક, સં. ૧૦૮૦માં 'ખરતર બિરુદ' પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ થયા (પં. ૪-૬). તેમના પટ્ટધર શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ, તેમના પટ્ટધર શાસનદેવ(ધરણેન્દ્ર)ના ઉપદેશથી કુષ્ઠ રોગના નિવારણના હેતુરૂપ સ્તંભન પાર્શ્વનાથ પ્રગટ થયા છે તેવા 'નવાંગ' વગેરે અનેક શાસ્ત્રોના વિવરણ કરવાથી પ્રતિષ્ઠા મળી છે તેવા શ્રી અભયદેવસૂરિ થયા (પં. ૬-૭). તેમના પટ્ટધર જિનશાસન પ્રભાવક શ્રી જિનવલ્લભસૂરિ હતા, જેમણે લેખ, રૂપ, દશકુલક વગેરેના પ્રેષણ દ્વારા વાગડ દેશના ૧,૦૦,૦૦૦ ગ્રામકોને પ્રતિબોધ આપેલો, પોતાની સુવિહિત કઠિન ક્રિયાઓ કરેલી અને પિંડવિશુદ્ધિ પ્રકરણની રચના કરેલી (પં. ૭-૮). તેમના પટ્ટધર પંચનદીસાધક શ્રી જિનદત્તસૂરિ થયા, જેમણે પોતાની શક્તિથી વિકારી ૬૪ યોગિનીઓના ચક્રને વશ કર્યું હતું. સિંધુ દેશના પીરની સાધના કરી, અંબડ ગ્રામકના હાથે સુવર્ણાક્ષરે લખાયેલ વાચનાથી 'યુગપ્રધાન'ની પદવીથી અલંકૃત હતા (પં. ૯-૧૧). તેમના પટ્ટધર શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ (દ્વિતીય) થયા, જેમનું ભાલસ્થલ નરમણિથી શોભાયમાન હતું (પં. ૧૧). તેમના શિષ્ય શ્રી જિનપતિસૂરિ થયા, જેમની નેમિચંદ્રે (ભંડારી) પરીક્ષા કરી હતી, જેમણે પ્રબોધોદય જેવા ગ્રન્થની રચના કરી. ૩૬ પ્રકારના વાદોથી વિધિપક્ષ (ખરતર) વ્યવસ્થિત કર્યો - (પં. ૧૧-૧૨). તેમના પટ્ટધર પ્રભાવક શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ (દ્વિતીય) થયા, જેમણે લાડોલ(વિન્નપુર)માં શ્રી શાન્તિનાથ-વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી (પં. ૧૩). તેમના પટ્ટધર શ્રી જિનપ્રબોધસૂરિ થયા. તેમના પટ્ટધર શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ (તૃતીય) થયા, જેમણે ચાર રાજાઓને પ્રતિબોધ કર્યા હતા. આથી વૃદ્ધ રાજગરહની સંજ્ઞાથી શોભતા હતા (પં. ૧૩-૧૪). તેમના પટ્ટધર શ્રી જિનકુશલસૂરિ થયા, જેઓ 'શત્રુંજય પર્વત' ઉપર 'ખરતરવસતિ'ના પ્રતિષ્ઠાપક હતા અને જેમનું ધ્યેય પોતાના ગરહનું પરિપાલન કરવાનું હતું (પં. ૧૪-૧૫). તેમના પટ્ટધર શ્રી જિનપદ્મસૂરિ, તેમના પટ્ટધર જિનલબ્ધિસૂરિ અને પછી શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ (ચતુર્થ) થયા (પં. ૧૫-૧૬). પછી તેમના પટ્ટધર

શ્રી જિનોદયસૂરિ થયા, જેમના દ્વારા સંઘપતિઓ અને પદસ્થોનો ઉદય થયો (પં. ૧૬). તેમના પટ્ટધર શ્રી જિનરાજસૂરિ થયા. તેમના પટ્ટધર શ્રી જિનભદ્રસૂરિ થયા, જેમણે સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા (પં. ૧૭). તેમના પટ્ટધર શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિ (પંચમ) થયા. તેમના પટ્ટધર પંચયક્ષના સાધક અને વિશિષ્ટ ક્રિયા કરનાર શ્રી જિનસમુદ્રસૂરિ થયા. (પં. ૧૭-૧૮). તેમના પટ્ટધર શ્રી જિનહંસસૂરિ થયા, જેમણે તપ, ધ્યાન અને વિધાનના ચમત્કારથી સુલતાન (સિકંદર લોદીએ) (ઈ. સં. ૧૪૮૮ થી ઈ. સં. ૧૫૦૭) કેદ કરેલા ૫૦૦ કેદીઓને છોડાવ્યા. આથી સમ્માન પ્રાપ્ત કર્યું (પં. ૧૮-૧૯). તેમના પટ્ટધર શ્રી જિનમાણિક્યસૂરિ થયા, જેઓ પંચનદીના સાધક હતા અને અધિક ધ્યાનના બળથી જેમણે યવનોના ઉપદ્રવને શાંત કર્યો હતો અને એથી અત્યંત શોભતા હતા (પં. ૧૯-૨૦). એમના પટ્ટના અલંકાર સમા, વાદમાં અજેય, વિજયલક્ષ્મીના શરણ અને પૂર્વ ક્રિયોદ્ધાર કરનાર શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિના વિજય રાજ્યમાં ૨૫ દેવકુલિકાઓથી અલંકૃત શ્રી શાંતિનાથ તીર્થંકરનું ચૈત્ય ખૂબ દ્રવ્ય ખર્ચાને બનાવવામાં આવ્યું (પં. ૨૦-૨૧). દેવગૃહના કાર્યાધ્યક્ષ મંત્રી સારંગધર, દેવકર્ણ, શત્રુંજય સંઘના અધિપતિ મં. જોગી, સોમજી, શિવજી, સૂરજી, લઘુ સોમજી, સાં કમલસા, સાં માના, સાં ગદા, પાદવ, ભાથા, સાં અમીપાલ, પચ્યા, સાં અમરદત્ત, કુંઅરજી, ખૂબ દ્રવ્યનું વિતરણ કરનાર શ્રીમાલ જ્ઞાતિના સાં જીવા, સાં ધન્ના, સાં લક્ષ્મીદાસ, સાં કુંવરજી, મં. વછરાજ, પં. સૂરજી, હીરજી, મં. નારાયણજી, સાં જાવડ, સીતા, પં. ધન્નૂ, ભં. રાજપા, સાં જિણદાસ, ગૂં. લક્ષ્મીદાસ, નરપતિ, રવા, સાં વચ્છા, દો. ધર્મસી, સિંધા, મં. વિજયકર્ણ, મં. શુભકર, સાં કમ્મા, એ. રતનસી, કર્મસી, સાં રાજ, મૂલા, વારુણી, સાં દેવીદાસ, સં. લક્ષ્મીવુપજી(ચંદ), ભૂં. પોપટ, રત્ના, કચરા, સાં નયણસી, સાં કૃષ્ણા, કીકા, સાં વીરજી, સાં રહિયા, કુદા, લખમણ, સાં સીકા, સાં નઉલા, ગોપાલા, સષૂઆ, લાલ, સોમજી, મતા, કુંભા, મં. રાઘૂવા, ઉદયકર્ણ, સાં ઘોમસી, નેતા, ધનજી, શિવા, સૂરચંદ સહિત શ્રી ખરતરગચ્છીય સંઘે (ચૈત્યનું) સંસ્કરણ કરાવ્યું (પં. ૨૨-૨૯). જ્યાં સુધી સૂર્ય-ચંદ્ર પ્રકાશે, ત્યાં સુધી ટકો. આ પ્રશસ્તિ પં. સકલચંદ્ર ગણિ સહિત વાં. કલ્યાણકમલ ગણિ અને ગં. મહિમરાજ ગણિએ લખી (પં. ૨૯-૩૦). શ્રાવક પુણ્યપ્રભાવક હારિતા - ભાર્યા શ્રાવિકા વીરાઈ, પુત્રી હાંસાઈ, મંગાઈ વગેરે સહિત, ગજધર (સલાટ) ગદુઆકે કોતરી (પં. ૩૦-૩૧).

શિલાલેખ નં. ૨

સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૬૪૬, આસો સુદિ ૧૫, શનિવારે શ્રી ખરતરગચ્છમાં શ્રી જિનમાણિક્યસૂરિના પટ્ટાલંકાર શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિના વિજયરાજ્યમાં રાજધાની(અમદાવાદ)માં શ્રી શાંતિનાથના વિધિચૈત્યની જગતી અને દેવકુલિકા બ્રાહ્મચાગોત્રમાં સાં હીરાના પુત્ર સાં ગોરાના પુણ્યાર્થે લક્ષ્મીદાસ, સાં સામીદાસ, સાં ઉદયનાથ, સાં રાયસિંધ વગેરે પુત્રોએ, શ્રાવિકા ગોરાદે, લાડિમદે, આસકરણ વગેરે પરિવાર સહિત શ્રી જિનકુશલસૂરિની કૃપાથી કરાવી. એ લાંબા સમય સુધી ટકી રહો.

શિલાલેખ નં. ૩

સંવત્ ૧૬૪૬, આસો સુદિ ૧૦, વિજયાદશમીને સોમવારે શ્રવણ નક્ષત્રમાં શ્રી ખરતરગચ્છમાં શ્રી જિનમાણિક્યસૂરિના પટ્ટાલંકાર શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિના વિજયરાજ્યમાં ઉકેશ વંશમાં શંખવાલ ગોત્રના સાહ સામલ, તેના પુત્ર સાહ ડુંગર, ભાર્યા શ્રાવિકા લાડાના પુત્રરત્ન માં ધન્નાકે, સાં વના, સાં મિહાજલ, સાં ધર્મસી વગેરે પરિવાર સહિત રાજધાનીમાં શ્રી શાંતિનાથ વિધિચૈત્યની જગતીમાં દેવકુલિકા આત્મશ્રેયાર્થે કરાવી. શ્રી જિનકુશલસૂરિની કૃપાથી પૂજ્યમાન ચિરકાલ આનંદ પામો.

શિલાલેખ નં. ૪

સંવત્ ૧૬૪૬, આશ્વિન સુદિ ૧૦ — વિજયાદશમીને સોમવારે, શ્રવણ નક્ષત્રમાં શ્રી ખરતરગચ્છમાં શ્રી જિનમાણિક્યસૂરિના પટ્ટાલંકાર શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિના વિજયરાજ્યમાં ઉકેશ વંશમાં શંખવાલ ગોત્રમાં સાહ સામલના પુત્ર સાહ ડુંગર - તેની પત્ની શ્રાવિકા લાડાએ પુત્ર સાહ ધન્ના, સાહ વન્ના, સાહ મેહાજલ, સાહ ધરમસી વગેરે પુત્ર પૌત્રાદિ પરિવાર સહિત અમદાવાદ નગરમાં શ્રી શાંતિનાથ વિધિ ચૈત્યની જગતીમાં સ્વશ્રેયોર્થ દેવકુલિકા કરાવી. શ્રી જિનકુશલસૂરિ ગુરુની કૃપાથી.

શિલાલેખ નં. ૫

સ્વસ્તિ શ્રી વિ. સં. ૧૬૪૬, આસો સુદિ ૧૦, શ્રી બૃહત્ખરતરગચ્છના અધીશ્વર શ્રી જિનમાણિક્યસૂરિના પટ્ટાલંકાર શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિના વિજયરાજ્યમાં શ્રી બ્રાહ્મિયા ગોત્રમાં સાહ હીરો, તેના પુત્ર સાહ ગોરા, પત્ની ગૌરાદે, લઘુભાર્યા છવાદે — તેનો પુત્ર સાહ લક્ષ્મીદાસ, સાહ સામીદાસ, સાહ ઉદયસિંહ, સાહ રાયસિંહ, શ્રાવિકા દાડિમદે, શ્રાવિકા ભગતાદે, પુત્ર આસકશણ વગેરે પરિવાર સહિત રાજધાનીમાં 'શ્રી શાંતિનાથવિધિ ચૈત્ય'ની જગતીમાં પિતાના પુણ્યાર્થે દેવકુલિકા કરાવી.

શિલાલેખ નં. ૬

સંવત્ ૧૬૪૬, આશ્વિન સુદિ ૧૦, વિજયાદશમીને સોમવારે, શ્રવણ નક્ષત્રમાં શ્રી બૃહત્ખરતરગચ્છમાં શ્રી જિનમાણિક્યસૂરિના પટ્ટાલંકાર શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિના વિજયરાજ્યમાં શ્રી ઉકેશ વંશમાં શંખવાલ ગોત્રમાં સાહ સામલ, તેનો પુત્ર સાહ ડુંગર, તેની પત્ની શ્રાવિકા લાડા, તેના પુત્ર રત્ન સાહ ધન્નાકે, સાહ વન્ના, સાહ મેહાજલ, સાહ ધરમસી વગેરે ભાઈઓ અને પુત્રાદિ પરિવાર સહિત શ્રી ગૂર્જર પ્રદેશની રાજધાની અહમ્મદાવાદ નગરમાં 'શ્રી શાંતિનાથવિધિચૈત્ય'ની જગતીમાં પોતાના શ્રેયાર્થે દેવકુલિકા કરાવી. પૂજનીયો ચિરકાલ રહો. શ્રી જિનકુશલસૂરિની કૃપાથી કલ્યાણ થાયો.

સમીક્ષા

શિલાલેખ નં. ૧ માં પાતશાહ અકબરનો નિર્દેશ છે તે દિલ્હીના બાબુરીવંશનો પ્રસિદ્ધ બાદશાહ અકબર ૧લો (ઈ. સં. ૧૫૫૬થી ૧૬૦૫) છે. લેખમાં ગૂર્જરદેશની રાજધાની અમદાવાદમાં શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિના વિજયરાજ્યમાં શાંતિનાથ જિનાલય બંધાવ્યાનો નિર્દેશ છે. આચાર્ય જિનચન્દ્રસૂરિ ખરતરગચ્છના હતા. તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૫૯૫ (ઈ. સં. ૧૫૩૮-૩૯)માં, દીક્ષા સં. ૧૬૦૪ (ઈ. સં. ૧૫૪૭-૪૮)માં અને આચાર્યપદ જસલમેરમાં વિ. સં. ૧૬૧૨, ભાદ્રપદ સુદિ ૮ ના રોજ (૧૪ ઓગસ્ટ, ઈ. સં. ૧૫૫૬) પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમણે સં. ૧૬૪૮, આષાઢ સુદિ ૮ ના દિવસે (૬, જુલાઈ, ઈ. સં. ૧૫૯૨) ખંભાતથી વિહાર કરી જાલોરમાં પર્યુષણ કરી અને પછી લાહોર પધાર્યા, જ્યાં તેમણે સમ્રાટ અકબરને ઉપદેશ આપ્યો. ખંભાતના દરિયામાં મચ્છીમારોની જાળ બંધ કરાવી. બિકાનેરના મંત્રી સંગ્રામસિંહના પુત્ર મંત્રી કર્મચન્દ્રે મોટા સમારોહપૂર્વક આચાર્યશ્રીને યુગપ્રધાનપદ આપ્યું. આચાર્ય જિનચન્દ્રસૂરિએ ઘણી પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી અને શિષ્યોની પદસ્થાપનવિધિ અને વિવિધ ધર્મકાર્યો કર્યા.

શિલાલેખ નં. ૧ માં શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિના પુરોગામી સૂરિઓની પટ્ટાવલી આપી છે. આ પટ્ટાવલી વડગચ્છના

પ્રથમ આચાર્યશ્રી ઉદ્યોતનસૂરિશ્રી શરૂ થાય છે. આ ઉદ્યોતનસૂરિ જંબૂસ્વામીની પરંપરામાં ચંદ્રકુલની વિહારુકશાખામાં થયા. વનવાસીગચ્છના છેલ્લા આચાર્ય વિમલચન્દ્રસૂરિની પોટે આ આચાર્ય થયા. સં. ૯૯૪ (ઈ. સં. ૯૩૭-૩૮)માં તેમણે વડગચ્છની સ્થાપના કરી. પૂર્વનાં તીર્થોની યાત્રા કરી સં. ૯૯૪માં આબૂ પધાર્યા. આબૂની તળેટીમાં તેલી ગામમાં પોતાના શિષ્યો સર્વદેવ, માનદેવ, મહેશ્વર, પ્રદ્યોતન વગેરે આઠ મુનિઓને વડના વૃક્ષ નીચે આચાર્યની પદવી આપી ત્યારથી તેઓ વડગચ્છના નામથી પ્રસિદ્ધ બન્યા. આ ગચ્છ નિર્ગ્રન્થ પરંપરાનો પાંચમો ગચ્છ છે. તેને બૃહદ્ગચ્છ પણ કહે છે. આ ગચ્છની ઘણી શ્રમણપરંપરાઓ ચાલી^૨.

વડગચ્છની છઠ્ઠી પરંપરામાં આ ઉદ્યોતનસૂરિ પછી આ વર્ધમાનસૂરિ થયા. સં. ૯૯૫માં આ ઉદ્યોતનસૂરિએ પોતાના સર્વદેવ વગેરે આઠ શિષ્યોને આચાર્યપદ આપ્યું અને તે પછી વર્ધમાનસૂરિને પણ અન્તરીમાં આચાર્યપદ આપ્યું. વર્ધમાનસૂરિ શાસ્ત્રાનુસાર મુનિજીવન ગાળતા. તેથી તેમની પરંપરા સુવિહિત તરીકે પ્રખ્યાત છે. આ જિનેશ્વર અને આ બુદ્ધિસાગર તેમના પટ્ટધરો હતા. સં. ૧૦૮૮માં અનરણ કરી સ્વર્ગવાસી થયા. વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય આ જિનેશ્વરસૂરિએ સં. ૧૦૮૦માં જાલોરમાં હારિભદ્રીય અષ્ટપ્રકરણ વૃત્તિ, પંચલિંગીપ્રકરણ, પ્રમાલક્ષ્મ, સં. ૧૦૮૨માં આશાવલમાં લીલાવર્ષ કહા, જાબાલિપુરમાં ચૈત્યવંદનવિવરણ, સં. ૧૧૦૮માં ડીડુઆણકમાં કથાકોસ-પગરણ-આથા, કહાવિવરણવૃત્તિ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે^૩.

આ જિનવલ્લભ ગણિ આ જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે સં. ૧૧૬૭, આષાઢ સુદિ ૬ (૧૪ જૂન, ઈ. સં. ૧૧૧૧)માં ચિત્તોડમાં આચાર્યપદ ગ્રેહવ્યું. તેમણે અનેક સ્તોત્રો અને ૨૧ જેટલા ગ્રંથોની રચના કરી છે, જેમાં પિંડવિસોહિ-પગરણ (સં. ૧૧૪૪ - ઈ. સં. ૧૦૮૭-૮૮), સૂક્ષ્માર્થસિદ્ધાન્તવિચાર, પોસહવિધિપ્રકરણ, સંઘપટ્ટક, પ્રતિક્રમાગ સામાચારી, ધર્મશિક્ષા, અને પ્રશ્નોત્તરપદ્ધિશતક જેવા ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. સં. ૧૧૬૪ (ઈ. સં. ૧૧૦૭-૦૮)માં ચિત્તોડ, નાગોર, નરવર, અને મરુપુરમાં અષ્ટસપ્તતિકા, સંઘપટ્ટક, અને ધર્મશિક્ષા જેવા ગ્રંથો શિલા પર કોતરાવ્યા^૪.

આ જિનદત્તસૂરિનો જન્મ સં. ૧૧૩૨ (ઈ. સં. ૧૦૭૫-૭૬)માં ઘંઘૂકામાં, સં. ૧૧૪૧ (ઈ. સં. ૧૦૮૪-૮૫)માં દીક્ષા અને સં. ૧૧૬૯ (ઈ. સં. ૧૧૧૨-૧૩)માં ચિત્તોડમાં આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ. સં. ૧૨૦૪ (ઈ. સં. ૧૧૪૭-૪૮)માં તેમણે ખરતરગચ્છની સ્થાપના કરી. આ જિનદત્તસૂરિએ ગાગધરસાર્થશતક, ગાગધરસપ્તતિ, સુગુરુપારતંત્ર, વ્યવસ્થાકુલક, ચૈત્યવંદનકુલક, ઉપદેશરસાધન, કાલસ્વરૂપ, અને ચર્યરી જેવા ૧૨ જેટલા ગ્રંથોની રચના કરી. આ આચાર્યના સમયમાં મધુકરગચ્છ નીકળ્યો. તેમનો સમાધિસ્તૂપ અજમેરમાં બનાવવામાં આવ્યો જેની પ્રતિષ્ઠા આ જિનચન્દ્રસૂરિએ સં. ૧૨૨૧ (ઈ. સં. ૧૧૬૪-૬૫)માં કરી^૫.

આ જિનચન્દ્રસૂરિનો જન્મ સં. ૧૧૯૭ (ઈ. સં. ૧૧૪૦-૪૧)માં અને સં. ૧૨૨૧ (ઈ. સં. ૧૧૬૪-૬૫)માં બિકાનેરમાં આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ. તેમના પટ્ટધર આ જિનપતિસૂરિનો જન્મ સં. ૧૨૧૦ (ઈ. સં. ૧૧૫૩-૫૪) અને સં. ૧૨૨૩ (ઈ. સં. ૧૧૬૬)માં આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ. સં. ૧૨૩૪ (ઈ. સં. ૧૧૭૭-૭૮)માં ફલોધિમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથનું નવું ખરતરગચ્છીય ચૈત્ય બનાવ્યું. શ્રેષ્ઠી નેમિચંદ્ર ભાંડાગારિકને જૈનધર્મી બનાવેલા. પ્રબોધ્યવાદસ્થલ, તીર્થમાલા, પંચલિંગીપ્રકરણ-વિવરણ, અને સંઘપટ્ટકની મૃદા ટીકા જેવા ગ્રંથોની અને કેટલાંક સ્તુતિ-સ્તોત્રોની રચના કરી^૬.

આ જિનેશ્વરસૂરિનો જન્મ સં. ૧૨૪૫ (ઈ. સં. ૧૧૮૮-૮૯)માં અને સં. ૧૨૭૮ (ઈ. સં. ૧૨૨૧-૨૨)માં જાલોરમાં આ સર્વદેવના હાથે આચાર્યની પદવી મળી. સં. ૧૩૧૩ (ઈ. સં. ૧૨૫૬-૫૭)માં પાલનપુરમાં શ્રાવકધર્મ પ્રકરણની રચના કરી. આ ઉપરાંત યમકમયચતુર્વિંશતિ-જિનસ્તવન તથા પાર્શ્વનાથ જિનસ્તવનની રચના કરી.

આ. જિનચન્દ્રસૂરિનો જન્મ સં. ૧૩૨૬ (ઈ. સં. ૧૨૬૯-૭૦)માં અને સં. ૧૩૪૧ (ઈ. સં. ૧૨૮૪-૧૨૮૫)માં જલોરમાં આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ. સં. ૧૩૭૬ (ઈ. સં. ૧૩૧૯-૨૦)માં સ્વર્ગવાસ થયો. ખરતરગચ્છના પટ્ટાવલીકારો તેમને કલિકાલકેવલી તરીકે ઓળખાવે છે. તેમના પટ્ટધર આ. જિનકુશલસૂરિનો જન્મ સં. ૧૩૩૦ (ઈ. સં. ૧૨૭૩-૭૪)માં અને સં. ૧૩૭૭ (ઈ. સં. ૧૩૨૦-૨૧)માં પાટણમાં રાજેન્દ્રાચાર્યના હાથે આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ. સા. તેજપાલના સંઘ સાથે તેમણે શત્રુંજયની યાત્રા કરી, અને નવમી ટૂકમાં માનતુંગ-જિનપ્રાસાદમાં ઋષભનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૩૭૭માં ભીલડિયામાં ભુવનપાલના બોતેર જિનાલયમાં મહાવીરસ્વામીની, જેસલમેરમાં જસલવલે ભરાવેલ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની અને જલોરમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેમણે ચૈત્યવન્દનકુલક વૃત્તિ ગ્રંથની રચના કરેલી^૭.

આ. જિનપદ્મસૂરિનો જન્મ સં. ૧૩૮૨ (ઈ. સં. ૧૩૨૫-૨૬)માં અને સં. ૧૩૯૦ (ઈ. સં. ૧૩૩૩-૩૪)માં આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ દેરાઉરમાં થઈ. તેમને બાલધવલકૂચાલ સરસ્વતીનું બિરુદ પ્રાપ્ત થયું. તેઓ છાજેડ ગોત્રના હતા. આ. જિનલબ્ધિસૂરિને સં. ૧૪૦૦ (ઈ. સં. ૧૩૪૩-૪૪)માં પાટણમાં તરુણપ્રભના હસ્તે આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત થઈ. આ. જિનચન્દ્રસૂરિને સં. ૧૪૦૬ (ઈ. સં. ૧૩૪૯-૫૦)માં નાગોરમાં આ. તરુણપ્રભના હાથે આચાર્યની પદવી પ્રાપ્ત થઈ. આ. જિનોદયસૂરિનો જન્મ સં. ૧૩૭૫ (ઈ. સં. ૧૩૧૮-૧૯)માં અને સં. ૧૪૧૫ (ઈ. સં. ૧૩૫૮-૫૯)માં ખંભાતમાં આ. તરુણપ્રભના હાથે આચાર્યની પદવી પ્રાપ્ત થઈ. એ જ વર્ષે એમણે વિક્રમરાસની રચના કરી. તેમના શિષ્ય ઉપા. મેરુનંદને જિનોદયવિવાહલો અને પં. જ્ઞાનકલશે જિનોદયસૂરિ પટ્ટાભિષેકરાસ રચ્યો^૮.

આ. જિનરાજસૂરિને સં. ૧૪૩૩ (ઈ. સં. ૧૩૭૬-૭૭)માં પાટણમાં આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આ. જિનવર્ધને સં. ૧૪૬૮ (ઈ. સં. ૧૪૧૧-૧૨)માં દેલવાડામાં તેમની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેઓ ન્યાયના પ્રકાંડ અભ્યાસી હતા. તેમણે આ. સ્વાર્ણપ્રભ, આ. ભુવનરત્ન અને આ. સાગરચંદ્રને આચાર્યની પદવી આપી.

આ. જિનભદ્રસૂરિનો જન્મ સં. ૧૪૫૦ (ઈ. સં. ૧૩૯૩-૯૪)માં અને સં. ૧૪૭૫ (ઈ. સં. ૧૪૧૮-૧૯)માં ભણસોલમાં તેમને આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ. એમણે જિનસત્તરી, અપવર્ગનામમાલા, દ્વાદશાંગીપદપ્રમાણકુલક વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી. આ ઉપરાંત ગિરનાર, ચિત્તોડ, મંડોવર વગેરે સ્થળોએ જિન પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તેમજ માંડવગઢ, જેસલમેર, જલોર, પાટણ, ખંભાત, નાગોર વગેરે સ્થાનોમાં ગ્રંથભંડારો સ્થાપ્યા. આ આચાર્યે સં. ૧૫૦૧, વૈશાખ સુદ ૪ ને રવિવારે ૧૧ એપ્રિલ, ઈ. સં. ૧૪૪૫ જેસલમેરમાં પોતાને હાથે સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન-વૃત્તિ લખી છે. તેમના સમયમાં ખરતરગચ્છમાં 'પિપ્પલક' શાખાભેદ નીકળ્યો^૯.

આ. જિનચન્દ્રસૂરિનો જન્મ સં. ૧૪૮૭ (ઈ. સં. ૧૪૩૦-૩૧)માં અને સં. ૧૫૧૫ (ઈ. સં. ૧૪૫૮-૫૯)માં કુંભલમેરમાં આ. કીર્તિરત્નના હાથે આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ. તેમણે જેસલમેર, આબૂ, ચિત્તોડ વગેરે સ્થળોએ જિનપ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. આ. જિનસમુદ્રસૂરિનો જન્મ સં. ૧૫૦૬ (ઈ. સં. ૧૪૪૯-૫૦)માં અને સં. ૧૫૩૩ (ઈ. સં. ૧૪૭૬-૭૭)માં પુંજપુરમાં આ. જિનચન્દ્રસૂરિના હસ્તે આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ. તેઓ પરમ ત્યાગી હતા. તેમણે પંચનદીપીરની સાધના કરી હતી. તેમણે જેસલમેરમાં સં. ૧૫૩૬ (ઈ. સં. ૧૪૭૯-૮૦)માં પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. આ. જિનહંસસૂરિનો જન્મ સં. ૧૫૨૪ (ઈ. સં. ૧૪૬૭-૬૮)માં અને સં. ૧૫૫૫ (ઈ. સં. ૧૪૯૮-૯૯)માં અમદાવાદમાં આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ. સં. ૧૫૫૬ (ઈ. સં. ૧૫૦૦)માં બિકાનેરમાં આ. શાંતિસાગરના સૂરિમંત્રથી ભટ્ટારકપદ મળ્યું અને સં. ૧૫૮૨ (ઈ. સં. ૧૫૨૫-૨૬)માં અમદાવાદમાં સ્વર્ગવાસ થયો. બાદશાહ સિકંદર લોદીએ આચાર્યશ્રી, ૧૩ સાધુઓ તેમજ ૫૦૦ માણસોને ઘોળપુરની કેદમાં પૂર્યા હતા. છરાવલા પાર્શ્વનાથના આરાધનથી કેદમાંથી બધા મુક્ત થયા અને તેમણે બાદશાહને ઉપદેશ આપી અમારિ પ્રવર્તાવી. આ. જિનહંસે ઘણી પ્રતિષ્ઠા કરાવી,

યાત્રાસંઘો કઢાવ્યા, અને સં. ૧૫૮૨ (ઈ. સં. ૧૫૨૫-૨૬)માં આયરંગસુત્ર દીપિકાની રચના કરી^{૧૦}.

આ. જિનમાણિક્યસૂરિનો જન્મ સં. ૧૫૪૯ (ઈ. સં. ૧૪૯૨-૯૩)માં અને સં. ૧૫૮૨ (ઈ. સં. ૧૫૩૫-૩૬)માં પાટણમાં જિનહંસસૂરિના હસ્તે આચાર્યપદવી મેળવી. તેમણે પાંચ નદીઓને સાધી હતી. સં. ૧૫૯૩ (ઈ. સં. ૧૫૩૫-૩૬)માં બિકાનેરમાં મંત્રી કર્મસિંહના દેશસરમાં બ. નેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. વિ. સં. ૧૬૧૨ (ઈ. સં. ૧૫૫૫-૫૬)માં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો^{૧૧}.

શિલાલેખોમાં સૂરિઓનાં ખરતર અને રાજ જેવા ગચ્છો, શ્રાવકોના શંખવાલ, બ્રાહ્મણ જેવાં ગોત્રો તેમજ ઉકેશ વંશ અને શ્રીમાલ જેવી જ્ઞાતિના નિર્દેશો આવે છે. આ ઉપરાંત ખરતરગચ્છીય સંઘની વ્યક્તિઓના નામોલ્લેખો પણ જોવા મળે છે.

લેખ નં. ૧,૩,૪,૫ અને ૬માં દર્શાવેલી મિતિ વિક્રમ સં. ૧૬૪૬, આસો સુદિ ૧૦, વિજયાદશમીને સોમવારની છે. એમાં શ્રવણનક્ષત્રનો નિર્દેશ કરેલો છે. જો કે લેખ નં. ૫માં વાર અને નક્ષત્રનો નિર્દેશ કર્યો નથી. લેખ નં. ૨માં આપેલી મિતિ સં. ૧૬૪૬ આસો સુદિ ૧૫ ને શનિવારની છે. એમાં નક્ષત્રનો નિર્દેશ કર્યો નથી. આ બંને મિતિઓ ગુજરાતમાં પ્રચલિત વિક્રમ સંવતની કાર્તિકાદિ વર્ષગણનાની પદ્ધતિ અનુસાર બંધ બેસે છે. વિ. સં. ૧૬૪૬, આસો સુદિ ૧૦ ને સોમવારે અંગ્રેજ તારીખ ૨૮, સપ્ટેમ્બર, ઈ. સં. ૧૫૯૦ આવે અને વિ. સં. ૧૬૪૬, આસો સુદિ ૧૫ ને શનિવારને દિવસે અંગ્રેજ તારીખ ૩, ઓક્ટોબર, ઈ. સં. ૧૫૯૦ આવે^{૧૨}.

પાઠ

શિલાલેખ નં. ૧

૧. ॥ પળ ॥ સ્વસ્તિ શ્રીશાંતિકલ્પદ્રુઃ કામિતાર્થફલપ્રદઃ। સચ્ચાયઃ ધુ(સુ)મનઃ સંઘ। સમૃદ્ધ્યનંતાચ્ચિરમ્॥
૧ શ્રી વિક્રમરય^{૧૩} સમયા। ત્સંવૃતિ^{૧૪} ૨-
૨. સસિંધુદર્શનૈદુ^{૧૫} ૧૬૪૬ મિતે સોમે વિજયદશમ્યાં। શ્રવણહિતે શ્રવણ નક્ષત્રે॥ ૨ પાતિસાહિ શ્રી અકબ્બર રાજ્યે॥ શ્રી અહમ્મ -
૩. દાબાદનગરે॥ શાસનાધીશ્વર શ્રી વર્ધમાનસ્વામિ પટ્ટાવિચ્છિન્નપરંપરાયાત। ઉદ્યતવિહારોદ્યોતિ શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિ॥ તત્પટ્ટપ્ર -
૪. ભાકરપ્રવરવિમલદંડનાયકકારિતાર્બુદાચલવસતિપ્રતિષ્ઠાપક। શ્રી સીમંધરસ્વામિશોધિતસૂરિમંત્રારાધક। શ્રીવર્ધ -
૫. માનસૂરિ॥ તત્પટ્ટ૦ અણધિ(હિ)લ્લપત્તનાધીશદુર્લભરાજસંસ। જ્યૈત્યવાસીપક્ષવિક્ષેપાશીત્યધિકદશશત સંવત્સરપ્રાપ્તઃ -
૬. તરબિરુદ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ। તત્પટ્ટ૦ શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિ॥ તત્પટ્ટ૦ શાસનાદે ઉપદેશપ્રકટિત। દુષ્ટાકુષ્ટપ્રમાથ હેતુ॥
૭. શ્રી સ્તંભનપાર્શ્વનાથ। નવાંગાદ્યનેકશાસ્ત્રવિવરણકરણપ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠ શ્રી અભયદેવસૂરિ॥ તત્પટ્ટ૦ લેખરૂપદશકુલ -

૮. ક પ્રેષણપ્રબોધિત વાગડ દેશીય દશ દશ શત શ્રાવક। સુવિહિત નિજ કઠિન ક્રિયાકરણ। પિંડવિશુદ્ધાદિપ્રકર -
૯. ણં। જિનશાસન પ્રભાવક। શ્રી જિનવલ્લભસૂરિ॥ તત્પટ્ટં સ્વશક્તિવશીકૃત વિકૃત ચતુષ્ષષ્ટિ યોગિની ચક્ર। દ્વિ પંચા -
૧૦. શર્દ્દન (?) સિંધુદેશીયપીર। અંબડ શ્રાવક કર લિખિત સ્વર્ણાક્ષર વાચના વિર્ભૂત યુગપ્રધાન પદવી સમલંકૃત પંચન -
૧૧. દી સાધક શ્રી જિનદત્તસૂરિ॥ તત્પટ્ટં નરમણિ મંડિત ભાલસ્થલ। શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ તં લં નેમિચંદ્ર પરીક્ષિત। પ્રબોધો -
૧૨. દયાદિ ગ્રંથ રૂપ ષટ્તિંશદ્વાદ સાધિત વિધિપક્ષ। ચરતરગચ્છ સ્વચ્છ સૂત્રણા સૂત્રધાર। શ્રી જિનપતિસૂરિ॥ તત્પટ્ટં પ્રભાં -
૧૩. લાડડલ વિજાપુર પ્રતિષ્ઠિત શ્રી શાંતિવીર વિધિચૈત્ય શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ॥ તત્પટ્ટં શ્રી જિનપ્રવોધસૂરિ તં રાજ ચતું -
૧૪. દ્ય પ્રતિબોધો બદ્ધ રાજગચ્છ સંજ્ઞા શોભિત શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ॥ તત્પટ્ટં શ્રી જનુન્નય મંડન ચરતરવસતિ પ્રતિષ્ઠા -
૧૫. પક સ્વગચ્છ પ્રતિપાલન બદ્ધ કક્ષ વિશ્વ્યાતાતિશયલક્ષ શ્રી જિનકુશલસૂરિ॥ તં શ્રી જિનપદસૂરિ॥ તં શ્રી જિ -
૧૬. નલબ્ધસૂરિ। તં શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ। તં દેવાંગનાવસરવાસપ્રક્ષેપોદિત સંઘપતિ પક્ષચુદય શ્રી જિનોદયસૂરિ-
૧૭. તં શ્રી જિનરાજસૂરિ॥ તં સ્થાન(ને) ૨ (સ્થાને) સ્થાપિત સારજ્ઞાનખાંડાગાર શ્રી જિનમદ્રસૂરિ તં શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ॥ તત્પટ્ટં
૧૮. પંચયક્ષ સાધક વિશિષ્ટક્રિય શ્રી જિનસમુદ્રસૂરિ॥ તત્પં તપોધ્યાન વિધાન ચમત્કૃત પાતિસાહિ પંચશતવંદિ^{૧૬}॥
૧૯. મોચન સમ્માનિત શ્રી જિનહંસસૂરિ। તં પંચનદીસાધકાધિક ધ્યાન-બલ શફલી કૃત યવનોપદ્રવાતિશયવિરાજ -
૨૦. માન જિનમાણિક્યસૂરિ તત્પટ્ટાલંકાર દુર્વાર વાદિ વિજયલક્ષ્મીશરણ। પૂર્વ ક્રિયાસમુદ્ધરણ શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ વિજ -
૨૧. યિ રાજ્યે॥ પંચવિંશતિ દેવકુલિકાલંકૃતં। શ્રી શાંતિનાથ વિધિચૈત્યમ્ પ્રભૂતદ્રવ્ય વ્યયેન સમુદૃ(દ્ધ)તમ્ સમૂલમ્। શ્રી:

૨૨. ॥ દેવગૃહ કાર્યાધ્યક્ષ મંત્રિ સારંગધર દેવકર્ણ । શત્રુંજય સંઘાધિપતિ મંં જોગી । સોમજી । શિવજી । સૂરજી । લઘુ ॥
૨૩. સોમજી । સાં કમલસા । સાં માના । સાં ગદા । યાદવ । ભાથા । સાં અમીપાલ । પચ્ચા । સાં અમરદત્ત । કુંઅરજી । પ્રભૂ -
૨૪. ત દ્રવ્ય વિતરણ સાન્નિધ્યકારક । શ્રી શ્રીમાલીજ્ઞાતીય સાં જીવા । સાં ધન્ના । સાં લક્ષ્મીદાસ । સાં કુંઅરજી । મંં
૨૫. વછરાજ પંં સૂરજી । હીરજી । મંં નારાયણજી । સાં જાવડા । સીતા । પં ધન્નૂ । મંં રાજપાલ । સાં જિણદાસ । ગૂં લક્ષ્મી -
૨૬. દાસ । નરપતિ । રવા । સાં વચ્છા । દોં ધર્મસી । સિંઘા । મંં વિજયકર્ણ । મંં શુભકર । સાં કમ્મા । એં રતનસી । કર્મ -
૨૭. સી । સાં રાજા । મુલા । વારુણી (?) । સાં દેવીદાસ । સંં લષ્મી વુપ-જીવા મૂં પોપટ । રત્ના । કચરા । સાં નયણસી । સાં કૂ -
૨૮. ણ્ણાઃ કીકા । સાં વીરજી । સાં રહિયા કુદા । લષમણ । સાં સીકા । સાં નડલા । ગોપાલા સષૂઆ । લાલ । સોમજી
૨૯. મતા કુંભા । મંં રાઘુવા । ઉદયકર્ણ । સાં દોમસી । નેતા । ધનજી । શિવા । સૂરચંદ પ્રમુખ શ્રી ખરતરગચ્છીય સંઘેન ॥ યાવ પૂષા આસોમૌ નંદતુ
૩૦. લિખિતેયં ॥ પંં સકલચંદ્ર ગણિ પુરસ્કૃત । વાં કલ્યાણકમલ ગણિ વાં મહિમરાજગણિભ્યામ્ ॥ શ્રાવક પુણ્યપ્રભા -
૩૧. વક હારિતા ॥ મ્મં શ્રાવિકા વીરાઈ પુત્રી હાંસાઈ । મંગાઈ પ્રમુખ સહિત X૭ કોરિતા ગજધર ગદુઆકેન

શિલાલેખ નં. ૨

૧. ॥દ્દેણ ॥ સ્વસ્તિ શ્રી ॥ સંવત ૧૬૪૬ વર્ષે ॥ અ(આ)શ્વયુક્ પૂર્ણિમાસ્યાં(યાં) ૧૫ શનૌ ॥ શ્રી ખરતરગચ્છે -
૨. શ્રીમજ્જિનમાણિક્યસૂરિ પટ્ટાલંકાર શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ વિજયિરાજ્યે ॥ શ્રી રાજ -
૩. ધાન્યાં(યામ્) ॥ શ્રી શાંતિનાથ વિધિચૈત્ય જગતી^{૧૦} । બ્રામેચા ગોત્રે સાં હીરા પુત્ર સાં ગોરા
૪. નામ્નઃ પુણ્યાર્થ સાં લક્ષ્મીદાસા સાં સામીદાસ । સાં ઉદયનાથ । સાં રાયસિંઘા -
૫. મિથૈઃ પુત્રૈઃ શ્રાવિકા ગોરાદે । લાઢિમદે । આસકરણાદિ પરિવાર સહિતૈ(તૈઃ)
૬. દેવકુલિકા કારિતા ॥ ચિરં નંદતુ ॥ શ્રી જિનકુશલસૂરિ પ્રસાદાત્

શિલાલેખ નં. ૩

૧. ॥ એદળ ॥ સંવત ૧૬૪૬ વર્ષે ॥ આસોજ સુદિ ૧૦ વિજયદશમ્યામ્ ॥ શ્રી સોમવારે
૨. શ્રવણનક્ષત્રે ॥ શ્રી ચરતરગચ્છે શ્રી જિનમાણિક્યસૂરિ પટ્ટાલંકાર
૩. શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ વિજયિરાજ્યે ॥ ઉકેશ વંશે શ્રી શંખવાલ ગોત્રે ॥
૪. સાહ સામલ તત્પુત્ર સાહ ડુંગર ધાર્યા શ્રાવિકા લાડાં । પુત્રત્ન માં ધન્ના -
૫. કેન સાં વન્ના સાં મિહાજલ સાં ધર્મસી પ્રમુખસાર પરિવાર સહિ -
૬. તેન । શ્રી રાજધાન્યામ્ શ્રી શાંતિનાથવિધિચૈત્યજગત્યાં ।,દેવકુલિકા -
૭. કારિતા ॥ સ્વશ્રેયોર્થમ્ ॥ પૂજ્યમાના । ચિરં નંદતુ ॥ શ્રી જિનકુશલસૂરિ -
૮. સાં ધાનાની દેરી । સધથા પાથમણી

શિલાલેખ નં. ૪

૧. ॥ સંવત ૧૬૪૬ વર્ષે । આશ્વિન સુદિ ૧૦ વિજયદ -
૨. શમ્યાં સોમવારે । શ્રવણ નક્ષત્રે । શ્રી ચરતરગચ્છે ।
૩. શ્રી જિનમાણિક્યસૂરિ પટ્ટાલંકાર સાર શ્રી મ -
૪. જ્ઞિનચંદ્રસૂરિ વિજયિરાજ્યે શ્રીમદૂકેશવંશે
૫. ^{૧૮}શંખવાલ ગોત્રે સાહ સામલ તત્પુત્ર સાહ ડુંગર ત -
૬. ધાર્યા લાડા શ્રાવિકાયા પુત્ર સાહ ધન્ના સાહા -
૭. વન્ના સાહ મેહાજલ સાહ ધર્મસી પ્રમુખપુત્ર -
૮. પૌત્રાદિસાર પરિવાર સહિતેય^{૧૯} શ્રીમદહમ્મદા -
૯. વાદનગરે । શ્રી શાંતિનાથ વિધિચૈત્ય જગત્યાં દે -
૧૦. વકુલિકા કારિતા સ્વશ્રેયોર્થ શ્રી જિનકુશલ -
૧૧. સૂરિ ગુરુપ્રસાદાત્ પૂજ્યમાના ચિરં નંદતુ ॥ શુભં ।
૧૨. ॥શ્રાવિકા લાડાનામ્નિકયા દેવકુલિકા કારિતેયં ॥

શિલાલેખ નં ૫

૧. ॥દં ૦॥ સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૬૪૬ આસો સુદિ ૧૦
૨. દિને ॥ શ્રી બૃહત્ચરતરગછા(ચ્છા)ધીશ્વર શ્રી જિનમા -
૩. ણિક્યસૂરિ પટ્ટાલંકાર શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ વિ -
૪. જયરાજ્યે ॥ શ્રી બ્રાહ્મેચા ગોત્રે સાહ હીરા તત્ -
૫. પુત્ર સાહ ગોરા भार्या ગઝરાદે । લઘુ भार्या જીવાદે
૬. તત પુત્ર સાહ લષમીદાસા સાહ સામીદાસા સાહ
૭. ઉદે(દ)યસિંઘ સાહ રાયસિંઘ ॥ શ્રાવિકા દાડિમદે
૮. શ્રાવિકા ભગતાદે પુત્ર આસકરણ પ્રમુખસાર પરિ -
૯. વાર સહિતઃ । શ્રી રાજધાન્યાં । શ્રી શાંતિનાથ વિધિ -
૧૦. ચૈત્યજગત્યાં સ્વપિતૃપુણ્યાર્થ દેવકુલિકા કારિતા ।

શિલાલેખ નં ૬

૧. ॥દ ણ ॥ સંવત ૧૬૪૬ વર્ષે આશ્વિન સુદિ ૧૦ વિજયદશમ્યાં
૨. સોમવારે । શ્રવણ નક્ષત્રે । શ્રી બૃહત્ચરતરગછે ॥
૩. શ્રી જિનમાણિક્યસૂરિ પટ્ટાલંકાર શ્રી જિનચંદ્રસૂ -
૪. રિ વિજયિરાજ્યે ॥ શ્રીમદ્કેશવંશે ॥ શ્રી શંખવા -
૫. લ ગોત્રે ॥ સાહ સામલ તત્પુત્ર સાહ ડુંગર તદ્ધાર્યા
૬. શ્રાવિકા લાડા તત્પુત્રરત્ન સાહ ધન્નાકેન । સાહ ॥
૭. વન્ના સાહ મેહાજલ સાહ ધરમસી પ્રમુખ ભ્રાતૃ
૮. પુત્રાદિ સારપરિવારસહિતેન । શ્રી ગૂર્જરપ્રદેશ
૯. રાજધાની શ્રીમદહમ્મદાવાદનગરે । શ્રી શાંતિના -
૧૦. થ વિધિચે(ચૈ)ત્યજગત્યાં દેવકુલિકા કાલ(રિ)તા ॥ સ્વ -
૧૧. શ્રેયે(યો)ર્થમ્ ॥ પૂજ્યમાના ચિરં મદતુ^{૩૦} ॥ શ્રી જિનકુશ -
૧૨. લસૂરિપ્રસાદાત્ કલ્ય(લ્યા)ણમા(મ)લ ॥ સમુલ્લસતુ ॥ *

ટિપ્પણો :-

૧. મુનિશ્રી દર્શનવિજય, જ્ઞાનવિજય અને ન્યાયવિજય, જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ (જો ૫૦ ઇં), ભાગ ૨, અમદાવાદ ૧૯૬૦, પૃ. ૪૮૧ થી.
૨. એજન, પૃ. ૭૦-૭૧.
૩. એજન, પૃ. ૭૩, ૨૧૧.
૪. એજન, પૃ. ૪૩૦-૪૩૨.
૫. એજન, પૃ. ૪૪૫ થી.
૬. એજન, પૃ. ૪૫૭-૫૮.
૭. એજન, પૃ. ૪૭૦-૭૧.
૮. એજન, પૃ. ૪૭૨.
૯. એજન, પૃ. ૪૭૪-૭૫.
૧૦. એજન, પૃ. ૪૭૬-૮૦.
૧૧. એજન, પૃ. ૪૮૦.
૧૨. L. D. Swamikannu Pillai, *Indian Ephemeris*, (reprint), Vol. 5, Delhi 1982, pp. 383 F.
૧૩. વાંચો °રાજ
૧૪. વાંચો સમયાતીત સંવત્સર.
૧૫. રસ = ૬, સિંધુ = ૪, દર્શન = ૬, ઇન્દુ = ૧. અઘ્નાનામ્ વામતો ગતિ. અનુસાર સં. ૧૬૪૬.
૧૬. વાંચો °વંદિ°
૧૭. વાંચો જગતીમ્
૧૮. વાંચો શંખ°
૧૯. વાંચો °તેન
૨૦. વાંચો નંદતુ

ઉપર્યુકત છયે શિલાલેખોનો પાઠ લેખકોએ સ્થળ પર જઈ વાંચ્યો છે.

નાંદિયાની પ્રાચીન જિનપ્રતિમા

મધુસૂદન ઢાંકી

રાજસ્થાનના પુરાતન ગૂર્જરદેશ પંથકમાં, અર્બુદાચલની ફરતે, ઈસ્વીસનના સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં ચાપ વંશનું શાસન હતું. તે કાળના ત્યાંનાં ઉલ્લેખનીય સ્થાનોમાં હતાં બિલ્લમાલ (બિન્નમાલ), કુત્સપુર (કુસુમા), બ્રહ્માણ (વરમાણ), વટપુર કે વટાકરસ્થાન (વસન્તગઢ), ઇત્યાદિ ગ્રામ-નગરો. ત્યાંથી પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યના અવશેષો વા શિલાલેખાદિ પ્રાપ્ત થયાં છે. એ સમુદાયનું એવું જ એક જૂનું સ્થાન છે 'નંદિગ્રામ' કિંવા હાલનું 'નાંદિયા', જેના દશમા શતક જેટલા પુરાણા ભાગ ધરાવતા નાના જિનાલયના ગર્ભગૃહમાં શ્વેતામ્બર જૈન સમ્રાટવાયની, પશ્ચિમ ભારતમાં જૂજવી જ બચેલી, પ્રાચીનતર પ્રતિમાઓમાંની એક જળવાયેલી છે (ચિત્ર ૧)^૧. સં. ૧૦૯૨ / ઈ. સં. ૧૦૩૬ના અબ્દરીના જિનમન્દિરની ધાતુપ્રતિમાના લેખમાં "નંદિગ્રામચૈત્ય" એવો ઉલ્લેખ છે^૨; તેમ જ સં. ૧૧૩૦ / ઈ. સં. ૧૦૭૪ના નાંદિયાના જિનાલય પાસે કોરેલ લેખમાં "નંદિયકચૈત્ય"ના પરિસરમાં વાપી નિર્માણ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે^૩, જે ઉપરથી નાંદિયાનું મધ્યકાલીન અભિધાન 'નંદિગ્રામ' એવું ચૈત્યનું ગામના નામ પરથી 'નંદિયકચૈત્ય' અભિધાન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. સિરોહી આસપાસના પંથકમાં પ્રચલિત જૂની લોકોક્તિમાં "નાણા દિયાણા નાંદિયા, જીવિતસ્વામી વાંદિયા" જેવી કહેવત પ્રસિદ્ધ છે, જેથી પ્રસ્તુત સ્થળોનાં જિનગૃહોમાં 'જીવંતસ્વામી' (મુખ્યત્વે મહાવીર)^૪ ની પ્રતિમાઓ એક કાળે સ્થાપિત હોવાનો નિર્દેશ મળે છે^૫.

નાંદિયાના જિનમંદિરના ગર્ભગૃહમાં પ્રતિષ્ઠિત મૂલનાયક જિનની પ્રતિમા^૬ (ચિત્ર ૧) અનેક દૃષ્ટિએ અપ્રતિમ છે. તેનો આળેખ પશ્ચિમ ભારતની અતિ પરિચિત મધ્યકાલીન જિન મૂર્તિઓથી તદ્દન નિરાળો છે. પીઠ-પટ્ટના પડખલામાં પાર્શ્વવર્તી વ્યાલનાં રૂપો^૭ ધરાવતા સિંહાસનની પીઠિકા ભાગના મોવાડમાં, છેડાના ભાગે, એક એક સિંહ, અને એ બન્નેની વચ્ચે આડું ધર્મચક્ર, અને તેની અડખે પડખે કંડારેલાં મૃગલાંની જોડી ગુપ્તયુગની સારનાથ આદિની બુદ્ધ મૂર્તિઓના ઘાટ-વિધાનની પરિપાટીમાંથી ઊતરી આવ્યાનો સંકેત કરે છે^૮. પીઠ પર મસૂરક વા ગાદી પર સ્થિત જિનરાજના લગભગ કાટખૂણે, બે મધ્યમ કદના તથા સુલલિત ભંગિમામાં અત્યંત સુડોળ એવં સુકુમાર ચામરધારી (ઇન્દ્રો વા યક્ષો) પ્રાંતિહાર્ય રૂપે સ્થિર થયા છે (ચિત્ર ૨, ૩)^૯. ચામરધરોના આલકના ગૂંચળાઓથી મનમોહક બનતા મસ્તક પર રત્નપિનદ્ધ ત્રણ પદ્મવાળા પટ્ટબન્ધથી શોભાયમાન કરણ મુકુટ ઉલ્લેખનીય છે.

વચ્ચે પદ્માસનસ્થ જિનપ્રતિમાના પદ્મપ્રભામંડળની^{૧૦} આબુબાબુ અપ્સરા સહિત, પ્રશાન્ત મુખમુદ્રાયુક્ત, વીણાધર ગન્ધર્વ, અને એ જોડલીની ઉપર વિદ્યાધરી સમેત આકાશચારિ માલાધરનાં રૂપ કાઢેલાં છે (ચિત્ર ૪, ૫). જિનબિમ્બના શીર્ષ પર પુરાણી પરંપરા અનુસાર પૂરા ભાગમાં દક્ષિણાવર્તકેશનું આલેખન છે.

પ્રતિમાના આસન પર (કે અન્ય ભાગ પર) લેખ નથી. પરંતુ જિનમૂર્તિની અને પરિકરદેવતાઓની વિગતો ગુહામંદિરો કિંવા લયન મંદિરોની ભીંતો પર કંડારેલ, કે ત્યાં ગર્ભગૃહોમાં સંસ્થિત પ્રતિમાઓનાં આયોજન અને કોરણીનું સ્મરણ કરાવતી હોઈ તેમ જ શૈલીગત સામાન્ય અને વિશેષ લક્ષણોના આધારે, તેને ઈસ્વીસનના ૭મા શતકના મધ્યભાગમાં મૂકી શકાય^{૧૧}. પરંતુ જેમ ઉકેશ (ઓસિયા)ના પ્રતીહારકાલીન મહાવીર જિનાલયની મુખ્ય પ્રતિમાના સંબંધમાં બન્યું તેમ અહીં પણ આ વિરલ જિનપ્રતિમાના કલાતત્ત્વને વણસાવી માર્યું છે. કારણમાં જોઈએ તો શ્વેતામ્બર પરંપરાની કેટલીક સદીઓથી ચાલી આવતી અર્ચા અને એની અર્ચના-પદ્ધતિમાં ચૈત્યવાસી જમાનાથી વિકસી આવી રહેલ તત્ત્વો. તેમાં જિનની મુખાકૃતિના સમાધિસ્થ પ્રશમરસનો હાસ કરી દેતાં કાળા રંગથી ચીતરેલ ભ્રમરો, સ્ફટિકનાં ચક્ષુઓ, અને વક્ષસ્થળ આબુબાબુ અને અન્યત્રે ચોટાડેલ ધાતુમય ટીલાઓ તેમજ વરખના લેપ^{૧૨}. નાંદિયાની આ પ્રતિમામાં તો ચામરધર યક્ષોને પણ છોડ્યા નથી. કાળી ભ્રમરો અને

ગોંગલ્સ જેવી ચડાવેલી મોટી આંખોથી એમની શાન્તિમય પ્રસન્ન મુખમુદ્રા પર ગ્રહણ લાગી ગયું છે. આ ઇન્દ્રો વા યક્ષોની પાંચ-છ દાયકા પહેલાંની તસવીરોમાં તેમનાં અસલી દેવતાઈ દિદાર અને મનોહારિતા પ્રકટ રૂપે પેખી શકાય છે^{૧૩}.

નાંદિયાની પ્રતિમાથી પચાસ-પોણોસો પૂર્વની હોઈ શકે તેવી છે મહુડી કોલ્યર્કની આરસી માતૃકા^{૧૪}. અને પછીની જિન પ્રતિમાઓમાં જોઈએ તો વરમાણના મહાવીર જિનાલયની નવમા શતકના અન્તિમ ભાગની પ્રતિમા^{૧૫} તરફ નિર્દેશ કરી શકાય; પરંતુ ત્યાં પણ પ્રતિમાની અસલી ભાવવાહિતા ચક્ષુ-ટીલાદિથી નષ્ટ થઈ ગઈ છે.

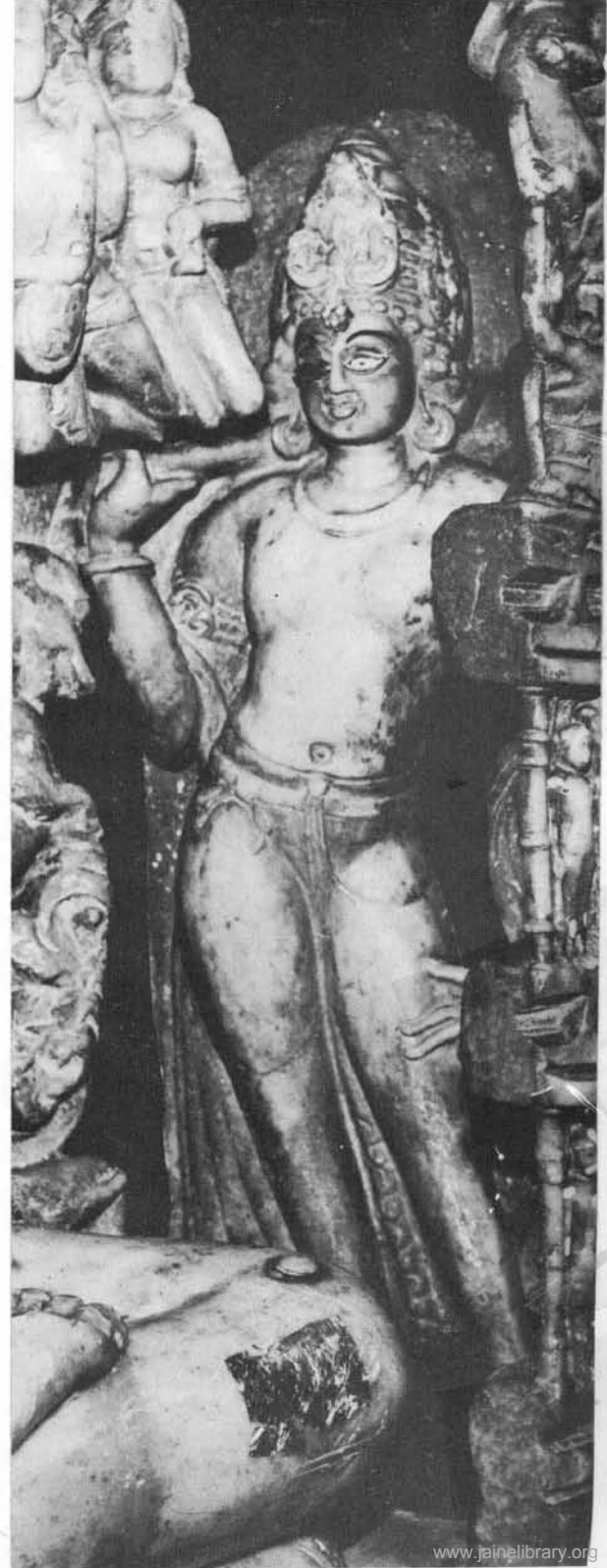
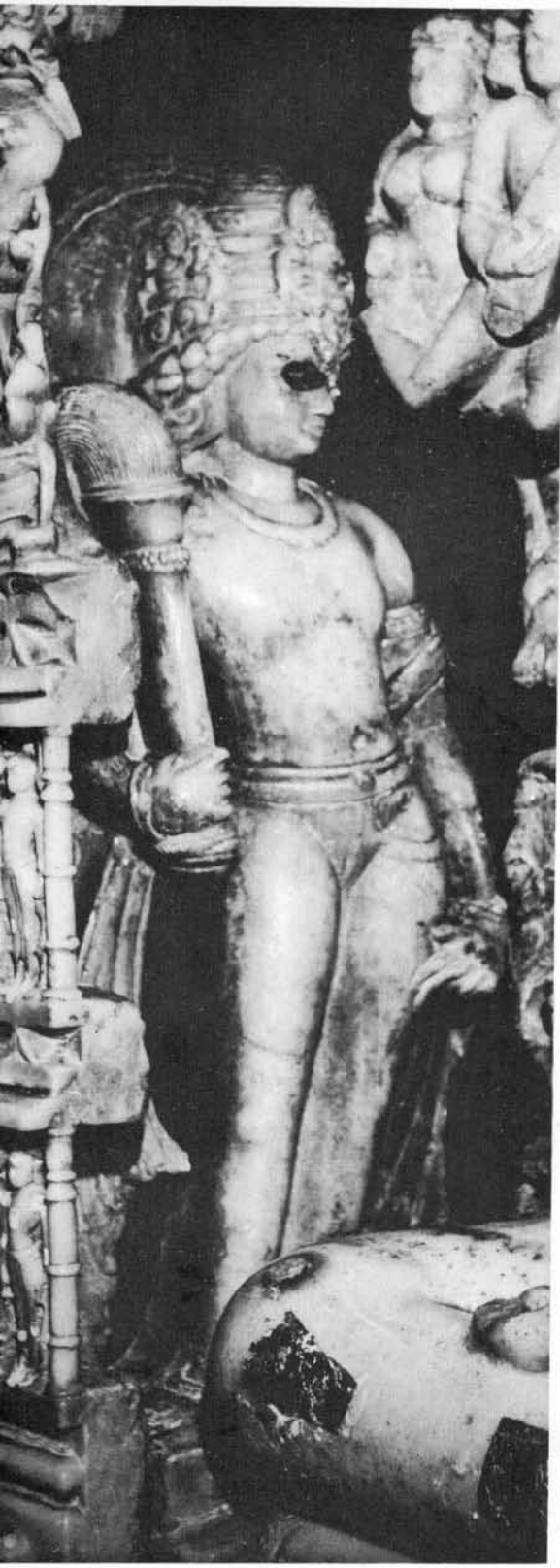
ટિપ્પણો :-

૧. શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયમાં દુર્ભાગ્યે મુસ્લિમ આક્રમણો દરમિયાન તેમજ જીર્ણોદ્ધારકોના પ્રતાપે, અને પૂજની વિશિષ્ટ રૂઢિને પ્રભાવે, પ્રાચીનતર પ્રતિમાઓનો વિનાશ થઈ ચૂક્યો છે. જે કંઈ બચ્યું છે તેમાં પૂજની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ પણ ક્રમશઃ એ જ પન્થે ગતિમાન છે. એને રક્ષવાના, એનાં કલાતત્ત્વોને યથાવત્ જાળવી રાખવાના, કોઈ જ પ્રયત્ન થતા નથી કે તે પ્રક્રિયાને ઉત્તેજન દેવાને બદલે તેનાથી વિરુદ્ધનાં જ ઉપદેશ અને કાર્યો જોવા મળે છે.
૨. જુઓ મુનિરાજ જયન્તવિજય, અર્બુદાચલ પ્રદક્ષિણા જૈન લેખ સંદોહ, ભાવનગર વિ. સં. ૨૦૦૫ (ઈ. સં. ૧૯૪૯), પૃ. ૧૪૨ લેખાંક ૩૯૬. આ પ્રતિમા મૂળે નાંદિયાના જિનાલયમાં હોવી જોઈએ. નંદિયામનો ઉલ્લેખ પછીના બે લેખોમાં પણ મળે છે. જેમકે આરાસણ (કુંભારિયા)ના નેમિનાથ મંદિરની પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાના આસનનો સંવત્ વગરનો લેખ (એજન પૃ. ૧૪, લેખાંક ૪૧), તથા આબૂ-દેલવાડાની લૂણવસહીની એક દેવકુલિકાની જિનમૂર્તિનો સં. ૧૩૭૯ / ઈ. સં. ૧૩૨૩નો લેખ : (જુઓ જિનવિજય, પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ (દ્વિતીય ભાગ), ભાવનગર ૧૯૨૧, પૃ. ૧૦૯, લેખાંક ૧૧૯).
૩. મુનિ જયન્તવિજય, અર્બુદાચલ, પૃ. ૧૫૮, લેખાંક ૪૫૨.
૪. 'જીવંતસ્વામી'ની મૂર્તિઓ અર્હત્ વર્ધમાનની કુમાર અવસ્થા સૂચવતી મુકુટાદિ આભૂષણો સમેત બનતી. એવી સૌથી પ્રાચીન, છઠ્ઠા-સાતમા સૈકાની મૂર્તિઓ અંકોટક (આકોટા)થી મળી આવેલ જૈન પ્રતિમા સંગ્રહમાં છે. રાજસ્થાનમાં સિરોહીના અજિતનાથ મંદિરમાં તથા જોધપુરના સંગ્રહાલયમાં કેટલીક દશમા-અગિયારમા શતકની મૂર્તિઓ મળી આવી છે, જે સૌ પર (સ્વ. ૭) ડા. ઉમાકાન્ત શાહે ઘણા ઉપયુક્ત લેખો લખ્યા છે. આ સિવાય ઉકેશ (ઓસિયા)નાં તોરણ-સ્તંભોની જંઘામાં, આઘાટ (આહાડ)ના પ્રાચીન જિનાલયના ગૃહમંડપ પર, શમીપાટી (સેવાડી) આદિનાં ૧૧મી સદીના ભવ્ય મંદિરની જંઘા આદિમાં પ્રસ્તુત ભાવની પ્રતિમા કંડારિત થયેલી છે.
૫. પરન્તુ નાણા, દિયાણા, નાંદિયામાં આજે તો જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા ઉપસ્થિત નથી. સંભવ છે કે સિરોહીના અજિતનાથ મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત બે જીવન્ત સ્વામીની છે તે ઉપયુક્ત સ્થાનોમાંથી પછીના કાળે લાવવામાં આવી હોય.
૬. નાંદિયાના ગૃહમંડપમાં ગર્ભગૃહની દ્વારશાખાની આજુબાજુમાં ગોખલા જેવું કરી, તેમાં આરસની બે 'એક જૂની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરેલી છે, પણ તે ૧૧મી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધની છે.
૭. સામાન્ય રીતે પ્રાચીન બૌદ્ધ તથા જૈન મૂર્તિઓમાં બુદ્ધ વા જિનના સિંહાસનના પીઠ પૃષ્ઠની આજુબાજુ ગજ, વ્યાલ, અને મકરનાં રૂપો ઉપરાઉપરી કરવાની પ્રથા હતી. અહીં ગજ તથા મકર માટે સમાસ ન હોવાથી પ્રસ્તુતનાં રૂપો કોર્પા નથી.
૮. બુદ્ધની મૂર્તિમાં એ પ્રતીકોની સાર્થકતા એટલા માટે છે કે ચક્ક સાથેની મૃગ-જોડીથી બનારસ પાસે સારનાથમાં બુદ્ધના 'મૃગદાવ' વનમાં થયેલા 'ધર્મચક્રપ્રવર્તન' કિંવા પ્રથમોપદેશ ત્યાં સૂચિત થાય છે. જ્યારે જિનના જીવન સાથે આવો સંકેત કરતી કોઈ જ ઘટના જોડાયેલી નથી. સમવાયાંગસૂત્ર (સંકલન પ્રાયઃ ઈસ્વી ૩૫૩)માં જિનના ૩૪ અતિશયોમાં ધર્મચક્ર એક "વાસ્તવિક" વસ્તુ રૂપે અને આકાશગત માનવામાં આવ્યું છે. મધ્યયુગમાં મૃગ અને મૃગતીને 'સત્યમૃગ' અને 'કરુણામૃગી' જેવું અર્થઘટન જિનપરિકરને વર્ણવતા મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં વાંચ્યાનું સ્મરણ છે, પણ તે સૌ મોડેની કલ્પના માત્ર છે. આ આખોયે હૈતવ (motif) બૌદ્ધ પ્રતિમાવિધાનમાંથી લેવાયેલો હોવાનું સુરુપ છે.

૧. નાંદિયા, રાજસ્થાન, મહાવીર જિનાલય, ગર્ભગૃહ, મૂલનાયક જિન, પ્રાયઃઈસ્વી ૭મી શતાબ્દી મધ્યભાગ.

૨. ચામરધર ઇન્દ્ર વા યક્ષ (મૂલનાયકની ડાબી બાજુ).

૩. ચામરધર ઇન્દ્ર વા યક્ષ (મૂલનાયકની જમણી બાજુ).

૪. મૂલનાયક જિન પ્રતિમાની ડાબી બાજુએ નભઃચર ગન્ધર્વ અને વિદ્યાધરનાં યુગલો.

પ. મૂલનાયક જિનપ્રતિમાની જમણી બાજુએ નભઃચર ગન્ધર્વ અને વિદ્યાધરનાં યુગલો.

- ૯ 'ચામર' પ્રતીક શ્વેતામ્બર પરમ્પરામાં ૩૪ અતિશયોમાં, અને પછીથી પાંચમા શતકથી અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યોમાં પણ ગણાયું છે, ન્યારે દિગમ્બર પરમ્પરામાં છઠ્ઠા સૈકાથી ઉપલબ્ધ ૩૪ અતિશયોમાં તેને લીધું નથી. તે કેવળ પ્રાતિહાર્યોમાં જ સમાવિષ્ટ છે.
૧૦. એક શિલ્પશાસ્ત્રમાં પ્રભામંડલના ત્રણ પ્રકારો વાંચ્યાનું સ્મરણ છે : 'આદિત્યપ્રભા,' 'ચન્દ્રપ્રભા,' અને 'પદ્મપ્રભા.' વ્યવહારમાં પ્રાકૃમધ્યકાળમાં તેમ જ મધ્યકાળમાં 'રત્નપ્રભા' પણ જોવા મળે છે. (આનાં દૃષ્ટાન્તો ડાહલ દેશની ચેદિ શૈલીમાં, જબલપુર આદિની દશમા શતકની જિનમૂર્તિઓમાં, જોયાનું સ્મરણ છે.)
૧૧. કુવલયમાલાકલાકાર ચૈત્યવાસી ઉદ્યોતનસૂરિ (ઈ.સં ૭૭૮)એ પોતાનાથી ચોથી પેઢીએ થઈ ગયેલ પૂર્વજ શિવચન્દ્ર મહત્તર (પ્રાય: ઈસ્વી ૬૫૦-૬૭૫) ભિન્નમાલના જિનમંદિરમાં દર્શનાર્થે આવેલા અને પછી ત્યાં જ સ્થિર થયેલા, તેવી નોંધ કરી છે. સંભવ છે કે નાંદિયાની જિનમૂર્તિ ભિન્નમાલની પરિપાટી અનુસારની હોય. ભિન્નમાલ નાંદિયાથી બહુ તો ચાળીસેક માઈલ દૂર હશે.
૧૨. એમ જણાય છે કે પહેલાં અહીંની પ્રતિમામાં ચક્ષુ-ટીલાં હતાં નહીં; તે સંબંધમાં (સ્વ.) મુનિ જયન્તવિજયે નોંધ્યું છે કે.... "સારી રીતે પૂજા-પ્રક્ષાલન થવાની અને ચક્ષુ-ટીલાં લગાવવાની ખાસ જરૂર છે." (જુઓ અર્બુદાચલ પ્રદક્ષિણા) (આબુ ભાગ ચોથો), અમદાવાદ વિ.સં ૨૦૦૪ (ઈ.સં ૧૯૪૮), પૃ. ૨૫૮.
૧૩. Cf. Stella Kramrisch, *The Art of India*, 3rd. Ed., Delhi 1965, Plate 54.
૧૪. ચિત્ર માટે જુઓ *Historical and Cultural Chronology of Gujarat*, Ed. M. R. Majmudar, Baroda 1960, pl XXXV B; અને U. P. Shah, "Sculptures from Samlaji and Roda", *Bulletin of the Baroda Museum Picture Gallery*, Vol XIII (Special number 1960, fig 30).
૧૫. Cf. M. A. Dhaky, 'The Vimal Period Sculptures in Vimalavasahi,' *Aspects of Jainology*, vol II, Varanasi 1987, Fig 7.
- (અત્રે પ્રકાશિત તમામ ચિત્રો The American Institute of Indian Studies, Varanasi ની સહાય અને સૌજન્યને આભારી છે.)

ચિત્રસૂચી :-

- (૧) નાંદિયા, રાજસ્થાન, મહાવીર જિનાલય, ગર્ભગૃહ, મૂલનાયક જિન, પ્રાય:ઈસ્વી ૭મી શતાબ્દી મધ્યભાગ.
- (૨) ચામરધર ઇન્દ્ર વા યક્ષ (મૂલનાયકની ડાબી બાજુ).
- (૩) ચામરધર ઇન્દ્ર વા યક્ષ (મૂલનાયકની જમણી બાજુ).
- (૪) મૂલનાયક જિન પ્રતિમાની ડાબી બાજુએ નભ:ચર ગન્ધર્વ અને વિદ્યાધરનાં યુગલો.
- (૫) મૂલનાયક જિનપ્રતિમાની જમણી બાજુએ નભ:ચર ગન્ધર્વ અને વિદ્યાધરનાં યુગલો.

પાર્શ્વનાથની એક વિરલ ધાતુપ્રતિમા

દિનકર મહેતા

પ્રાચીનતર ભારતીય ધર્મસમ્પ્રદાયોમાં નિર્ગ્રન્થ-દર્શનની પણ ગણના થાય છે. ગુજરાત પ્રદેશમાં તેના પુરાતન કાળે થયેલા પ્રવેશના પુરાવા ઉપસ્થિત છે^૧. નિર્ગ્રન્થ ધર્મના ૨૨મા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિ પૌરાણિક (અને અમુકાંશે ઐતિહાસિક) વ્યક્તિ મનાય છે, જ્યારે ૨૩મા જિન અર્હત પાર્શ્વ અને ચરમ તીર્થંકર ગણાતા ૨૪મા જિન વર્ધમાન મહાવીર પૂર્ણતયા ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ હોવાનું હવે સર્વસ્વીકૃત છે. જિન પાર્શ્વનો સમય વર્તમાને ઈસ્વીસન પૂર્વે સાતમી-છઠ્ઠી સદીનો હોવાનું જણાય છે. ઉપાસનામાં જિન પાર્શ્વ અગ્રિમ સ્થાન ભોગવે છે, અને એમની પ્રતિમાઓ ભારતમાં ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન, અને કર્ણાટકમાં બહુલ સંખ્યામાં મળી આવી છે. ગુજરાતમાં પણ ભગવાન પાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળી છે. મધ્યયુગમાં તો ગુજરાતમાં પાર્શ્વનાથનાં સ્તંભનપુર, અબહરા, શંખપુર, ચાંપ, વટપદ્ર, આદિ કેટલાંયે મહિમ્ન તીર્થો હતાં. અહીંને આવેલ આબૂ પંથકમાં પણ છરાપલ્લી-પાર્શ્વનાથ એક ગણ્યમાન તીર્થ હતું.

ગુજરાતમાં મૈત્રકયુગથી સોલંકીકાળના આરંભ સુધીની શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયમાં પાર્શ્વનાથની અનેક સુંદરતમ પ્રતિમાઓ નિર્મિત થઈ. તેમાં વડોદરા પાસેના અકોટા(પ્રાચીન અંકોટક)થી મળી આવેલ જગવિખ્યાત નિર્ગ્રન્થ ધાતુપ્રતિમા સંગ્રહમાં, તેમ જ અર્બુદાચલની સન્નિધિમાં રહેલ વસન્તગદના જિનમંદિરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ પિત્તલમય પ્રતિમાઓના નિધિમાં પણ પાર્શ્વનાથની બેનમૂન ત્રિતીર્થિક પ્રતિમાઓ મળી આવી છે. અહીં પ્રસ્તુત કરેલી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા મોરબી શહેરના દરબારગદવાળા જૈન દેરાસરના સંગ્રહની છે.

પ્રાચીન તથા મધ્યકાળે ધાતુપ્રતિમાઓનાં નિર્માણ ત્રણ પ્રકારે થતાં હતાં: (૧) ઘડતરથી; (૨) નકકર ઢાળાથી; અને (૩) પોલાણયુક્ત ઢાળાથી. સાંપ્રત પ્રતિમા પોલાણવાળા ઢાળાની પદ્ધતિએ ઢાળેલી છે.

પ્રતિમાનું આયોજન પાર્શ્વનાથના પ્રતિમા-વૈધાનિક વિભાવ અનુસારનું છે. દૈત્યરાજ કમઠના ઉપસર્ગ સમયે નાગરાજ ઘરણેન્દ્રે પાર્શ્વનાથનું રક્ષણ કરેલું તેવી સમ્પ્રદાયના માન્ય વાક્યમાં જે કથા પ્રાપ્ત થાય છે તેનો અહીં અમુકાંશે મૂર્તિરૂપે આ વિભાવ થયેલો છે. ઊંચી ભદ્રપીઠ માથે સ્થાપેલ કમળ પર અર્હત પાર્શ્વ પદ્માસનમાં બિરાજમાન છે. આસન ભાગમાં પદ્મપત્ર નીચે સંભવતઃ અષ્ટગ્રહો શિરઃસમૂહરૂપે સૂચિત થયેલા છે, જેમાંથી છ મુખ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યા છે, જ્યારે શેષ બે ધર્મચક્ર પાછળ પ્રચ્છન્નરૂપે રહેલા હોવાનું કલ્પી શકાય. જિનશીર્ષ પર સપ્તફણાધર નાગેન્દ્ર છત્રરૂપે રહેલા છે. ઘરણેન્દ્રના નાગદેહનું સૂચન આડી રેખાઓનાં અંકનથી કરી દીધું છે. કુલ્લિત ફણાટોપમાં જમણી બાજુની પ્રથમ ફેણ ભાંગી ગયેલી છે. ઊભી સ્થૂળ રેખા-પટ્ટીથી સાતે ફણ અગલ પાડી ઉરગેન્દ્રનું સપ્તફણામય સ્વરૂપ પ્રકાશિત કર્યું છે. પાર્શ્વ બિમ્બના પ્રશાન્ત મુખમંડળ, ધૃતિમાન ધ્યાનાવસ્થિત મુખભાવ, અર્ધનિમીલિત નેત્રો, ભરેલા કપોલ, ત્રિવલ્લીયુક્ત કંઠ, જ્ઞાનના ઘોતક લાંબા કર્ણો અને યોગમુદ્રા નોંધપાત્ર છે.

પ્રતિમાના વિન્યાસમાં વિશાળ વક્ષઃસ્થળ, સપ્રમાણ ગાત્ર-સંઘટન, ચન્દ્રબિમ્બ સમાન મુખમંડળ વગેરે ગુપ્તોત્તરકાલીન 'ઉત્તમપુરુષ'નું નિર્દેશન કરતી કલાનાં સામાન્ય લક્ષણો સૂચવી જાય છે. જિનેન્દ્રની જમણી બાજુએ યક્ષરાટ સર્વાનુભૂતિ અર્ધપર્યંકાસનમાં સ્થિર થયેલા છે; એમના દક્ષિણ બાહુમાં દ્રવ્ય-નકુલક અને વામકરમાં માતુલિંગ ધારણ કરેલાં છે. વૈશ્રવણની સમૃદ્ધિનો સંકેત કરતો મણિમય સ્વર્ણિમ મુકુટ મસ્તક પર સોલી રહ્યો છે, તો ડાબી બાજુએ અર્ધપર્યંકે પગ વાળીને ભગવતી અગ્નિકા બેઠેલાં છે. અમ્બાદેવીના એક હસ્તમાં શિશુ શુભંકર તેડેલ છે, ને દ્વિતીય હસ્તમાં આમ્રલુખિ ધારણ કરી છે. યક્ષ તથા યક્ષીના શિર પાછળ પદ્મપ્રભા અંકિત થયેલી છે.

પાર્શ્વનાથની એક વિરલ ધાતુપ્રતિમા

આકોટાથી મળી આવેલા સંગ્રહમાંની એક પાર્શ્વનાથની ઈ. સ. ૬૫૦ના અરસાની ધાતુમૂર્તિ સાથે સાંપ્રત પ્રતિમાને સરખાવવા જેવી છે. બન્નેની^૨ નિર્માણ-પદ્ધતિ સમાન છે. તીર્થંકર અને પબાસણ એક સાથે ઢાળવામાં આવે. જ્યારે નાગચ્છત્ર તથા જિનની સન્નિધિમાં રહેલ યક્ષ-યક્ષી જુદાં ઢાળવામાં આવે, પછીથી ત્રણેયને સાથે જોડી દેવામાં આવે; આ સંયોજન-સંગઠન પદ્ધતિથી આવી સંયુક્ત જિનપ્રતિમાઓ સર્જાતી^૩.

પ્રતિમાની નિર્માણ-પદ્ધતિ, દેવના એવં સંલગ્ન બન્ને દેવતાઓના મુખભાવ તથા દેહચષ્ટિ એવં ભાશ્વક ઇત્યાદિના આકાર-પ્રકારાદિ લક્ષણોના આધારે પ્રસ્તુત પ્રતિમા પણ સાતમા શતકના મધ્યભાગમાં કે પછી એથી થોડી મોડી હોય તો પ્રસ્તુત સદીના અંત ભાગે આસાનીથી મૂકી શકાય તેમ છે. પ્રતિમાના પૃષ્ઠભાગે લેખ તો ઉપલબ્ધ છે, પણ તે એટલી હદે ઘસાઈ ગયો છે કે હવે તો વાંચી શકાય તેવો રહ્યો નથી. છતાં હજુ પણ સ્પષ્ટ દેખાતા થોડાક અક્ષરોના મરોડ સાતમા સૈકાના જણાતા હોઈ પ્રતિમાના શૈલીથી અનુમાનતા સમયાંકનને સમર્થન મળી રહે છે.

ટિપ્પાગો :-

૧. પર્યુષાગાકલ્પની “સ્થવિરાવલી”ના પ્રાચીનતમ ભાગ (પ્રાય: ઈસ્વી ૧૦૦)માં મૌર્યરાજ સમ્પ્રતિના ગુરુ આર્ય મુલસ્તિના શિષ્ય આર્ય ઋષિગુપ્તથી મુનિઓની ‘સોરઠિયા શાખા’ ઉદ્ભવી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ઘટનાનો સમય આશરે ઈ. સ. ૫૦૦ના બીજા સૈકાનો ગણાય.

૨. U. P. Shah, *Akota Bronzes*, Bombay 1959, p.19, plate 31a

૩. Shah, *Akota.*, p.39, plate 29 B.

લેખ સાથે સંલગ્ન તસવીર શ્રી મોરબી શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘ, દરબારગઢ, તથા શ્રી જયેન્દ્ર વોરા, નોંધણી અધિકારી (પુરાવશેષ), રાજકોટના સૌજન્યથી પ્રસ્તુત કરી છે. લેખ શ્રી રવિ હજરનીસ તથા શ્રી જયેન્દ્ર વોરા દ્વારા થયેલી પ્રેરણાના ફળરૂપે છે. લેખક બન્ને સાથી-મિત્રોના ઋણી છે.

સેવાડી (રાજસ્થાન)ની બે જૈન સરસ્વતી પ્રતિમાઓ

રવિ હજરનીસ

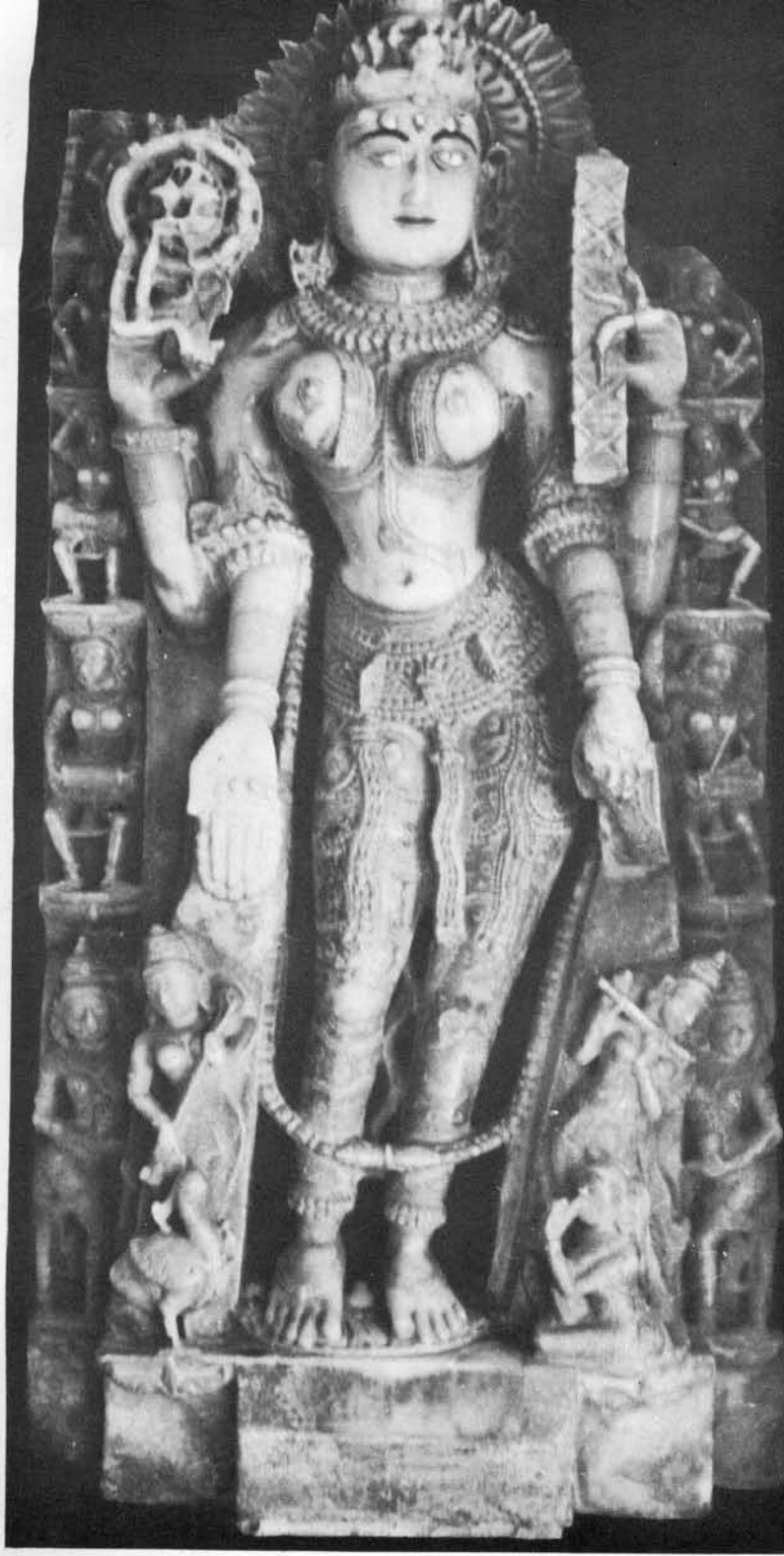
સરસ્વતીના મૂર્તિવિધાન માટે માર્કડયપુરાણ અંતર્ગત “દેવી માહાત્મ્ય” (છઠું-સાતમું શતક), વિષ્ણુધર્મોત્તર(સાતમો સૈકો), પાદલિપ્તસૂરિ (તૃતીય) કૃત નિર્વાણ કલિકા^૧ (પ્રાયઃ ઈસ્વીસન ૯૫૦-૯૭૫), સ્કંદપુરાણ, (બારમી-તેરમી શતાબ્દી), અને આચારદિનકર (ઈ. સ. ૧૪૧૨) જેવા ગ્રંથોમાંથી માહિતી મળે છે. જૈન સમ્પ્રદાયમાં સરસ્વતી શ્રુતદેવી કે શ્રુતદેવતા મનાય છે. જૈન ગ્રંથસ્થ વર્ણનો મુજબ દેવી સરસ્વતી ચતુર્બુજ છે. ચારેય હસ્તોમાં અનુક્રમે પદ્મ, વીણા, પુસ્તક, અને અક્ષમાલા હોવાનું કહ્યું છે. દેવીનું વાહન દ્વિગમ્બર માન્યતા અનુસાર મયૂર અને શ્વેતામ્બર પ્રમાણે હંસ છે. પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ અલબત્ત સંપૂર્ણપણે ગ્રંથસ્થ વર્ણનો અનુસારની નથી.

અહીં પ્રસ્તુત શ્વેત આરસની સરસ્વતીની બે પ્રતિમાઓ દક્ષિણ રાજસ્થાનમાં અર્બુદ પર્વતથી ઈશાન તરફ આવેલા સેવાડી (પ્રાચીન શમિપાટિ) ગામના જૈનમંદિરની છે^૨.

(૧) પ્રથમ સરસ્વતી પ્રતિમા :- શ્રુતદેવતાની આ પૂજાતી મૂર્તિ છે. પછીથી જડેલી આંખો, અને કાળા રંગથી રંગેલી હમરો તથા ઓછને કારણે પ્રતિમાના સૌંદર્યને ક્ષતિ પહોંચી છે; તેમ છતાં મુખ પરનું મધુર સ્મિત આકર્ષક છે. મસ્તકે રત્નજડિત કરંડ મુકુટ શોભે છે. શીર્ષ પાછળ વિકસિત પદ્મપ્રભા વચ્ચે મુક્તા-વર્તુળ અને પાછળ કિરણાવલી કંડાર્યો છે. અહીંની પ્રભાવલીની પલ્લુ(રાજસ્થાન)ની પ્રસિદ્ધ સરસ્વતી પ્રતિમાના પ્રભામંડળ સાથે તુલના થઈ શકે તેમ છે. દેવીએ કણે ગોળ કુંડળ, કંઠે વિસ્તૃત શ્રૈવેયક, પ્રલમ્બ હાર, અને મોતીની ઝૂલતી સેર ધારણ કરેલાં છે. મોતીની સેરનો છેડો ઉન્નત સ્તનયુગ્મો વચ્ચેથી સરકતો અને નાભિ આગળ લટકતો બતાવ્યો છે. ઉરઃસૂત્ર અને કટિ પર અલંકૃત મેખલામાં વચ્ચે ગ્રાસમુખ કાઢેલું છે. ઉરુદામના ઝાલરયુક્ત લાંબા છેડાઓ ભંધ પર સુરેખ રીતે લટકતાં બતાવ્યાં છે. અન્ય આભૂષણોમાં બાહુબલ, કંકણ, ચૂડો, પાદ્મલલક, તોડાં, અને સુદીર્ઘ વનમાલા પરિધાન કરેલાં છે.

દેવીના ચતુર્હસ્તો પૈકી ડાબા એક હાથમાં પુસ્તિકા અને બીજા કરમાં કોઈ અસ્પષ્ટ વસ્તુ ગ્રહેલી છે.” જ્યારે જમણી તરફના એક હસ્તમાં ગોળ વાળેલ પદ્મ-દંડ, વચ્ચે મોર અને ઢેલની નમણી બેડલી અતીવ સુંદર રીતે ગોઠવી છે. બીજો હાથ વરદાક્ષ રૂપે રજૂ થાય છે. કટિવસ્ત્ર ધોતી-ચીરનો મધ્યભાગનો છેડો લલિત ગોમૂત્રિક તરંગે વહેતો કંડાર્યો છે. પ્રતિમાનું પરિકર ઉપરથી ખણિડત છે. દેવીના જમણા પગ પાસે વાહનરૂપે મોર છે, અને ડાબી તરફ અંજલીમુદ્રામાં પાર્શ્વદર્શને આરાધિકાની પ્રતિમા વરતાય છે. તેની પાછળ મુકુટ અને યથોચિત અલંકારોથી વિભૂષિત, વીણા અને બંસી વગાડતી પરિચારિકાઓ ઊભેલી છે. ફરતા પરિકરના નીચલા ભાગે ડાબા જમણા છેડાઓ પર ચામરધારિણીઓ સ્થિર થયેલી છે. તે ઉપર બન્ને બાજુએ તક્તીઓમાં મૃદંગવાહિનીઓની લઘુ આકૃતિઓ છે, અંતે ઉપર માલાધારી વિદ્યાધરોની આકૃતિઓ કંડારી છે, જેમાંથી ડાબી તરફની આકૃતિ ખણિડત છે.

(૨) દ્વિતીય સરસ્વતી પ્રતિમા :- પ્રસ્તુત સરસ્વતીની પ્રતિમા પણ ઉપાસનામાં સ્થાપેલી મૂર્તિ છે, જે બધી રીતે પ્રથમ વર્ણિત પ્રતિમા જેવી છે. દેવીએ રત્નમંડિત કરંડ મુકુટ અને આગળ વર્ણવી તે મૂર્તિ મુજબના અલંકારો ધારણ કરેલા છે. દેવીના ચાર હસ્તો પૈકી ડાબી તરફના એકમાં પુસ્તિકા અને બીજામાં કોઈ અસ્પષ્ટ વસ્તુ ગ્રહાયેલી છે. જમણા એક કરમાં ધારણ કરેલ ગોળ વાળેલ પદ્મ-દંડ ખણિડત હોવા છતાં વચ્ચેની અતીવ

જૈન સરસ્વતી પ્રતિમા, સેવાડી (રાજસ્થાન)

જૈન સરસ્વતી પ્રતિમા, સેવાડી (રાજસ્થાન)

સુંદર મયૂર-મયૂરીની જોડલી સુરક્ષિત છે. જમણો બીજો હાથ વરદાક્ષ તરીકે રજૂ થયેલો છે. દેવી પદ્મપત્ર પર મોહક ત્રિભંગે ઊભાં છે. આગળ ચર્ચિત પ્રતિમાની જેમ જ આ મૂર્તિનાં નયન જડેલાં તથા ભ્રમરભંગી અને અઘર કાળા રંગે રંગેલાં છે.

પરિકરમાં વાહનરૂપે મોર ડાબા પગ પાસે અને આરાધક દક્ષિણ પાદની બાજુએ અંજલીમુદ્રામાં બેઠેલા છે. અગાઉની જેમ જ મુક્ત અને અન્ય સંભવિત અલંકારો ધારણ કરેલી વીણાવાદિની અને વંશીવાદિનીની જોડી સંગીતમાં રત છે. પરિકરના ડાબા-જમણા છેડાઓ પર નીચે ચામરધારિણી ઉપર મૃદંગવાદિની, ત્યાર બાદ માલાધારી, અને ટોચ પર બન્ને બાજુએ એક એક પરિચારિકા, બન્ને બાજુ ગજરાજ, તથા મધ્યભાગે પદ્માસનસ્થ જિન ભગવાન કંડારેલાં છે.

પલ્લૂની સરસ્વતી મૂર્તિ સાથે સરખાવતાં સમયની દૃષ્ટિએ સેવાડીની સંદર્ભગત પ્રતિમાઓ કંઈક પશ્ચાત્કાલીન જણાય છે. એમને ઈસ્વીસનના ૧૧મા સૈકાના અંતભાગમાં મૂકી શકાય. શારદાની આ પ્રતિમાઓને જોડી રૂપે તો બનાવી છે, પણ બન્ને સવ્યાપસવ્ય ક્રમનું અનુસરણ કરે છે.

ટિપ્પાણો :-

૧. પ્રા. મધુસૂદન ઢાંકીના અઘાવધિ અપ્રસિદ્ધ લેખ “નિર્વાણકલિકાનો સમય અને આનુષંગિક સમસ્યાઓ”માં ગ્રંથનો રચનાસમય પ્રાયઃ ઈસ્વીસન ૯૫૦ નિર્ધાર્યો છે.
૨. સલાહ-સૂચનો તથા ફોટોગ્રાફ્સ મટે લેખક પ્રા. મધુસૂદન ઢાંકીના આભારી છે. તસવીરો એમના સૌજન્યથી અહીં પ્રકટ કરી છે.

સાહિત્ય અને શિલ્પમાં “કલ્યાણત્રય”

મધુસૂદન ઢાંકી

‘કલ્યાણત્રય’ સંજ્ઞાનો સામાન્ય અર્થ છે જિનેશ્વરદેવનાં “પંચકલ્યાણક” માંનાં ત્રણ. વિશેષ અર્થમાં, અને વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં, તે ૨૨મા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથના ઉજ્જવ્યત્, ઉજ્જલ, ઉજ્જંત, ઉજ્જેન્ત એટલેકે ઉજ્જયન્ત, ઉજ્જયન્ત વા ઉજ્જંત-પર્વત (પછીથી રૈવતકપર્વત, રૈવતગિરિ, સાંપ્રત ગિરનાર પર્વત) પર થયેલા ‘દિક્ષ’ (દીક્ષા), ‘નાણ’ (કિલ્લજ્ઞાન), અને ‘નિસીહિઆ’ વા ‘નિવ્વાણ’ (નિઃસહી, નિર્વાણ) એ કલ્યાણકોનું ‘ત્રયક’. આગમિક સાહિત્યના આધારે મધ્યયુગમાં ‘કલ્યાણત્રય’થી આ અર્થ-વિશેષ જ અભિપ્રેત હોય તેમ લાગે છે.

ઉપરકથિત ત્રણ કલ્યાણકોના વિભાવને પ્રતીક રૂપે, પૂજનાર્થે પાર્થિવ રૂપે, પ્રસ્તુત કર્યાના મધ્યકાલીન સાહિત્યમાંથી મળી આવતા ઉલ્લેખો, તેમ જ વાસ્તવિક શિલ્પિક રચના રૂપે દૃષ્ટાંતો, આપણે આગળ ઉપર જોઈશું તેમ, તેરમા શતકથી લઈ પંદરમા શતક સુધીના ગાળામાં મળી આવે છે. પણ કલ્યાણત્રયની સાંપ્રત કાળે વિદ્યમાન એ પુરાણી રચનાઓ અઘાવધિ ઓળખી શકાઈ નથી; જે થોડીક રચનાઓ બચી છે, અને ઉપલબ્ધ છે, તે આજે તો ભળતા નામે જ પરિચયમાં છે. આથી સાંપ્રત લેખમાં તેની મધ્યકાલીન-ઉત્તર મધ્યકાલીન વાક્ષયિક, તથા મળે ત્યાં અભિલેખીય સાક્ષ્યોના આધારે ખરી પિછાન સિદ્ધ કરી તે પર વિશેષ વિવરણ કરવા વિચાર્યું છે.

જ્ઞાત સાહિત્યમાં ‘કલ્યાણત્રય’ની સંરચના-સમ્બદ્ધ સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ આપણને તેજપાળ મંત્રીએ ગિરનાર પર કરાવેલ ‘કલ્યાણત્રય’ના ભવનની વાતમાંથી મળે છે. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ અને લઘુબંધુ તેજપાળના કુલગુરુ, નાગેન્દ્રગચ્છીય આચાર્ય વિજયસેનસૂરિએ સં. ૧૨૮૮ / ઈ. સં. ૧૨૩૨માં ગિરિરાજ પર બંધુદ્વયે કરાવેલ જિનભવનાદિની પ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી થોડા સમય બાદ, અપભ્રંશ ભાષામાં રેવંતગિરિરાસુ નામક — ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિ મૂલ્યવાન — રચના કરી છે. તેમાં વરિષ્ઠ બંધુ વસ્તુપાળે કરાવેલ ગિરિવર પરની જિનાયતનાદિ રચનાઓ ગણાવ્યા બાદ ઉમેર્યું છે કે “તેજપાળે ત્યાં ત્રિભુવનજનરંજન, ગગનાગ્રલગ્ન (આભને આંબતું), ‘કલ્યાણત્રય’ નામનું ઊંચું ભવન કરાવ્યું”^૧” યથા:-

તેજપાલિ નિમ્મવિડ તત્થ તિહુયજ્જણરંજણુ !

કલ્યાણ (ઉત?તય) ઉતુગું ભૂયણુ બંધિડ ગયજંગણુ ॥૧૭॥

ગિરિસ્થ પ્રસ્તુત જિનભવનનો નિર્દેશ સં. ૧૩૨૦ / ઈ. સં. ૧૨૬૪ આસપાસ તપાગચ્છીય ધર્મકીર્તિગણિ(પછીથી ધર્મધોષસૂરિ)એ સંસ્કૃતમાં રચેલ શ્રી ગિરનારકલ્પ^૨ માં પણ મળે છે; ત્યાં (પર્વતની) ‘મેખલા’ (ધાર) પાસે મંત્રી તેજપાળે ‘કલ્યાણત્રયચૈત્ય’ કરાવ્યાની વાતનો ઉલ્લેખ છે :

કલ્યાણત્રયચૈત્યં તેજ:પાલો ન્યવીવિશન્મન્ત્રી ।

યન્મેખલાગતમસૌ ગિરિનારગિરીશ્વરો જયતિ ॥૨૮॥

ચૌદમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં, કલ્પપ્રદીપકાર જિનપ્રભસૂરિએ તેમના પ્રાકૃતમાં રચેલ ‘રૈવતગિરિકલ્પ’^૩માં પણ ડુંગર પરનાં જિનભવનોના સંદર્ભમાં (મોટે ભાગે તો વિજયસેનસૂરિના આધારે) ઉપરની હકીકતની નોંધ લીધી છે :

તેજપાલમંત્રિના કલ્લાણત્તયચઙ્કરં કારિઅં ।

જિનપ્રભસૂરિના સમકાલિક મેરુતુંગાચાર્ય વિરચિત સુવિખ્યાત ગ્રન્થ પ્રબન્ધચિન્તામણિ (સં. ૧૩૬૫ /

ઈ. સં. ૧૩૦૯) અંતર્ગત “વસ્તુપાલ-તેજપાલ પ્રબન્ધ”માં મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળે સવારના પહોરમાં ઉજ્જયંત પર આરોહણ કરી, શૈવેય (શિવાદેવી સૂતુ = નેમિનાથ)ની અર્ચના કરી, પોતે નિમ્નવિલ ‘શત્રુંજયાવતાર’ના મન્દિરમાં પ્રભાવના કરી, તે પછી ‘કલ્યાણત્રય’માં અર્ચના કરી એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે; જોકે ત્યાં પ્રસ્તુત ચૈત્ય તેજપાળે કરાવેલું હતું, કે તે નેમીશ્વરનું હતું, તે તથ્યોની નોંધ લેવામાં આવી નથી. યથા :-

પ્રાતરુજ્જયન્તમારુહ્ય શ્રીશૈવેયક્રમકમલયુગલમમલમભ્યર્ચ્ય
સ્વયંકારિત શ્રીશત્રુજ્જયાવતારતીર્થે પ્રભૂતપ્રભાવનાં વિધાય,
કલ્યાણત્રયચૈત્યે વર્યસપર્યાદિભિસ્તદુપચિતીમાર્ચ્ય, સમન્ત્રી....(ઇત્યાદિ) :

આ ઉલ્લેખ પછીથી એક પાછોતરો, પણ અન્યથા વસ્તુપાલ-તેજપાલના કાળને સ્પર્શતો સંદર્ભ, હર્ષપુરીયગચ્છના રાજશેખરસૂરિના ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ કિંવા પ્રબન્ધકોથ (સં. ૧૪૦૫ / ઈ. સં. ૧૩૪૯) અંતર્ગત મળે છે, જેમાં મંત્રીશ્વરે ગિરનાર પર દર્શન કરેલ દેવધામોમાં ‘કલ્યાણત્રય’નો પણ સમાવેશ કર્યો છે યથા :-

તત્રાડપ્યઘટ્ટાદિવિધિઃ પ્રાગિવ । નાભેયમ્ભવન-કલ્યાણત્રય-ગજેન્દ્રપદ -
કુણ્ડાન્તિકપ્રાસાદ-અમ્બિકા-શામ્બ-પ્રદ્યુમ્નશિખર તોરણાદિકીર્તન
દર્શનૈર્મન્ત્રી સઙ્ગશ્ચ નયનયોઃ સ્વાદુફલમાર્પિષતામ્ ।

આ પછીના કાળ સમ્બન્ધી ઉલ્લેખ સં. ૧૩૯૩ / ઈ. સં. ૧૩૩૭ના અરસામાં પૂર્ણ થયેલ, ખરતરગચ્છ બૃહદ્ગુર્વાવલીના ઉત્તરાર્ધમાં મળે છે : સં. ૧૩૨૬ / ઈ. સં. ૧૨૭૦માં ખરતરગચ્છીય આચાર્ય જિનેશ્વરસૂરિ (દ્વિતીયે) સંઘ સહ ગિરનારની યાત્રા કરેલી ત્યારે ત્યાં ગિરિવર પર થયેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જુદાં જુદાં જૈન તીર્થાંચતનોની માલા પહેરાવવાની ઉછરામણીમાં “કલ્યાણ(જગત્ર)ય”ની માલા સા. રાજદેવભાતૃ ભોલાકે ૩૧૧ દ્રમ્મની બોલીથી પહેરી હોવાનો ત્યાં ઉલ્લેખ છે. પ્રસ્તુત ‘કલ્યાણત્રય’ તે મંત્રી તેજપાળે કરાવેલ ચૈત્ય જ હોઈ શકે.

સં. ૧૩૬૭ (ઈ. સં. ૧૩૧૧)માં ભીમપલ્લી(ભીલડીયા)થી સંઘ સહિત તીર્થયાત્રાએ નીકળેલ ખરતરગચ્છીય યુગપ્રવર જિનચન્દ્રસૂરિ (તૃતીયે) ગિરનાર ગિરિસ્થ ‘કલ્યાણત્રયાદિ’ તીર્થાવલિ બિરાજમાન ‘અરિષ્ટનેમિ’ને નમસ્કાર્યા-નો અને એ રીતે ‘કલ્યાણત્રય’ સમ્બન્ધી પ્રસ્તુત ગુર્વાવલીમાં એક વિશેષ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે : યથા :-

સમસ્તવિધિસંધેન ચ કલિતાઃ, પ્રતિપુરં પ્રતિગ્રામં નિઃશઙ્કં ગીત-
નૃત્યાવાદ્યાદિના જિનશાસનપ્રોત્સર્પણાયાં વિજૃમ્ભમાણાયાં ક્રમક્રમેણ
સુખંસુખેન શ્રીશત્રુજ્જ્યાલઙ્કારત્રૈલોક્યસાર સમસ્તતીર્થપરમ્પરાપરિવૃતં
પ્રવિહિતસુરાસુરનેન્દ્રસેવં શ્રીનાભેયદેવમ્, શ્રીઉજ્જયન્તાચલશિખરમણ્ડનં
સમસ્તદુરિતખણ્ડનં સૌભાગ્યકમલાનિધાનં યદુક્લપ્રધાનં
કલ્યાણકત્રયાદિનાનાતીર્થાવલિવિરાજમાનં શ્રીઅરિષ્ટનેમિસ્વામિનં ચ
નૂતનસ્તુતિસ્તોત્રવિધાનપૂર્વકં પરમભાવનયા સકલસંઘસહિતાઃ
શ્રીપૂજ્યા મહતા વિસ્તરેણાવન્દિષત ।

અહીં ઉલ્લેખ તો અલબત્ત પ્રાસંગિક છે, અને ‘કલ્યાણત્રય’ વિષે કોઈ અધિક માહિતી સાંપડતી નથી; પણ ગિરનાર પર નેમિનાથના મહિમ્ન મંદિર અતિરિક્ત બીજા કોઈ મંદિરનો ઉલ્લેખ કરવાને બદલે ‘કલ્યાણત્રય’નો કર્યો છે, જેમાંથી પ્રસ્તુત ચૈત્યની રૈવતતીર્થ સાથેની સંગતતા સિદ્ધ થવા અતિરિક્ત તેનું મહત્વ તે કાળે સ્થપાઈ ચૂક્યું હશે એવું પણ કંઈક સૂચન મળી રહે છે.

ઈસ્વીસનના ચૌદમા શતકમાં આગળ વધતાં કેટલાક મહત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખો સાંપ્રત વિષય અનુષંગે, વિશેષ કરીને 'કલ્યાણત્રય'ની રચના કેવી હતી તે પાસાં પર પ્રકાશ વેરનાર, પ્રાપ્ત થાય છે. મોટે ભાગે તો રાજગચ્છીય વાદીન્દ્ર ધર્મઘોષસૂરિના આમ્નાયમાં થયા હશે તે જ્ઞાનચંદ્રના નવપ્રાપ્ત સંસ્કૃત ભાષા નિબદ્ધ ગિરનાર ચૈત્યપરિપાટી સ્તવન' (પ્રાયઃ ઈ. સં. ૧૩૨૦-૧૩૨૫)માં પ્રસ્તુત જિનાલયમાં ત્રણભૂમિયુક્ત (રચનામાં) ચતુરાનન (ચતુર્મુખ) અને અંજનાભ (શ્યામલ) એવા નેમિનાથને નમ્યાનો ઉલ્લેખ છે^૮ :

કલ્યાણકત્રય-જિનાલય ભૂત્રયેપિ નેમિં નમામિ ચતુરાનનમંજનામં ॥૧૧' ॥

આ ઉલ્લેખથી 'કલ્યાણત્રયચૈત્ય'માં ત્રણ ભૂમિવાળી રચના હતી અને તેમાં ચારે દિશાએ નેમિનાથની શ્યામલ પ્રતિમાઓ હતી તે વાતની પ્રથમ જ વાર સ્પષ્ટતા મળે છે.

આ પછી ચૌદમા શતકના ત્રીજા ચરણમાં, ખરતરગચ્છાચાર્ય જિનકુશલસૂરિના શિષ્ય વિનયપ્રભોપાધ્યાય, સ્વરચિત અપભ્રંશ 'તીર્થમાલાસ્તવન'^૯માં ગિરનાર પર વાદિલ જિનાલયોમાં વસ્તિગ(વસ્તુપાલ)ના 'આદિ પહો' (શત્રુંજયાવતાર ચૈત્યના આદિપ્રભુ)નો, 'કલ્યાણત્રયે' નેમિજિનનો, અને (વસ્તુપાલ કારિત) અષ્ટાપદ તથા સમ્મેતગિરિ તથા ગિરનારના સાંબ, પ્રદ્યુમ્ન, અને અવલોકન શિખર પરનાં જિનર્ષિઓનો સમાવેશ કરે છે :

વસ્તિ(ગ)વસહી હિં આદિ પહો ।

કલ્યાણત્રયે નમવિ જિણનેમિ અષ્ટાપદ સમ્મેતગિરે ।

વંદડ એ તિત્થ જિણર્ષિં સાંબ-પૂજન અવલોચ ગિરે ॥૨૧॥

આ ઉલ્લેખમાં પણ 'કલ્યાણત્રય'માં નેમિજિન મૂળનાયક રૂપે હતા તે વાતને વિશેષ ટેકો મળે છે. વિનયપ્રભોપાધ્યાયની એક અન્ય (પણ સંસ્કૃત) રચના, ચૈત્યપરિપાટીસ્તવન^{૧૦}માં પણ પ્રસ્તુત ચૈત્યનો ઉલ્લેખ છે, અને ત્યાં તેને 'કલ્યાણત્રિતય' સંજ્ઞા આપી છે, એકે ત્યાં બીજે કોઈ વિસ્તાર કર્યો નથી : યથા :

પ્રાસાદાન્તર-જૈન-દેવગૃહિકામધ્યસ્થિતાંસ્તીર્થપાન્

નાભેયં વર વસ્તુપાલભવને સમ્મેતકાષ્ટાપદે

કલ્યાણત્રિતયેઽવલોકશિખરે શ્રીતીર્થપાનાં ગુ(ગ)ળં

શ્રીરૈવતગિરૌ નમામિ ચ તથા પ્રદ્યુમ્નસામ્બૌ મજે ॥૨૪॥

આ પછી સોએક વર્ષની અંદર રચાયેલ, તપાગચ્છીય જિનહર્ષ ગણિના સુપ્રસિદ્ધ ચરિત્ર ગ્રન્થ વસ્તુપાલચરિત્ર^{૧૧} (સં. ૧૪૯૭ / ઈ. સં. ૧૪૪૧) અંતર્ગત ગિરિવર પર મંત્રીદ્વયે કરાવેલ સુકૃતોની અપાયેલ વિસ્તૃત સૂચીમાં 'કલ્યાણત્રિતય'નું નેમિનાથનું ઊંચું પથ્થરનું ભવન તેજપાળે કરાવ્યાની નોંધ લેવાયા ઉપરાંત, પ્રસ્તુત જિનાલયમાં નેમીશ્વરસ્વામી 'ત્રણરૂપે' બિરાજતા હોવાની વાત કહી છે. યથા :

શ્રીનેમિનાથભવનં કલ્યાણત્રિતયસંજ્ઞયા વિહિતમ્ ।

તેજપાલઃ સચિવો વિદધે વિમલાશ્મભિસ્તુજ્ઞમ્ ॥૭૩૦॥

સપ્તશત્યા ચતુઃષ્ટાચા, હેમગદ્યાણકૈર્નવમ્ ।

તન્મૌલૌ કલશં પ્રૌઢં ન્યધાદેષ વિશેષવિત્ ॥૭૩૧॥

તત્ર નેમીશ્વરઃ સ્વામી ત્રિરૂપેણ સ્વયં સ્થિતઃ ।

પ્રણતો દુર્ગતિં હન્તિ, સ્તુતો દત્તે ચ નિર્વૃત્તિમ્ ॥૭૩૨॥

આ બધા ઉલ્લેખોથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, (ઈ. સં. ૧૨૩૨ પશ્ચાત્) મંત્રી તેજપાળે 'કલ્યાણત્રય', 'કલ્યાણકત્રય',

વા 'કલ્યાણત્રિતય' સંજ્ઞક નેમિનાથનો અશ્મરચિત ઉત્તુંગ પ્રાસાદ કરાવેલો, જેમાં ચૈતતીર્થના અધિનાયક નેમિજિનની 'ત્રણ રૂપે' એટલે કે ત્રણ ભૂમિમાં (એવં પ્રત્યેક ભૂમિએ) ચતુર્ભુજ રૂપે પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી.

આ ઉપરથી પ્રથમ દષ્ટિએ એટલું તો સમજી શકાય તેમ છે કે, 'કલ્યાણત્રય'એ જિન નેમિનાથના ત્રણ કલ્યાણકોને મૂર્તભાવે રજૂ કરતી કોઈક પ્રતીક-રચના હશે, અને તેમાં કલ્યાણકની 'ત્રણ' સંખ્યા બરોબર જિનનાં ત્રણ રૂપો બેસાડ્યાં હશે. (આ 'ત્રણ રૂપો'થી શું વિવક્ષિત છે તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા અહીં આગળ ઉપર થશે.)

તેજપાળ મંત્રી કારિત આ 'કલ્યાણત્રય' પ્રાસાદનો સં. ૧૪૯૪ / ઈ. સં. ૧૪૩૮માં ઓસવાલ સોની સમરસિંહ અને વ્યવહારી માલદેવે આમૂલચૂલ ઉદ્ધાર કરાવેલો. પ્રસ્તુત પુનરુદ્ધાર બાદ, પંદરમા શતકમાં લખાયેલી ઓછામાં ઓછી આઠેક જોટલી ગિરનારતીર્થલક્ષી ચૈત્યપરિપાટીઓમાં 'કલ્યાણત્રય'નાં જે વર્ણન-વિવરણ મળે છે, તે સાંપ્રત સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત સંરચનાના સ્વરૂપને સ્પષ્ટાયમાન કરવામાં ઉપકારક હોઈ, અહીં હવે તે એક પછી એક જોઈશું.

તેમાં સૌ પ્રથમ લઈશું એક અનામી કર્તાની ૧૫મા શતકમાં રચાયેલી 'શ્રી ગિરનાર શ્રી શત્રુંજય ચૈત્યપરિપાટી'^{૧૨}. તેમાં આવતો ઉલ્લેખ અલબત્ત સંક્ષિપ્ત છે; પણ તે, 'કલ્યાણત્રય' રચના નેમિજિનના 'દીક્ષા, જ્ઞાન, અને 'નિર્વાણ' કલ્યાણકોના પ્રતીકરૂપે હોવાના તર્કને, સમર્થન આપે છે : યથા :

કલ્યાણગતય નેમિજિનુ દિક્ષન્નાણ નિવ્વાણ ॥૧૬॥

આ પછી સોળમા શતકના પ્રારંભની એક અનામી કર્તાની અઘાવધિ અપ્રકટ ગિરનાર ચૈત્ય પ્રવાડી વિનતિ^{૧૩}માં પણ 'કલ્યાણત્રય'માં 'ત્રણ રૂપે નેમિ' બિરાજમાન હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે :

કલ્યાણગુનુ નિરખીઈ હરખીય ચિત્ત અપાર
ત્રિરૂપે નેમિ પૂજીઈ સફલ હૂઈ સંસારિ, ૨૫

પંદરમા શતકના ત્રીજા ચરણમાં મૂકી શકાય તેવી એક અન્ય અપ્રકટ, અજ્ઞાત કર્તૃક ગિરનાર ચૈત્યપરિપાટી^{૧૪}માં 'કલ્યાણત્રય'નો સમરસિંહે ઉદ્ધાર કરાવ્યાનું, અને ત્યાં નેમિકુમાર 'ત્રણરૂપે' બિરાજતા હોવાનું, તેમ જ મંદિરને 'સઘર' (એટલે કે થાંભલાવાળો) 'મેઘનાદ' મંડપ હોવાનું કહ્યું છે : યથા :

કલ્યાણત્રય પેખીઈ એ સમરસિંહ કીધુ ઉદાર;
ત્રિરૂપે છઈ નેમિકુમાર મેઘનાદ-મંડપ સઘર. ૨૬

પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલ ખરતરગચ્છીય હરિકલશની ચૈત્યપરિપાટીમાં પણ (ગિરનાર પર) ત્રણ ભૂમિમાં કલ્યાણકમાં રહેલા જિનને નમ્યાનો ઉલ્લેખ છે^{૧૫}.

ત્રિહું ભૂમિ કલ્યાણઈ જિનુ નમંતિ ॥૧૨॥

આ પછી જોઈએ તપાગચ્છીય રત્નસિંહસૂરિશિષ્ય કૃત ગિરનાર તીર્થમાલા (સં. ૧૫૦૯-૧૫૨૩ / ઈ. સં. ૧૪૫૩-૧૪૬૭ આસપાસ)^{૧૬}. તેમાં 'ત્રણભૂમિ'માં કાયોત્સર્ગ રૂપે બિરાજમાન નેમિની પ્રતિમાઓને નમ્યાનો ઉલ્લેખ છે :

કલ્યાણત્રય ત્રિહુંભૂમિઠિય કવિ કાસગિ
કવિ પ્રતિમા સંઠિય નેમિ નમેસિ સુરંગો ॥૧૭॥

હવે જોઈએ તપાગચ્છનાયક, યુગપ્રધાન સોમસુન્દરસૂરિના શિષ્ય હેમહંસગણિની સં. ૧૫૧૫ / ઈ. સં. ૧૪૫૯ના

અરસામાં રચાયેલી ગિરનાર ચૈત્યપ્રવાડિ^{૧૭}. તેમાં ‘કલ્યાણત્રયવિહાર’ સોની સમરસિંહ અને માલદેવ્યવહારિએ ઉદ્ધાર્યાની વાત કરતાંની સાથે પ્રસ્તુત રચનામાં ચારે દિશામાં ‘ત્રણ ભૂમિ’માં બાર મૂળનાયકની મૂર્તિઓ હોવાનું, અને તેમાં પ્રથમ એટલે કે કેવળ નીચેની ભૂમિએ કાયોત્સર્ગે (ખડ્ગાસને) રહેલા ‘નેમિકુમાર’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આગળ ચાલતાં ‘દીક્ષા, જ્ઞાન, નિર્વાણ’ એ ત્રણ કલ્યાણકોનો ઉલ્લેખ કરી, મંદિરમાં રહેલી એક જીર્ણ પ્રતિમાની વાત કરી, મંદિરના વિશાળ ‘મેઘમંડપ’નો ઉલ્લેખ કરીને કહ્યું કે ઓસવાલ વંશી સમરસી-માલદેવે એનો સં. ૧૪૯૪ / ઈ. સ. ૧૪૩૮માં ઉદ્ધાર કરાવ્યો : યથા :

હિવ કલ્યાણત્રય-તણઈ નિરમાલડિએ જઈ જઈ પ્રાસાદિ. ૨૪
 ઘનઘન સોની સમ(ર)સિંહ માલદેવ્યવહારિઅ
 જેહિં કલ્યાણત્રય-વિહાર-ઉદ્ધાર કરાવિઅ
 થિહું દિસિ ત્રિહું ભૂમીહિં મૂળનાયક તિહાં બાર
 કોસગિ રહિઆ પ્રથમ ભૂમિ સિરિ નેમિકુમાર
 ઘડતાં જસુ પાતલિ અંજલિઠે સવે ટલંતા રોગ
 સેવિઉ સ્વામી પૂરવઈએ નિરમાલડિએ અનુદિન ભોગ-સંયોગ. ૨૫
 દિક્ષ-નાગ-નિવ્યાગ તિહાં સિરિ સોહઈ છત્ર
 જીરણ પ્રતિમા વામ પાસિ ધુરિ તાસુ સનાત્ર
 મંડપ સપલ વિસાલ મેઘમંડપ રુલિઆલઉ
 ઓસવંસિ શ્રી સમરસી માલદેવ મનરંગિ
 સંવત ચઉદ ચઉરાગવઈ નિરમાલડિએ ઉદ્ધરિઉ ઉતુંગ. ૨૬

આ માહિતી વિશદ અને વિસ્તૃત હોઈ મહત્વની છે. મોટે ભાગે તો ઈસ્વીસનના પંદરમા શતકના અંતિમ ચરણમાં રચાયેલી ખરતરગચ્છીય ભાવહર્ષ ગણિના શિષ્ય રંગસારની ‘ગિરનાર ગિરિ ચૈત્યપરિપાટી’માં^{૧૮} હેમહંસગણિવાળી પરિપાટીમાં કહેલી મુખ્ય મુખ્ય વાતોની પુષ્ટિ જોવા મળે છે : યથા :

ઘનઘન સોનીવંસ પ્રભાવક, સમરસંઘ માલદે સુત્રાવક જિણ કરી ઉદ્ધાર. ૧૪
 તિણ ભૂમીપતિ જિણહર બારઈ કાઉસગ રહીયા નેમિકુમાર
 પદમ ભૂમિ પેખવિ સંવત ચઉદ ચઉરાગુ (૧૪૯૪) વચ્છર,
 ઊધરિયા જિણભવાગ મનોહર ભૂધર જેમ ઉતુંગ. ૧૫

આ વિશેષ પ્રમાણોના અન્વયે ‘કલ્યાણત્રય’ વિષે અધિક નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે, તે ચૈત્યની અંદર, ગર્ભગૃહમાં કોઈ ત્રણ મજલાવાળી ચૌમુખ રચના હતી, જેમાં ત્રણે માળની મળી મૂળનાયક નેમિનાથ ભગવાનની કુલ બાર મૂર્તિ હતી; અને વિશેષમાં નીચલે માળે રહેલી ચારે મૂર્તિ(ઓ) કાયોત્સર્ગે રૂપે હતી; (ઉપરના બે માળમાં સ્થિત પ્રતિમાઓ પદ્માસનમાં હોવાનું વિવક્ષિત છે); અને આ ત્રણે માળની પ્રતિમાઓ નેમિનાથના ગિરનાર સંદર્ભિત ત્રણ કલ્યાણકોના પ્રતીકરૂપે હતી.

સમરસિંહ-માલદેવે ઉદ્ધારાવેલ ‘કલ્યાણત્રય-ચૈત્ય’ ગિરનાર પર આજે પણ ઊભું છે; પણ તેનું મૂળ નામ વીસરાઈ જઈ, તે ‘સગરામ સોની’ (સંગ્રામસિંહ સોની)ના મંદિરના નામે ખોટી રીતે ચડી ગયું છે. અલખત પ્રસ્તુત મંદિરના સંગઠનમાં તેજપાળે કરાવેલ મૂળ જિનભવનનો તો કોઈ જ ભાગ રહ્યો હોય તેમ દેખાતું નથી. વિશેષમાં મંદિરનું શિખર પણ પંદરમી સદીનું હોવાને બદલે ઓગણીસમા સૈકાનું (આ. ઈ. સ. ૧૮૦૩નું) આધુનિક અને

કદંગું છે; પરંતુ અન્યથા તેમાં પંદરમી શતાબ્દીના મળતા વર્ણન પ્રમાણે અનુક્રમે 'મેઘનાદ' અને 'મેઘમંડપ' છે. અંદર જતાં જોઈએ તો ગર્ભગૃહની કોરણીવાળી પંદરમા શતકની દ્વારશાખાને સ્તંભશાખામાં ઉચ્ચાલકો લઈ અસાધારણ ઊંચેરી બનાવી છે; ગર્ભાગારમાં વાસ્તવિક પીઠિકા નથી, પણ ભીંત સમાણી પાતળી પીઠ કરી, તેના પર નાની નાની, ૧૯મી સદીમાં પ્રતિષ્ઠાપેલ આધુનિક જિનમૂર્તિઓ છે. અંદરના ભાગમાં વચ્ચે છત વગરના માળ-મજલા કરીને, માળોના અંકન ભાગે પણ પાતળી પીઠ કરી, પ્રતિમાઓ બેસાડેલી છે : પણ દ્વારશાખાનાં ઊંચેરાં માન-પ્રમાણ જોતાં તેની અંદર કોઈ એવી રચના હોવી જોઈએ, જે એની પૂરી ઊંચાઈ સાથે દ્વારમાંથી જ પેખી શકાય. આવી સંરચના તળભાગે પણ ઠીક મોટી હશે, અને તેની અંદર પ્રદક્ષિણા દેવા જેટલો અવકાશ રહેલો હશે; અને એ કારણસર તે ગર્ભગૃહની મધ્યમાં ખડી કરેલી હોવી જોઈએ. આવી સંરચના બીજી કોઈ નહીં પણ પરિપાટીકારોએ વર્ણવેલ ત્રણ માળવાળી, મજલે મજલે નેમિનાથની ચૌમુખ મૂર્તિ ધરાવતી કૃતિ હોવી જોઈએ, જે અન્ય કોઈ નહીં પણ નેમીશ્વરદેવના 'કલ્યાણત્રય'ની પ્રતીક રચના જ હોવી ઘટે. (પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં વર્ણિત પ્રસ્તુત રચના મૂળ તેજપાળના સમયની હતી, કે પુનરુદ્ધારમાં નવીન કરી હશે તેનો નિર્ણય તો આજે થઈ શકે તેમ નથી.)

સાહિત્યિક પ્રમાણોના આધારે 'કલ્યાણત્રય'ની સંરચના વિષે એટલું તો જાણી-કલ્પી શકાય છે : પણ તે રચના તાદશ કેવી દેખાતી હશે, તેના ઉદયમાં ત્રણ મજલા પાડી ચૌમુખ કેવી રીતે ગોઠવ્યાં હશે, તેનું કોઈ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ મળે તો જ વિશેષ સમજણ પડે. સદ્ભાગ્યે આવી એક રચના વિદ્યમાન છે, અને તે પણ મંત્રી તેજપાળ કારિત ! એ છે અર્બૂદગિરિ પર મંત્રીવરે કરાવેલ યાદવ નેમિનાથના જગત્પ્રયાત લૂણવસહિકાપ્રાસાદના આરસમય બાવન જિનાલયમાં, મૂળ પ્રાસાદના પૃથ્થભાગે આવેલ હસ્તિશાલામાં^{૧૮}. અહીં હસ્તિશાલાના મધ્ય બિંદુએ કરવામાં આવેલ પ્રતિમાન્વિત, ત્રણ તબક્કા બતાવતી, નીચે કાયોત્સર્ગમાં ઊભેલા ચતુર્દિશામાં ખડગાસન જિન, તે પછી સહેજ અંદર ખેંચેલો અને ઊંચાઈમાં ઓછો કરેલો બીજો મજલો અને તેમાં ચૌમુખ પદ્માસન જિન, અને તે ઉપર તેનાથી સહેજ નાનો મજલો કરી, તેમાં પણ પર્યકાસને બેઠેલા જિનની ચૌમુખ પ્રતિમાઓ યુક્ત રચના છે (ચિત્ર ૧)^{૧૯}. પ્રતિમાઓ શ્યામ વર્ણની હોઈ, તેમ જ વિશિષ્ટ લાંછનાદિ અન્ય લક્ષણો તેમાં ઉપસ્થિત હોઈ, તે સૌ નેમિનાથની હોવાનું સૂચિત થાય છે. વસહિકાનો મુખ્ય પ્રાસાદ પણ નેમિનાથનો છે, અને આ 'કલ્યાણત્રય'ની રચના એ મધ્યના પ્રાસાદ કિંવા મૂળપ્રાસાદના પૂર્વ-પશ્ચિમ ગર્ભસૂત્ર સાથે મેળવેલી છે.

આ સંરચના પર અલબત્ત કોઈ લેખ કોરેલ હોવાનું જાણમાં નથી. (સ્વઞ) મુનિવર કલ્યાણવિજયજીએ તેને 'ત્રિખંડ ચૌમુખ' કહી સંતોષ માન્યો છે^{૨૦}. (સ્વઞ) મુનિત્રી જયન્તવિજયજીએ તેનું વિશેષ વર્ણન કરી, તેની 'મેરુગિરિ' તરીકે ઓળખ કરી છે. એમણે કરેલ વિવરણ સન્દર્ભપ્રાપ્ત હોઈ, અહીં પૂરેપૂરું ઉદ્ધૃત કરીશું :

“હસ્તિશાળાની વચ્ચેના ખંડમાં મૂળનાયક શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની પરિકરવાળી ભવ્ય અને મોટી પ્રતિમા એક બિરાજમાન છે, તેમની સન્મુખ શ્યામ વર્ણના આરસમાં અથવા કસોટીના પથ્થરમાં સુંદર નકશીથી યુક્ત મેરુ પર્વતની રચના તરીકે ત્રણ માળના ચૌમુખજી છે. તેના ત્રણે માળમાં એ જ પાષાણની શ્યામ વર્ણની જિનમૂર્તિઓ છે. પહેલા માળમાં ચાર કાઉસગીઆ છે, બીજા અને ત્રીજા માળમાં ભગવાનની પર્યકાસનવાળી ચાર ચાર મૂર્તિઓ છે. કુલ મૂર્તિઓ બાર શ્યામવર્ણી અને પરિકરવાળી છે.”^{૨૧}

દાઁ ઉમાકાન્ત શાહે પણ તેને 'પંચમેરુ'ની રચના માની છે : યથા^{૨૨}:

“Representations of Panch-meru mountains of different dvipas, showing a siddhayatana suggested by a four-fold Jina image on each tier, one above the other (in five tiers) and surmounted by a finial, are more common among the Digambaras. One such Panch-meru

is also obtained in a Svetambara Shrine, in the Hastisala of the Luna Vasahi MT. Abu.”

પરંતુ અહીં મજલા પાંચ નહીં, ત્રણ છે. ઉપર ઉદ્ધત મુનિશ્રી જયન્તવિજયજીએ કરેલું વર્ણન આબૂની સંરચનાનું હોવા છતાં ગિરનાર પરના યાત્રિકો દ્વારા વર્ણિત ‘કલ્યાણત્રય’નું આબેહૂબ રૂપ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. એ ‘પંચમેરુ’ની રચના હોય તો તે માટે કંઈ આધાર તો હોવો ઘટે; પણ ‘મેરુગિરિ’ની રચનામાં ઉપરના ચૌમુખને વાસ્તુશાસ્ત્ર મત પ્રમાણે સમવસરણ દેવામાં આવે છે; અને ‘પંચમેરુ’ કહેવા માટે વચ્ચે એક અને ચાર ખૂણે ચાર અન્ય મેરુની (ભલે વચલા કરતાં નાની)^{૨૩} અથવા, પ્રકારાંતરે ઉપરાઉપર પાંચ મજલાવાળી^{૨૪} રચના હોવી ઘટે. અહીં એવી સંરચના નથી. આ તો આગળ જણાવ્યું તેમ, ગિરનાર પરના મંત્રી તેજપાળ કારિત ‘કલ્યાણત્રય’ વા ‘કલ્યાણત્રિતય’ના અગાઉ ચર્ચિત વર્ણનને હૂબહૂ મળતી રચના હોઈ, તેની ઓળખ હવે એ રીતે થવી ઘટે.

એમ જણાય છે કે વરિષ્ઠબંધુ વસ્તુપાળને શત્રુંજયાદ્વિમંડન યુગાદિ ઋષભદેવ પર વિશેષ મોહ અને અહોભાવ હતા; ને લઘુબંધુ તેજપાળને રૈવતાચલાધીશ ભગવાન નેમિનાથ પર અધિક પ્રીતિ હતી. કેમકે વસ્તુપાળે ગિરનાર ગિરિ પર અને ધવલકક્ક(ધોળકા)માં ‘શત્રુંજયાવતાર’નાં મંદિરો કરાવેલાં; તો તેજપાળે ગિરનાર પર નેમિજિનનો ‘કલ્યાણત્રિતય વિહાર’ અને અર્બૂદગિરિ પર તેમ જ ધોળકામાં ‘ઉજ્જયન્તાવતાર’નાં મંદિરો કરાવેલાં. આબૂવાળું મંદિર નેમીશ્વરસ્વામીનું હોઈ, તેમાં ‘કલ્યાણત્રય’- ની રચના હોઈ, અને તે પણ ગર્ભગૃહ સાથે એકસૂત્રમાં મેળવેલી હોઈ, પ્રસ્તુત જિનાલયને ‘ઉજ્જયન્તાવતાર’ માનીએ તો સુસંગત છે. તેજપાળના પ્રસ્તુત રચના પ્રત્યેનાં ખાસ આકર્ષણ-વલણ-ઢળણ પણ તેની સ્થાપના અર્બૂદગિરિ પર પણ કરવા પાછળ કામ કરી ગયાં હશે. ગિરનાર પર વસ્તુપાળે ‘શત્રુંજયાવતાર’ સાથે ‘અષ્ટાપદ’ અને ‘સમ્મેતશિખર’ની પ્રતીક રચનાનાં મંદિરો કરાવેલાં, તો તેજપાળે ત્યાં ‘કલ્યાણત્રય’ની પ્રતીક-રચનાનું ભવન કરાવ્યું. આમ બેઉ ભાઈઓને પ્રતીક-રચનાઓ નિર્માવવા પ્રતિ પણ રસ રહ્યો હશે તેમ લાગે છે.

ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ / ઈ. સં. ૧૨૩૨ના મહામાત્ય વસ્તુપાલ કારિત ‘વસ્તુપાલવિહાર’ ના છ પ્રશસ્તિલેખોમાં લઘુબંધુ તેજપાળે ત્યાં કરાવેલ ‘કલ્યાણત્રય’ પ્રાસાદનો ઉલ્લેખ નથી. એથી એમ માની શકાય કે પ્રસ્તુત મંદિર સં. ૧૨૮૮થી થોડું મોડું બન્યું હોય. ગિરનારના ‘કલ્યાણત્રય’ પ્રાસાદના મંત્રી તેજપાળના સ્થાપનાના તેમ જ પ્રશસ્તિના લેખ, તેમ જ મૂલ સંરચના વિનષ્ટ થયાં છે; અને આબુવાળા ‘કલ્યાણત્રય’ પર આગળ કહ્યું તેમ કોઈ લેખ નથી ! તેમ મંદિરના પ્રશસ્તિલેખમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી ! સંભવ છે કે બન્ને સ્થળોના ‘કલ્યાણત્રય’ એકકાલિક હોય. હવે પ્રશ્ન એ છે કે સાહિત્યિક અતિરિકત આવશ્યક એવું અભિલેખીય પ્રમાણ ‘કલ્યાણત્રય’ના સ્વરૂપ-નિર્ણય અંગે છે ખરું ?

આની શોધ કરતાં મને બે પ્રમાણો હાથ લાગ્યાં છે. એક તો છે રાણકપુરના ‘ધરણવિહાર’ માં સં. ૧૪૯૭ / ઈ. સં. ૧૪૫૧નો અભિલેખ ધરાવતો “શ્રીશત્રુંજય શ્રીગિરનાર પદ્મ”^{૨૫}. તેમાં ગિરનારવાળા ભાગમાં મૂળનાયક નેમિનાથની બાજુમાં એક પટ્ટી શું કરી, તેમાં ત્રણ ખંડ પાડી, નીચેના ખંડમાં કાયોત્સર્ગ જિનમૂર્તિ અને ઉપલા બે ખંડોમાં બેઠેલાં જિનનાં રૂપ બતાવ્યાં છે, જે ‘કલ્યાણત્રય’ ચૈત્યનું સૂચન કરે છે (ચિત્ર ૨)^{૨૬}. બીજું છે કુંભારિયા (પ્રા. આરાસણ)ના નેમિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં એક રથિકાબદ્ધ કાયોત્સર્ગ જિનમૂર્તિ અને તેને મથાળે ખંડમાં પર્યકાસને રહેલ જિનબિંબ ધરાવતું ફલક (ચિત્ર ૩), જેમાં નીચેની મૂર્તિની પાટલી પરના લેખમાં તે અરિષ્ટનેમિનાં બિંબ હોવાનું અને તેની પ્રતિષ્ઠા ‘કલ્યાણત્રય’માં હતી તેવો નિર્દેશ મળે છે^{૨૭}. સં. ૧૩૪૩ / ઈ. સં. ૧૨૮૭નું વર્ષ ધરાવતું આ પ્રતિમા-વિધાન તેજપાળની કૃતિઓ બાદ પ્રાયઃ ૫૫ વર્ષે તૈયાર થયેલું; અને અહીં પણ તે નેમિનાથના સંદર્ભમાં રચાયેલ હોઈ ‘કલ્યાણત્રય’ અંગે થોડોક પણ વિશેષ ખ્યાલ આપી રહે છે. એ સંબંધમાં વિશેષ કશું કહેતાં પહેલાં (મુનિ વિશાલવિજયજીએ પ્રગટ કરેલ) મૂળ લેખ અહીં જોઈ જવો ઉપયુક્ત છે :

ૐ ॥ સંવત્ ૧૩૪૩ વર્ષે માઘ શુદ્ધિ ૧૦ શનૌ પ્રાગ્વાટાન્વયે શ્રે. (*) છાહડ સુત શ્રે૦ દેસલ ભાર્યા દેલ્હી તત્પુત લક્ષમણ (આ) (*) સધર દેવધર સિરધર મયધર । તથા સિરધર ભાર્યા.... (*) પુત્ર જસદેવ । દ્વિતીયપુત્રેણ શ્રે૦ ગાંગદેવેન ભાર્યા.... (*)જાથી જયતુ તત્પુત્ર લૂણધવલ વાધુ કપૂરદેવિ તત્પુત્ર કલ્હણસીહ પ્રભૃતિ કુટુંબ સમુદાયે સતિ આત્મના....(*) પિતુઃ શ્રેયોર્થ કલ્યાણત્રયે શ્રીઅરિષ્ટનેમિબિંબાનિ કારિતાનિ । મંગલમસ્તુ સમસ્તસંઘસ્ય । (*) શ્રે૦ ગાંગદેવસુત ઝડલસુતા લૂણી ભગિનિ(ની) વયજૂ સહજૂક-ગઝ.... સતિ ગાંગી પ્રભૃતિ ॥

આરાસણના નેમિનાથ જિનાલયમાં રહેલ આ 'કલ્યાણત્રય' સંબંધી બીજા પણ બે અભિલેખીય ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત મંદિરમાં મળે છે, જેને પણ અહીં આવરી લઈશું. આ સંબંધનો પ્રથમ (સંવત્ વગરનો) લેખ મંદિરની (દેવકુલિકાની ?) ભીંત પર આવેલો નોંધાયો છે. (વસ્તુતયા જે ગોખમાં આ 'કલ્યાણત્રય' છે તેની જ થાંભલીની બેસણી પર તે લેખ છે.) જેમાં નવાંગવૃત્તિકાર 'અભયદેવસૂરિ'ના સંતાનીય 'શ્રીચન્દ્રસૂરિ'એ 'કલ્યાણત્રય'માં નેમિનાથનાં બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી તેવો ઉલ્લેખ છે^{૨૮} : યથા :

કલ્યાણત્રયે શ્રીનેમિનાથબિંબાનિ પ્રતિષ્ઠિતાનિ નવાંગવૃત્તિકાર
શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરિસંતાનીય શ્રીચન્દ્રસૂરિભિઃ શ્રે૦ સુમિગ શ્રે૦ વીરદેવૃ
શ્રેષ્ઠી ગુણદેવસ્ય ભાર્યા જયતશ્રી સાહુપુત્ર વર્ષા પુના લુણા વિક્રમ
ચેતા હરપતિ કર્મટ રાણા કર્મટપુત્ર ચીમસિંહ તથા વીરદેવસુત
અરસિંહ પ્રભૃતિકુટુંબસહિતેન ગાંગદેવેન કારિતાનિ.....

(મુનિશ્રી વિશાલવિજયજી 'કલ્યાણત્રય'નું "શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના ત્રણ કલ્યાણકોના દિવસોમાં ભરાવેલાં (મંદિર)નાં બિંબોની.....પ્રતિષ્ઠા કરી" એવું અર્થઘટન કરે છે : (એજન પૃ. ૨૨); તે બરોબર નથી. .

એમ જણાય છે કે અગાઉ કથિત સં. ૧૩૪૩નાં 'કલ્યાણત્રય'નો ઉલ્લેખ કરતા લેખમાં પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય 'શ્રીચન્દ્રસૂરિ' નું નામ આપવું રહી ગયું હોઈ, તે માટે જુદો લેખ દેવાની જરૂરત ઊભી થઈ હશે. પ્રસ્તુત 'ચન્દ્રસૂરિ'નો સં. ૧૩૪૪ / ઈ. સં. ૧૨૮૮માં 'ઋષભદેવ'ની પ્રતિમા ભરાવ્યાનો એક અન્ય લેખ મંદિરમાં મોજૂદ છે. (એજન પૃ. ૧૧૦).

'નેમિનાથ' મંદિરના રંગમંડપના, અને 'કલ્યાણત્રય' વાળા ગોખલાની બાજુમાં રહેલ એક સ્તંભ પર સં. ૧૩૪૪ / ઈ. સં. ૧૨૮૮માં પ્રસ્તુત 'કલ્યાણત્રય'ની પૂજા માટે ૧૨૦ 'વિસલપ્રિયદ્રમ્મ' ભંડારમાં અપાયાનો પણ લેખ છે, જે ઘટના તેની પ્રતિષ્ઠા પછી લગભગ દોઢેક વર્ષ બાદની છે^{૨૯} :-

ઓમ્ ॥ સંવત્ ૧૩૪૪ વર્ષે આષાઢ સુદિ પૂર્ણિમાયાં । દેવ શ્રી નેમિનાથ ચૈત્યે
શ્રીકલ્યાણત્રયસ્ય પૂજાર્થે શ્રે૦ સિરધર તત્પુત્ર શ્રે૦ ગાંગદેવેન વીસલ
પ્રીયદ્રમા(મ્મા)ણાં ૧૨૦ શ્રીનેમિનાથદેવસ્ય માંડાગારે નિક્ષિપ્તં ।
વૃદ્ધફલ ભોગ(ય) માસં પ્રતિ દ્રમ ૩ ચદંતિ । પૂજાર્થે । આચંદ્ર
કાલં યાવત્ । શુભં ભવતુ ॥શ્રી॥

(અહીં પણ વિશાલવિજયજી મંદિરમાં "ત્રણે કલ્યાણકોની પૂજા માટે" એવો અર્થ ઘટાવે છે તે બંધબેસતો નથી. અહીં કલ્યાણકોની પૂજાની વાત નથી, પણ 'કલ્યાણત્રય' ના પ્રતીકરૂપ રચનાની પૂજાની વાત સમજવાની છે.)

આ પ્રતિમા મુખમંડપની અસલ ચોકીઓથી પૂર્વ તરફની વધારેલી ચોકીમાં જાળીયુક્ત ભિત્તિને આધારે રથિકા સાથે ટેકવેલી છે; અને તે ચૌમુખ નહીં, એકમુખ છે; તેથી તે એક પ્રકારનો 'કલ્યાણત્રય'નો 'પદ્મ' છે,

ત્રણે પરિમાણોમાં વિસ્તરતી રચના નથી^{૩૦} (ચિત્ર ૩): વિશેષમાં તેમાં સૌથી ઉપરની ત્રીજી મૂર્તિ ગાયબ થઈ છે, પણ તેમ છતાં આયોજન સરસ લાગે છે. આ મંદિરના ઉપર ચર્ચિત અભિલેખોમાં કહેલ 'કલ્યાણત્રય' તે આ જ રચના છે.

'કલ્યાણત્રય' અંગે કેટલાક વિશેષ સંદર્ભો પ્રાપ્ત થાય છે જે અહીં હવે રજૂ કરીશું. 'ગિરનાર' પરના એક સંવત્ નષ્ટ થયેલા ખંડિત લેખમાં 'કલ્યાણત્રય'નો આગળના વિશેષ લુપ્ત થયેલા સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ આવે છે :^{૩૧}

સ્વસ્તિ શ્રી ધૃતિ-

નમઃ શ્રીનેમિનાથાય જ-

વર્ષે ફાલ્ગુન શુદ્ધ ૫ ગુરૌ શ્રી (યાદવકુલ)

તિલકમહારાજ શ્રીમહીપાલ (દેવ વિજયરાજ્યે)

વચરસિંહ માર્યા ફાડસુત સા (સાલિગ)

સુત સા. સાઈઆ સા. મેલા મેલા -

જસુતા રુડી ગાંગી પ્રભૃતિ (શ્રીનેમિ)

નાથપ્રાસાદઃ કારિતઃ પ્રતિષ્ઠિ(ઠતં શ્રીચન્દ્ર)

દ્રસૂરિ તત્પટ્ટે શ્રીમુનિસિંહ (સૂરિ)

.....કલ્યાણત્રય -

(લિં ઑં ઑં રિં ફં બોં પ્રેં પૂં ૩૫૪)

આમાં વંચાયેલ..... "તિલક મહારાજ શ્રીમહીપાલ"..... ભાગમાં મૂળે "(યાદવકુલ) તિલક મહારાજ શ્રી મહીપાલ(દેવવિજય રાજ્યે)" હોઈ શકે છે અને તો તે ચૂડાસમા રા'મહીપાલદેવ(પ્રથમ)ના સમયનો, અને મોટે ભાગે ઈસ્વીસનની ચૌદમી શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણનો, લેખ હોઈ શકે છે : અને જે પ્રાસાદ કરાવેલો તે....(નેમિ)નાથનો હોવો જોઈએ અને તો ત્યાં તૂટેલ ભાગ પછીથી આવતું 'કલ્યાણત્રય' એ પ્રસ્તુત લેખમાં જેનાં નામ આવે છે તે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ મંત્રી 'તેજપાળ'ના 'કલ્યાણત્રય'માંથી સ્વતંત્ર કરાવેલો હોવો જોઈએ. (હું માનું છું કે ચૈત્યપરિપાટીકારો તેમ જ સોમસૌભાગ્યકાવ્યના કર્તા પ્રતિષ્ઠાસોમ જેને લક્ષોબા કિંવા લખપતિ દ્વારા ગિરનારમાં કરાવેલ ચતુર્મુખ પ્રાસાદની વાત કરે છે તે પંદરમા શતકના પ્રાસાદને સ્થાને અસલમાં આ મહીપાલદેવના સમયનો કલ્યાણત્રય પ્રાસાદ હશે. લક્ષોબાવાળો પ્રાસાદ હાલ મોજૂદ છે. અને તેમાં ચાર ઊંચી થાંભલીવાળી મદૂલી શી રચના છે, જેની અંતર્ગત મૂળે 'કલ્યાણત્રય' હશે.) ગિરનાર, આબૂ કુંભારિયા સિવાય થોડાંક અન્ય સ્થળોએ પણ 'કલ્યાણત્રય' હોવાનાં કેટલાંક સાહિત્યિક સાક્ષ્યો ઉપલબ્ધ છે. એક કાળે એવી એક પ્રતિષ્ઠા શત્રુંજયગિરિ પરની 'ખરતરવસહી' (ઈ.સ. ૧૩૨૫)માં હતી^{૩૨}, અને મેવાડમાં આવેલ 'દેલવાડા' (દેવકુલપાટક)ની 'ખરતરવસહી'માં પણ હતી; આ દેલવાડાના 'કલ્યાણત્રય' વિષયક બે અપ્રકટ અજ્ઞાત કર્તૃક ૧૫મા સૈકાની ચૈત્યપરિપાટીઓમાંથી ઉદ્ધરણ અહીં ટાંકીશું^{૩૩} :

તુ (સુદ્ધદેવી ? મરુદેવી) ગયવરિ ચડિયા સિરિ સત્તરિસડ ચંગ,

પંચય પંડવગુરુ સહિયએ કલ્યાણત્રય રંગ;

અઢાવય જગિ સલહિય એ તિહૂયણિ તિલય સમાણ,

ઠામિ ઠામિ વર પૂતલીય જાણે કરઈ વખાણ૧

પડિમાઠિય નમિવિનમિ નમિ જંબૂવૃક્ષવિહાર

ગુરુ ગુરુવલિ વંદિય એ જિણદત્તસૂરિ ગણહાર
સંભવ અજિય જુહારિય એ વાસપૂજ્ય ફલસાર
ઘરતરવસહી મનહર એ માણતુંગ અવતાર૧૦

- શ્રી તીર્થ ચૈત્ત પરિપાટી

અને

ઘરતરભુવણિ સિરિ આદિ જિણેસરં,
કલ્યાણત્રયી જાઈય એ;
બાવત્ર દેહરા પવર બિંબાવલી,
અષ્ટાપદિ મન મોહીય એ. ૩

- શ્રી તીર્થ ચૈત્ત પરિવાડી

તદતિરિક્ત જસલમેરની ખરતરવસહી, જે સં. ૧૪૬૯ / ઈ. સં. ૧૪૧૩ આસપાસ બનેલી, તેમાં સં. ૧૪૯૫ / ૧૪૭૯ સુધીના સિલસિલાબંધ લેખો મળે છે; ત્યાં 'કલ્યાણત્રય'ની રચનાની નોંધ લીધી છે જે મહત્વની હોઈ અહીં તેની ચર્ચા કરીશું : પં. અંબાલાલ શાહ અનુસાર "અહીં એક પીળા પાપાણનું સ્તૂપાકૃતિનું સુંદર સમયસરણ સં. ૧૫૧૮ના લેખવાળું છે. મધ્યમાં ઉપરાઉપરી ત્રણ ચૌમુખ્ય અને એક મોટી પાદુકા વિરાજમાન છે^{૩૪}," પણ મૂળ લેખમાં આ રચનાને 'કલ્યાણત્રય' કહી છે : યથા :^{૩૫}

- (૧) વિક્રમ સંવત્ ૧૫૧૮ વર્ષે શ્રી જેસલમેર મહાદુર્ગે રાઝલ શ્રીચાચિગદેવ વિજયિ રાજ્યે ઝકેશ વંશે ચોપડા ગોત્રે સાં હેમા પુત્ર પૂના તત્પુત્ર દીતા તત્પુત્ર પાંચા તત્પુત્ર સં. સિવરાજ સં. મહિરાજ સં. લોલા તદ બાંધવેન સં.
- (૨) સુહવદે સૂત્ર સં. થિરા સં. મહિરાજ ભાર્યા મહિગલદે પુત્ર સહસા સાજણ સં. લોલા ભાર્યા લીલાદે પુત્ર સં. સહજપાલ રત્નપાલ સં. લાખણ ભાર્યા લખમાદે પુત્ર સિખરા સમરા માલા મોઢા સોઢા કંઝરા પૌત્ર ઝુધા શ્રીવત્સ સારંગ સદ્ધા શ્રીકરણ ઝગમસી સદારંગ ભારમલ્લ સાલિંગ સુરજન મંડલિક પારસ પ્રમુખ પરિવાર સહિતેન વાં. કમલરાજ ગણિવરાણાં સદુપદ્રેશેન માતૃરૂપી પુણ્યાર્થ શ્રીકલ્યાણત્રય ।
- (૩) શ્રી સુમતિ બિંબાનિ કારિતાનિ પ્રતિષ્ઠિતાનિ શ્રીઘરતરગચ્છે શ્રીજિનભદ્રસૂરિ પટ્ટાલંકાર શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિભિઃ વાં. કમલરાજ ગણિવરાણાં શિષ્ય વાં. ઉત્તમલાભ ગણિ પ્રણમતિ ।

પ્રસ્તુત રચના અહીં ચિત્ર ૪ માં રજૂ કરી છે. તે સં. ૧૫૧૮ / ઈ. સં. ૧૪૬૨ની હોવાની લેખથી નિશ્ચિત છે.

'કલ્યાણત્રય'ની રચના અર્થપૂર્ણ હોવા ઉપરાંત તેની વિભાવના અને અભિવ્યક્તિ મનોહારી અને પ્રભાવક હોઈ શકે છે, તે તથ્ય આખૂના દૃષ્ટાંત પરથી અને કુંભારિયાના ફલકાકાર ખંડ પરથી કળી શકાય છે. આ વિષયની પ્રતીક-રચના કરવાનો પ્રારંભ કયારે થયો હશે ? વસ્તુપાલ-તેજપાલના સમય પૂર્વે તે થતી હોવાનો કોઈ ગ્રન્થ કે અભિલેખનો આધાર મને હજી સુધી મળ્યો નથી. જિન નેમિનાથના ગિરનાર પર થયેલા ત્રણ કલ્યાણકોની વાત તો આગમભાષિત હોઈ, પુરાતનકાળથી જાણીતી હતી. રૈવતગિરીશ્વર યાદવ નેમિનાથનું ત્યાં તીર્થસ્થાન પણ ઠીક ઠીક પ્રાચીન કાળથી અસ્તિત્વમાં હોવાના અલ્પ પણ નકારી ન શકાય તેવા નિર્દેશો છે^{૩૬} : પણ જિનના 'કલ્યાણત્રય' જેવી કેવળ વૈભાવિક, અમૂર્ત પરિકલ્પનાને સંમૂર્ત કરવાનો પ્રથમ જ વાર, અને એથી મૌલિક વિચાર તો કદાચ મંત્રી તેજપાળને અને એમની શિલ્પી-શ્રેણીને આવ્યો હોય તેવો તર્ક કરી શકાય. અન્ય વિશેષ પ્રાચીન પ્રમાણો લભ્ય ન બને ત્યાં સુધી તો એ યશ મંત્રીવર્ધ તેજપાળને આપીએ તો ખોટું નથી^{૩૭}!

પરિશિષ્ટ

ગિરનાર પરનું ‘કલ્યાણત્રય’ ચૈત્ય તેજપાળ મંત્રીએ કરાવ્યાનાં સમકાલિક તેમ જ સમીપકાલિક લેખકોનાં પ્રમાણો ઉપર જોઈ ગયા છીએ; પણ બે અન્ય લેખકો એવા છે કે તેઓ પ્રસ્તુત ચૈત્યના નિર્માણનો યશ સચિવેશ્વર વસ્તુપાલને અર્પે છે. તેમાં એક તો છે “કલ્પપ્રદીપ” કિંવા “વિવિધ તીર્થકલ્પ”ના રચયિતા આચાર્ય જિનપ્રભસૂરિ. એમના સંસ્કૃતમાં રચાયેલ ‘શ્રી ઉજ્જયન્તસ્તવ’માં સંબંધકર્તા પદ્ય નિમ્નાનુસારી છે :

અત એવાત્ર કલ્યાણત્રય-મન્દિરમાદધે
શ્રીવસ્તુપાલોમન્ત્રીશ - શ્વમતત્કારિત ભવ્યહત્ ॥૬॥

- વિં ૩૦ કાં, પૃ ૭

(જિનપ્રભસૂરિએ તો ત્યાં “વસ્તુપાલવિહાર”માં રહેલ “અષ્ટાપદ”ની સામેની “સમ્મેતશિખર”ની રચનાને “નન્દીશ્વરદ્વીપ” માનવાની પણ ભૂલ કરી છે^{૨૬}.)

બીજો ગિરનાર સંબંધી ઉલ્લેખ પીંપલગચ્છીય હીરાણંદસૂરિના વસ્તુપાલરાસ (સં. ૧૪૮૫ / ઈ. સં. ૧૪૨૯)માં મળે છે : ત્યાં પણ પ્રસ્તુત મતલબનું કહ્યું છે^{૨૭} : યથા :

વેચીય બાર કોડિ વિવિહપ્પરિ, અસીય સહસ્ર લખ બાર;
સમ્મેયસિહર તીરથ અઘ્રાવય સિતુંજય અવતારુ,
જિણ કલ્યાણત્રય પમુહ કરાવીય, અન્ન તિત્થ બહુ ચંગિ,
સંઘાહિય વસ્તુપાલ ઈમ ચલ્લઈ સેતુજ ગિરિવર શૃંગિ. ૯૨

મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ મંત્રી તેજપાળના “મોટાભાઈ” હતા, મહામાત્ય પદે વિભૂષિત હતા, અને વિદ્રજનનોના આશ્રયદાતા, દાનેશ્વરી, ધર્મવીર તેમજ અનેક દેવાલયાદિ સુકૃતોના કરાવનાર તરીકે તેમની ખ્યાતિ હોઈ, ઉપરકથિત બે કર્તાઓએ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલને “કલ્યાણત્રય”ના કારાપક માની લીધા હોય તે બનવાનોગ છે. પરન્તુ ઉપર જોઈ ગયા તે ઢગલાબંધ સાક્ષ્યો, જેમાં સમકાલિક લેખક નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેન સૂરિ પણ સમાવિષ્ટ છે, તે જોતાં સદૃશ રચના નિઃશંક તેજપાલ નિર્માપિત હતી.

ટિપ્પાણો અને સન્દર્ભો :-

૧. પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ, Pt. I, Ed. C.D. Dalal, G.O.S. no. 13, First ed. Baroda 1920, Sec. ed. Baroda 1978, p.6; દ્વિતીય કડવ; તથા સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિન્યાદિ વસ્તુપાલપ્રશસ્તિસંગ્રહ, સં. પુણ્યવિજયસૂરિ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રંથાંક ૫, મુંબઈ ૧૯૬૧, પૃ.૧૧૧, દ્વિતીય કડવું.
૨. મુનિ નિત્યાનન્દવિજય, શ્રી રૈવતગિરિ-સ્પર્શના, શ્રી આત્મ કમલ-દાન-પ્રેમ-જંબૂસૂરિ-જૈનગ્રંથમાળા, મણકો ૪૭, આવૃત્તિ પહેલી, ડબ્લોઈ વિ. સં. ૨૦૩૭ (ઈ. સં. ૧૯૮૧), પૃ. ૯૨.
૩. વિવિધ તીર્થ કલ્પ, પ્રથમ ભાગ, સં. જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રંથાંક ૧૦, શાન્તિનિકેતન ૧૯૩૪, પૃ. ૧૦.
૪. પ્રબન્ધચિંતામણિ, પ્રથમ ભાગ, સં. જિનવિજય મુનિ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા ગ્રંથાંક ૧, શાન્તિનિકેતન ૧૯૩૩, પૃ. ૧૦૧.
૫. પ્રબન્ધકોશ, પ્રથમ ભાગ, સં. જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, શાન્તિનિકેતન ૧૯૩૫, પૃ. ૧૧૬.
૬. સ્વરત્નચ્છવ્યહરવાવલિ, સં. આચાર્ય જિનવિજય મુનિ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, ગ્રંથાંક ૪૨, મુંબઈ ૧૯૫૬, પૃ. ૫૩.
૭. એજન, પૃ. ૬૩.
૮. જુઓ “જ્ઞાનચંદ્રકૃત સંસ્કૃત ભાષા-નિબંધ શ્રી રૈવતતીર્થ સ્તોત્ર”, સં. (સ્વ.) અગરચંદ નાહટા / મધુસૂદન ઢાંકી, *Aspects of Jainology*, Vol. II, Pt. Bechardas Doshi Commemoration Volume, eds. M. A. Dhaky and Sagarmal Jain, Varanasi 1987, p. 113.

ટિપ્પાણો તૈયાર કરતે સમયે આ વિષયને સ્પર્શતો એક સમાન્તર સન્દર્ભ ધ્યાનમાં આવ્યો. ખરતરગચ્છીય જિનકીર્તિસૂરિની સંસ્કૃતમાં નિબંધ ગિરનારચૈત્યપરિપાટીસ્તવન (પ્રાય: ઈસ્વી ૧૪૫૩ પછી તુરત જ)માં પણ કલ્યાણત્રયનો અને તેમાં રહેલા ત્રિપધારી નેમિનાથનો ઉલ્લેખ છે : યથા :-

કલ્યાણકાલ્યે ભવને વિશાલે

યસ્મિન્નવસ્થાત્રયરૂપધારી ।

શિવાતનૂજો વિતનોતિ ભદ્રં

વન્દે સદા તં ગિરિમુજયન્તમ્ ॥૧૧॥

(સ્તોત્ર માટે જુઓ સ્તોત્રસમુચ્ચય, સં. ચતુરવિજયમુનિ, મુંબઈ ૧૯૨૮, પૃ. ૨૫૫).

૯. અધ્યાવધિ અપ્રકાશિત. લેખક દ્વારા તેનું સંપાદન થનાર છે.

૧૦. એજન.

૧૧. શ્રી શાન્તિસૂરિ-જૈન-ગ્રંથમાળા, ગ્રંથાંક ૫, અમદાવાદ ૧૯૪૧, પ્રસ્તાવ ૬, પૃ. ૧૦૨.

૧૨. પ્રસ્તુત કૃતિ પણ લેખક દ્વારા થોડાં વર્ષો પૂર્વે સંપાદનાર્થે તૈયાર થઈ ગઈ છે, અને તેને નિર્જન્યના હવે પછીના અંકમાં પ્રગટ કરવા વિચાર્યું છે.

૧૩. “શ્રી ગિરનાર ચૈત્ય પ્રવાહિ વિનતિ”, સં. વિદ્યાત્રી વોરા, *Aspects of Jainology*, Vol. II, p. 144.

૧૪. “શ્રી ગિરનાર ચૈત્ય પરિપાટિ”, સં. મધુસૂદન ઢાંકી / વિદ્યાત્રી વોરા, *Aspects of Jainology*, Vol. II, p. 136.

૧૫. (સ્વ.) અગરચંદ નાહટાએ પ્રસ્તુત ચૈત્યપરિપાટીની નકલ લેખકને આપેલી; તેમાંથી ઉપરનું પદ ઉદ્ધૃત કર્યું છે. (લેખકને સ્મરણ છે કે પ્રસ્તુત ચૈત્યપરિપાટી નાહટાજીએ પછીથી ક્યાંક પ્રકાશિત કરી દીધી છે.)

૧૬. પ્રાચીન તીર્થમાળા-સંગ્રહ, ભાગ ૧ લો, સં. શ્રી વિજયધર્મ સૂરિ, ભાવનગર સં. ૧૯૭૮ (ઈ. સં. ૧૯૨૨), પૃ. ૩૫.

૧૭. “ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ”, સં. પં. બેચરદાસ દોશી, પુરાતત્ત્વ, ૧-૩, અમદાવાદ ૧૯૨૩, પૃ. ૨૯૫.

૧૮. “સંગસાર કૃત ગિરનાર ચૈત્ય પરિપાટી”, સં. (સ્વ.) અગરચંદ નાહટા / પં. બાબુભાઈ સવચંદ શાહ, *Aspects of Jainology*, Vol. II, p. 173.

૧૯. જુઓ મુનિ જયન્તવિજયજી, આખૂ ભાગ પહેલો, શ્રી વિજયધર્મસૂરિ ગ્રંથમાળા, પુસ્તક ૧૦, ઉજ્જૈન ૧૯૩૩, પૃ. ૧૧૬ સામેનું ચિત્ર.

૨૦. પં. કલ્યાણ વિજયજી ગણી “આબૂ દેલવાડા કે જૈન મંદિર,” પ્રવચન-પારિજાત, બલોર ૧૯૬૬, પૃ. ૩૨૬.
૨૧. જયન્તવિજયજી, આબૂ ભાગ પહેલો, પૃ. ૧૧૬.
૨૨. U. P. Shah, *Studies in Jain Art*, Banaras 1955, p. 117.
૨૩. આવી રચના (અનુમાને ઈ. સં. ૧૩૨૦) શત્રુંજયના એક મંદિરમાં છે, જે વિષયે લેખક દ્વારા “શત્રુંજયગિરિની ખરતરવસલી” નામક લેખમાં ચર્ચા થયેલી છે, જે નિર્ગન્થના ત્રીજા અંકમાં પ્રગટ થનાર છે.
૨૪. અલબત્ત, એ પ્રકારની રચનાની પ્રથા ખાસ તો દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમાં પ્રચારમાં છે.
૨૫. જુઓ Shah, *Studies*, Plate xxiii, Fig. 59.
૨૬. વીસેક વર્ષ પહેલાં રૂબરૂ તપાસતાં તેમાં કલ્યાણત્રયના ભાવની નીચેની પટ્ટી પર ઘસાઈ ગયેલા અને ઝાંખા અક્ષરોમાં ‘કલ્યાણત્રય’ વંચાતું હોવાનું સ્મરણ છે.
૨૭. જુઓ મુનિ વિશાલવિજયજી, શ્રી આરાસાગૃતીર્થ અપરનામ શ્રી કુંભારિયાજી તીર્થ, શ્રી યશોવિજયજી ગ્રંથમાળા, ભાવનગર, ૧૯૬૧, પૃ. ૧૦૮, લેખાંક [૪૧].
૨૮. મુનિ વિશાલવિજયજી, શ્રી આરાસાગૃત, પૃ. ૨૧, લેખાંક (૨).
૨૯. એજન, પૃ. ૩૧-૩૨, લેખાંક (૧૬).
૩૦. અત્યાર સુધી જોઈ વળેલ તમામ સાહિત્યિક, અભિલેખીય, અને તાદેશ પ્રમાણોમાં ત્રણ માળયુક્ત રચના જ અભિપ્રેત હોવાનું લેખકને જણાયું છે. અહીં નવતર રીતે ‘કલ્યાણત્રય’ વિભાવને પદ્મરૂપે ઘટાવ્યો છે.
૩૧. જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ (દ્વિતીય ભાગ), સં. જિનવિજય, પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજય જેન ઇતિહાસમાલા, પુષ્પ છત્રું, ભાવનગર ૧૯૨૯, પૃ. ૭૪, લેખાંક ૬૩.
૩૨. જુઓ આ અંકમાં લેખક દ્વારા સંપાદિત કવિ દેવાલકૃત “ખરતરવસલી ગીત,” કડી ૩.
૩૩. હાલમાં લેખક દ્વારા સંપાદિત આ રચના પ્રકાશનાર્થે જઈ રહી છે.
૩૪. પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, જેન તીર્થ સર્વસંગ્રહ, ભાગ ૧, (ખંડ બીજો) અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૬૭.
૩૫. અગરચંદ નાહટા, વિકાનેર જૈન લેખ સંગ્રહ, કલકત્તા વી. નિ. સં. ૨૪૮૨ (ઈ. સં. ૧૯૫૫), પૃ. ૩૮૪, લેખાંક ૨૦૦૨. નાહટાજીએ ત્યાં આ રચનાને ‘ત્રિભૂમિયા ચોમુખ’ કહી છે.
૩૬. ત્યાં ટેકરી પરનું નેમિનાથનું મંદિર ૧૧મી સદીનું છે. તેને લગતો પછીનો ઈ. સં. ૧૧૩૭નો તુલ્યકાલીન લેખ જ્ઞાત છે.
૩૭. જેમ ગિરનારના ‘વસ્તુપાલવિહાર’ (ઈ. સં. ૧૨૩૨)માં સ્થિત “સમ્મેતશૈલ”ની રચના વસ્તુપાલે જ સૌ પ્રથમ કરાવી હોવાનું, એ વિભાવની પ્રતીકરૂપ રચનાને પહેલી જ વાર સંભૂત કરાવી હોવાનું જણાય છે, તે જ પ્રમાણે મન્વી લઘુબન્ધુ તેજપાળે “કલ્યાણત્રય”ના વિભાગને પાર્થિવરૂપે પ્રથમ વાર સંભૂત કર્યો હોવાનો તર્ક થઈ શકે.
૩૮. શત્રુંજયાવતરેડત્ર, વસ્તુપાલેન કારિતે ।
 ઋષભ: પુણ્ડરીકોઽષ્ટાપદો નન્દીશ્વરસ્તથા ॥૧૨॥ - વિ. તી. કં., પૃ. ૭
૩૯. “હીરાણંદ કૃત વસ્તુપાલ રાસ (સં. ૧૪૮૫),” સં. ભોગીલાલ જો સોડેસરા, સ્વામ્યાય, દીપોત્સવી અંક, સં. ૨૦૧૯, ઓક્ટોબર ૧૯૬૩, પૃ. ૧, અંક ૧, પૃ. ૨૬.

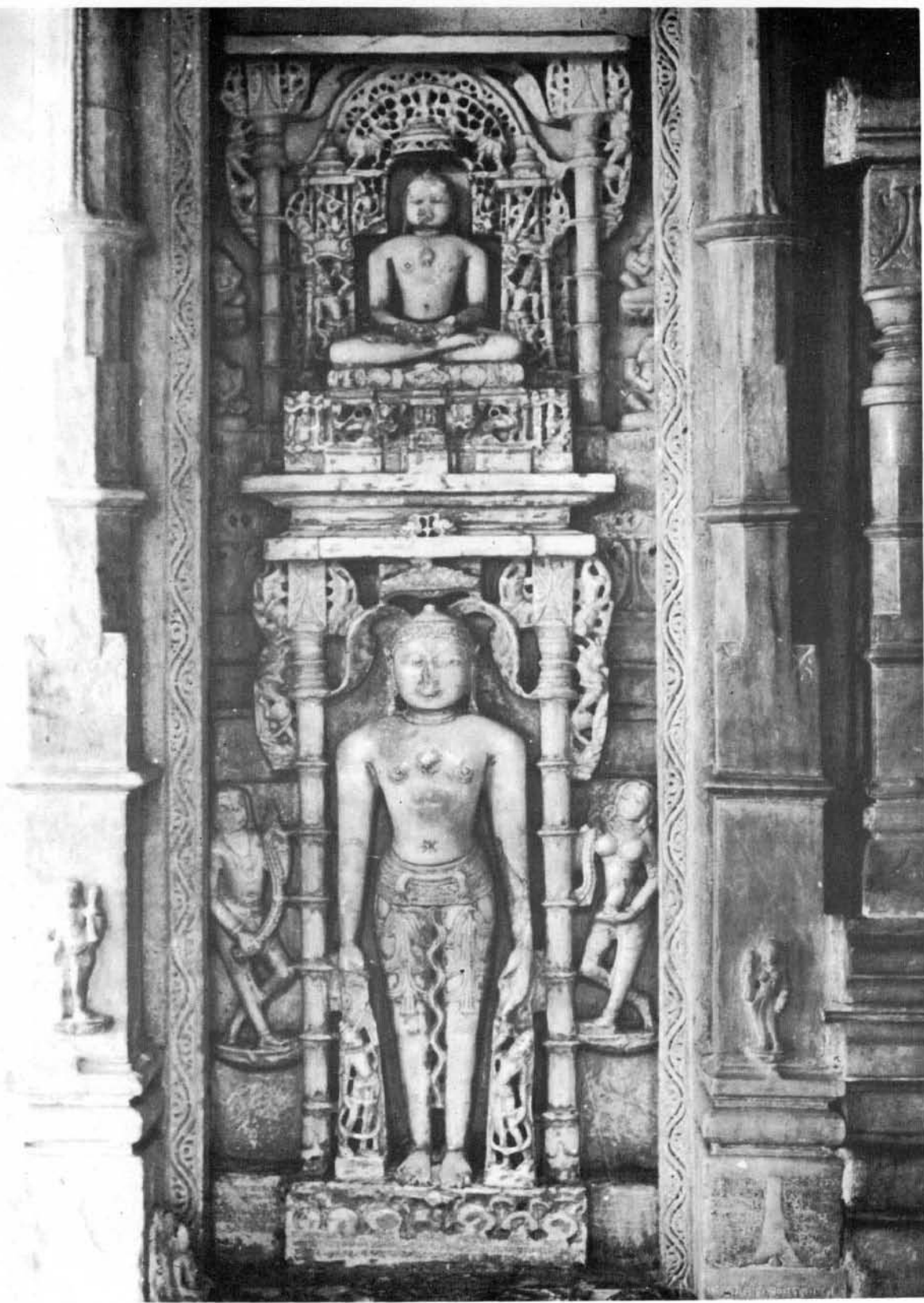
ચિત્રસૂચી :-

૧. આબૂ, દેલવાડા, લૂણવસલી, હસ્તિશાલા, કલ્યાણત્રય. પ્રાય: ઈસ્વી ૧૨૩૨.
૨. કુંભારિયા, નેમિનાથ જિનાલય, છયોકી, કલ્યાણત્રયનો ખંડ. સં. ૧૩૪૩ (ઈ. સં. ૧૨૮૭).
૩. રાણકપુર, ઘરણવિહાર, શ્રીગિરનાર શ્રીશત્રુંજયપદ્મ. સં. ૧૫૧૫ (ઈ. સં. ૧૪૫૯).
૪. જેસલમેર, સંભવનાથ જિનાલય, કલ્યાણત્રય. સં. ૧૫૧૮ (ઈ. સં. ૧૪૬૨).

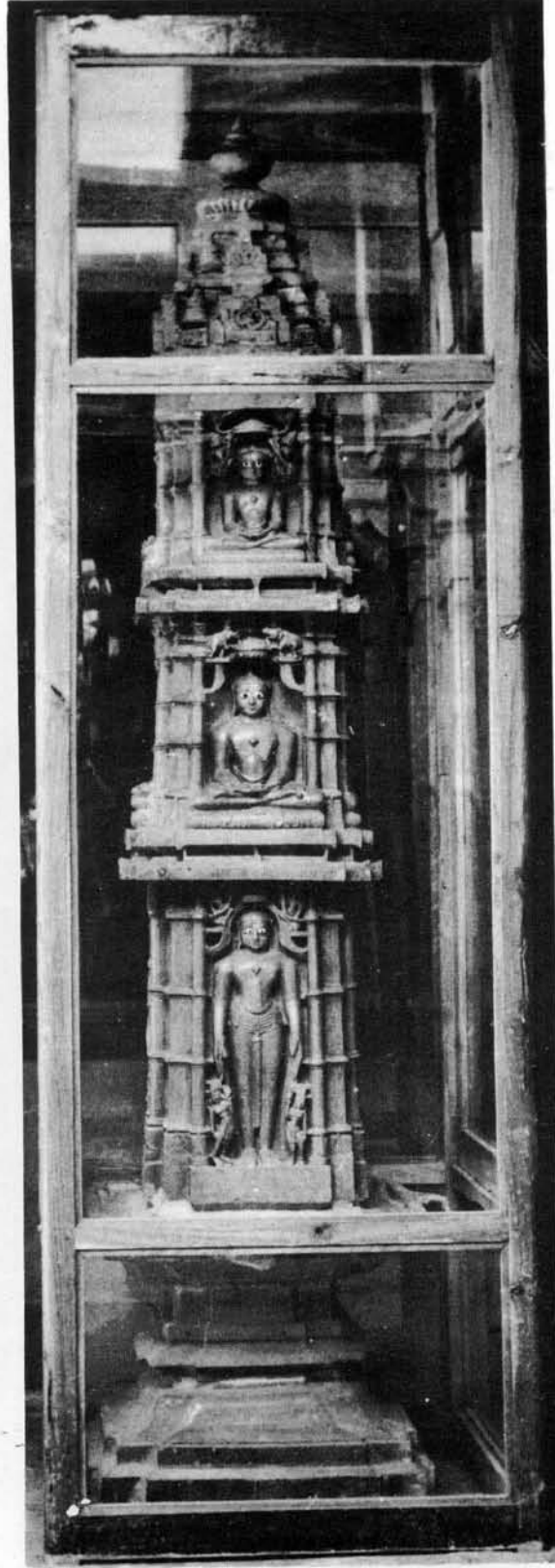
(અહીં પ્રકટ કરેલાં સર્વ ચિત્રો The American Institute of Indian Studies, Varanasi, ના સૌજન્ય તથા સહાયને આભારી છે.)

૧. આબૂ, દેલવાડા, લૂણવસહી, હસ્તિશાલા, કલ્યાણત્રય.
પ્રાયઃ ઈસ્વી ૧૨૩૨.

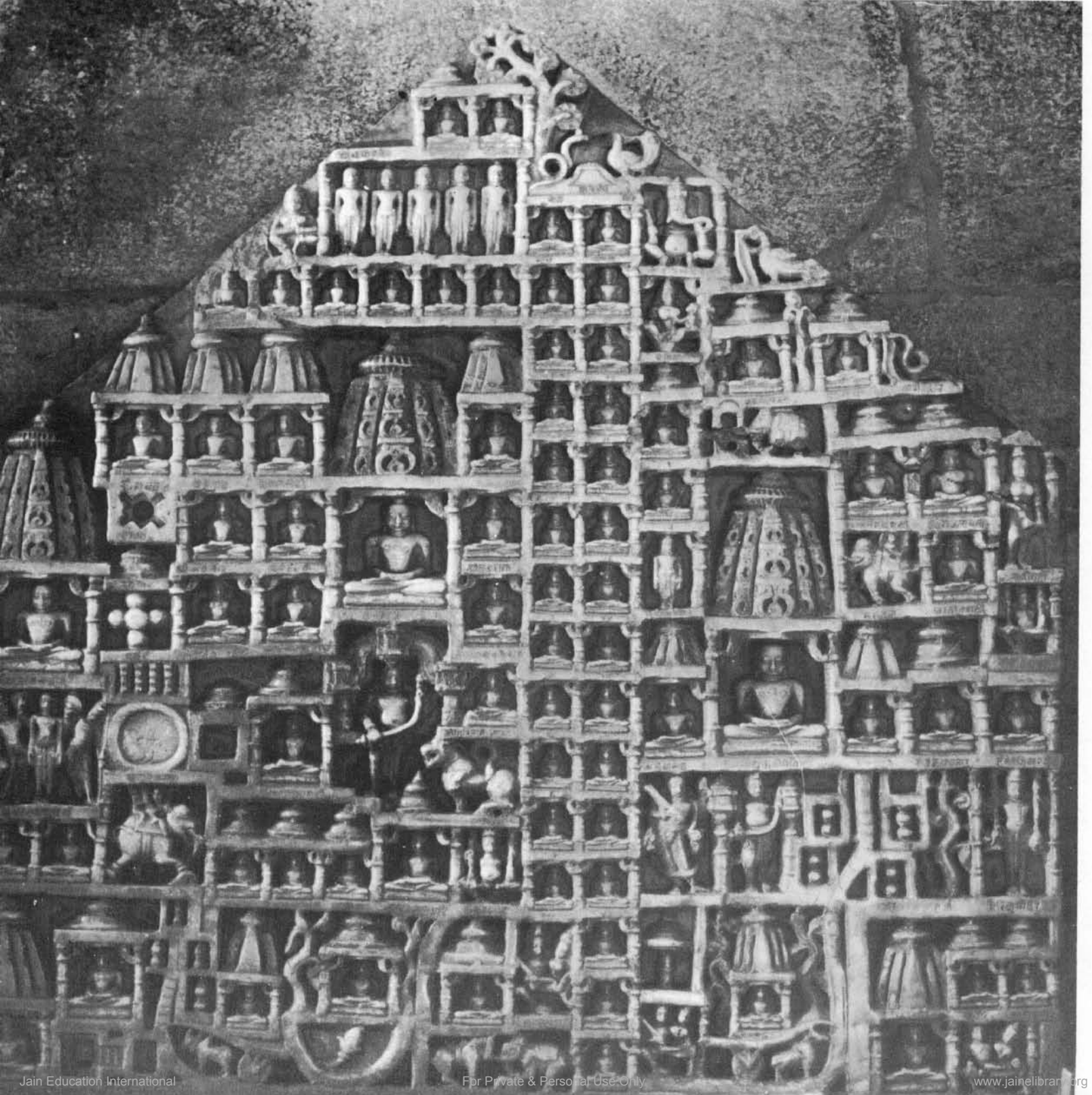

૨. કુંભારિયા, નેમિનાથ જિનાલય, છચોકી, કલ્યાણત્રયનો ખંડ. સં. ૧૩૪૩ (ઈ. સ. ૧૨૮૭).

૩. રાણકપુર, ઘરણવિહાર, શ્રીગિરનાર શ્રીશત્રુંજયપટ્ટ. સં. ૧૫૧૫ (ઈ. સ. ૧૪૫૯).

૪. જસલમેર, સંભવનાથ જિનાલય, કલ્યાણત્રય. સં. ૧૫૧૮ (ઈ. સ. ૧૪૬૨).

HINDI SECTION

नयविचार

जितेन्द्र बी० शाह

निर्ग्रन्थ दर्शन में वस्तुतत्त्व को अनन्तधर्मात्मक माना गया है। प्रत्येक वस्तु अनेकानेक भावात्मक और अभावात्मक गुणधर्मों से युक्त होती है। इतना ही नहीं अपितु वस्तु में परस्पर विरोधी गुणधर्म भी एक ही समय में पाए जाते हैं। वस्तु की यह अनन्तधर्मात्मकता ही अनेकान्तवाद का तात्त्विक आधार है^१। वस्तु में अनेक गुणधर्मों के होने पर भी जब उसका कथन करना होता है तब किसी एक धर्म को, किसी एक अपेक्षा विशेष को प्रमुख बनाकर कथन किया जाता है। वस्तु के विविध पक्षों में जब किसी एक पक्ष को ही प्रधान बनाकर हम कथन करते हैं तब वस्तुतः अन्य पक्षों या गुणधर्म का अभाव नहीं हो जाता। इस अनन्तधर्मात्मक वस्तु की अभिव्यक्ति के लिए किसी ऐसी कथन-शैली की आवश्यकता होती है जो वस्तु के किसी एक गुणधर्म का विधान करते हुए अन्य गुण धर्मों का निषेध न करे। दूसरे शब्दों में कहा जाय तो वस्तु के सम्बन्ध में जो सापेक्षित कथन किया जाता है वह किसी अभिप्राय-विशेष या दृष्टिकोण-विशेष को ध्यान में रखकर किया जाता है। वक्ता का यह अभिप्राय-विशेष किंवा दृष्टिकोण-विशेष ही नय कहलाता है^२। तदतिरिक्त जिस अपेक्षा के आधार पर वस्तु के अनन्तगुणधर्मों में से किसी एक गुणधर्म का विधान या निषेध किया जाता है वह नय कहलाता है^३। नय का सम्बन्ध वस्तु की अभिव्यक्ति की शैली से है। इसीलिए आचार्य सिद्धसेन ने सन्मतिप्रकरण (प्रायः ईस्वी सन् की पांचवीं शती का पूर्वार्द्ध) में कहा है कि :-

जावइया वयणवहा तावइया चेव होंति णयवाया ।

जावइया णयवाया तावइया चेव परसमया^४ ॥

अर्थात् कथन की जितनी शैलियां या जितने वचन-पथ होते हैं उतने ही नयवाद होते हैं एवं जितने ही नयवाद होते हैं उतने ही पर-समय अर्थात् परदर्शन होते हैं। इस आधार पर यह सिद्ध होता है कि नयों की संख्या अनन्त है। क्योंकि वस्तु के अनन्त गुणधर्मों की अभिव्यक्ति हेतु विविध दृष्टिकोणों का सहारा लेना पड़ता है। यह सभी विशेष दृष्टिकोण नयाश्रित ही होते हैं। जैन दर्शन में नयों की चर्चा विभिन्न रूपों में की गई है। सर्वप्रथम आगमयुग में द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक दृष्टि से वस्तु का विवेचन उपलब्ध होता है। वस्तु के द्रव्यात्मक या नित्यत्व को जो अपना विषय बनाता है उसको 'द्रव्यार्थिक-नय' कहा जाता है। इसके विपरीत वस्तु के परिवर्तनशील पक्ष को जो नय अपना विषय बनाता है, वह नय 'पर्यायार्थिक-नय' कहलाता है^५। फिर प्रतीति एवं यथार्थता के आधार पर भी प्राचीन आगमों में दो प्रकार के नयों का उल्लेख मिलता है। जो नय वस्तु के मूलभूत स्वाभाविक स्वरूप को अपना विषय बनाता है उसे हम "निश्चयनय" और जो नय वस्तु के प्रतीतिजन्य विषय को अपना विषय बनाता है उसे "व्यवहारनय" कहा गया है^६।

प्राचीन आगमों में मुख्य रूप से इन्हीं दो प्रकार के नयों की चर्चा हुई है। कभी-कभी व्यवहारनय या द्रव्यार्थिक नय को अव्युच्छित्ति-नय तथा पर्यायार्थिक-नय या निश्चयनय को व्युच्छित्ति-नय भी कहा गया है^७। नयों के इस द्विविध विवेचन के पश्चात् हमें अन्य वर्गीकरण भी उपलब्ध होते हैं। उमास्वाति ने तत्त्वार्थाधिगमसूत्र (प्रायः ईस्वी ३५०) में नैगमादि पांच मूल नयों का उल्लेख किया है^८। सिद्धसेन दिवाकर ने सन्मतिप्रकरण में नैगमनय को छोड़कर छः नयों की चर्चा की है^९। तत्त्वार्थसूत्र के दिगम्बर टीकाकार एवं कुछ अन्य आचार्य सात नयों की चर्चा करते हैं^{१०}। द्वादशार-नयचक्र में ग्रन्थकर्ता मल्लवादी (ई० ५५०-६००) ने बारह नयों अर्थात् दृष्टिकोणों को आधार बनाकर चर्चा की है^{११}। इन विभिन्न नयों और इनके विभिन्न संयोगों के आधार पर किसी आचार्य ने सात सौ नयों की चर्चा की थी। सप्तशतार-नयचक्र नामक ग्रंथ में इन्हीं सात सौ नयों का उल्लेख किया गया था, ऐसा उल्लेख द्वादशार-नयचक्र

की सिंहसूरी (सिंहशूर) की टीका (प्रायः ईस्वी० ६७५) में उपलब्ध है^{१२}। संक्षेप में हम कह सकते हैं कि जैन परंपरा में नयों के वर्गीकरण की विभिन्न शैलियां रही हैं।

- (१) **वर्गीकरण की संक्षिप्त शैली:** - इसके अंतर्गत सामान्यरूप से द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिक, निश्चय-व्यवहार, व्युच्छित्ति-अव्युच्छित्ति आदि रूपों में नयों के दो विभाग किए गए हैं।
- (२) **वर्गीकरण की मध्यम शैली:** - इसमें सामान्य और विशेष को ही आधार बनाकर नयों का चतुर्विध, पंचविध, षड्विध, सप्तविध आदि भेद किए गए हैं।
- (३) **वर्गीकरण की विस्तृत शैली:** - यह शैली वर्तमान में प्रचलित नहीं है, किन्तु प्राचीन काल में यह शैली अस्तित्व में रही होगी। क्योंकि सप्तशतार-नयचक्र होने का उल्लेख भी प्राप्त हुआ है जिसके आधार पर हम कह सकते हैं कि विभिन्न दृष्टिकोणों के आधार पर नयों का विभाजन सात सौ रूपों में भी किया जाता था। किन्तु वर्तमान युग में नयों के वर्गीकरण के संक्षिप्त और मध्यम रूप ही प्रचलित हैं।

आगमकाल में नय विभाजन :-

प्राचीन अर्धमागधी आगम साहित्य में सर्वप्रथम नयों की चर्चा व्याख्याप्रज्ञप्ति अपरनाम भगवतीसूत्र (ईस्वी २-३ शती) में देखने को मिलती है। इसमें सामान्य रूप से द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक तथा निश्चय और व्यवहार नयों की चर्चा हुई है^{१३}। द्रव्यार्थिक नय वह दृष्टिकोण है जो सत्ता के शाश्वत पक्ष को, दूसरे शब्दों में द्रव्य को ही अपना विषय बनाता है। जब कि पर्यायार्थिक नय सत्ता या द्रव्य के परिवर्तनशील पक्ष को, जिसे परंपरागत शैली में पर्याय कहा जाता है, अपना विषय बनाता है। व्याख्याप्रज्ञप्ति में इनके लिए अव्युच्छित्ति-नय और व्युच्छित्ति-नय शब्द का भी प्रयोग किया गया है। जो द्रव्यार्थिक नय है, उसे ही अव्युच्छित्ति-नय कहा गया है^{१४}। अव्युच्छित्ति-नय का विषय सत्ता का सामान्य और शाश्वत पक्ष होता है। सत्ता के पर्यायार्थिक पक्ष को या परिवर्तनशील पक्ष को व्युच्छित्ति-नय कहा गया है, एवं एक ही वस्तु की व्याख्या इन दो दृष्टिकोणों के आधार पर दो प्रकार से की गई है। जैसे— द्रव्यार्थिक दृष्टि या अव्युच्छित्ति-नय की अपेक्षा से वस्तु को शाश्वत कहा जाता है जबकि पर्यायार्थिक दृष्टि या व्युच्छित्ति-नय की अपेक्षा से वस्तु को अशाश्वत या अनित्य माना जाता है। इन्हीं दो दृष्टिकोणों के आधार पर आगे चलकर सामान्य दृष्टिकोण और विशेष दृष्टिकोण की चर्चा हुई है। सन्मतिप्रकरण में अभेदगामी दृष्टिकोण को सामान्य और भेदगामी दृष्टिकोण को विशेष कहा है^{१५}। वस्तु का सामान्य पक्ष सामान्यतया नित्य होता है और विशेष पक्ष अनित्य होता है। इसलिए द्रव्यार्थिक दृष्टि को सामान्य या अभेदगामी दृष्टि भी कहते हैं। इसी प्रकार पर्यायार्थिक दृष्टि को विशेष या भेदगामी दृष्टि भी कहा जा सकता है^{१६}।

व्याख्याप्रज्ञप्ति में नयों का एक वर्गीकरण निश्चय और व्यवहार के रूप में भी पाया जाता है। निश्चय नय वस्तु के पारमार्थिक या यथार्थ स्वरूप को या दूसरे शब्दों में कहें तो वस्तु के स्वभाव पक्ष को अपना विषय बनाता है। इसका एक उदाहरण उसी सूत्र में इस प्रकार मिलता है — जब भगवान महावीर से यह पूछा गया कि — “हे भगवन् ! फणित् (प्रवाही गुड़) का स्वाद कैसा होता है ?” तो उन्होंने उत्तर दिया- “हे गौतम ! व्यवहारनय से तो उसे मीठा कहा जाता है किन्तु निश्चयनय से तो वह पांचों ही प्रकार के स्वादों से युक्त है^{१७}।”

इसके अतिरिक्त प्राचीनकाल में ज्ञाननय और क्रियानय तथा शब्दनय और अर्थनय ऐसे भी द्विविध वर्गीकरण प्राप्त होते हैं^{१८}। जो नय ज्ञान को प्रमुखता देता है वह ज्ञाननय है^{१९} और जो नय क्रिया पर बल देता है वह क्रियानय है^{२०}। उन्हें हम ज्ञानमार्गी जीवनदृष्टि और क्रियामार्गी जीवनदृष्टि कहते हैं। इसी प्रकार जो दृष्टिकोण शब्दग्राही होता है

वह शब्दनय^{२९} और जो नय अर्थग्राही होता है उसे अर्थनय के नाम से जाना जाता है^{३०}। इस प्रकार भगवतीसूत्र जैसे प्राचीन आगम में नयों का विभिन्न अपेक्षाओं के आधार पर विभिन्न शैलियों में विविध प्रकार से वर्गीकरण किया गया है। यहां हमें नयों के संक्षिप्त वर्गीकरण की शैली का ही बोध होता है।

उत्तराध्ययनसूत्र^{३१} में भी नयों का उल्लेख मिलता है किन्तु इसमें उसके भेद-प्रभेदों की कोई चर्चा नहीं मिलती है। इस आधार पर हम यह मान सकते हैं कि उत्तराध्ययन के सैद्धान्तिक अध्यायों के काल (ईस्वी १-२ शताब्दि) तक नयों के वर्गीकरण की संक्षिप्त शैली ही अस्तित्व में रही होगी।

अपेक्षाकृत परवर्ती आगम स्थानांगसूत्र (संकलन प्रायः ईस्वी ३६३)^{३२} और अनुयोगद्वारसूत्र (प्रायः गुप्तकाल)^{३३} में नयों का सप्तविध वर्गीकरण हमें उपलब्ध होता है। यहां दार्शनिक काल के सात नयों का नाम निर्देश मात्र किया गया है। ऐसा लगता है कि जब तत्त्वार्थ और सन्मति प्रकरण आदि ग्रंथों में नय का पंचविध, षड्विध एवं सप्तविध वर्गीकरण किए गए उसमें से सप्तविध वर्गीकरण को ग्रहण करके उन नामों को स्थानांग में उसके अंतिम वाचना के समय डाल दिया गया हो। यद्यपि अनुयोगद्वार सूत्र के नयद्वार में सातों नयों के लक्षण आदि की चर्चा मिलती है, किन्तु हमें यह स्मरण रखना चाहिए कि अनुयोगद्वार सूत्र, तत्त्वार्थ और सन्मतिप्रकरण जैसे दार्शनिक ग्रंथों के बाद ही लिखा गया है। उसकी दार्शनिक शैली स्वयं इस तथ्य का प्रमाण है कि यह आगम ग्रंथ होते हुए भी परवर्ती काल का ही है। इसमें प्रथम चार नय अर्थनय और बाद के तीन नय शब्दनय के रूपमें विवेचित हैं^{३४}। अर्थनय का तात्पर्य वस्तु या पदार्थ से है। जो नय पदार्थ को अपना विषय बनाते हैं— वे अर्थनय और जो शब्द को अपना विषय बनाते हैं— वे शब्दनय कहलाते हैं। इस प्रकार परवर्ती आगमों में नयों की विस्तृत चर्चा हमें मिलने लगती है। किन्तु इतना अवश्य स्मरण रखना चाहिए कि प्रस्तुत आगम दार्शनिक युग की ही रचना है।

दार्शनिक युग के ग्रंथों में प्राचीनतम ग्रंथ तत्त्वार्थाधिगमसूत्र है। इसके प्रथम अध्याय में नय का उल्लेख करने वाले तीन सूत्र उपलब्ध होते हैं^{३५}। प्रारंभ में यह कहा गया है कि वस्तुतत्त्व का अभिगम नय और प्रमाण के द्वारा होता है^{३६}। इस प्रकार ज्ञान-प्रक्रिया में नय के स्थान और महत्व को स्वीकार किया गया है। अध्याय के अंत के दो सूत्रों में नय का वर्गीकरण प्रस्तुत किया गया है। पहले सूत्र में नयों को नैगम, संग्रह, व्यवहार, ऋजुसूत्र और शब्द ऐसे पांच नयों में विभाजित किया गया है^{३७}। फिर नैगम के दो भेदों और शब्द के तीन-तीन भेदों का भी उल्लेख मिलता है^{३८}। ज्ञातव्य है कि सर्वार्थसिद्धि-मान्य पाठ में इन दो सूत्रों के स्थान पर एक ही सूत्र प्राप्त होता है और इसमें सात नयों का निर्देश एक साथ ही कर दिया गया है^{३९}।

परवर्ती जैन दार्शनिक ग्रंथों में विभिन्न नय दृष्टियों को भिन्न-भिन्न दार्शनिक मंतव्यों के साथ संयोजित करके यह कहा जाता है कि वेदान्त संग्रहनय की अपेक्षा से, बौद्ध दर्शन ऋजुसूत्रनय की अपेक्षा से, न्याय-वैशेषिक दर्शन नैगमनय की अपेक्षा से वस्तु-तत्त्व का विवेचन करते हैं। किन्तु विभिन्न नयों को विभिन्न दर्शनों से संयोजित करने की यह शैली परवर्ती काल की है। तत्त्वार्थभाष्य के काल तक हमें इसका उल्लेख नहीं मिलता है। तत्त्वार्थभाष्य में यह प्रश्न उपस्थित किया गया है कि नैगमादि नय तन्त्रान्तरीय है या स्वतंत्र है ? और इसका उत्तर देते हुए उमास्वाति कहते हैं : “नैगमादि नय न तो तन्त्रान्तरीय है और न स्वतंत्र ही है। क्योंकि ज्ञेय पदार्थ का स्वरूप ही ऐसा है कि ज्ञेय पदार्थ को भिन्न-भिन्न दृष्टियों से जानने के लिए ही इन नयों का आविर्भाव हुआ है”^{४०}। इससे यह फलित होता है कि वाचक उमास्वाति के काल तक दर्शनों को विभिन्न नयों से संयोजित करने की शैली का विकास नहीं हुआ था। यह एक परवर्ती विकास है। वैसे तन्त्र शब्द का एक अन्य अर्थ करके इस विषय पर एक अन्य दृष्टि से भी विचार किया जा सकता है। प्राचीन ग्रंथों में आगम शब्द के लिए भी तन्त्र शब्द का प्रयोग हुआ है। जैसे हरिभद्रसूरि

ने यापनीय-तंत्र का उल्लेख किया है^{३४}। इस आधार पर हम यह कह सकते हैं कि उमास्वाति के सामने यह प्रश्न उपस्थित हुआ होगा कि जो नैगमादि सात नय है ये उस समय के आगमों में उल्लिखित नहीं थे। अतः यह चर्चा चलती होगी कि यह नय आगम के अनुकूल है या प्रतिकूल है। इसी बात का निराकरण उमास्वाति ने इस प्रकार किया— ये नय आगम में तो नहीं है किन्तु आगम के अनुसार वस्तु-तत्त्व का विवेचन करने के कारण आगम के प्रतिकूल भी नहीं हैं^{३५}।

इस समग्र चर्चा से हम इस निष्कर्ष पर पहुंचते हैं कि जैन परंपरा में नयों का अवतरण वस्तु-तत्त्व के विभिन्न पक्ष को पृथक्-पृथक् दृष्टि से व्याख्याबद्ध करने के लिए हुआ है। वस्तु की परिणामियता ही अलग-अलग नय दृष्टियों का आधार है। नयों का विभिन्न दर्शनों के साथ संयोजन करने की शैली अपेक्षाकृत परवर्ती है।

सन्मतिप्रकरण में नयों के विभिन्न भेद-प्रभेदों की और उनकी ज्ञान सीमा का विस्तार से विवेचन किया है^{३६}। नयों का इतना विस्तृत विवेचन न तो आगमिक साहित्य में मिलता है और न तत्त्वार्थाधिगमसूत्र जैसे आरंभिक दर्शनग्रंथ में उपलब्ध होता है। आचार्य सिद्धसेन दिवाकर ने मूल में आगम का अनुसरण करते हुए दो नयों का प्रतिपादन किया और दार्शनिक युग के नैगम आदि नयों का इन दो मूल नयों में समावेश किया^{३७}। सिद्धसेन की विशेषता यह है कि वे नैगमादि सात नयों में नैगमनय का निषेध करके मात्र छह नयों को ही स्वीकार करते हैं^{३८}। नैगमनय को अस्वीकार करने का मूलभूत कारण यह हो सकता है कि कोई भी नय वस्तु के स्वरूप पर कोई एक ही दृष्टिकोण से विचार कर सकता है। क्योंकि नैगम में सामान्य और विशेष ऐसे दोनों दृष्टिकोणों का अन्तर्भाव माना गया था। इसलिए वह स्वतंत्र नय या दृष्टि नहीं हो सकता। यदि नैगम द्रव्य को अखंडित रूप में ग्रहण करता है तो वह संग्रहनय में अन्तर्निहित होगा और यदि वह वस्तु को भेद रूप में या विशेष रूप में ग्रहण करता है तो वह व्यवहारनय में आभासित होगा। इस प्रकार नैगमनय सांयोगिक नय हो सकता है, किन्तु स्वतंत्र नय नहीं हो सकता है।

सिद्धसेन दिवाकर ने नयों का एक विभाजन सुनय और दुर्नय के रूप में भी किया है^{३९}। वस्तुतः जब प्रत्येक नय-दृष्टि को किसी दर्शन विशेष के साथ संयोजित करने का प्रयत्न किया गया तो जैन संघ में यह प्रश्न सामयिक रूपसे उत्पन्न हुआ होगा कि प्रत्येक दर्शन किसी नय-विशेष पर आश्रित/आधारित है इसलिए वह दर्शन सम्यग्दर्शन ही माना जाएगा, मिथ्यादर्शन नहीं माना जाएगा। इस आपत्ति का उत्तर देने के लिए ही सामान्यतया आचार्य सिद्धसेन ने नयों के दो प्रकारों अर्थात् सुनय और दुर्नय की उद्भावना की होगी। क्योंकि किसी नय विशेष को स्वीकार करके भी दृष्टिकोण आग्रही हो तो वह दृष्टिकोण सम्यक् नहीं हो सकता। जो नय अथवा दृष्टि अपने को ही एक मात्र सत्य माने और दूसरे का निषेध करे, वह दृष्टि सम्यक् दृष्टि या सुनय नहीं हो सकती। अन्य दर्शन यदि अपने ही दृष्टिकोण को एकमात्र सत्य मानेंगे तो वे नयाश्रित होकर भी सुनय की कोटि में नहीं रखे जाएंगे, अपितु उनका वह दृष्टिकोण दुर्नय कहा जाएगा क्योंकि वह अनेकान्त दृष्टि का निषेधक होगा। सिद्धसेन के अनुसार जो नय दूसरे नयों अर्थात् दृष्टियों का निषेधक नहीं होता, वह सुनय होता है। उसके विपरीत जो नय अपने अतिरिक्त दूसरे नयों का निषेध करता है या उन्हें मिथ्या मानता है, वह नय दुर्नय में आरोपित होता है^{४०}।

आचार्य सिद्धसेन के नय विवेचन की विशेषता यह है कि नयदृष्टि के सम्यक् या मिथ्या होने का आधार उनके द्वारा अन्य नयों के निषेध पर आधारित है। जो नय अपने अतिरिक्त अन्य नयों या दृष्टिकोणों को स्वीकार करता है, वह सम्यक् होता है। इसी आधार पर उन्होंने जैन दर्शन को मिथ्यामत समूह के रूप में प्रतिपादित किया है। इसका तात्पर्य यह है कि विभिन्न नय दृष्टियां जो अपने आप में केन्द्रित रहकर अन्य की निषेधक होने के कारण मिथ्यादृष्टि होती है, वही जब एक दूसरे से समन्वित हो जाती है तो सम्यक् दृष्टि बन जाती हैं^{४१}। इसी अर्थ में आचार्य सिद्धसेन

ने जैन दर्शन को मिथ्यामत-समूह कहा। क्योंकि वह अनेकान्त के आधार पर विभिन्न नय या दृष्टिकोण को समन्वित कर लेता है। आचार्य सिद्धसेन के नय चिंतन की एक विशेषता यह है कि उन्होंने नय चिंतन को एक व्यापक परिमाण प्रदान किया।

द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक दृष्टि के सौ-सौ भेदों की कल्पना आगमिक व्याख्या साहित्य में उपलब्ध होती है। इसी प्रकार यदि अन्य नयों के भी सौ-सौ नय कल्पित किए जायं तो नयों के सर्वाधिक भेदों के आधार पर सात सौ नयों की भी कल्पना समुचित मानी जा सकती है। मल्लवादी के द्वादशार-नयचक्र में नयों के इन सात सौ भेदों का निर्देश मात्र प्राप्त होता है^{४२}।

संभवतः नयों के सात सौ भेद करने की यह परंपरा द्वादशार-नयचक्र के पूर्व की होगी। हम देखते हैं कि सिद्धसेन दिवाकर ने सर्वप्रथम एक कदम आगे बढ़कर यह कहा था कि नयों असंख्य हो सकता है। वस्तुतः वस्तु के प्रतिपादन की जितनी शैलियां हो सकती हैं उतने ही नय या नयदृष्टियां हो सकती हैं। एवं जितनी ही नयदृष्टियां होती हैं उतने ही पर-दर्शन होते हैं। क्योंकि प्रत्येक दर्शन किसी दृष्टिविशेष को स्वीकार करके वस्तु तत्त्व का विवेचन करता है^{४३}। आचार्य सिद्धसेन का नयों के संदर्भ में यह अति व्यापक दृष्टिकोण परवर्ती जैन ग्रंथों में यथावत मान्य रहा है। विशेषावश्यकभाष्य के कर्ता जिनभद्र (प्रायः ईस्वी० ५५०-५९४) ने भी नयों के संदर्भ में इस व्यापक दृष्टिकोण को स्वीकार किया है। सिद्धसेन के सन्मतिप्रकरण की “जावइया वयणवहा” गाथा किंचित् पाठांतर के साथ विशेषावश्यकभाष्य में उपलब्ध होती है^{४४}। वस्तुतः नय दृष्टि एक बंधी बंधाई दृष्टि नहीं है। इसमें एक व्यापकता रही हुई है और जैन आचार्यों ने इस व्यापक दृष्टि को आधार मान कर अपने-अपने ढंग से नयों का विवेचन भी किया है।

द्वादशार-नयचक्र में आगम प्रसिद्ध नयों के द्विविध वर्गीकरणों को स्वीकार करके उनमें दर्शन युग के सात नयों का समावेश तो किया ही गया है किन्तु इसके अतिरिक्त जैन दर्शन में अन्यत्र अनुपलब्ध ऐसे विधि, नियम, विधि-विधि आदि बारह नयों का उल्लेख भी किया गया है^{४५}। उनके द्वारा यह नय द्वादशविधनय वर्गीकरण किस प्रकार से द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक ऐसे द्विविध और नैगम आदि सात नयों में अन्तर्भाजित होता है, यह निम्न तालिका से स्पष्ट होता है।

१. विधि	द्रव्यार्थिक	व्यवहार
२. विधिविधि:	”	संग्रहनय
३. विद्युभयम्	”	”
४. विधिनियम:	”	”
५. उभयम्	”	नैगमनय
६. उभयविधि:	”	”
७. उभयोभयम्	पर्यायार्थिक	ऋजुसूत्र
८. उभयनियम:	”	शब्दनय
९. नियम:	”	”
१०. नियमविधि:	”	समभिरूढ़
११. नियमोभयम्	”	”
१२. नियमनियम:	”	एवंभूतनय

उपरोक्त बारह “अर” द्वादशार-नयचक्र की अपनी विशिष्टता है। विधि एवं नियम शब्द का अर्थ अनुक्रम

से सत् का स्वीकार एवं अस्वीकार है। इन दो शब्दों के संयोजन से ही बारह भेद किए गए हैं। इसमें उस युग के समस्त भारतीय दर्शनका समावेश किया गया है। प्रथम चार अर में सत् को नित्य मानने वाले दर्शनों का समावेश किया है। उभयादि चार अर में सत् को नित्यानित्यात्मक मानने वाले दर्शनों का और अन्तिम चार अर में सत् को अनित्य मानने वाले दर्शनों का समावेश किया गया है^{१६}।

यद्यपि ग्रंथकार ने स्वयं कहा है कि विधि आदि शब्द आगम में से ही उद्धृत किया है, परंतु विधिनियम शब्द का प्रयोग करके नयों का विभाजन करने की शैली जैन दर्शन के उपलब्ध साहित्य में अन्यत्र कहीं भी दृष्टिगोचर होती नहीं है। तत्कालीन समस्त दर्शनों को जैनदर्शन में समाविष्ट करने के लिए ही ग्रंथकार ने विधिनियम शब्दका प्रयोग करके बारह अर का विवेचन किया है, ऐसा प्रतीत होता है।

इस प्रकार जैन दर्शन में नयों का क्रमिक विकास हुआ है किन्तु द्वादशार-नयचक्र में प्रयुक्त शैली एवं नयों के नाम नयचक्र के पूर्ववर्ती या परवर्ती साहित्यमें उपलब्ध नहीं होते।

संदर्भसूची :-

१. अनन्तधर्मात्मकमेव तत्त्वमतोऽन्यथा सत्त्वमसूपपादम् । हेमचन्द्र, अन्ययोगव्यवच्छेदिका श्लो० २२; सं० मुनिश्री सूर्योदयविजयजी, चंदननी सुवास, श्री श्लो० मू० पू० जैन संघ, कराड सं० २०२०, पृ० २४१.
२. नयो ज्ञातुरभिप्रायः लघीयस्त्वयी, श्लो० ५५; सं० महेन्द्रकुमार शास्त्री, सरस्वती पुस्तक भंडार, अहमदाबाद १९९६, ज्ञातृणामभिसन्धयः खलु नयाः । पृ० १०. सिद्धिविनिश्चय टीका, भट्ट अकलंक, सं० महेन्द्रकुमार जैन, भारतीय ज्ञानपीठ, वाराणसी १९४४, पृ० ५१७.
३. अनन्तधर्माध्यासितं वस्तु स्वाभिप्रेतैकधर्मविशिष्टं नयति-प्रापयति संवेदनमारोहयतीति नयः ॥ न्यायावतारवार्तिकवृत्ति, शान्तिसूरि, प्रथमावृत्ति, सं० पं० दलमुख मालवणिया, सिंधी जैन ग्रन्थमाला, बम्बई १९४९, पृ० ७३.
४. सन्मतिप्रकरण भा० ४, सं० पं० सुखलाल संघवी - पं० बेचरदास दोशी, गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद १९३२, ३.४७.
५. सन्मतिप्रकरण - १.४-५.
६. महेन्द्रकुमार जैन, जैन दर्शन, श्री गणेशप्रसाद वर्णी जैन ग्रन्थमाला, वाराणसी १९७४. पृ० ३५१-३५४.
७. न्यायावतारवार्तिकवृत्ति, पृ० २२.
८. नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दनयाः ॥ तत्त्वार्थसूत्र १.३४, सं० पं० सुखलाल संघवी, पार्श्वनाथ विद्याश्रम, वाराणसी १९७६.
९. सन्मतिप्रकरण - १.४-५.
१०. नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दनयाः ॥ तत्त्वार्थसूत्र १, ३४.
११. द्वादशारं नयचक्रं, सं० मुनि जम्बूविजय, श्री जैन आत्मानंद सभा, भावनगर १९८८, भा० १, पृ० १०.
१२. सप्तशतानयचक्राध्ययने । द्वादशारं-नयचक्रं, पृ० ८८६.
१३. छारिया णं भंते ! पुच्छा ! गोयमा ! एत्थ दो नया भवंति, तं जहा-नेच्छियनए च वावहारियनए य । विद्याहपणत्तिमुत्तं, सं० पं० बेचरदास दोशी, श्री महावीर जैन विद्यालय, बम्बई १९७८, पृ० ८१४.
१४. न्यायावतारवार्तिकवृत्ति, “प्रस्तावना”, पृ० २२.
१५. तिथयवरयणसंगह-विसेस पत्थार मूलवागरणी । दब्बदिठओ य पज्जवणओ य सेसा विकप्पा सिं । सन्मतिप्रकरण १. ३.
१६. सन्मतिप्रकरण भा० १, पृ० २.
१७. फाणियगुले णं भंते ! कतिवण्णे, कतिगंधे, कतिरसे, कतिफासे पन्नसे ? गोयमा ! एत्थं दो नया जवंति, तं जहा-नेच्छियनए य वावहारियनए य । वावहारियनयस्स गोइ फालियगुले, नेच्छिय नयस्स पंचवण्णे, दुगंधे, पंचरसे, अट्ठफासे पन्नते । विद्याहपणत्ति भा० २, पृ० ८१३.

१८. स्थानांग-समवायांग, सं० मुनि जम्बूविजयजी, श्री महावीर जैन विद्यालय, बम्बई १९८५, पृ० ३३८.
१९. ज्ञान मात्र प्राधान्याभ्युपगमपरा ज्ञाननयाः । जैनतर्कभाषा, सं० दत्तसुख मालवणिया, सरस्वती पुस्तक भंडार, अहमदाबाद १९९३, पृ० २३.
२०. क्रिया मात्र प्राधान्याभ्युपगमपराञ्च क्रियानयाः ॥ जैनतर्कभाषा, पृ० २३.
२१. प्राधान्येन शब्द गोचरत्वाच्छब्द नयाः । जैनतर्कभाषा, पृ० २३.
२२. प्राधान्येनार्थगोचरत्वादर्थ नयाः ॥ जैनतर्कभाषा, पृ० २३.
२३. सत्त्वनयान अनुमए रमेजा संजमे मुनी ॥
उत्तराध्ययनसूत्र, सं० मुनि जम्बूविजयजी, श्री महावीर जैन विद्यालय, बम्बई १९७७, ग्रन्थांक १५, ३६.२४९, पृ० ३२६. (यहाँ अर्धमागधी भाषा अनुसार शब्द-रूप लिया गया है ।)
२४. सत्त मूलनया पन्नत्ता, तं जहा- नेगमे, संगेहि, ववहारे, उज्जुसुते, सदे, समभिरुढे, एवंभूते ।
ठाणंगसुत्त, सं० मुनि जम्बूविजय, श्री महावीर जैन विद्यालय, बम्बई १९८५, पृ० २२५.
२५. सत्त मूलणया पणत्ता । तं जहा- नेगमे, संगहे ववहारे, उज्जुसुए, सदे, समभिरुढे, एवंभूते ।
नन्दीसूत्त अनुयोगदाराई, सं० पं० बेचरदास दोशी, श्री महावीर जैन विद्यालय, बम्बई १९७८, पृ० २०४.
२६. वही
२७. तिण्हं सहणयाणं । अणुओगद्वारसुत्त, पृ० ७०.
२८. प्रमाणनयैरधिगमः । नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दनयाः । आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ । तत्त्वार्थाधिगमसूत्र, क्रमशः १-६, १-३४, १-३५.
२९. तत्त्वार्थाधिगमसूत्र- १.६.
३०. तत्त्वार्थाधिगमसूत्र- १.३४.
३१. तत्त्वार्थाधिगमसूत्र- १.३५.
३२. नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरुढैवम्भूता नयाः ॥ सर्वार्थसिद्धि, सं० पं० फूलचंद्र सिद्धान्तशास्त्री, भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन, नई दिल्ली १९९१, १.३३.
३३. अत्राह- किमेते तन्त्रान्तरीया वादित आहोस्वत्स्वतन्त्रा । एव चोदक पक्ष ग्राहिणो मतिभेदेन विप्रधाविता इति । आलोच्यते- नैते तन्त्रान्तरीया नापि स्वतंत्रा मतिभेदेन । विप्रधाविताः । ज्ञेयस्य त्वर्थस्याध्यवसायान्तराण्येतानि । सभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ॥ पृ० ६३.
३४. स्त्रीग्रहणं तासामपि....यथोक्तं यापनीय तन्त्रे । ललितविस्तरा, सं० विक्रमसेन वि० म० सा०, भुवन भद्रंकर साहित्य प्रचार केन्द्र, मद्रास वि० सं० २०५१, पृ० ४२७-४२८.
३५. सभाष्य तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम्, भाषानुवाद, पं० खूबचन्द्रजी, श्रीमद्राजचन्द्र आश्रम, अगास १९३२, पृ० ६३.
३६. सन्मतिप्रकरण, प्रथम काण्ड तथा तृतीय काण्ड ।
३७. तित्थयर वयण संगह-विसेस पत्थारमूलवागरणी । दव्वड्डिओ य पज्जवणओ य सेसा विकप्पा सिं ॥
सन्मतिप्रकरण- १.३.
३८. सन्मतिप्रकरण- १.४-५.
३९. जह एए तह अण्णे पत्तेयं दुण्णया णया सव्वे । हंदि हु मूलणयाणं पण्णवणे वावडा ते वि ॥
सन्मतिप्रकरण- १.१५.
४०. सन्मतिप्रकरण- १.२२-२८.
४१. भदं मिच्छादंसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स । जिणवयणस्स भगवओ संविगसुहाहिगम्मस्स ॥
सन्मतिप्रकरण- ३.६९.

४२. अर्हत्प्रणीत नैगमादि प्रत्येक शत संख्य प्रभेदात्मक सप्तनयशतार नयचक्राध्ययनानुसारिषु ।
 नयचक्र-वृत्ति, पृ० ८८६. एक्केक्को य सत विधो. (आव० नि० ७५९)..... ति तस्य शतभेदस्य सप्त नय शतार नयचक्रे ।
 नयचक्र-वृत्ति, माइल्ल धवल, सं० पं० कैलाशचन्द्र शास्त्री, भारतीय ज्ञानपीठ, काशी १९७१, पृ० ७८९.
४३. जावइया वयणवहा तावइया चेव होंति णयवाया । जावइया णयवाया तावइया चेव पर समय ॥
 सन्मतिप्रकरण- ३.४७.
४४. जावन्तो वयणपहा तावन्तो वा नया विसद्दाओ । ते चेव य परसमया सम्मत्तं समुदिया सव्वे ॥
 विशेषावश्यकभाष्य, स्वोपज्ञवृत्ति सहित, सं० दलमुख मालवणिजा, लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर, अहमदाबाद-९,
 प्रथम संस्करण, १९६८, द्वितीय भाग- २७३६, पृ० ५२७.
४५. तयोर्भक्ताः- १ विधि, २ विधि-विधि, ३ विधेर्विधि-नियमम्, ४ विधेर्नियमः, ५ विधि-नियमम्, ६ विधि-नियमस्य विधिः, ७ विधिनियमस्य
 विधिनियमम्, ८ विधिनियमस्य नियमः, ९ नियमः, १०, नियमस्य विधिः, ११ नियमस्य विधिनियमम्, १२ नियमस्य नियमः ॥ द्वादशार-नयचक्र,
 पृ० १०.
४६. तत्र विधिभक्ताश्चत्वार आद्या उभयभक्ता मध्यमाश्चत्वारो नियमभक्ताश्चत्वारः पाश्चात्या यथासंख्यं नित्यप्रतिज्ञाः, नित्यानित्यप्रतिज्ञाः
 अनित्यप्रतिज्ञाश्च । द्वादशार-नयचक्र-वृत्ति, पृ० ८७७.

--

थारापद्रगच्छ का संक्षिप्त इतिहास

शिवप्रसाद

प्राक् मध्ययुगीन एवं मध्यकालीन निर्ग्रन्थदर्शन के श्वेताम्बर आमनाय के गच्छों में थारापद्रगच्छ का महत्वपूर्ण स्थान रहा। थारापद्र नामक स्थान (वर्तमान थराद, बनासकांठा मण्डल, उत्तर गुजरात) से इस गच्छ का प्रादुर्भाव हुआ था। थारापद्रगच्छ के ११वीं शताब्दी के प्रारम्भ के आचार्य पूर्णभद्रसूरि ने चंद्रकुल के वटेश्वर क्षमाश्रमण को अपना पूर्वज बतलाया है, किन्तु इस गच्छ के प्रवर्तक कौन थे, यह गच्छ कब अस्तित्व में आया, इस बारे में उन्होंने कुछ नहीं कहा है। इस गच्छ में वादिवेताल शांतिसूरि, शालिभद्र अपरनाम शीलभद्रसूरि 'प्रथम', शांतिभद्रसूरि, पूर्णभद्रसूरि, शालिभद्रसूरि 'द्वितीय', नमिसाधु आदि कई प्रभावक एवं विद्वान् आचार्य हुए।

थारापद्रगच्छ का उल्लेख करने वाला सर्वप्रथम अभिलेखीय साक्ष्य है वि० सं० १०८४ / ई० सं० १०२८ का रामसेन के आदिनाथ जिनालय स्थित प्रतिमाविहीन परिकर का लेख। पं० अम्बालाल शाह^१ ने उक्त लेख की वाचना इस प्रकार दी है :

“अनुवर्तमानतीर्थप्रणायकाद वर्धमान जिनवृषभात् ।

शिष्य क्रमानुयातो जातो वज्रस्तदुपमानः ॥१॥

तच्छाखायां जात [ः] स्थानीय कुलोद्भूतो महामहिमः ।

चन्द्रकुलोद्भवस्ततो वटेश्वराख्यः क्रमबलः ॥२॥

थीरापद्रोद्भूतस्तस्माद् गच्छोऽत्र सर्वदिक्ख्यातः ।

शुद्धाच्छयशोणिकरैर्धवलितदिक चक्रवालोऽस्ति ॥३॥

तस्मिन् भूरिषु सूरिषु देवत्वमुपागतेषु विद्वत्सु ।

जातो ज्येष्ठाचार्यस्तस्याच्छ्रीशांतिभद्राख्य ॥४॥

तस्माच्च सर्वदेवः सिद्धान्तमहोदधिः सदागाहः ।

तस्माच्च शालिभद्रो भद्रनिधिर्गच्छगतबुद्धि ॥५॥

श्रीशांतिभद्रसूरौ वज्रपतिजा [ता] पूर्णभद्राख्यः ।

रघुसेना [भिधाने] स्ति..... बुद्धीन् ॥६॥

[व्यथा] पयादिदं बिंबं नाभिसूनोर्महात्मनः ।

लक्ष्म्याश्चंचलतां ज्ञात्वा जीवतव्यविशेषतः ॥७॥

मंगलं महाश्रीः ॥ संवत् १०८४ चैत्र पौर्णमास्याम् ॥”

साधारणतया प्रतिमा लेखों में प्रतिमाप्रतिष्ठापक आचार्य या मुनि की परम्परा के एक या दो पूर्वाचार्यों का उल्लेख मिलता है, किन्तु इस लेख में थारापद्रगच्छ के सूरिवंशों की लम्बी सूची दी गयी है, जो इस प्रकार है :

वटेश्वर
 ;
 ज्येष्ठाचार्य
 |
 शांतिभद्रसूरि (प्रथम)
 |
 सिद्धान्तमहोदधि सर्वदेवसूरि
 |
 शालिभद्रसूरि (प्रथम)
 |
 शांतिभद्रसूरि (द्वितीय)
 |
 पूर्णभद्रसूरि (वि० सं० १०८४ / ई० स० १०२८ में रामसेन स्थित जिनालय
 में उपर्युक्त प्रतिमा के प्रतिष्ठापक)

थारापद्रगच्छ से सम्बद्ध कालक्रम में द्वितीय प्रमाण है वि० सं० १११० / ई० स० १०५४ में आचार्य पूर्णभद्रसूरि द्वारा प्रतिष्ठापित अजितनाथ की प्रतिमा पर उत्कीर्ण लेख । वर्तमान में यह प्रतिमा अहमदाबाद में झवेरीवाड़ के एक जिनालय में है । मेहता^२ ने लेख की वाचना इस प्रकार की है :

थारापद्रपुरीयगच्छगगनोद्योतक भास्वानभूत् सूरिः
 सागरसीम विश्रुतगुणः श्री शालिभद्राभिधः ।
 तच्छिष्य समजन्यज्ञानवृजिनासंगः सतामग्रणीः सूरिः
 सर्वगुणोत्करैकवसतिः श्री पूर्णभद्राह्वयः ॥
 तस्य श्री शालिभद्रप्रभु रत्नमकृतोच्चैः पदपुण्यमूर्तिः
 विद्वच्चूडामणोः स्वेशसि (शि) विस (श) दयशो व्यानशेवस्व विश्वम् ।
 स्थाने तस्यापि सूरिः समजनि भुवनेऽनन्यसाधारणानां
 लीलागारं गुणानामनुपम महिमा पूर्णभद्राभिधानः ॥
 श्री शालिसूरिनिजगुरुपुण्यार्थमिदं विधापित तेन ।
 अजितजिनबिंबमतुलं नंदतु रघुसेन जिनभु(भ)वने ॥
 संवत् १११० चैत्र सुदि १३

इस लेख में प्रतिमा प्रतिष्ठापक आचार्य पूर्णभद्रसूरि का शालिभद्रसूरि के पट्टधर के रूप में उल्लेख है । लेख से ज्ञात होता है की यह प्रतिमा भी रामसेन स्थित राजा रघुसेन द्वारा निर्मित जिनालय में ही स्थापित की गयी थी । इस लेख^३ के अनुसार गुर्वावली इस प्रकार है :

शालिभद्रसूरि
 |
 पूर्णभद्रसूरि (वि० सं० १११० / ई० स० १०५४ में राजा रघुसेन द्वारा
 निर्मित जिनालय में प्रतिमा प्रतिष्ठापक)

साहित्य स्रोतों में देखा जाये तो थारापद्रगच्छ के नमिसाधु द्वारा प्रणीत दो कृतियाँ मिली हैं :

१- षडावश्यकसूत्रवृत्ति^१ (रचनाकाल वि० सं० ११२२ / ई० स० १०६५)

२- काव्यालंकारटिप्पन^२ (रचनाकाल वि० सं० ११२५ / ई० स० १०६८)

उक्त रचनाओं की प्रशस्तियों में ग्रन्थकार ने स्वयं को थारापद्रगच्छीय शालिभद्रसूरि का शिष्य बतलाया है।

शालिभद्रसूरि

|

नमिसाधु (षडावश्यकसूत्रवृत्ति एवं काव्यालंकार- टिप्पन के प्रणेता)

इसी गच्छ के शालिभद्रसूरि अभिधानधारक एक और आचार्य ने वि० सं० ११३९ / ई० स० १०८३ में सटीकबृहत्संग्रहणीप्रकरण^३ की रचना की। इसकी प्रशस्ति में उन्होंने अपनी गुर्वावली इस प्रकार दी है -

शालिभद्रसूरि

|

पूर्णभद्रसूरि

|

शालिभद्रसूरि (वि० सं० ११३९ / ई० स० १०८३ में

सटीकबृहत्संग्रहणीप्रकरण के रचनाकार)

रामसेन के ऊपरकथित लेख में उल्लिखित पूर्णभद्रसूरि तथा सटीकबृहत्संग्रहणीप्रकरण के कर्ता शालिभद्रसूरि के गुरु पूर्णभद्रसूरि सम्भवतः एक ही व्यक्ति हैं। रामसेन के उपर्युक्त लेख की मिति वि० सं० १११० तथा बृ० सं० ६० की रचनामिति वि० सं० ११३९ के बीच २८ वर्षों का ही अन्तर है। इससे भी यह संभावना बलवत्तर होती है। ठीक इसी तरह वि० सं० ११२२ और वि० सं० ११२५ में क्रमशः षडावश्यकसूत्रवृत्ति और काव्यालंकारटिप्पन रचने वाले नमिसाधु के गुरु शालिभद्रसूरि भी उपर्युक्त बृ० सं० ६० के कर्ता शालिभद्रसूरि से अभिन्न जान पड़ते हैं।

इसी गच्छ में वादिवेताल शांतिसूरि नामक एक प्रभावक एवं विद्वान् आचार्य हुए हैं। इनकी पांच कृतियां उपलब्ध हुई हैं, यथा :

- १- उत्तराध्ययनसूत्र पर लिखी गयी पाइयटीका अपरनाम शिष्यहिताटीका
- २- जीवविचारप्रकरण
- ३- चैत्यवन्दनमहाभाष्य
- ४- बृहद्शान्तिस्तव
- ५- जिनस्नात्रविधि

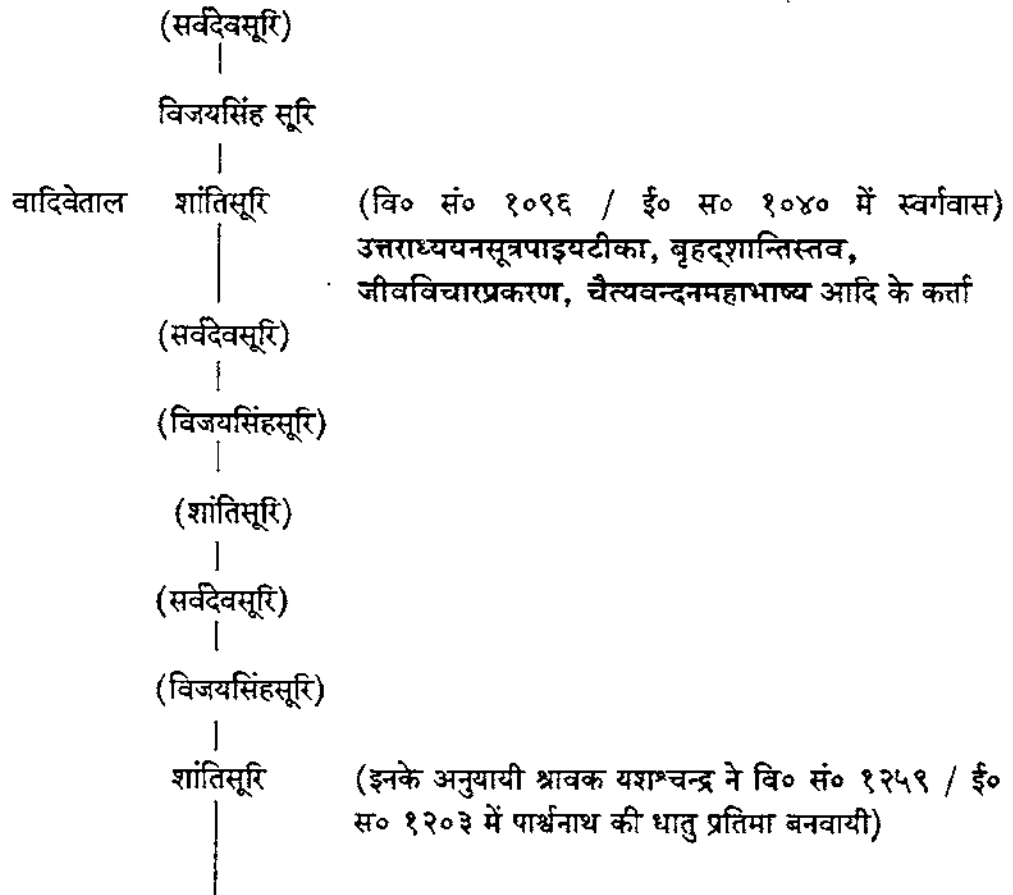
इनमें पाइयटीका और बृहद्शान्तिस्तव अत्यन्त प्रसिद्ध हैं। पाइयटीका की प्रशस्ति^४ में टीकाकार ने थारापद्रगच्छ को चन्द्रकुल से समुद्भूत माना है, किन्तु रचना की तिथि एवं अपनी गुरु-परम्परा के बारे में वे मौन रहै हैं।

अपनी अन्य कृतियों की प्रशस्तियों में भी शांतिसूरि ने अपनी गुरु-परम्परा एवं रचनाकाल का कोई उल्लेख नहीं किया है।

राजगच्छीय आचार्य प्रभाचन्द्रसूरि द्वारा रचित प्रभावकचरित (रचनाकाल वि० सं० १३३४ / ई० स० १२७८) में वादिवेताल शांतिसूरि का जीवनपरिचय प्राप्त होता है। उसके अनुसार इनके गुरु का नाम विजयसिंहसूरि था और परमार नरेश भोज (ई० स० १०१०-१०५५) की सभा में उन्होंने वादियों को परास्त किया और वादिवेताल की उपाधि से विभूषित हुए। महाकवि धनपाल की तिलकमञ्जरी का भी इन्होंने संशोधन किया था। प्रभावकचरित के अनुसार वि० सं० १०९६ / ई० स० १०४० में इन्होंने सल्लेखना द्वारा उज्जयन्तगिरि पर अपना शरीर त्याग दिया।

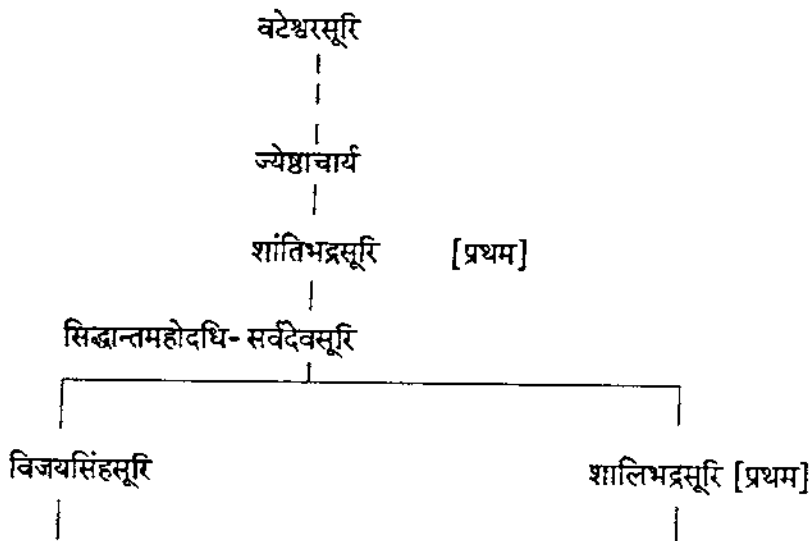
अब शान्तिसूरि तथा उनके गुरु विजयसिंहसूरि का थारापद्रगच्छीय मुनिजनों की पूर्वप्रदर्शित तालिका के साथ समन्वय बाकी रह जाता है। इस सम्बन्ध में इस गच्छ से सम्बद्ध प्रतिमालेखों से प्राप्त मुनिराजों की नामावली से हमें महत्वपूर्ण जानकारी प्राप्त होती है। यद्यपि ये लेख १४वीं से १६वीं शती तक के हैं और उनकी संख्या भी स्वल्प ही है, फिर भी उनसे ज्ञात होता है, कि थारापद्रगच्छ की इस शाखा में सर्वदेवसूरि, विजयसिंहसूरि और शान्तिसूरि इन तीन पट्टधर आचार्यों के नामों की पुनरावृत्ति होती रही है।

विजयसिंहसूरि और वादिवेताल शान्तिसूरि का आपस में गुरु-शिष्य का सम्बन्ध तो हमें प्रभावकचरित से ज्ञात हो चुका है, अतः विजयसिंहसूरि के गुरु सर्वदेवसूरि नामके आचार्य रहे होंगे, ऐसा मानने में कोई आपत्ति नहीं। इस प्रकार अन्य उत्तरकालीन प्रतिमालेखों के आधार पर थारापद्रगच्छ के इस शाखा की गुरु-शिष्य परम्परा की निम्न प्रकार से तालिका बन सकती है :

सर्वदेवसूरि	(वि० सं० १२८८ / ई० सं० १२३२)
प्रतिमा लेख. (महामात्य वस्तुपाल द्वारा वि० सं० १२९८ / ई० सं० १२४२ में शत्रुञ्जयमहातीर्थ पर उत्कीर्ण कराये गये शिलालेख में उल्लिखित थारापद्रगच्छीय सर्वदेवसूरि संभवतः यही सर्वदेवसूरि हो सकते हैं)
विजयसिंह सूरि	(वि० सं० १३१५ / ई० सं० १२५९) प्रतिमालेख
सर्वदेवसूरि	(वि० सं० १४५० / ई० सं० १३९४) प्रतिमालेख
विजयसिंहसूरि	(प्रतिमालेख अनुपलब्ध)
शान्तिसूरि	(वि० सं० १४७९-१४८३ / ई० सं० १४२३-१४२७)
प्रतिमालेख
(सर्वदेवसूरि)	(प्रतिमालेख अनुपलब्ध)
विजयसिंहसूरि	(वि० सं० १५०१-१५१६ / ई० सं० १४४५-१४६०)
प्रतिमालेख
शान्तिसूरि	(वि० सं० १५२७-१५३२ / ई० सं० १४७१-१४७६)
प्रतिमालेख

रामसेन के वि० सं० १०८४ / ई० सं० १०२८ के परिकरलेख में थारापद्रगच्छ के आचार्यों की जो गुरु-परम्परा मिलती है, उसमें सिद्धान्तमहोदधि सर्वदेवसूरि का भी नाम मिलता है। समसामयिकता और नामसाम्य के आधार पर इन्हें बादिवेताल शान्तिसूरि के प्रगुरु सर्वदेवसूरि से अभिन्न माना जा सकता है। इस प्रकार थारापद्रगच्छ के मुनिजनों के गुरु-परम्परा की एक नवीन तालिका बनती है, जो इस प्रकार है :-

वादिवेतालशांतिसूरि

[उत्तराधयनसूत्रपाइयटीका,
बृहद्शान्तिस्तव, जीवविचारप्रकरण,
चैत्यवन्दनमहाभाष्य आदि के कर्ता
वि० सं० १०९६ / ई० सं० १०४० में मृत्यु]

शांतिभद्रसूरि [द्वितीय]

(सर्वदेवसूरि)

पूर्णभद्रसूरि

वि० सं० १०८४ / ई० सं० १०२८
एवं वि० सं० १११० / ई० सं०
१०५४ में रामसेन स्थित जिनालय
में प्रतिमा प्रतिष्ठापक

(विजयसिंहसूरि)

शालिभद्रसूरि

[द्वितीय] वि० सं० ११३९ /
ई० सं० १०८३ में
सटीकबृहत्संग्रहणीप्रकरण के
रचनाकार

शांतिसूरि

नमिसाधु

[वि० सं० ११२२ / ई० सं० १०६५
में षडावश्यकसूत्रवृत्ति एवं वि०
सं० ११२५ / ई० सं० १०६८ में
काव्यालंकारटिप्पण के रचनाकार]

(सर्वदेवसूरि)

(विजयसिंहसूरि)

(शांतिसूरि)

[इनके अनुयायी श्रावक यशश्चन्द्र ने वि०
सं० १२५९ / ई० सं० १२०३ में पार्श्वनाथ
की धातु प्रतिमा बनवायी]

सर्वदेवसूरि

[वि० सं० १२८८ / ई० सं० १२३२]
प्रतिमालेख
[महामात्य वस्तुपाल द्वारा वि० सं०
१२९८ / ई० सं० १२४२ में शत्रुञ्जय
महातीर्थ पर उत्कीर्ण कराये गये शिलालेख
में उल्लिखित सर्वदेवसूरि संभवतः यही हैं]

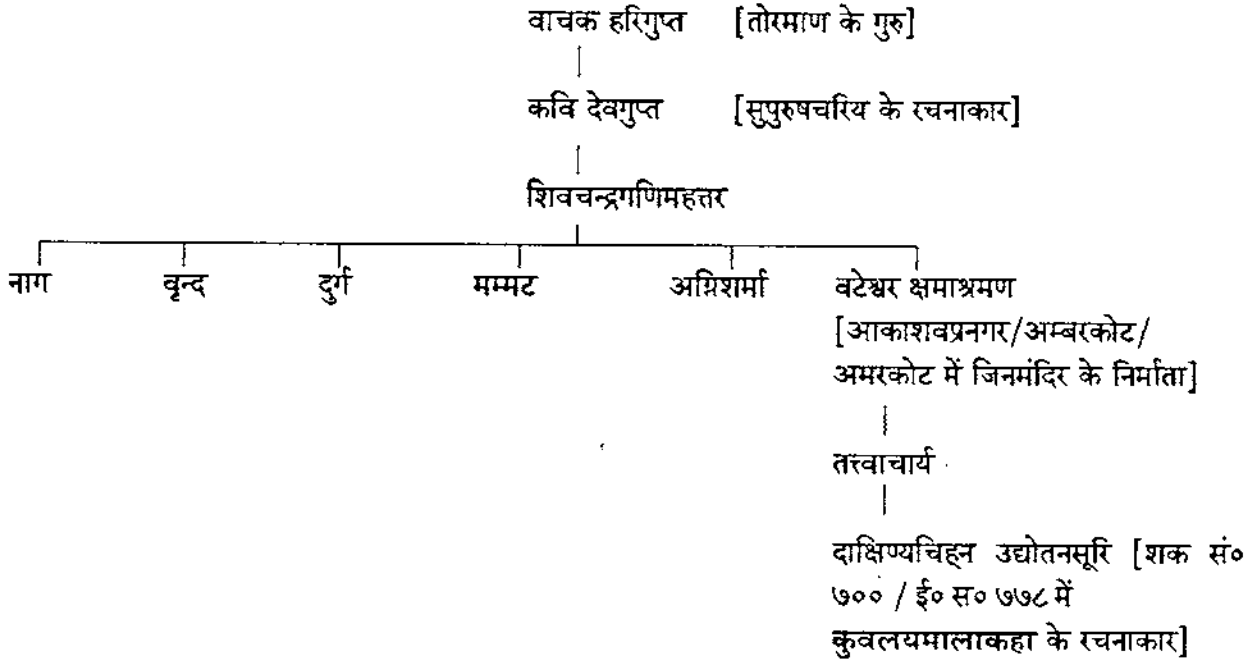
विजयसिंहसूरि

[वि० सं० १३१५ / ई० सं० १२५९]
प्रतिमालेख

सर्वदेवसूरि	[वि० सं० १४५० / ई० सं० १३९४]
	प्रतिमालेख
विजयसिंहसूरि	[प्रतिमालेख अनुपलब्ध]
शांतिसूरि	[वि० सं० १४७९-१४८३ /
ई० सं० १४२३-१४२७] प्रतिमालेख
सर्वदेवसूरि	[प्रतिमालेख अनुपलब्ध]
विजयसिंहसूरि	[वि० सं० १५०१-१५१६ /
ई० सं० १४४५-१४६०] प्रतिमालेख]
शांतिसूरि	[वि० सं० १५२७-१५३२ /
ई० सं० १४७९-१४७७] प्रतिमालेख]

धारापद्रगच्छीय गुरु-शिष्य परम्परा की पूर्वप्रदर्शित तालिकाओं में सर्वप्रथम आचार्य वटेश्वर का नाम आता है। उनके कई पीढ़ियों बाद ही ज्येष्ठाचार्य से इस गच्छ की अविच्छिन्न परम्परा प्रारम्भ होती है। अब हमारे सामने यह प्रश्न उपस्थित होता है कि क्या श्वेताम्बर सम्प्रदाय में वटेश्वर नामक कोई आचार्य हुए हैं? यदि हुए हैं तो कब हुए हैं?

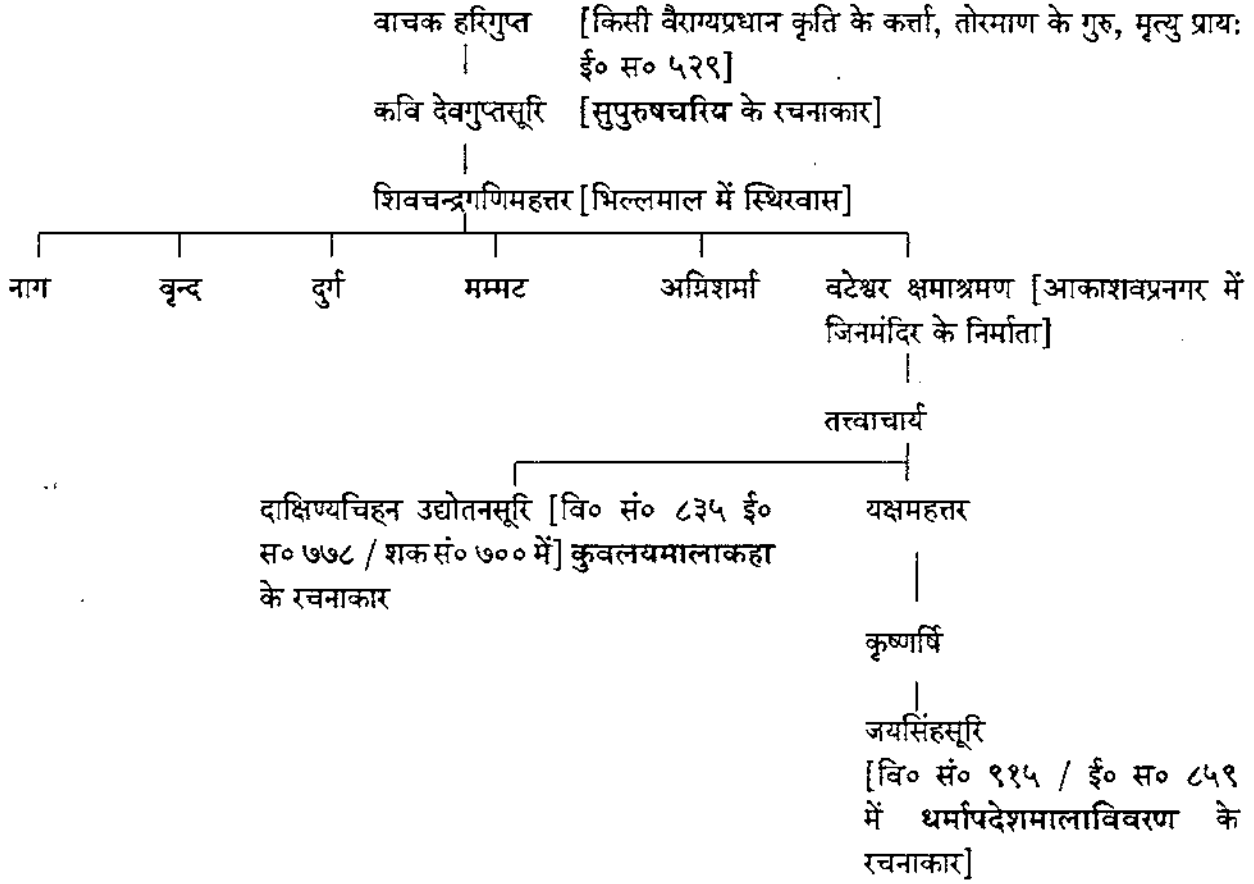
दाक्षिण्यचिह्न उद्योतनसूरि ने कुवलयमालाकहा [रचनाकाल शक सं० ७०० / ई० सं० ७७८] की प्रशस्ति^१ में अपनी गुरु-परम्परा की नामावली दी है, इसमें सर्वप्रथम वाचक हरिगुप्त का नाम आता है, जो तोरसाय (हुणराज तोरमाण) के गुरु थे। उनके पट्टधर कवि देवगुप्त हुए, जिन्होंने सुपुरुषचरिय अपरनाम त्रिपुरुषचरिय की रचना की। देवगुप्त के शिष्य शिवचन्द्रगणिमहत्तर हुए, जिनके नाग, वृन्द, दुर्ग, मम्मट, अग्निशर्मा और वटेश्वर ये ६ शिष्य थे। वटेश्वर क्षमाश्रमण ने आकाशवप्रनगर [अम्बरकोट/अमरकोट] में जिनमंदिर का निर्माण कराया। वटेश्वर के शिष्य तत्त्वाचार्य हुए। कुवलयमालाकहा के रचनाकार दाक्षिण्यचिह्न उद्योतनसूरि इन्हीं तत्त्वाचार्य के शिष्य थे। इस बात को प्रस्तुत तालिका से भली-भांति समझा जा सकता है :

कृष्णर्षिगच्छ के आचार्य जयसिंहसूरि ने वि० सं० ९१५ / ई० सं० ८५९ में धर्मोपदेशमालाविवरण की रचना की। इसकी प्रशस्ति^{१०} में उन्होंने वटेश्वर क्षमाश्रमण को अपना पूर्वज बतलाते हुए अपनी गुरु-परम्परा का परिचय इस प्रकार दिया है -

वटेश्वर क्षमाश्रमण
 |
 तत्त्वाचार्य
 |
 यक्षमहत्तर
 |
 कृष्णर्षि
 |
 जयसिंहसूरि
 [वि० सं० ९१५ / ई० सं० ८५९ में
 धर्मोपदेशमालाविवरण के रचनाकार]

उक्त दोनों प्रशस्तियों की गुरु-परम्परा की तालिकाओं के समायोजन से उद्योतनसूरि और जयसिंहसूरि की गुरु-परम्परा की जो संयुक्त तालिका बनती है, वह इस प्रकार है :

उक्त आधार पर वटेश्वर क्षमाश्रमण का समय प्रायः ई० स० ६७५-७२५ के बीच मान सकते हैं। चूंकि वे अपने समय के एक प्रभावक आचार्य रहें होंगे, अतः ११ वीं शती के प्रारम्भ में थारापद्रगच्छीय पूर्णभद्रसूरि द्वारा उन्हें अपने पूर्वज के रूप में स्मरण करना यही सूचित करता है कि वटेश्वर क्षमाश्रमण के ही किसी शिष्य की परम्परा आगे चलकर थारापद्रगच्छ के नाम से प्रसिद्ध हुई, जिसमें बाद में प्रायः ५वीं पीढ़ी के करीब ज्येष्ठाचार्यादि हुए होंगे।

थारापद्रगच्छ से सम्बद्ध अभिलेखीय साक्ष्यों का वर्गीकरण- १. प्रतिमालेख, २. शिलालेख

इसमें जिनप्रतिमालेखों को दो भागों में बांटा जा सकता है -

क. थारापद्रगच्छीय मुनिजनों द्वारा प्रतिष्ठापित जिनप्रतिमायें एवं उन पर उत्कीर्ण लेखों का विवरण

ख. थारापद्रगच्छीय मुनिजनों की प्रेरणा से इस गच्छ के श्रावकों द्वारा प्रतिष्ठापित जिनप्रतिमायें एवं उन पर उत्कीर्ण लेखों का विवरण

१- प्रतिमालेख

क- थारापद्रगच्छीय मुनिजनों द्वारा प्रतिष्ठापित जिनप्रतिमायें एवं उन पर उत्कीर्ण लेखों का विवरण

१.	१०८४	चैत्र पूर्णिमा	शांतिभद्रसूरि के पट्टधर पूर्णभद्रसूरि	आदिनाथ की प्रतिमा के परिकर का लेख	आदिनाथ जिनालय रामसेन (उत्तर गुजरात)	अम्बालाल प्रेमचंद शाह, जैनतीर्थसर्वसंग्रह, खंड १, भाग १, पृष्ठ ३९
२.	१११०	चैत्र सुदि १३	शालिभद्रसूरि के पट्टधर पूर्ण भद्रसूरि	अजितनाथ की प्रतिमा का लेख	अजितनाथ जिनालय, झवेरीवाड़, अहमदाबाद	N.C. Mehta, "A Mediaeval Jain Image of Ajitanath", <i>Indian Antiquary</i> Vol LVI, 1927, P. 72-74
३.	[११] १२	फाल्गुन वदि १ सोमवार	शालिभद्रसूरि	पार्श्वनाथ की प्रतिमा का लेख	आदिनाथ जिनालय, माणिकचौक, खंभात	जैनधातुप्रतिमालेखसंग्रह, भाग-२, सं० मुनि बुद्धिसागर, लेखांक १०१२
४.	११५७	वैशाख सुदि १०	"	सुपार्श्वनाथ की प्रतिमा का लेख	जैन मंदिर रांतेज	प्राचीनजैनलेखसंग्रह, भाग-२, सं० मुनि जिनविजय, लेखांक ४६६
५.	११५७	"	"	पार्श्वनाथ की प्रतिमा का लेख	"	वही, लेखांक ४६७
६.	१२६५	आषाढ़ सुदि ५	शालिभद्रसूरि	महावीर की प्रतिमा लेख	मोतीसा का मंदिर, रतलाम	प्रतिष्ठालेखसंग्रह, सं० विनयसागर, लेखांक-४८
७.	१२९८	शुक्रवार	सर्वदेवसूरि	शिलालेख	-	U.P. Shah, "A Documentary from mount Shatrunjay", <i>Journal of The Royal Asiatic Society of Bombay</i> , Vol. xxx, pt. 1, pp. 100-113

८.	१३०४	वैशाख सुदि १०	पुरुषोत्तमसूरि	चौबीसी जिन-प्रतिमा का लेख	धर्मनाथ जिनालय, माणिक चौक, खंभात	मुनि बुद्धिसागर, पूर्वोक्त, भाग २, लेखाङ्क ९५५
९.	१३०९	चैत्र वदि ९ शुक्रवार	मदनचन्द्रसूरि		चिन्तामणि पार्श्वनाथ जिनालय, खंभात	वही, भाग २, लेखाङ्क ५४९
१०.	१३१५	वैशाख सुदि ११	विजयसिंहसूरि	जिनप्रतिमा का लेख	शांतिनाथ जिनालय खंभात	बुद्धिसागर, पूर्वोक्त, भाग २, लेखाङ्क ७३५
११.	-	दि ४ शुक्रवार	पूर्णचन्द्रसूरि	संभवनाथ की प्रतिमा का लेख	चिन्तामणि जिनालय, खंभात	नाहटा, पूर्वोक्त, लेखाङ्क ३८५
१२.	१४४०	पौष सुदि १२ शुक्रवार	शीलभद्रसूरि के उपदेश से श्रीसूरि	संभवनाथ की चौबीसी प्रतिमा का लेख	सुमतिनाथ जिनालय, रतलाम	विनयसागर, पूर्वोक्त, लेखाङ्क १६६
१३.	१४५०	माघ वदि ९ सोमवार	सर्वदेवसूरि	वासुपूज्य की पंचतीर्थी प्रतिमा का लेख	संभवनाथ जिनालय, राधनपुर	राधनपुरप्रतिमालेखसंग्रह, सं० मुनि विशालविजय, लेखाङ्क ८३
१४.	१४७९	चैत्र वदि २ गुरुवार	शांतिसूरि	आदिनाथ की प्रतिमाका लेख	वीर जिनालय, थराद,	श्री प्रतिमालेखसंग्रह, दीलत सिंह लोढा, लेखाङ्क २०६
१५.	१४८३	ज्येष्ठ सुदि ९ मंगलवार	"	आदिनाथ की धातुकी चौबीसी प्रतिमा का लेख	शांतिनाथ चैत्य, सुथार सेरी, थराद	वही, लेखाङ्क २६८

१६.	१५०१	पौष वदि ६
बुधवार	सर्वदेवसूरी के पट्टधर
विजयसिंहसूरी	श्रेयांसनाथ की
प्रतिमा का लेख	वीर जिनालय,
थराद	वही, लेखाङ्क ६५
१७.	१५०५	वैशाख सुदि ३
शुक्रवार	विजयसिंहसूरी	आदिनाथ की
प्रतिमा का लेख	वीर जिनालय
थराद,	वही, लेखाङ्क १४२
१८.	१५१२	ज्येष्ठ सुदि ५
रविवार	"	आदिनाथ की
चौबीसी प्रतिमा का
लेख	विमलनाथ
चैत्य
देसाईसेरी,
थराद,	वही, लेखाङ्क २२९
१९.	१५१६	पौष वदि ५
गुरुवार	"	श्रेयांसनाथ की
चौबीसी प्रतिमा का
लेख	वीर जिनालय,
थराद,	वही, लेखाङ्क ६१
२०.	१५२७	कार्तिक वदि ५
सोमवार	विजयसिंह के पट्टधर
शांतिसूरी	अजितनाथ की
प्रतिमा का लेख	"	वही, लेखाङ्क १६५
२१.	१५३२	वैशाख सुदि
१३ शनिवार	शांतिसूरी	"	"	वही, लेखाङ्क १७२
२२.	१५३३	कार्तिक सुदि ५
गुरुवार	विजयसिंहसूरी के
पट्टधर शांतिसूरी	शांतिनाथ की
प्रतिमा का लेख	शेठ केशरीमल
का देरासर
जैसलमेर ।	नाहर, पूर्वोक्त, लेखाङ्क
२४६४

"

ख. थारापद्रवगच्छीय मुनिजनों की प्रेरणा से इस गच्छ के श्रावकों द्वारा प्रतिष्ठापित जिनप्रतिमायें एवं उन पर उत्कीर्ण लेखों का विवरण

क्रमांक	संवत्	तिथि	प्रतिमालेख	प्रतिष्ठा स्थान	संदर्भ ग्रन्थ
१.	१११८	-	-	विमलवसही, - आबू	प्राचीनजैन लेख संग्रह, भाग २, सं० मुनि जिनविजय, लेखाङ्क १५४ एवं अर्बुदप्राचीनजैनलेखसंदोह, आबू, भाग २, सं० मुनि जयन्तविजय, लेखाङ्क ६३
२.	११२६	-	पार्श्वनाथ की पीतलकी प्रतिमा का लेख	-	“राष्ट्रीय संग्रहालय की कतिपयधातु प्रतिमायें” जैन सन्देश शोधाङ्क, भाग ४१, अगरचन्द नाहटा, वर्ष ४२, पृष्ठ २४२-२४६
३.	११३१	-	शांतिनाथ की प्रतिमा का लेख	विमलवसही, आबू	मुनि जयन्तविजय, पूर्वोक्त, लेखाङ्क ७४
४.	११३९	मार्ग० सुदि १०	-	अजितनाथ जिनालय सिरोही	प्रतिष्ठालेखसंग्रह, सं० विनयसागर, लेखाङ्क ९
५.	११६१	-	शीतलनाथ की प्रतिमाका लेख	पार्श्वनाथ जिनालय, आरासणा,	मुनि जिनविजय, पूर्वोक्त, लेखाङ्क २९७
६.	११९१	मार्ग० वदि ५	एकतीर्थी जिनप्रतिमा का लेख	अनुपूर्ति लेख, आबू	मुनि जयन्तविजय, पूर्वोक्त, लेखाङ्क ५१०
७.	१२१०	फाल्गुन सुदि ११	पार्श्वनाथ की प्रतिमाका लेख	शांतिनाथ जिनालय, नांदिया	अर्बुदाचलप्रदक्षिणाजैनलेखसंदोह, आबू, भाग ५, सं० मुनि जयन्तविजय, लेखाङ्क ४५४
८.	१२३४	माघ सुदि १० बुधवार	महावीर की प्रतिमा का लेख	आदिनाथ जिनालय, सिरोही	विनयसागर, पूर्वोक्त, लेखाङ्क ३६

९.	१२५१	-	शांतिनाथ की प्रतिमा का लेख	चिन्तामणि जिनालय, बीकानेर	बीकानेर जैन लेख संग्रह, सं० अगरचंद नाहटा, लेखाङ्क १०३
१०.	१२५९	ज्येष्ठ सुदि १५	पार्श्वनाथ की प्रतिमा का लेख	शांतिनाथ जिनालय, कटाकोटडी, खंभात	जैन धातुप्रतिमा लेख संग्रह, भाग २, सं० मुनि बुद्धिसागर, लेखाङ्क ६०९
११.	१२५९	ज्येष्ठ सुदि ३	-	पार्श्वनाथ जिनालय, माणेकचौक, खंभात	बुद्धिसागर, पूर्वोक्त, भाग २ लेखाङ्क २८
१२.	१२९४	वैशाख सुदि ८ शुक्रवार	जिनप्रतिमा पर उत्कीर्ण लेख	चिन्तामणि जिनालय, बीकानेर	नाहटा, पूर्वोक्त, लेखाङ्क १३३
१३.	१३३४	माघ सुदि १० रविवार	सुविधिनाथ की प्रतिमा का लेख	जैन मंदिर, शंखेश्वर	जिनविजय, पूर्वोक्त, लेखाङ्क ४९८

२. शिलालेख

- (i) महामात्य वस्तुपाल द्वारा शत्रुञ्जय महातीर्थ पर उत्कीर्ण कराये गये शिलालेख की प्राचीन नकल में (जिसका पूर्व में उल्लेख आ चुका है) अन्य गच्छों के आचार्यों के साथ साथ थारापद्रगच्छ के आचार्य सर्वदेवसूरि और पूर्णभद्रसूरि का भी उल्लेख है।

लेख के मूलपाठ के लिये द्रष्टव्य - U. P. Shah - "A Forgotten Chapter In The History of Svetambara Jaina Church" JASB Vol. 30, Part I, 1955, pp.- 100-113.

- (ii) वि० सं० १३३३ का शिलालेख, जिसमें चाहमान नरेश चाचिगदेव के राज्य में स्थित महावीर जिनालय को थारापद्रगच्छ के आचार्य पूर्णभद्रसूरि के उपदेश से दान देने का उल्लेख है।

द्रष्टव्य- प्राचीन जैन लेखसंग्रह, भाग २, सं० मुनि जिनविजय, लेखाङ्क ४०२.

घोघाकी जैन प्रतिमा निधि की दो जिन प्रतिमायें इस गच्छ से सम्बन्ध हैं। इन पर वि० सं० १२५९ और वि० सं० १५१४ के लेख उत्कीर्ण हैं, किन्तु इनके मूलपाठ हमें प्राप्त नहीं हो सके हैं, अतः इनके सम्बन्ध में विशेष विवरण दे पाना कठिन है।

संदर्भ - मधुसूदन ठांकी और हरिशंकर शास्त्री, "घोघानो जैन प्रतिमा निधि", फार्बस गुजराती सभा त्रैमासिक, जनवरी-मार्च अंक, ई० सं० १९६५.

संदर्भसूची :-

१. अम्बालाल प्रेमचन्द्र शाह, जैनतीर्थसर्वसंग्रह, खंड १, भाग १, अहमदाबाद १९५३, पृ० ३९.
२. N. C. Mehta, "A Mediaeval Jaina Image of Ajitanath", *Indian Antiquary*, Vol LVI, 1927, pp. 72-74.
३. *Ibid.*, pp. 73-74.
४. Muni Punyavijaya, *New Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts: Jesalmer Collection*, L. D. series No. 36, Ahmedabad 1972, pp. 43.
H. D. Velankar - *Jinaratnakosha*, Government Oriental Series class C No.4, Pune 1944, p. 37.
५. Muni Punyavijaya, *Ibid.*, p. 140.
६. *Ibid.*, pp. 69-70.
७. Muni Punyavijaya, *Catalogue of Sanskrit and Prakrit Mss in the Shanti Natha Jaina Bhandar, Cambay*, G. O. S. Vol 135, 149 part I, II, Baroda 1961-1966, pp. 109-112.
८. "वादिवेताल शांतिसूरिचरितम्", प्रभावकचरित, सं० मुनि जिनविजय, सिंधी जैन ग्रन्थमाला, ग्रन्थाङ्क १३, बम्बई १९४१, पृ० १३३-१३७.
९. कुवलयमालाकहा, सं० आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये, सिंधी जैन ग्रन्थमाला, ग्रन्थाङ्क ४५, बम्बई १९५९, पृ० २८२-२८४; एवं अपभ्रंशकाव्यत्रयी, सं० पं० लालचन्द भगवानदास गांधी, गायकवाड़ प्राच्य ग्रन्थमाला, ग्रन्थाङ्क ३७, द्वितीय संस्करण, बडोदरा १९६७, भूमिका, पृ० ९०-९१.
१०. धर्मोपदेशमालाविवरण, सं० पं० लालचन्द भगवानदास गांधी, सिंधी जैन ग्रन्थमाला, ग्रन्थाङ्क २८, बम्बई १९५९, पृ० २२८-२३०.

कृष्णर्षिगच्छ का संक्षिप्त इतिहास

शिवप्रसाद

प्राक्मध्ययुगीन एवं मध्ययुगीन निर्ग्रन्थदर्शन के श्वेताम्बर आम्नाय के गच्छों में कृष्णर्षिगच्छ भी एक था। आचार्य वटेश्वर क्षमाश्रमण के प्रशिष्य एवं यक्षमहत्तर के शिष्य कृष्णमुनि की शिष्यसंतति अपने गुरु के नाम पर कृष्णर्षिगच्छीय कहलायी। इस गच्छ में जयसिंहसूरि (प्रथम), नयचन्द्रसूरि (प्रथम), जयसिंहसूरि (द्वितीय), प्रसन्नचन्द्रसूरि (प्रथम व द्वितीय), महेन्द्रसूरि, नयचन्द्रसूरि, (द्वितीय व तृतीय) आदि कई विद्वान् आचार्य हुए हैं। इस गच्छ में जयसिंहसूरि, प्रसन्नचन्द्रसूरि और नयचन्द्रसूरि इन तीन पट्टधर आचार्यों के नामों की प्रायः पुनरावृत्ति मिलती है, अतः यह माना जा सकता है कि इस गच्छ के मुनिजन संभवतः चैत्यवासी रहे होंगे।

कृष्णर्षिगच्छ के इतिहास के अध्ययन के लिये इस गच्छ के मुनिजनों की कृतियों की प्रशस्तियाँ तथा उनकी प्रेरणा से प्रतिलिपि करायी गयी महत्त्वपूर्ण ग्रन्थों की दाताप्रशस्तियाँ उपलब्ध हैं। इस गच्छ से सम्बद्ध कोई पट्टावली प्राप्त नहीं होती। अभिलेखीय साक्ष्यों के अन्तर्गत इस गच्छ के मुनिवरों द्वारा प्रतिष्ठापित जिन-प्रतिमाओं पर उत्कीर्ण लेखों की चर्चा की जा सकती है। ये लेख वि० सं० १२८७ से वि० सं० १६१६ तक के हैं। साम्प्रत लेख में उक्त सभी साक्ष्यों के आधार पर इस गच्छ के इतिहास पर प्रकाश डालने का प्रयास किया गया है।

कृष्णर्षिगच्छ का उल्लेख करने वाला सर्वप्रथम साक्ष्य है - गच्छ के आदिपुरुष कृष्णर्षि के शिष्य जयसिंहसूरि द्वारा वि० सं० ९१५ / ई० सं० ८५९ में रचित धर्मोपदेशमालाविवरण की प्रशस्ति^१। इसमें जो गुरु-परम्परा दी गयी है, वह इस प्रकार है :

वटेश्वर क्षमाश्रमण

|

तत्त्वाचार्य

|

यक्षमहत्तर

|

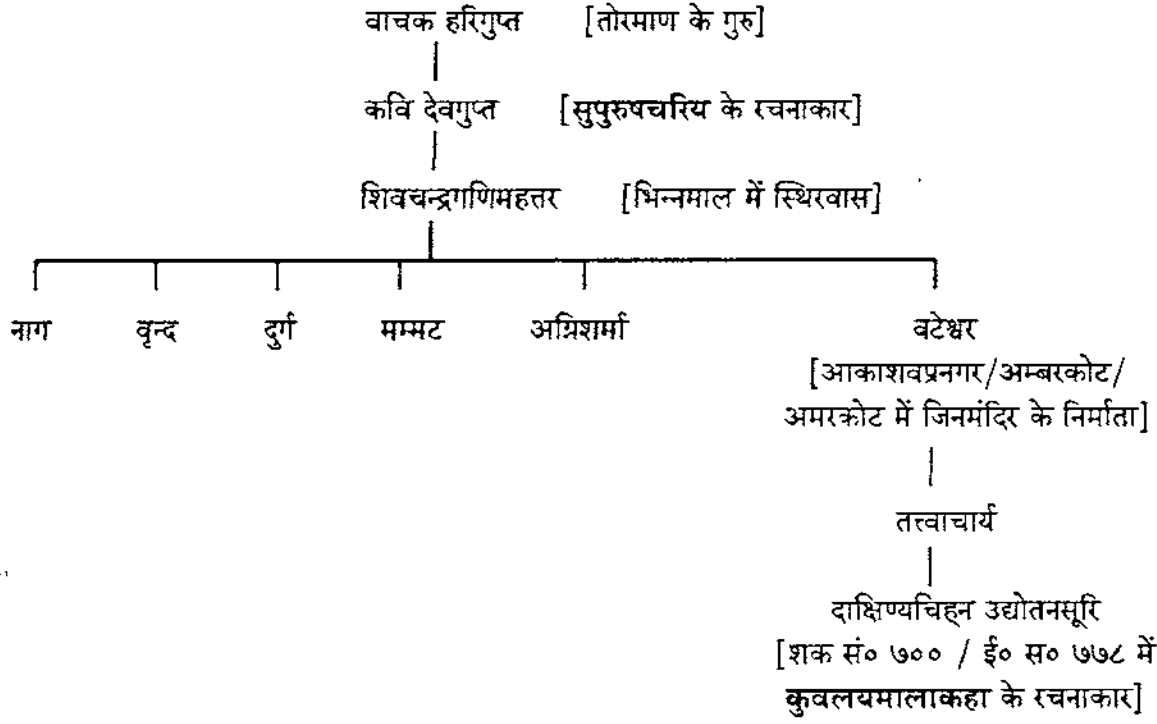
कृष्णर्षि

|

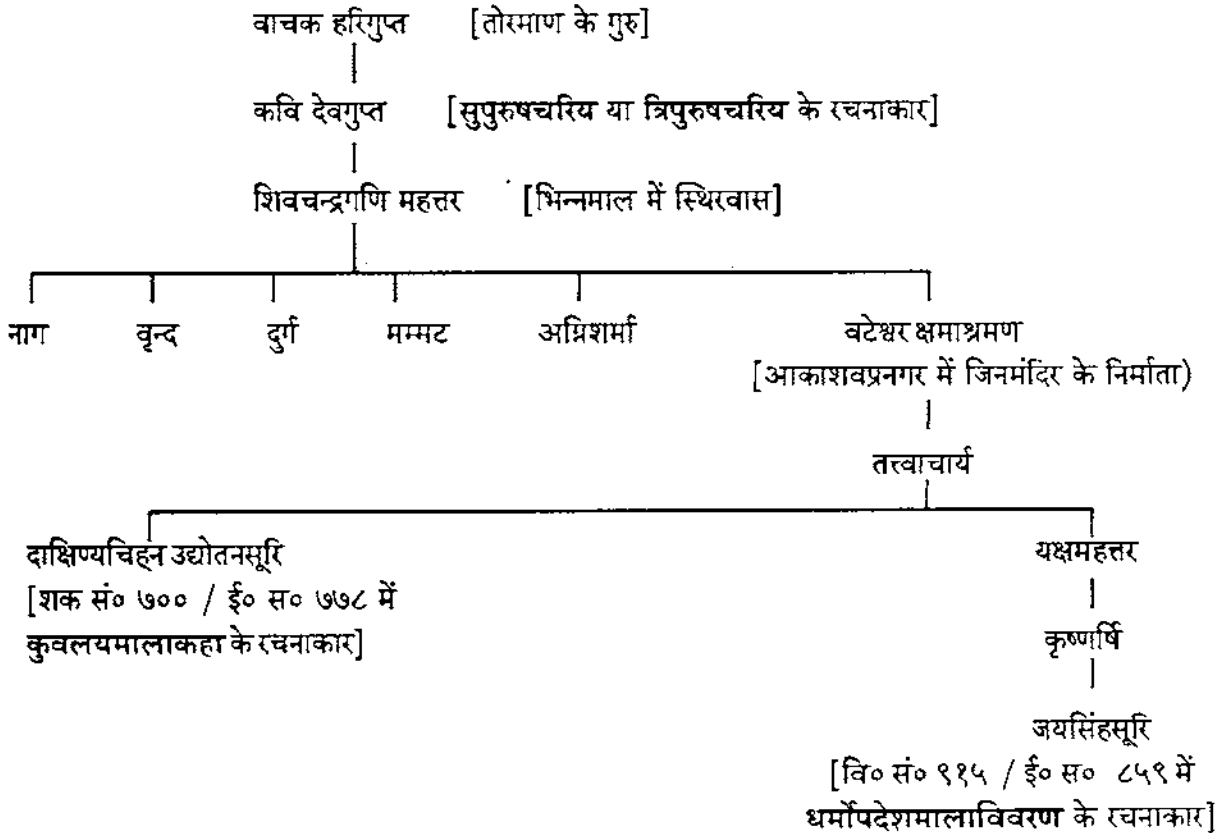
जयसिंहसूरि [वि० सं० ९१५ / ई० सं० ८५९ में धर्मोपदेशमालाविवरण के रचनाकार]

शीलोपदेशमाला के कर्ता जयकीर्ति संभवतः इन्हीं जयसिंहसूरि के शिष्य थे^२।

दाक्षिण्यचिह्न उद्योतनसूरि ने कुवलयमालाकहा^३ (रचनाकाल शक सं० ७०० / ई० सं० ७७८) की प्रशस्ति में अपने गुरु-परम्परा की लम्बी तालिका दी है, जिसमें वटेश्वरसूरि का भी उल्लेख है। इस तालिका में सर्वप्रथम वाचक हरिगुप्त का नाम आता है, जो तोरराय (तोरमाण) के गुरु थे। उनके पट्टधर कवि देवगुप्त हुए, जिन्होंने सुपुरुषचरिय या त्रिपुरुषचरिय की रचना की। कवि देवगुप्त के शिष्य शिवचन्द्रगणि महत्तर हुए जिनके नाग, वृन्द, दुर्ग, मम्मट, अग्निशर्मा और वटेश्वर ये ६ शिष्य थे। वटेश्वर क्षमाश्रमण ने आकाशवप्रनगर (अम्बरकोट/अमरकोट) में जिनमंदिर का निर्माण करवाया। वटेश्वर के शिष्य तत्त्वाचार्य हुए। कुवलयमालाकहा के रचनाकार दाक्षिण्यचिह्न उद्योतनसूरि इन्हीं तत्त्वाचार्य के शिष्य थे। इस बात को प्रस्तुत तालिका से भली भाँति समझा जा सकता है :

उक्त दोनों प्रशस्तियों की गुरु-परम्परा की तालिकाओं के मिलान से उद्योतनसूरि और कृष्णर्षिगच्छीय जयसिंहसूरि की गुरु-परंपरा की जो संयुक्त तालिका बनती है, वह इस प्रकार है:

(थारापद्रगच्छ से सम्बद्ध वि० सं० १०८४ / ई० सं० १०२८ के लेख^१ में इस गच्छ के आचार्य पूर्णभद्रसूरि ने भी वटेश्वर क्षमाश्रमण का अपने पूर्वज के रूप में उल्लेख किया है।)

कृष्णर्षिगच्छ का उल्लेख करने वाला द्वितीय साहित्यिक साक्ष्य है वि० सं० १३९० / ई० सं० १३३४ में इस गच्छ के भट्टारक प्रभानंदसूरि द्वारा आचार्य हरिभद्र विरचित जम्बूद्वीपसंग्रहणीप्रकरण^२ पर लिखी गई टीका की प्रशस्ति। यद्यपि इसमें टीकाकार प्रभानंदसूरि के अतिरिक्त किसी अन्य आचार्य या मुनि का उल्लेख नहीं मिलता, किन्तु इनकी प्रेरणा से वि० सं० १३९१ / ई० सं० १३३५ में लिपिबद्ध करायी गयी त्रिशष्टिशलाकापुरुषचरित की प्रतिलिपि की दाताप्रशस्ति^३ से इनके गुरु-परम्परा के बारे में कुछ जानकारी प्राप्त होती है। इसके अनुसार कृष्णर्षिगच्छ में सुविहित शिरोमणि पद्मचन्द्र उपाध्याय हुए जिनकी शाखा में भट्टारक पृथ्वीचन्द्रसूरि हुए। उनके पट्टधर प्रभानन्दसूरि के उपदेश से एक श्रावकपरिवार द्वारा उक्त महत्त्वपूर्ण कृति की प्रतिलिपि करायी गयी।

सुविहितशिरोमणि पद्मचन्द्र उपाध्याय

भट्टारक पृथ्वीचन्द्रसूरि

प्रभानन्दसूरि

[वि० सं० १३९० / ई० सं० १३३४ में जम्बूद्वीपसंग्रहणीप्रकरणसटीक के रचनाकार,
इनके उपदेश से वि० सं० १३९१ / ई० सं० १३३५ में
त्रिशष्टिशलाकापुरुषचरित की प्रतिलिपि की गयी]

कृष्णर्षिगच्छ का उल्लेख करने वाला तृतीय साहित्यिक साक्ष्य है इसी गच्छ के आचार्य जयसिंहसूरि द्वारा रचित कुमारपालचरित (रचनाकाल वि० सं० १४२२ / ई० १३६६) की प्रशस्ति^४, जिसके अन्तर्गत ग्रन्थकार ने अपनी गुरुपरम्परा दी है। इसके अनुसार चारण (वारण) गण की वज्रनागरी शाखा के.....कुल में कृष्णनामक महातपस्वी मुनि हुए। उनकी परम्परा में निर्ग्रन्थचूडामणि आचार्य जयसिंहसूरि हुए, जिन्होंने वि० सं० १३०१ / ई० सं० १२४५ में मरुभूमि से मंत्रशक्ति द्वारा जल निकाल कर प्यास से व्याकुल श्रीसंघ की प्राणरक्षा की। इनके शिष्य प्रभावक शिरोमणि प्रसन्नचन्द्रसूरि हुए। इनके पट्टधर निस्पृहशिरोमणि महेन्द्रसूरि हुए, जिनका सम्मान मुहम्मदशाह ने किया था। इन्हीं के शिष्य जयसिंहसूरि हुए, जिन्होंने वि० सं० १४२२ / ई० सं० १३६६ में उक्त कृति की रचना की जिसकी प्रथमादर्श प्रति इनके प्रशिष्य नयचन्द्रसूरि ने लिखी।

कृष्णमुनि

निर्ग्रन्थचूडामणि जयसिंहसूरि [वि० सं० १३०१ / ई० सं० १२४५ में मरुभूमि में जल निकालकर संघ की प्राणरक्षा की]

प्रभावक शिरोमणि प्रसन्नचन्द्रसूरि

निस्पृह शिरोमणि महेन्द्रसूरि [मुहम्मदशाह द्वारा सम्मानित]

जयसिंहसूरि [वि० सं० १४२२ / ई० सं० १३६६ में कुमारपालचरित के रचनाकार]

आचार्य जयसिंहसूरि ने भामवर्ज कृत न्यायसार पर न्यायतात्पर्यदीपिका की भी रचना की।

जयसिंहसूरि के प्रशिष्य एवं प्रसन्नचन्द्रसूरि के शिष्य नयचन्द्रसूरि ने वि० सं० १४४४ / ई० सं० १३८८ के आसपास हम्मीरमहाकाव्य^१ और रम्भामञ्जरीनाटिका^२ की रचना की। इन रचनाओं की प्रशस्तियों में इन्होंने अपने प्रगुरु जयसिंहसूरि का सादर स्मरण किया है।

जयसिंहसूरि
|
प्रसन्नचन्द्रसूरि
|
नयचन्द्रसूरि
[वि० सं० १४४४ / ई० सं० १३८८ के लगभग
हम्मीरमहाकाव्य और
रम्भामञ्जरीनाटिका के रचनाकार]

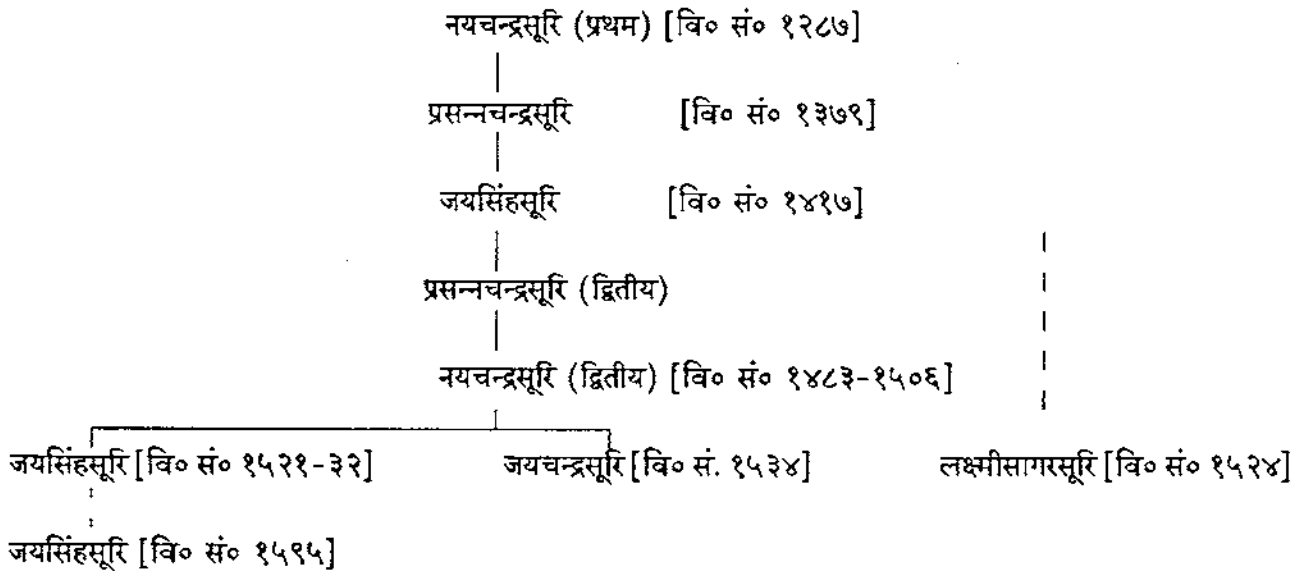
यही इस गच्छ से सम्बद्ध साहित्यिक साक्ष्य हैं। जैसा कि पूर्व में कहा गया है, इस गच्छ के मुनिजनों द्वारा प्रतिष्ठापित जिनप्रतिमायें भी उपलब्ध हुई हैं। इन पर उत्कीर्ण लेखों का विवरण इस प्रकार है :-

लेख क्रमांक	प्रतिष्ठापना वर्ष वि० सं०	माह, तिथि, बार	प्रतिष्ठापक आचार्य	प्रतिमालेख	वर्तमान प्रतिष्ठा स्थान	संदर्भ ग्रन्थ
१.	१२८७	फाल्गुन वदि ३, रविवार	नयचन्द्रसूरि	-	विमलवसही, आबू	अर्बुदप्राचीन जैन लेख संदोह, सं० मुनि जयंतविजय, लेखाङ्क. २५१.
२	१३७९	तिथि विहीन	प्रसन्नचन्द्रसूरि	पार्श्वनाथ की प्रतिमा का लेख	पंचायती मंदिर, कलकत्ता	जैन लेख संग्रह, भाग १, सं० पूरनचन्द नाहर, लेखाङ्क. ४२६
३.	१४१७	आषाढ सुदि ५, गुरुवार	जयसिंहसूरि	-	विमलवसही, आबू	मुनिजयंतविजय, पूर्वोक्त, लेखाङ्क. ३८१.
४.	१४८३	माघ सुदि ५, गुरुवार	प्रसन्नचन्द्रसूरि के पट्टधर नयचन्द्रसूरि	आदिनाथ की धातु-प्रतिमा का लेख	चिन्तामणि पार्श्वनाथ जिनालय, बीकानेर	बीकानेर जैनलेख संग्रह, सं० अगरचन्द नाहरा, लेखाङ्क-७२४.
५.	१४८८	मार्गशीर्ष सुदि ५ गुरुवार	नयचन्द्रसूरि	शांतिनाथ की धातुकी पंचतीर्थी प्रतिमा का लेख	वीरजिनालय, वैदों का चौक, बीकानेर	वही, लेखाङ्क-१३४३.
६.	१४९८	फाल्गुन वदि १० सोमवार	नयचन्द्रसूरि	सुविधिनाथ की धातुकी प्रतिमा का लेख	जैनमंदिर, कातरग्राम	प्राचीन लेख संग्रह, सं० विजयधर्म सूरि, लेखाङ्क- १७४
७.	१४९८	फाल्गुन वदि १० सोमवार	जयसिंहसूरि के संतानीय नयचन्द्रसूरि	सुमतिनाथ की प्रतिमा का लेख	चन्द्रप्रभ जिनालय, जैसलमेर	नाहर, पूर्वोक्त, भाग ३, लेखाङ्क. २३१४.
८.	१५०१	माघ सुदि १० सोमवार	नयचन्द्रसूरि	शांतिनाथ की पंचतीर्थी प्रतिमा का लेख	वीर जिनालय, पनवाड़.	प्रतिष्ठा लेख संग्रह, सं० विनयसागर, लेखाङ्क. ३५१.

९.	१५०६	पौष सुदि ५	नयचन्द्रसूरि	श्रेयांसनाथ की प्रतिमा का लेख	धर्मनाथ जिनालय, बड़ा बाजार, कलकत्ता	नाहर, पूर्वोक्त, भाग १, लेखाङ्क ९८.
१०.	१५०६	"	"	चन्द्रप्रभ की प्रतिमा का लेख	"	वही, लेखाङ्क ९९.
११.	१५०६	पौष सुदि ९	"	श्रेयांसनाथ की धातु की प्रतिमा का लेख	जैनमंदिर, तूलापट्टी, कलकत्ता	जैनधातुप्रतिमालेख, सं० मुनि कान्तिसागर, लेखाङ्क १०५.
१२.	१५१०	चैत्र वदि ५ शनिवार	प्रसन्नचन्द्रसूरि	मुनिसुव्रत की प्रतिमा का लेख	बालावसही, शत्रुञ्जय	शत्रुञ्जयवैभव, सं० मुनिकान्तिसागर, लेखाङ्क १२३
१३.	१५१२	माघ वदि १३ शुक्रवार	पुण्यरत्नसूरि	-	बालावसही, शत्रुञ्जय	वही, लेखाङ्क. १३७.
१४.	१५२१	ज्येष्ठ सुदि १० बुधवार	नयचन्द्रसूरि के पट्टधर जयसिंहसूरि	विमलनाथ की धातु की प्रतिमा का लेख	वीर जिनालय, खेड़ा, गुजरात	जैनधातुप्रतिमालेख संग्रह, भाग २, सं० मुनि बुद्धिसागर, लेखाङ्क ४५५.
१५.	१५२४	मार्गशिर वदि ५ रविवार	लक्ष्मीसागरसूरि	चन्द्रप्रभ की पंचतीर्थी प्रतिमा का लेख	शांतिनाथ जिनालय, रामपुरा	विनयसागर, पूर्वोक्त, लेखाङ्क ६४८
१६.	१५३२	आषाढ़ सुदि २ सोमवार	जयसिंहसूरि	सुमतिनाथ की धातु की प्रतिमा का लेख	चिन्तामणि पार्श्वनाथ जिनालय, बीकानेर	नाहटा, पूर्वोक्त, लेखाङ्क १०७५.
१७.	१५३४	आषाढ़ सुदि १ गुरुवार	नयचन्द्रसूरि के पट्टधर जयचन्द्रसूरि	सुमतिनाथ की पंचतीर्थी प्रतिमा का लेख	भाण्डागारस्थ धातु-
- प्रतिमा, वीर जिनालय, वैदों का चौक, बीकानेर	वही, लेखाङ्क १३७८.

१८.	१५३४	माघ सुदि.. शुक्रवार	प्रसन्नचन्द्रसूरि के पट्टधर नयचन्द्रसूरि	शांतिनाथ की चौबीसी प्रतिमा का लेख	जैन मंदिर, भिनाय	विनयसागर, पूर्वोक्त, लेखांक ७८२.
१९.	१५८५ (१५९४ ?)	ज्येष्ठ सुदि ६	जयशेखरसूरि	वासुपूज्य की धातु की पंचतीर्थी प्रतिमा का लेख	भेमिनाथ जिनालय, सेठियों का वास, बीकानेर	नाहटा, पूर्वोक्त, लेखांक २३२६.
२०.	१५९५	माघ वदि २ बुधवार	जयसिंहसूरि	अजितनाथ की धातु की पंचतीर्थी प्रतिमा का लेख	शांतिनाथ जिनालय, हनुमानगढ़, बीकानेर	वही, लेखांक २५३४.
२१.	१६१६	माघ सुदि ११	धनचन्द्रसूरि, उपाध्याय कमलकीर्ति आदि		विमलवसही आबू	मुनि जयन्तविजय, पूर्वोक्त, लेखांक १५५.
२२.	१६१६	माघ सुदि ११	धनचन्द्रसूरि, उपाध्याय कमलकीर्ति आदि		विमलवसही आबू	वही, लेखांक २०६.

उक्त अभिलेखीय साक्ष्यों के आधार पर इस गच्छ के कुछ मुनिजनों की गुरु-परम्परा की एक तालिका इस प्रकार बनायी जा सकती है :

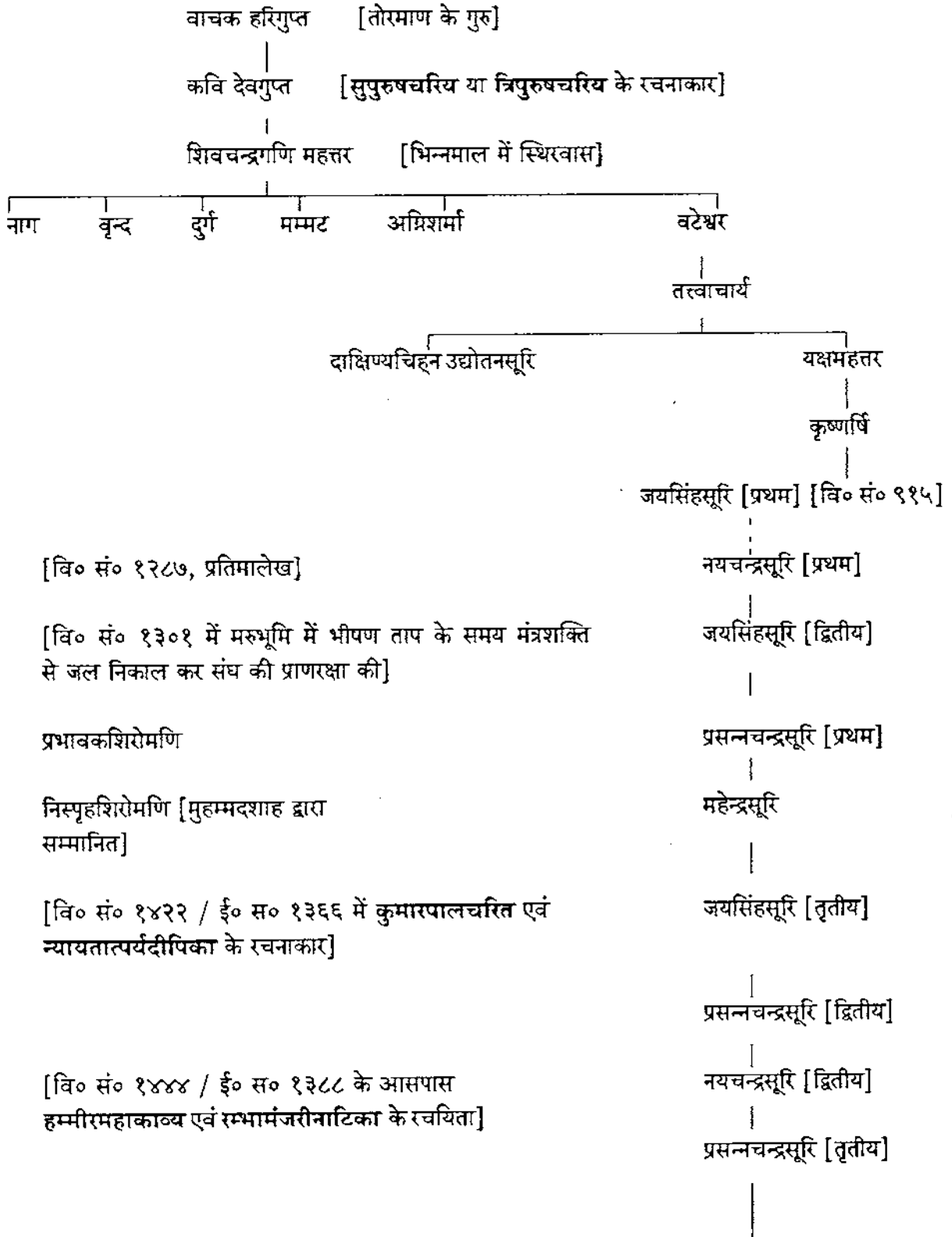
अभिलेखीय साक्ष्यों द्वारा निर्मित इस तालिका में नयचन्द्रसूरि, प्रसन्नचन्द्रसूरि और जयसिंहसूरि ये तीन नाम कुमारपालचरित

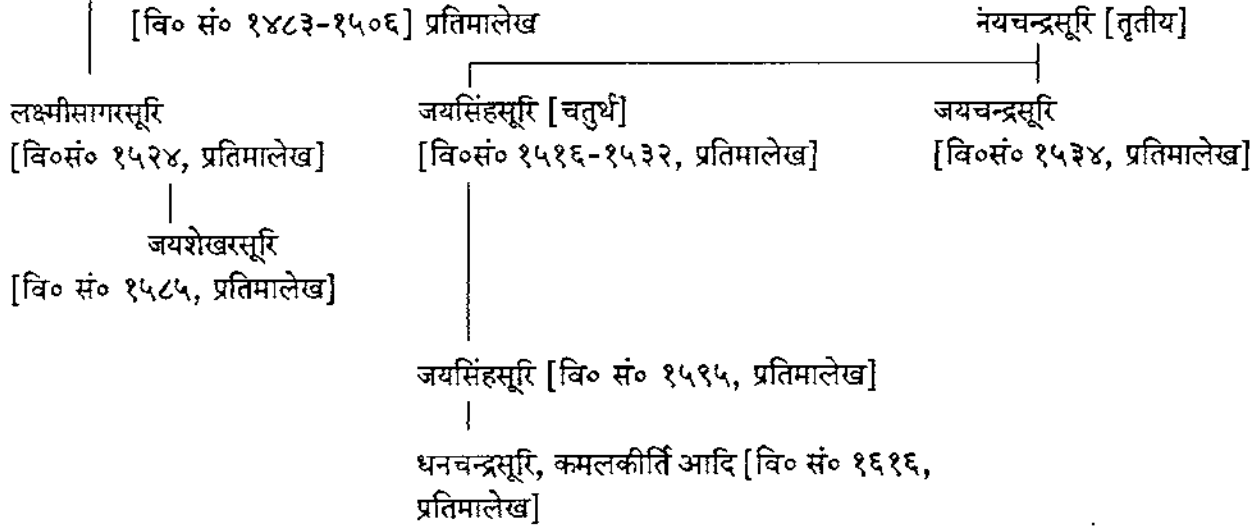
और हम्मीरमहाकाव्य की प्रशस्तियों में भी आ चुके हैं। दोनों ही साक्ष्यों में इन नामों की प्रायः पुनरावृत्ति होती रही है। इस आधार पर कहा जा सकता है कि कृष्णर्षिगच्छ की इस शाखा में पट्टधर आचार्यों को जयसिंहसूरि, प्रसन्नचन्द्रसूरि और नयचन्द्रसूरि ये तीन नाम प्रायः प्राप्त होते रहे। उक्त तर्क के आधार पर वि० सं० १२८७ के प्रतिमालेख में उल्लिखित नयचन्द्रसूरि को निर्ग्रन्थचूडामणि जयसिंहसूरि (जिन्होंने वि० सं० १३०१ में मरुभूमि में भीषण ताप के समय मंत्रशक्ति द्वारा भूमि से जल निकाल कर श्रीसंघ की प्राणरक्षा की थी) के गुरु (नयचन्द्रसूरि ?) से समीकृत किया जा सकता है। किन्तु इनके शिष्य प्रसन्नचन्द्रसूरि और वि० सं० १३७९ में प्रतिमाप्रतिष्ठापक प्रसन्नचन्द्रसूरि को अभिन्न मानने में सबसे बड़ी कठिनाई यह है कि दोनों आचार्यों की कालावधि में पर्याप्त अन्तर है। वि० सं० १४१७ के प्रतिमालेख में उल्लिखित जयसिंहसूरि, कुमारपालचरित और न्यायतात्पर्यदीपिका (रचनाकाल वि० सं० १४२२/ई० सं० १३६६) के रचनाकार जयसिंहसूरि से निश्चय ही अभिन्न हैं।

वि० सं० १४८३ से वि० सं० १५०५ के मध्य प्रतिमा-प्रतिष्ठापक नयचन्द्रसूरि और हम्मीरमहाकाव्य (रचनाकाल वि० सं० १४४४ / ई० सं० १३८८) और रम्भामंजरीनाटिका के कर्ता नयचन्द्रसूरि को उनके कालावधि के आधार पर अलग-अलग आचार्य माना जा सकता है और यह कहा जा सकता है कि वि० सं० १४४४ और वि० सं० १४८३ के मध्य जयसिंहसूरि और प्रसन्नचन्द्रसूरि ये दो आचार्य हुए, परन्तु उनके बारे में हमें कोई सूचना प्राप्त नहीं होती।

अभिलेखीय साक्ष्यों में उल्लिखित लक्ष्मीसागरसूरि (वि० सं० १५२४) और जयशेखरसूरि (वि० सं० १५८४) के बारे में हमें अन्यत्र कोई सूचना प्राप्त नहीं होती।

इस प्रकार साहित्यिक और अभिलेखीय साक्ष्यों द्वारा निर्मित तालिकाओं के परस्पर समायोजन से कृष्णर्षिगच्छीय मुनिजनों के आचार्य परम्परा की एक विस्तृत तालिका बनती है, जो इस प्रकार है :

अभिलेखीय साक्ष्यों द्वारा कृष्णर्षिगच्छ की एक कृष्णर्षितपाशाखा का भी पता चलता है। इस शाखा से सम्बद्ध वि० सं० १४५० से वि० सं० १५१० तक के प्रतिमालेख प्राप्त हुए हैं। इनका विवरण इस प्रकार है :

१.	१४५०	माघ वदि ९ सोमवार	पुण्यप्रभसूरि	पद्मप्रभ की धातुप्रतिमा का लेख	चिन्तामणि पार्श्वनाथ नाहटा, पूर्वोक्त लेखांक ५५८.
२.	१४७३	ज्येष्ठ सुदि ५	पुण्यप्रभसूरि	सुपार्श्वनाथ की पंचतीर्थी प्रतिमा का लेख	आदिनाथ जिनालय, मालपुरा. विनयसागर, पूर्वोक्त-लेखांक २११.
३.	१४८३	भाद्रपद वदि ७ गुरुवार	पुण्यप्रभसूरि के पट्टधर जयसिंहसूरि	देहरीनं १८ पर उत्कीर्ण लेख	जैनमंदिर, जीरावला अर्बुदाचल प्रदक्षिणा जैनलेख संग्रह, सं० मुनिजयन्त विजय, लेखांक १३८.
४.	१४८३	भाद्रपद वदि ७ गुरुवार	पुण्यप्रभसूरि के पट्टधर जयसिंहसूरि	देहरी नं. २० पर उत्कीर्ण लेख	जैनमंदिर, जीरावला वही, लेखांक १४१.
५.	१४८९	माघ वदि ६ रविवार	जयसिंहसूरि	आदिनाथ की धातुप्रतिमा का लेख	चिन्तामणि पार्श्वनाथ जिनालय, बीकानेर. नाहटा, पूर्वोक्त, लेखांक ७४४.
६.	१५०३	आषाढ़ सुदि ९	जयसिंहसूरि के पट्टधर जयशेखरसूरि	धर्मनाथ की प्रतिमा का लेख	वीर जिनालय, पुरानी मंडी, जोधपुर. नाहर, पूर्वोक्त, भाग १, लेखांक ५८६.

७.	१५०५	वैशाख सुदि ६
सोमवार	जयसिंहसूरि के
पट्टधर जयशेखरसूरि	चन्द्रप्रभ की धातु की
प्रतिमा का लेख	चिन्तामणि पार्श्वनाथ
जिनालय, बीकानेर	नाहटा, पूर्वोक्त,
लेखाङ्क ८९०.
८.	१५०८	वैशाख सुदि ५
सोमवार	जयसिंहसूरि के
पट्टधर जयशेखरसूरि	शांतिनाथ की धातु
की प्रतिमा का लेख	लक्कड़वास का
मंदिर, उदयपुर	विजयधर्मसूरि, पूर्वोक्त,
लेखाङ्क २३७.
९.	१५१०	मार्गशीर्ष सुदि १०
रविवार	जयसिंहसूरि की
शाखा के
कमलचन्द्रसूरि	संभवनाथ की धातु
की प्रतिमा का लेख	महावीर जिनालय,
वैदों का चौक,
बीकानेर	नाहटा, पूर्वोक्त,
लेखाङ्क १२१३.

अभिलेखीय साक्ष्यों के आधार पर कृष्णर्षिगच्छ की कृष्णर्षितपाशाखा की मुनिजनों के गुरु-परम्परा की जो तालिका बनती है, वह इस प्रकार है:

पुण्यप्रभसूरि [वि० सं० १४५०-१४७३, प्रतिमालेख]

जयसिंहसूरि [वि० सं० १४८३-१४८७, प्रतिमालेख]

कमलचन्द्रसूरि
[वि० सं० १५१०, प्रतिमालेख]

जयशेखरसूरि
[वि० सं० १५०३-१५०८ प्रतिमालेख]

कृष्णर्षितपाशाखा के प्रवर्तक कौन थे, यह शाखा कब और किस कारण से अस्तित्व में आयी, इस बात की कोई जानकारी नहीं मिलती।

निष्कर्ष के रूप में कहा जा सकता है कि कृष्णर्षिगच्छ वि० सं० की ९वीं शती के अंतिम चरण तक अवश्य ही अस्तित्व में आ चुका था। वि० सं० की १० वीं शती के प्रारम्भ का केवल एकमात्र विवरण है जयसिंहसूरि कृत धर्मोपदेशमालाविवरण की प्रशस्ति। इसके लगभग ३५० वर्षों पश्चात् ही इस गच्छ के बारे में विवरण प्राप्त होते हैं और ये साक्ष्य वि० सं० की १७वीं शती के प्रारम्भ तक जाते हैं। यद्यपि इस गच्छ के बारे में लगभग ३५० वर्षों तक कोई विवरण प्राप्त नहीं होता, किन्तु इस गच्छ की अविच्छिन्न परम्परा विद्यमान रही होगी, इस तथ्य को अस्वीकार नहीं किया जा सकता। वि० सं० की १६वीं शती के पश्चात् इस गच्छ के सम्बन्ध में कोई भी विवरण न मिलने से ऐसा प्रतीत होता है कि इस समय तक इस गच्छ का अस्तित्व समाप्त हो गया होगा और इसके अनुयायी किसी अन्य गच्छ में सम्मिलित हो गये होंगे।

संदर्भसूची :-

१. धर्मोपदेशमालाविवरण, सं० पं० लालचंद भगवानदास गांधी, सिंधी जैन ग्रन्थमाला, ग्रन्थाङ्क २८, बम्बई १९४९, पृ० २२८-२३०;
पं० लालचंद भगवानदास गांधी, ऐतिहासिक लेखसंग्रह, श्री सयाजी साहित्यमाला, पुष्प ३३५, वड़ोदरा १९६३, पृ० ३०४ और आगे; और त्रिपुटी महाराज, जैन परम्परानो इतिहास, श्री चारित्र स्मारक ग्रन्थमाला, ग्रन्थाङ्क ५१, अहमदाबाद १९५२, पृ० ५१८ और आगे.

२. शीलपदेशमाला, गुजराती भाषान्तर, अनुवादक हरिशंकर कालिदास शास्त्री, अहमदाबाद १९००; पं० लालचंद भगवानदास गांधी, ऐतिहासिक०, पृ० ३१४.
३. कुवलयमालाकहा, सं० आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये, सिंधी जैन ग्रन्थमाला, ग्रन्थाङ्क ४५, बम्बई १९५९, पृ० २८२-२८४.
४. अम्बालाल प्रेमचंद शाह, जैनतीर्थ सर्वसंग्रह खंड १, भाग १, अहमदाबाद १९५३, पृ० ३९.
५. Muni Punyavijaya, *New Catalogue Of Prakrit and Sanskrit Mss. Jesalmer Collection*, L. D. Series No-36 Ahmedabad-1972, p. 303, No. 1492.
६. Muni Punyavijaya, *Catalogue of Palm-Leaf Mss in the Shantinath Jain Bhandar, Cambay*, Part II, G. O. S. No-149, Baroda 1966, p. 301-302.
७. H. R. Kapadia, *Descriptive Catalogue of the Govt. Collections of Mss. deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute* Volume XIX, Section II, Part I, B. O. R. I. Pune 1967, pp. 176-178.
८. न्यायतात्पर्यदीपिका, सं० महामहोपाध्याय सतीशचंद्र विद्याभूषण, Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1910.
९. हम्मीरमहाकाव्य, सं० मुनि जिनविजय, राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला, ग्रन्थाङ्क ६५, जोधपुर १९६८.
१०. H. D. Velankar, *Jinaratnakosha*, Bhandarkar Oriental Research Institute, Government Oriental Series, Class c, No. 4, Poona 1944, p. 329.

श्री पार्श्वनाग विरचित 'आत्मानुशासन' - एक अध्ययन

जितेन्द्र बी० शाह

आत्महितोपलक्षित और नैतिक उपदेश से युक्त आत्मानुशासन एक अल्पज्ञात किन्तु महत्वपूर्ण कृति है। संस्कृत पद्यों में निबद्ध प्रस्तुत रचना सरल, सरस एवं मनोहर है, परन्तु प्रकाशित होते हुए भी अब दुष्प्राप्य है। निर्ग्रन्थों की मान्यतानुसार आत्मा कर्म से बद्ध है और उसके विपाक से जीव सुख-दुःख का अनुभव करता है। सुख में आसक्ति एवं दुःख में विषाद करता है। क्रोध, मान, माया तथा लोभादि कषाय से लिप्त है, जिस कारण आत्मा संसारचक्र में परिभ्रमण करता है। इस परिभ्रमण से मुक्त होने के लिए आत्मा को अनुशासित करना चाहिए। आत्मा पर अनुशासन करने के लिए उसको समभाव में स्थिर करने का उपदेश सांप्रत रचना में दिया गया है। तथा दुर्गुणों का त्याग, नैतिक सदाचार तथा संसार की असारता आदि का प्रासंगिक वर्णन भी समाविष्ट कर लिया गया है। आर्यावृत्त में ७७ पद्यों में निबद्ध आत्मानुशासन का नान्दीपद्य एवं अंतिम दो पद्य इस प्रकार हैं :-

सकल त्रिभुवन तिलकं प्रथम देवं प्रणम्य सर्वज्ञम् ।

आत्मानुशासनमहं स्वपरहिताय प्रवक्ष्यामि ॥१॥

इति पार्श्वनाग विरचितमनुशासनमात्मनो विभावयताम् ।

सम्यग्भावेन नृणां न भवति दुःखं कथञ्चिदपि ॥७६॥

द्व्यर्ग्रलचत्वारिंशत् समधिकवत्सर सहस्र सङ्ख्यायाम् ।

भाद्रपद पूर्णिमास्यां बुधोत्तरा-भाद्रपदिकायाम् ॥७७॥

प्रथम पद्य में आत्मानुशासन की रचना की प्रतिज्ञा करते हुए स्वयं कर्ता ने ही इस लघुग्रन्थ का नाम सूचित किया है। ७६ वें पद्य में कर्ता ने अपना नाम — पार्श्वनाग प्रकट किया है। और आखरी पद्य में रचना संवत् दिया है, जिस पर आगे गौर किया जायेगा।

जैन प्रकरण साहित्य का अवलोकन करने से हमें आत्मानुशासन नामक तीन ग्रन्थ प्राप्त होते हैं। यथा :

(१) गुणभद्र कृत आत्मानुशासन,^१

(२) पार्श्वनाग विरचित आत्मानुशासन^२ और

(३) जिनेश्वराचार्य रचित आत्मानुशासन^३

प्रथम आत्मानुशासन के कर्ता गुणभद्र, पञ्चस्तूपान्वयी दिगम्बराचार्य जिनसेन के शिष्य एवं राष्ट्रकूट सम्राट अमोघवर्ष के समकालीन थे। उन्होंने ईस्वी० नवम शतक के प्रायः तृतीय चरण में आत्मानुशासन की रचना की है। यह विविध छंद युक्त २७० पद्यों में निबद्ध है एवं समास-बहुल होते हुए भी मनोहर रचना है। आत्मा को लक्ष्य बनाकर विनिर्मित किए जाने पर भी इसमें कहीं-कहीं दार्शनिक सिद्धान्तों का समावेश भी दृष्टिगोचर होता है। द्वितीय आत्मानुशासन के कर्ता पार्श्वनाग गुणभद्र के बाद हुए हैं। सम्भव हो सकता है कि प्रस्तुत कृति की रचना करने की प्रेरणा उन्हें आचार्य गुणभद्र के आत्मानुशासन से मिली हो। दोनों कृतियों का उद्देश्य एक ही है, तथापि शैली सर्वथा भिन्न है। प्रस्तुत प्रकरण एक ही छन्द में सरल एवं सुबोध भाषा में रचा गया है। नाम साम्य के अतिरिक्त और कोई समानता दिखाई नहीं देती। तृतीय आत्मानुशासन के कर्ता जिनेश्वराचार्य खरतरगच्छ की पूर्व-परम्परा में हुए, उसी अभिधान के तीन

आचार्यों में से एक हो सकते हैं। यदि वे प्रथम जिनेश्वरसूरि हों तो रचना का समय ईस्वी० ११वीं शती पूर्वार्ध कहा जा सकता है। इस आत्मानुशासन की भाषा प्राकृत है और ४० पद्यों में बद्ध किया गया है। यह कृति अद्यावधि अप्रकाशित होने से इसकी पार्श्वनाग के आत्मानुशासन के साथ तुलना करना सम्भव नहीं।

प्रस्तुत लेख में अनुलक्षित आत्मानुशासन के उपरोक्त ७६वें पद्य में कर्ता ने अपना नाम पार्श्वनाग बताया है, यदि वह मुनि रहे हों तो उनके गुरु परम्परा, गण, कुल या गच्छ आदि के विषय में कोई भी निर्देश नहीं मिलता है। श्वेताम्बर परम्परा के ईस्वी० नवम-दशम शतक में हुए सैद्धान्तिक यक्षदेवसूरि के शिष्य का नाम पार्श्व है^४। उन्होंने वि० सं० ९६१ अर्थात् ई० सं० ९०५ में वंदितसूत्र की वृत्ति रची है; परन्तु समय-स्थिति देखते हुए दोनों भिन्न प्रतीत होते हैं। एक अन्य पार्श्वनाग का उल्लेख हमें जम्बू कवि के जिनशतक पर विरचित शाम्ब मुनि की पञ्जिका में इस प्रकार मिलता है^५ :-

ख्यातो 'भट्टिक' देश संधिषु सदा(ऽ)भूत पार्श्वनागाभिदः(धः) ।
श्री(श्रा)द्धस्तस्य सुतेच (न) मल्हन इति ख्यातिं गतः सर्वतः ।
तत्पुत्रेण व(च) दुर्गर्गकेण सुधिया प्रोत्साहिते नादरा-
ब्री(च्छ्री) नागेन्द्र कुलोद्भवेन मुनिना सांबेन वृत्तिः कृताः ॥८॥

शाम्ब मुनि ने यह पञ्जिका वि० सं० १०२५ अर्थात् ईस्वी० ९६९ में पूर्ण की है और वह पार्श्वनाग के पौत्र के हितार्थ रची गई है। प्रस्तुत आत्मानुशासन के कर्ता पार्श्वनाग के समय से उनका समय प्रायः तीन दशक पूर्व का है। अतः वे भी आत्मानुशासन के कर्ता नहीं हो सकते।

कुछ हस्तप्रतों में रचनावर्ष निर्देशक गणित-शब्द 'द्व्यग्रल' के बदले 'द्व्यङ्गुल' भी मिलता है। यदि उसको स्वीकारा जाय तो रचना समय संवत् १०५२ प्राप्त होता है। लेकिन प्राचीनतम एवं ताडपत्रीय पाण्डुलिपि में तो 'द्व्यग्रल' ही पाठ मिलता है,^६ इसलिए रचना संवत् १०४२ (ईस्वी ९८६) को ही मानना विशेष उपयुक्त होगा।

कृति के आधार पर कर्ता के सम्प्रदाय का निर्णय करना कठिन कार्य है। मंगलाचरण को देखने पर दिगम्बराचार्य की कृति का आभास होता है। परन्तु पार्श्वनाग या नागान्त नाम के कोई दिगम्बर कर्ता हुए हों ऐसा ज्ञात नहीं है। दूसरी ओर श्वेताम्बर परम्परा में नागान्त अभिधान वाले आचार्य एवं मुनि मिल जाते हैं। अन्तरंग साक्ष्य के आधार पर उसमें कहीं भी सम्प्रदाय निर्देशक संकेत का स्पष्ट उल्लेख नहीं मिलता है तथा इस कृति की एक भी प्रति दिगम्बर भण्डारों से प्राप्त नहीं होती है; दूसरी ओर श्वेताम्बर आम्नाय के अनेक संग्रहों के विपुल संख्या में उसकी प्रतियाँ मिल जाती हैं; अतः सम्भव है कि कर्ता श्वेताम्बर परम्परा के ही रहे हों।

अब हम कुछ ऐसे प्रमाण प्रस्तुत करेंगे जिससे उपरोक्त सम्भावना की पुष्टि हो जाती है।

(१) चार गति रूप संसार में अल्पमात्र सुख नहीं है, ऐसे भाव को प्रदर्शित करते हुए २७वें पद्य में चार गति का क्रम इस प्रकार रखा गया है :

तिर्यक्त्वे मनुष्यत्वे, नारक भावे तथा च देवत्वे ।....॥२७॥

यहाँ नारक एवं देव गति का क्रम श्वेताम्बरीय तत्त्वार्थाधिगमसूत्र की परम्परा का अनुसरण करते हुए रखा गया है^७। जब कि दिगम्बरीय परम्परा के तत्त्वार्थसूत्र में प्रथम देव गति के बाद नारक गति का उल्लेख करता हुआ सूत्र प्राप्त होता है^८।

(२) उत्तराध्ययनसूत्र के तृतीय अध्याय 'चाउरंगिज्ज' (प्रायः मौर्यकाल) में कहा गया है कि :

चत्तारि परमंगानि दुल्लहाणीह जंतुना ।
मानुसत्तं सुती सद्धा, संजमंहि य वीरियं ॥४१॥

तथा दशम अध्ययन "दुमपत्तयं" में :

लद्धून् वि मानुसत्तनं आरिअत्तं, पुनरवि दुल्लहं.....॥१६॥
लद्धून् वि आरियत्तन, अहीन पंचिंदियया हु दुल्लहा.....॥१७॥
अहीनपंचिंदियत्तं पि से लहे, उत्तम धम्म सुती हु दुल्लहा.....॥१८॥
लद्धून् वि उत्तमं सुती, सद्धहना पुनरवि दुल्लहा.....॥१९॥
धम्मं पि हु सद्धहंतया, दुल्लहया काएन फासतां ।
इह काम गुणेहि मुच्छिया, समयं गोतम ! मा पमादए.....॥२०॥

अर्थात् मनुष्यत्व, आर्यत्व, पंचेन्द्रियत्व, धर्मश्रुति, श्रद्धा एवं आचरण क्रमशः दुर्लभ हैं अतः एक क्षण का भी प्रमाद नहीं करना चाहिए । करीब इसी प्रकार का कथन करने वाली आर्या, आत्मानुशासन में भी प्राप्त होते हैं । यथा :-

मानुषतामायुष्कं बोधिं च सुदुर्लभां सदाचारं ।
नीरोगतां च सुकुले जन्म पटुत्वं च करणानाम् ॥५५॥
आसाद्यैवं सकलं प्रमादतो मा कृथा वृथा हन्त ।
स्वहितमनुतिष्ठ तूर्णं येन पुनर्भवसि नो दुःखी ॥५६॥

अतः यह स्पष्ट है कि कर्ता उत्तराध्ययन से परिचित थे ।

(३) सूत्रकृतांग अंतर्गत वीरत्थव (प्रायः ईसा पूर्व दूसरी शताब्दी) में अर्हत् वर्धमान की उत्तमता सिद्ध करने के लिए जिस प्रकार अलग-अलग उपमा दृष्टान्त दिये गये हैं उसी प्रकार प्रस्तुत कृति में भी धर्म की उत्तमता सिद्ध करने के लिए उपमा दृष्टान्त दिए गये हैं । यथा :-

जोधेसु नाते जथ वीरसेने पुण्फेसु वा जथ अरविन्द माहु ।
खत्तीन सेठे जथ दंतवक्के इसीन सेठे तथ वद्धमाने ॥२२॥
- वीरत्थवो

यद्वदुड्डनां शशभृत्, शैलानां मेरुपर्वतो यद्वत् ।
तद्वद्धर्माणमिह धर्मप्रवरो दयासारः ॥

- आत्मानुशासन-६१

यद्यपि दृष्टान्त एक नहीं लेकिन दोनों के बीच शैली का साम्य स्पष्ट है । इन सबके आधार पर श्वेताम्बर कर्तृत्व पुष्ट होता है ।

आत्मानुशासन का संक्षिप्त परिचय :-

आत्मा पूर्वार्जित अशुभ कर्म के फल स्वरूप अनेक प्रकार के दुख का अनुभव करता है, फिर भी असार संसार में वैराग्य भाव प्राप्त नहीं करता है, यही सबसे बड़ा आश्चर्य है, यह कह कर इस ग्रन्थ का प्रारम्भ किया गया है। संसार में जीव किसी भी प्रकार के दुख का भोग करता है, तो वह सब पूर्वकृत अशुभ कर्मों के फल स्वरूप करता है। अतः दुख के निमित्त अन्य के प्रति द्वेष करना, दुखी होना और दैन्यभाव का आचरण करना केवल मूर्खता है। धीर पुरुष को ऐसे समय में समताभाव का ही आश्रय लेना चाहिए, अपने अशुभ कर्म को स्वयं ही धैर्य पूर्वक भोग करके नष्ट करना चाहिए। मन में शोक करना उचित नहीं है, “जो होना होता है, वह अवश्य होता है”- ऐसा मानकर समभाव रखने का उपदेश प्रस्तुत ग्रन्थ में दिया गया है।

मनुष्य सुख, सम्पत्ति, ऐश्वर्य आदि भाग्य (पूर्वकृत कर्मानुसार) से ही प्राप्त करता है किन्तु भाग्य जब विपरीत होता है तब सब नष्ट होने लगता है। मित्र शत्रु बन जाते हैं, स्वजन पराये होते हैं, बन्धु भी छोड़कर चले जाते हैं एवं सेवक आज्ञा का उल्लंघन करने लगते हैं। समान परिश्रम करने पर भी भाग्यवश एक को लाभ मिलता है और दूसरे को हानि होती है। यह सब विधि की विचित्रता है, यह बात मानकर उसका पुनः पुनः चिन्तन करके विषम परिस्थिति में भी दुखी नहीं होना चाहिए।

देव-देवेन्द्र भी विपत्ति से परे नहीं है, तब मनुष्य की तो बात ही क्या ? अतः विपत्ति से डरना नहीं चाहिए। अनुकूल या प्रतिकूल परिस्थितियों में समभाव रखते हुए जो कर्तव्य है, उसे अवश्य करना चाहिए, कर्तव्य से विमुख नहीं होना चाहिए। लक्ष्मी, बल, रूप एवं तारुण्य, शरीर, आयु आदि क्षणभंगुर है, अतः उसमें आसक्त होना निरर्थक है। मनुष्यभव दुर्लभ है और शुभाशुभ कर्म ही उसके शरण रूप हैं। शुभ कर्म अर्थात् पुण्य कर्म करने योग्य हैं और अशुभ कर्म यानि पाप से दूर हो कर केवल आत्महित में रत रहना चाहिए।

परस्त्री, परधन, पीडाकारक वचन, मात्सर्य, पैशुन्य, निर्घृणता, कुटिलता, असन्तोष, कपट और अहंकार का त्याग करके परोपकार, धर्मपरायणता, समभाव और निर्मल हृदय रखना चाहिए, जिससे मुक्ति-सुख के निकट पहुंचना सहज हो जाये। सत्य, दया, दान, लज्जा, जितेन्द्रिय, गुरुभक्ति, श्रुत, विनय आदि मनुष्य के आभूषण हैं।

इस प्रकार धर्म का आश्रय ग्रहण करके मनुष्य-जीवन को सार्थक करने की बात प्रस्तुत कृति में कही गई है।

आत्मानुशासन के कर्ता ने कुछ पद्यों में वर्णानुप्रास का प्रयोग करके उसके गेयतत्त्व को पुष्ट किया है। यथा :

न गजैर्न हयैर्न रथैर्न भटैर्न धनैर्न साधनैर्बहुभिः ।

न च बन्धुभिषग्देवैर्मृत्योः परिरक्ष्यते प्राणी ॥३३॥

न गृहे न बहिर्न जने, न कानने नान्तिकेन वा दूरे ।

न दिने च क्षणदायां, पापानां भवति रतिभावः ॥४७॥

प्रस्तुत कृति में यँ तो कोई विशेष अलंकार का प्रयोग नहीं, फिर भी लक्ष्मी, रूप, बल, आयु, तारुण्य एवं जीवन के उपलक्ष में भिन्न-भिन्न उपमाओं का प्रयोग किया गया है जो इस प्रकार है :-

श्रीर्जलतरङ्गतरला, सन्ध्यारागस्वरूपमथ रूपम् ।

ध्वजपटचपलं च बलं, तडिल्लतोद्योतसममायुः ॥३१॥

तारुण्ये नलिनीदल - संस्थितजलबिन्दुगत्वरे दृष्टे ।
वाताहतदीपशिखातरलतरे जीवितव्ये च ॥३५॥

इस प्रकार साधारण शैली में विरचित प्रस्तुत कृति आत्मा को समभाव में स्थिर रखने के लिए एवं अध्यात्म का उपदेश देने वाली सुन्दर कृति है। दो भिन्न स्थान पर प्रकाशित इस कृति के पाठ में कहीं-कहीं अन्तर है। प्राचीनतम प्रतियों का मिलान करके इसका विशेष विश्वसनीय पाठ हम तैयार कर रहे हैं, वह यथा समय प्रकाशित होगा।

संदर्भसूची :-

१. आत्मानुशासन, आचार्य गुणभद्र, जैन संस्कृति संरक्षक संघ, शोलापुर वि० सं० २०१८ (ई० सं० १९६८).
२. आत्मानुशासन, पार्श्वनागविचरित, श्री सत्यविजय जैन ग्रन्थमाला नं० ११, अहमदाबाद १९२८.
३. अप्रकाशित।
४. मोहनलाल दलीचन्द देशाई, जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास, जैन श्वेताम्बर कान्फरन्स, मुम्बई १९३३, पृ० २८२.
५. *Descriptive Catalogue of Government Collections of Manuscripts, Jain Literature and Philosophy*, Vol. XIX, pt. 1, Svetambar Works, ed. Hiralal Rasiklal Kapadia, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 1957, p. 230.
६. *Catalogue of Palm Leaf Manuscripts in the Santinatha Jain Bhandara Cambay, pt. 1*, Gackwad's Oriental Series, pt. 1, No. 135, Baroda 1961, p. 138.
७. नारकदेवानामुपपादः- तत्त्वार्थाधिगमसूत्र भाषानुवाद, पं० खूबचंदजी, श्रीमद् राजचंद्र आश्रम, अगास १९३२, २/३५.
८. देवनारकाणामुपपादः २/३५ तत्त्वार्थसूत्र, उमास्वामि, सं० पं० ए. शान्तिराज शास्त्री, Government Oriental Library, मैसूर १९४४.

प्रस्तुत लेख तैयार करने की प्रेरणा प्रा० मधुसूदन ढांकी से मिली और लेख को आद्यन्त देखकर उन्होंने योग्य सूचन दिए, जिसके लिये मैं उनका आभारी हूँ।

श्री पार्श्वनागविरचितम्

॥ आत्मानुशासनम् ॥

सकलत्रिभुवनतिलकं, प्रथमं देवं प्रणम्य सर्वज्ञम् ।
आत्मानुशासनमहं, स्वपरहिताय प्रवक्ष्यामि ॥१॥
समविषमभित्तियोगे, विविधोपद्रवयुतेऽतिवीभत्से ।
अहिवृश्चिकगोधेरक-कृकलासगृहोलिकाकीर्णे ॥२॥
कारावेशमनिवासो, भूशयनं जनविमर्दसङ्कोचः ।
साधिक्षेपालापाः, शीतातपवातसन्तापाः ॥३॥
मूत्रपुरीषनिरोधः, क्षुत्तृप्तीडाबिनिद्रताभीतिः ।
अर्थक्षतिरन्यदपि च, चित्तवपुः क्लेशकृतप्रचुरम् ॥४॥

अनुभूतं सकलमिदं, पूर्वार्जितकर्मपरिणतिवशेन ।
 संसारे संसरता, प्रत्यक्षं जीव ! भवतेह ॥५॥
 मनसापि न वैराग्यं, ब्रजसि मनागपि तथापि मूढात्मन् ! ।
 गुरुकर्मप्राग्भारा-वेष्टित ! निर्नेष्टसचेष्ट ! ॥६॥
 उद्विजसे दुःखेभ्यः, समीहसे सर्वदैव सौख्यानि ।
 अथ च न करोति तत्त्वं, येन भवत्यभिमतं सकलम् ॥७॥
 यज्जीव ! कृतं भवता, पूर्वं तदुपागतं तवेदानीम् ।
 किं कुरुषे परितापं, सह मनसः परिणतिं कृत्वा ॥८॥
 यदि भोः पूर्वाचरितैरशुभैः, संदीकितं तवाशर्म ।
 तत्किं परे प्रकुप्यसि, सम्पद्भावेन सह सर्वम् ॥९॥
 मा ब्रज स्वेदं भागच्छ, दीनतां मा कुरु कचित्कोपम् ।
 तत्परिणमत्यवश्यं, यदात्मनोपार्जितं पूर्वम् ॥१०॥
 सुखदुःखानां कर्ता, हर्ताऽपि न कोऽपि कस्यचिज्जन्तोः
 इति चिन्तय सद्बुद्ध्या, पुराकृतं भुज्यते कर्म ॥११॥
 तत्प्रार्थितमपि यत्नान्, न भवेदिह यन्न पूर्वविहितं स्यात् ।
 मनसि न कायः शोको, यद्भान्यं तद्बलाद्भवति ॥१२॥
 क्रियते नैव विषादो, विपत्सु हर्षो न चैव सम्पत्सु ।
 इत्येष सतां मार्गः, श्रयणीयः सर्वदा धरिः ॥१३॥
 पूर्वकृतसुकृतदुष्कृतवशेन, यदिह हंत सम्पदो विपदः ।
 आयान्ति तदन्यस्मिन्, कृतेन किं तोषदोषेण ॥१४॥
 यदिपूर्वकर्मवशवर्तिनो, जनाः प्राप्नुवन्ति सुखदुःखे ।
 तद्भो निमित्तमात्रं, परो भवत्यत्र का भ्रान्तिः ॥१५॥
 मित्रं भवत्यमित्रं, स्वजनोऽपि परो न बन्धुरपि बन्धुः ।
 कर्मकरोऽप्यविधेयः, पुंसां हि पराहुस्वे दैवे ॥१६॥
 न स्वामिनो न मित्रान्न, बान्धवात्पक्षपातिनो न परात् ।
 किं बहुना कस्मादपि, न सरति कार्यं विधौ विमुत्से ॥१७॥
 यदि गम्यते सकाशे, परस्य चादूनि यदि विधीयन्ते ।
 तदपि सुकृतेन विना, केनापि भवेत्परित्राणम् ॥१८॥

आयान्ति बलवतामपि, यदि विपदो देवदानवादीनाम् ।
 तदहो स्वल्पतरायुषि, नरजन्मनि को विषादस्ते ॥१९॥
 कस्य स्यान्न स्वलितं पूर्णाः, सर्वे मनोरथाः कस्य ।
 कस्येह सुखं नित्यं, दैवेन न स्वण्डितः को वा ॥२०॥
 स्वच्छाशयाः प्रकृत्वा, परहितकरणोद्यता स्ता धर्मे ।
 सम्पदि नहि सोत्सेका, विपदि न मुखान्ति सत्पुरुषाः ॥२१॥
 न सबाष्पं बहुरुदितैर्न, पूतकृतैर्न चित्तसन्तापैः ।
 न कृतैर्दीनालापैः, पुराकृतात् कर्मणो मुक्तिम् ॥२२॥
 बहुविधापन्मध्ये, क्षणमपि यज्जीव्यते तदाश्चर्यम् ।
 न चिरं क्षुधितमुखस्थं, सरसफलमचर्वितं तिष्ठेत् ॥२३॥
 नूनं समेऽपि यत्ने, भाव्यं यद् यस्य तस्य तद् भवति ।
 एकस्य विभवलाभच्छेदः प्रत्यक्षमपरस्य ॥२४॥
 विकटाटन्यामटनं, शैलारोहणमपांनिधेस्तरणं ।
 क्रियते गुहाप्रवेशो, विहितादधिकं कुतस्तदपि ॥२५॥
 यद्यपि पुरुषाकारो, निरर्थको भवति पुण्यरहितानाम् ।
 तत् कर्तव्यो नैव न, यथोचितं तदपि करणीयम् ॥२६॥
 तिर्यक्त्वे मनुजत्वे, नारकभावे तथा च देवत्वे ।
 न चतुर्गतिकेऽपि सुखं, संसारे तत्त्वतः किञ्चित् ॥२७॥
 अस्मिन्निष्ठवियोगो, जन्मजरामरणपरिभवा रोगाः ।
 त्यक्तो यतिभिरसङ्गै-स्त एव होष संसारः ॥२८॥
 यस्य कृते त्वं मोहा-द्विधास्यविवेकपातकं सततम् ।
 न भविष्यति तत् शरणं, कुटुम्बकं घोरनरकेषु ॥२९॥
 न विधीयतेऽनुबन्धो, येनापगमेऽपि भवति नो दुःखम् ।
 आयाति याति लक्ष्मी-र्यतोऽहिचपलास्वभावेन ॥३०॥
 श्रीर्जलतरङ्गतरला, सन्ध्यारागस्वरूपमथ रूपम् ।
 ध्वजपटचपलं च बलं, तडिल्लतोद्योतसममायुः ॥३१॥
 ये चान्येऽपि पदार्था, दृश्यन्ते केऽपि जगति रमणीयाः ।
 तेषामपि चारुत्वं, न विद्यते क्षणविनाशित्वात् ॥३२॥
 न गजैर्न हयैर्न रथै-र्न भटैर्न धनैर्न साधनैर्बहुभिः ।
 न च बन्धुभिषग्देवै-र्मृत्योः परिरक्ष्यते प्राणी ॥३३॥

विषयव्याकुलितमना, यस्य निकृष्टस्य कारणे वपुषः ।
 पीडयसि प्राणगणं, तदपि न तव शाश्वतं मन्ये ॥३४॥
 तारुण्ये नलिनीदल, संस्थितजलबिन्दुगत्वरे दृष्टे ।
 वाताहतदीपशिखा-तरलतरे जीवितव्ये च ॥३५॥
 विभवे च मत्तकरिवर-कर्णचले चञ्चले शरीरेऽपि ।
 पापमशर्मकरं तव, क्षणमपि नो युज्यते कर्तुम् ॥३६॥
 जननी जनको भ्राता, पुत्रो मित्रं कलत्रमितरो वा ।
 दूरीभवन्ति निधने, जीवस्य शुभाशुभं शरणम् ॥३७॥
 यत्परलोकविरुद्धं, यन्निन्दाकरमिहैव जनमध्ये ।
 अन्त्यावस्थायामपि, तदकरणीयं न करणीयम् ॥३८॥
 सम्प्राप्येतरजन्मनि, सुदुर्लभे निजहितं परित्यज्य ।
 किं कल्मषाणि कुरुषे दृढानि निजबन्धनानीह ॥३९॥
 भवकोटीष्वपि दुर्लभ-मिदमुपलभ्येह मानुषं जन्म ।
 येन न कृतमात्महितं, निरर्थकं हारितं तेन ॥४०॥
 मा चिन्तय परदारान्, परविभवं माभिवाञ्छ मनसापि ।
 मा ब्रूहि परुषवचनं, परस्य पीडाकरं कटुकम् ॥४१॥
 पैशून्यं मात्सर्यं, निघृणतां कृटिलतामसन्तोषम् ।
 कपटं साहंकारं, ममत्वंभावं च विजहीहि ॥४२॥
 ये विदधत्युपपापं, परस्य लुब्धा धने कृतान्यायाः ।
 जीवितयौवनविभवा-स्तेषामपि शाश्वता नैव ॥४३॥
 इष्टं सर्वस्य सुखं, दुःखमनिष्टं विभाव्य मनसीदम् ।
 मा चिन्तय परपापं, क्वचिदप्यात्मनि यथा तद्रत् ॥४४॥
 कायेन मानसेन च, वचनेन च तद्भदेव कर्तव्यम् ।
 येन भवेद्भैरव्यं, प्रशान्तता तापशमनं च ॥४५॥
 व्याधिर्धनस्य हानिः, प्रियविरहो दुर्भगत्वमुद्वेगः ।
 सर्वत्राशाभङ्गः, स्फुटं भवत्यकृतपुण्यस्य ॥४६॥
 न गृहे न बहिर्न जने, न कानने नान्तिकेन वा दूरे ।
 न दिने च क्षणदायां, पापानां भवति रतिभावः ॥४७॥
 दिवसं गतं न रजनी, रजनी याता न याति दिवसं तु ।
 दुष्कृतिनां पुरुषाणा-मनन्तदुःखौघतप्तानाम् ॥४८॥

इह जीवतां परिभवो, घोरे नरके गतिर्मृतानान्तु ।
 किं बहुना जीवानां, पापात्सर्वाणि दुःखानि ॥४९॥
 ये स्वामिनं गुरुं वा, मित्रं वा वञ्चयन्ति विश्वस्तम् ।
 अपरं तु नास्ति तेषां, नूनं सुखमुभयलोकेऽपि ॥५०॥
 सत्यं जीवेषु दया, दानं लज्जा जितेन्द्रियत्वं च ।
 गुरुभक्तिः श्रुतममलं, विनयो नृणामलङ्कारः ॥५१॥
 यद्भक्तिः सर्वज्ञे, यद्यत्नस्तत्प्रणीतसिद्धान्ते ।
 यत्पूजनं यतीनां, फलमेतज्जीवितव्यस्य ॥५२॥
 चिन्तयतां शुचित्वं, हितवचनं जल्पतां शमं दधताम् ।
 सन्मानयतां मुनिजन-महानि यान्तीह पुण्यवताम् ॥५३॥
 परिहृतपरिनिन्दानां, सर्वस्योपकृतिकरणनिरतानाम् ।
 धन्यानां जन्मेदं, धर्मपराणां सदा व्रजति ॥५४॥
 मानुषतामायुष्कं, बोधिं च सुदुर्लभां सदाचारम् ।
 नीरोगतां च सुकुले, जन्म पदुत्वं च करणानाम् ॥५५॥
 आसाद्येदं सकलं, प्रमादतो मा कृथा वृथा हन्त ।
 स्वहितमनुतिष्ठ तूर्णं, येन पुनर्भवसि नो दुःखी ॥५६॥
 सामग्रीं परिपूर्णां-मवाप्य विदुषा तदेव कर्तव्यम् ।
 संसारगहन भूमौ, भूयोऽपि न भूयते येन ॥५७॥
 यावच्छरीरपदुता यावन्न जरा तथेन्द्रियबलानि ।
 तावन्नेरेण तूर्णं स्वहितं प्रत्युद्यमः कार्यः ॥५८॥
 त्यज हिंसां कुरु करुणां, सम्यक् सर्वज्ञशासनेऽभिहिताम् ।
 विजहीहि मानमाया-लोभानृतरागविद्वेषाँश्च ॥५९॥
 धर्मपराणां पुंसां जीवितमरणे सदैव कल्याणे ।
 इह जीवतां बहुतपः सद्गतिगमनं मृतानां तु ॥६०॥
 यद्वदुङ्गनां शशभृत् शीलानां मेरूपर्वतो यद्वत् ।
 तद्वद्धर्माणामिह, धर्मप्रवरो दयासारः ॥६१॥
 अपि लभ्यते सुराज्यं, लभ्यन्ते पुरवराणि रम्याणि ।
 नहि लभ्यते विशुद्धः, सर्वज्ञोक्तो महाधर्मः ॥६२॥
 लाज्जलसहस्रभिन्नेऽपि, नास्ति धान्यं यथोषरे क्षेत्रे ।
 तद्वज्जन्तूनामिह, धर्मेण विना कुतः सौख्यम् ॥६३॥

यद्वन्न तृषः शान्ति-जलं विना नभुधो विना ऽन्नेन ।
 जलदं विना न सलिलं न, शर्म धर्माद्वृते तद्वत् ॥६४॥
 सत्स्वामी सन्मित्रं, सद्बन्धुः सत्सुतः सत्कलत्रं च ।
 सत्स्वजनः सद्भृत्यो धर्मादन्यदपि सत्सर्वम् ॥६५॥
 अतिनिर्मला विशाला, सकलजनानन्दकारिणी प्रवर ।
 कीर्तिर्विद्या लक्ष्मी-धर्मेण विजृम्भते भुवने ॥६६॥
 आरोग्यं सौभाग्यं, धनाढ्यता नायकत्वमानन्दः ।
 कृतपुण्यस्य स्यादिह, सदा जयो वाञ्छिताऽवाप्तिः ॥६७॥
 सरभससुरगणसहितः, सुरयोषिज्जनितनृत्यसङ्गीतः ।
 सुरलोके सुरनाथो, भवति हि धर्मानुभावेन ॥६८॥
 न करिष्यसि चेद्धर्मं, पुनराप्स्यसि दुर्गतिं विशेषेण ।
 दहनच्छेदनभेदन-ताडनरूपाणि दुःखानि ॥६९॥
 गच्छद्भिरपि प्राणैर्बुद्धिमतां तन्न युज्यते कर्तुम् ।
 उभयत्र यद्विरुद्धं, दीर्घभवभ्रमणकृदप्ययम् ॥७०॥
 अविवेकिनां नराणां, पुनरिह जननं पुनर्भवे न्यरणम् ।
 कुर्वन्ति पण्डितास्तद् भूयोऽपि न भूयते येन ॥७१॥
 कुरु भक्तिं गुणजगदीशे, सदागमे गुरुषु विदिततत्त्वेषु ।
 अपवर्गप्रति रागं; संसारोपरि विरागं च ॥७२॥
 तत्किमपि कुरु विदित्वा, सद्गुरुतो ज्ञानमुत्तमं ध्यानम् ।
 येनेह पूज्यसे त्वं, परत्र सुगतिं समाप्नोषि ॥७३॥
 यत्र न जरा न मरणं, न भवं न च परिभवो न संक्लेशः ।
 योगक्रियया ज्ञानात्, ध्यानादासाक्ष्यते मुक्तिः ॥७४॥
 मत्तैवं निस्सारं, संसारमनित्यतां च जगतोऽस्य ।
 ज्ञानयुतं ध्यानं कुरु, लभसे येनाक्षयं मोक्षम् ॥७५॥
 इति पार्थनागविरचित-मनुशासनमात्मानो विभावयताम् ।
 सम्यग्भावेन नृणां, न भवति दुःखं कथञ्चिदपि ॥७६॥
 द्व्यङ्गलचत्वारिंशत्, समधिकवत्सरसहस्रसङ्ख्यायाम् ।
 भाद्रपदपूर्णिमास्यां बुधोत्तरा भाद्रपदिकायाम् ॥७७॥

॥ इति श्री आत्मानुशासनं समाप्तम् ॥

जैन महापुराण में ब्राह्मणीय परम्परा के देवी-देवता

कमल गिरि

भारतीय संस्कृति के विश्वकोष-रूप पुराण साहित्य में कथाओं के माध्यम से तत्कालीन धार्मिक जीवन के साथ-साथ सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक और कलापरक विषयों की भी विस्तारपूर्वक चर्चा मिलती है। ब्राह्मणीय और दाक्षिणात्य जैन, दोनों ही परम्पराओं में विपुल संख्या में पुराणों की रचना की गयी जिन्हें उत्तरकी जैन परम्परा में चरित या चरित्र कहा गया। जैन पुराणों में महापुराण सर्वाधिक विस्तृत एवं महत्त्वपूर्ण है, जो आदिपुराण (लगभग ८३७ ई०) और उत्तरपुराण (लगभग ८५० ई०) दो खण्डों में विभक्त है। इन पुराणों के कर्ता क्रमशः पञ्चस्तूपान्वय के आचार्य जिनसेन और उनके शिष्य गुणभद्र हैं।

महापुराण में एक ओर जैनधर्म एवं परम्परा के मूलभूत तत्त्वों की निष्ठापूर्वक चर्चा की गयी है और दूसरी ओर उनके कर्ताओं के व्यापक चिन्तन के कारण वैदिक और ब्राह्मण परम्परा के साथ पूरा समन्वय स्थापित करने की भी चेष्टा की गयी है। इसी कारण महापुराण में ब्राह्मण एवं लौकिक परम्परा के सर्वमान्य देवी-देवताओं का अनेक स्थानों पर उल्लेख हुआ है^१। इन ग्रन्थों में शिव, ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, वैश्रवण, तथा राम, कृष्ण, श्री, बुद्धि, कीर्ति, अज्ञा, (आर्या, पार्वती या चण्डि), तदुपरान्त लक्ष्मी, सरस्वती, गंगा तथा गन्धर्व, पितृ, नाग, लोकपाल जैसे देवी-देवताओं की चर्चा, और कभी-कभी उनके कुछ लक्षणों का भी निरूपण हुआ है जो नवीं शती ई० में ब्राह्मण और जैन धर्मों के सौहार्दपूर्ण अन्तर्सम्बन्धों का साक्ष्य है^२। महापुराण के अतिरिक्त अन्य जैन ग्रन्थों में भी ऐसे प्रचुर उल्लेख हैं^३। विशेषकर के उत्तर की जैन शिल्पशास्त्रीय परम्परा एवं मूर्त उदाहरणों में अष्टदिक्पाल, नवग्रह, क्षेत्रपाल तथा गणेश आदि का भी निरूपण किया गया^४। प्रस्तुत लेख में मुख्यतः जैन महापुराण में वर्णित ब्राह्मणीय देवी-देवताओं की चर्चा की गयी है।

आदिपुराण के २४वें और २५वें पर्वों में भरत और सौधर्मेन्द्र द्वारा ऋषभदेव के क्रमशः १०८ और १००८ नामों से स्तवन तथा पूजन की चर्चा है। इन नामों में सर्वाधिक ब्राह्मण धर्म के त्रिपुरुषदेव (शिव, विष्णु एवं ब्रह्मा) तथा कुछ अन्य से सम्बन्धित हैं। शिव के नामों में स्वयंभू, शंभु, शंकर, त्रिनेत्र, त्रिपुरारि, त्रिलोचन, शिव, भूतनाथ, विश्वमूर्ति, कामारि, महेश्वर, महादेव, मृत्युञ्जय, हर, अष्टमूर्ति, त्रयम्बक, त्रयक्ष, अर्धनारीश्वर, अधिकान्तक, सद्योजात, वामदेव, अघोर और ईशान मुख्य हैं^५। इस सन्दर्भ में पुष्पदन्त कृत अपभ्रंश महापुराण (१०वीं शताब्दी का पूर्वार्ध) का उल्लेख भी महत्त्वपूर्ण है जिसमें शिव से सम्बन्धित कुछ आयुधादि (कंकाल, त्रिशूल, नरमुण्ड, सर्प) का भी उल्लेख हुआ है^६। यहां विष्णु के नामों में जगन्नाथ, वामनदेव, लक्ष्मीपति और ब्रह्मा के नामों में ब्रह्मा, पितामह, धाता, विधाता, चतुरानन उल्लेखनीय हैं। अन्य प्रसंगों में हिरण्यगर्भ, इन्द्र (महेन्द्र, सहस्राक्ष), सूर्य (आदित्य), कुबेर, राम एवं कृष्ण जैसे देवों तथा इन्द्राणी, लक्ष्मी, सरस्वती, गंगा, विन्ध्यवासिनी देवियों के नामोल्लेख और कभी-कभी लक्षण भी सन्दर्भगत पुराणों में मिलते हैं^७।

आदिपुराण ऋषभनाथ के जीवनचरित से सम्बन्धित है जिसमें शिव के सर्वाधिक नामों के माध्यम से ऋषभ का स्तवन हुआ है जो प्राचीन परम्परा में शिव और ऋषभदेव के एकीकृत स्वरूप का संकेत देता है। शास्त्रीय परम्परा में ऋषभ के साथ जटा, वृषभ लाञ्छन और यक्ष के रूप में गाय के मुखवाले तथा परशुधारी गोमुख यक्ष की कल्पना से यह अन्तर्सम्बन्ध पूरी तरह स्पष्ट हो जाता है। इसे मूर्त उदाहरणों में भी देखा जा सकता है। इसी प्रकार वैदिक वाङ्मय, महाभारत एवं पुराणों में शिव को अनेकशः ऋषभदेव नाम से सम्बोधित किया गया है^८। सम्भवतः शिव का महायोगी रूप ही जैन तीर्थंकर ऋषभदेव के सन्दर्भ में निरूपण का मुख्य आधार बना। शिव का व्यापक आधार महापुराण में

अजितनाथ और सुमतिनाथ तीर्थंकरों के साथ हर एवं महेश जैसे शिव के नामों के रूप में भी देखा जा सकता है। कैवल्य-प्राप्ति के पश्चात् इन्द्र द्वारा अजितनाथ के स्तवन में उन्हें भूतनाथ एवं नागों को धारण करनेवाला, त्रिनेत्र और भस्म से शोभित शरीरवाला बताया गया है। शिव के अतिरिक्त अजितनाथ को विष्णु के कुछ नामों से भी अभिहित किया गया है।

उत्तरपुराण में पांचवें तीर्थंकर सुमतिनाथ के पंचकल्याणकों के सन्दर्भ में जिन पांच नामों का उल्लेख हुआ है वे स्पष्टतः पंचानन शिव के महेश रूप से सम्बन्धित हैं, जिनकी स्वतन्त्र मूर्तियाँ एलिफण्टा, एलोरा (गुफा १६), खालियर जैसे स्थलों से मिलती हैं। सुमतिनाथ को गर्भकल्याणक, जन्माभिषेक, दीक्षा कैवल्यप्राप्ति एवं निर्वाण के अवसरों पर क्रमशः सद्योजात, वाम, अघोर, ईशान और तत्पुरुष नामों से अभिहित किया गया है। इस सन्दर्भ में तीर्थंकर श्रेयांसनाथ के यक्ष के रूप में ईश्वर नामधारी यक्ष का त्रिनेत्र और वृषभ वाहन के साथ उल्लेख भी महत्वपूर्ण है^{११}। इस प्रकार आदिदेव के रूप में महादेव और दूसरी ओर आदिनाथ या ऋषभनाथ के रूप में तीर्थंकर की परिकल्पना के केन्द्र में कुछ समान तत्व और भारतीय चिन्तन के योग और साधना की मूल परम्परा देखी जा सकती है।

पुराणों में ऋषभदेव को आदिब्रह्मा, प्रजापति और विधाता कहा गया है जिसकी पृष्ठभूमि में आदिपुराण में वैदिक मान्यता के अनुरूप ऋषभदेव द्वारा भुजाओं में शस्त्र धारण कर क्षत्रियों की सृष्टि करने और उन्हें शस्त्रविद्या का उपदेश देने का सन्दर्भ वर्णित है। प्रजा के पालन तथा उनकी आजीविका की व्यवस्था के उद्देश्य से ही समाज में वैदिक धारणा के अनुरूप कार्य विभाजन और उस हेतु वर्णों की उत्पत्ति का भी संकेत किया गया है। क्षत्रिय के बाद ऋषभ के उरुओं से वैश्यों की तथा चरणों से शूद्रों की सृष्टि के सन्दर्भ मिलते हैं^{१२}। इस सन्दर्भ में ब्राह्मणों की सृष्टि का अनुल्लेख सोद्देश्य और अर्थपूर्ण जान पड़ता है जिसे सभी तीर्थंकरों के अनिवार्यतः क्षत्रिय कुल से सम्बन्धित होने की परम्परा एवं वैदिक मान्यताओं (यक्ष, बलि, कर्मकाण्ड, जाति, ईश्वरवाद) को नकारने की पृष्ठभूमि में समझा जा सकता है।

जैन ग्रन्थों में नौ बलदेवों और नौ वासुदेवों या नारायणों की सूची भी महत्वपूर्ण और भागवत् प्रभाव का परिणाम है। इन्हें ६३ शलाकापुरुषों की सूची में सम्मिलित कर प्रतिष्ठित स्थान दिया गया^{१३}। बलदेव को वासुदेव का सौतेला भाई बताया गया है।^{१४} बलदेवों की सूची में राम का भी नाम मिलता है। बलदेव के लक्षण स्पष्टतः संकर्षण या बलराम से सम्बन्धित हैं। नीलवस्त्रधारी एवं तालध्वज वाले बलदेव को गदा, रत्नमाला, मुसल या फल जैसे रत्नों का स्वामी बताया गया है जो बलराम के आयुध हैं^{१५}। बलदेव के रूप में राम के निरूपण में धनुष और बाण का सन्दर्भ भी उल्लेखनीय है। उत्तरपुराण में वासुदेव को नील या कृष्णवर्ण, पीतवस्त्रधारी और गरुड़ चिह्नांकित ध्वज धारण करनेवाला बताया गया है^{१६}। उपर्युक्त लक्षण स्पष्टतः ब्राह्मणीय परम्परा के वासुदेव कृष्ण से सम्बन्धित और उनका प्रभाव दर्शाते हैं। ज्ञातव्य है कि मथुरा की कुषाणकालीन अरिष्टनेमि प्रतिमाओं में तथा दिगम्बर स्थलों की नेमिनाथ की मूर्तियों में बलराम और कृष्ण का भी रूपांकन मिलता है। दूसरी ओर विमलवसही एवं लूणवसही जैसे श्वेताम्बर स्थलों पर कृष्ण की लीलाओं (कालियदमन, होली) आदि का शिल्पांकन किया गया है^{१७}।

जैन परम्परा में इन्द्र को जिनों का प्रधान सेवक स्वीकार किया गया है। जिनों के पंचकल्याणकों एवं समवसरण की रचना के सन्दर्भ में इन्द्र की उपस्थिति का उल्लेख अनिवार्यतः हुआ है। आदिपुराण तथा उत्तरपुराण में इन्द्र को अनेक मुखों तथा नेत्रोंवाला (सहस्राक्ष) बताया गया है^{१८}। पुष्पदन्त के महापुराण में इन्द्र के वाहन के रूप में गज (ऐरावत) के साथ ही वृषभ तथा विमान का भी उल्लेख मिलता है^{१९}। आदिपुराण में ३२ प्रमुख इन्द्रों का सन्दर्भ के बिना नामोल्लेख आया है। इनमें १० भवनवासी वर्ग के, ८ व्यन्तर वर्ग के, २ ज्योतिषी वर्ग के तथा १२ कल्पवासी वर्ग के हैं^{२०}। ऋषभदेव के जन्म के अवसर पर इन्द्र द्वारा विभिन्न प्रकार के नृत्य करने का सन्दर्भ भी महत्वपूर्ण है^{२१}।

आदिपुराण में ही इन्द्र द्वारा ताण्डव नृत्य करने का सन्दर्भ भी है जो स्पष्टतः नटेश शिव से सम्बन्धित है^{२०}। छोटा कैलास (एलोरा) के गूढमण्डप के द्वार के अगल-बगल सौधर्मेन्द्र और ईशानेन्द्र का अंकन इस सन्दर्भ में महत्वपूर्ण है। कुछ श्वेताम्बर मन्दिरों पर चतुर्भुज नृत्यरत इन्द्र का रूपांकन भी मिलता है। विमलवसही (माउन्ट आबू) के उदाहरण में इन्द्र चार भुजाओं वाले हैं^{२१}।

ओसियां, देलवाड़ा, कुम्भारिया, खजुराहो एवं अन्य स्थलों पर तीर्थंकरों के पंचकल्याणक के अंकन में इन्द्र का अनेकशः निरूपण हुआ है जिनमें इन्द्र अधिकांशतः चामर या कलशधारी हैं। जन्मकल्याणक के प्रसंग में शिशु-जिन को गोद में लिये, दीक्षाकल्याणक के प्रसंग में लुंचित केश लिये तथा समवसरण में प्रथम धर्मदिशना के अवसर पर इन्द्र की उपस्थिति देखी जा सकती है। नाडोल (पाली, राजस्थान) के नेमिनाथ, चित्तौड़ के समिधेश्वर एवं कुम्भारिया के मन्दिरों के कुछ उदाहरणों में नवजात शिशु (जिन) इन्द्र की गोद में है। चतुर्भुज इन्द्र के दो हाथ गोद में हैं और दो में उनका विशिष्ट आयुध अंकुश और वज्र प्रदर्शित हैं^{२२}। इसके अतिरिक्त जैन मन्दिरों पर सर्वतः अष्ट-दिक्पाल समूह में भी इन्द्र का अंकन हुआ है, जिनमें गजवाहनवाले चतुर्भुज इन्द्र सामान्यतः त्रिभंग में हैं और उनके कर्णों में वज्र एवं अंकुश के अतिरिक्त अभय या वरदमुद्रा तथा फल (या कलश या पद्म) प्रदर्शित हैं।

ब्राह्मणीय परम्परा की भांति जैनधर्म में भी कुबेर को भोगोपभोग की वस्तुओं का स्वामी बताया गया है। कुबेर की नियुक्ति इन्द्र द्वारा नगर की रचना करने व जिनेन्द्रदेव की विभिन्न प्रकार से सेवा करने के लिये की जाती है^{२३}। तीर्थंकरों के जन्म के पूर्व कुबेर द्वारा जिन के माता-पिता के आंगन में रत्नों की वर्षा करने का उल्लेख मिलता है^{२४}। लगभग आठवीं शती ई० से सभी क्षेत्रों के जैन मन्दिरों के उत्तरी कोण पर ब्राह्मण मन्दिरों के समान दिक्पाल के रूप में कुबेर का निरूपण हुआ है। ओसियाँ, खजुराहो, देवगढ़, कुम्भारिया, देलवाड़ा जैसे स्थलों पर सामान्यतया बृहद्गठर कुबेर को गजवाहन या निधिपात्र के साथ फल, पद्म, धन का थैला (नकुलक) लिये अंकुशधारी दिखाया गया है। उत्तरपुराण में कुबेर की पत्नी रति का भी उल्लेख मिलता है। नेमिनाथ एवं कुछ अन्य तीर्थंकरों के साथ यक्ष के रूप में भी कुबेर (या सर्वानुभूति) का अंकन हुआ है।

जैन देवकुल में लक्ष्मी की अवधारणा सर्वप्रथम पर्युषणा कल्प के “जिनचरित्र” (ईस्वी० ५०३/५१६) में जिनों की माताओं द्वारा देखे गये शुभ स्वप्नों के सन्दर्भ में “श्री लक्ष्मी” के रूप में मिलती है। उत्तरपुराण में भी जिनों की माताओं द्वारा देखे गये १६ शुभ स्वप्नों के सन्दर्भ में ही लक्ष्मी का उल्लेख आया है। इस ग्रन्थ में लक्ष्मी को पद्मों के सरोवरों की स्वामिनी और गजों द्वारा अभिषिक्त बताया गया है^{२५}। जैन शिल्प में लक्ष्मी का मूर्त अंकन लगभग नवीं शती ई० के बाद से मिलता है जिसके उदाहरण खजुराहो, देवगढ़, ओसियाँ, कुम्भारिया एवं देलवाड़ा जैसे स्थलों पर हैं^{२६}। इन सभी स्थलों पर लक्ष्मी को ब्राह्मण परम्परा में वर्णित लक्षणोंवाला ही निरूपित किया गया है। अधिकांशतः देवी को गज — या अभिषेक — लक्ष्मी के रूप में पद्मासीन और ऊर्ध्वकर्णों में पद्म तथा अधःकर्णों में वरद या अभयमुद्रा और जलपात्र (या फल) के साथ रूपित किया गया है।

प्रारम्भिक जैन ग्रन्थों में मेधा एवं बुद्धि के देवता या श्रुतदेवता के रूप में सरस्वती का भी सन्दर्भ प्राप्त होता है। आदिपुराण में सरस्वती का उल्लेख श्री, ही, कीर्ति, धृति, बुद्धि एवं लक्ष्मी जैसे हुद देवियों के रूप में आया है जिनका निवास विभिन्न पद्मसरोवरों में माना गया है। जैन शिल्प में सरस्वती की प्राचीनतम ज्ञात मूर्ति कुषाण काल की मथुरा के कंकाली टीला नामक स्थान से प्राप्त हुई है जो वर्तमान में राज्य संग्रहालय, लखनऊ में सुरक्षित है। सरस्वती का लाक्षणिक स्वरूप आठवीं शती ई० के बाद नियत हुआ^{२७}। लगभग १०वीं-११वीं शती ई० में संगीत और अन्य ललित कलाओं की देवी के रूप में उन्हें मान्यता मिली और उनके हाथों में वीणा तथा मयूर-वाहन का

अंकन प्रारम्भ हुआ। दिगम्बर सम्प्रदाय की अपेक्षा श्वेताम्बर सम्प्रदाय में सरस्वती पूजन अधिक लोकप्रिय था। यही कारण है कि बादामी, ऐहोळ एवं एलोरा जैसे दिगम्बर जैन स्थलों पर सरस्वती की मूर्तियाँ उत्कीर्ण नहीं हुईं। पूर्व मध्यकाल में श्वेताम्बर सम्प्रदाय में शक्ति के रूप में सरस्वती की साधना की गई जिसमें आगे चलकर तन्त्र का भी प्रवेश हुआ^{१८}।

जैन परम्परा की सरस्वती के लक्षण ब्राह्मण परम्परा की सरस्वती के समान हैं। दोनों ही परम्पराओं में सरस्वती के करों में पुस्तक, वीणा, अक्षमाला, मृक्, अंकुश तथा पाश जैसे आयुध प्रदर्शित हैं। हंस या मयूरवाहना सरस्वती की नवीं से १२वीं शती ई० के मध्य की अनेक मूर्तियाँ देवगढ़, खजुराहो, ओसियाँ, कुम्भारिया, देलवाड़ा, तारंगा, जिननाथपुर, हुम्मच, हलेबिड जैसे स्थलों से प्राप्त हुई हैं।

जैन देवकुल में गंगा का उल्लेख भी देवी के रूप में हुआ है। आदिपुराण में चक्रवर्ती भरत का गंगाजल से अभिषेक करने का उल्लेख मिलता है^{१९}। पुष्पदन्त कृत महापुराण में गंगा को पूर्णिमा के चन्द्रमा के समान मुखवाली, कमलनयनी, कमलों के समान चरणोंवाली, जिनेन्द्र का अभिषेक करनेवाली, सिर में फूल गूँथनेवाली, चंचल मकरध्वजवाली एवं अपने रूप यौवन से देवों को आश्चर्य में डाल देनेवाली बताया गया है। पद्म को ही उनका छत्र एवं वस्त्र माना गया है^{२०}।

प्रस्तुत अध्ययन से जैन धर्म में समन्वय की परम्परा के प्रमाण मिलते हैं। जैन महापुराण में शिव, विष्णु और ब्रह्मा के तीर्थकरों के सन्दर्भ में नामोल्लेख एवं कुछ अन्य लक्षणपरक संकेत ९वीं-१०वीं शती ई० तक ब्राह्मण धर्म एवं कला में इन देवताओं के विशेष प्रतिष्ठा का प्रतिफल माना जा सकता है। यद्यपि तीर्थकरों के प्रसंग में शिव, विष्णु और ब्रह्मा एवं अन्य देवताओं के नामोल्लेख लगभग ५वीं शती ई० से ही मिलने लगते हैं। विमलसूरि कृत पउमचरिय (ईस्वी ४७३) इसका एक प्रमुख उदाहरण है। उपरोक्त सन्दर्भ से स्पष्ट है कि महापुराण वस्तुतः पूर्व में स्वीकृत समन्वय की अवधारणा को ही और व्यापक आधार में प्रस्तुत करता है। ऋषभनाथ और शिव के बीच नाम तथा अवधारणा की दृष्टि से दिखाई पड़नेवाली एकरूपता विशेष महत्वपूर्ण और ब्राह्मण तथा जैन धर्मों के अन्तर्सम्बन्धों का सूचक है। ऋषभनाथ एवं अन्य तीर्थकरों के स्तवन में कुछ ऐसे स्वरूपगत विशेषताओं का संकेत देनेवाले विशेषणों का प्रयोग हुआ है जिनका तीर्थकरों के स्वरूप से कोई सम्बन्ध नहीं जुड़ता। शिव एवं ब्रह्मा के विशिष्ट लक्षणों से जुड़े त्र्यम्बक, त्रयाक्ष, चतुरानन आदि कुछ ऐसे ही शब्द हैं।

संगीत एवं अप्सराओं से जुड़े इन्द्र की कल्पना में उनके नृत्य स्वरूप का उल्लेख परम्परासम्मत माना जा सकता है। बलराम, राम और कृष्ण के उल्लेख में आयुधों एवं लक्षणों का भी कुछ उल्लेख हुआ है जो विभिन्न स्थलों पर उनके रूपांकन की दृष्टि से महत्वपूर्ण और ब्राह्मण परम्परा के अनुरूप हैं। महापुराण में तीर्थकरों के लांछनों, यक्ष-यक्षियों एवं ऐसे ही अन्य देवस्वरूपों के आयुधों, लक्षणों का उल्लेख कहीं नहीं हुआ है। सम्भवतः इसका कारण महापुराण का एक कथापरक ग्रन्थ होना है। फिर भी ब्राह्मण धर्म के साथ समन्वय एवं तत्कालीन चिन्तन की दृष्टि से इन पुराणों का विषय, विशेषतः ब्राह्मण देवताओं की चर्चा, विशेष महत्वपूर्ण और प्रासंगिक है।

संदर्भसूची :-

१. आदिपुराण, सं० पन्नालाल जैन, ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी ग्रन्थमाला, संस्कृत ग्रन्थ संख्या ८, वाराणसी १९६३, १२.६९, ८५; १३.४७; १४.२०; १०३.१५४; २५.१००-२१७; उत्तरपुराण, सं० पन्नालाल जैन, ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी ग्रन्थमाला, वाराणसी १९६३ एवं १९६५, ६३.१६९; ६७.१४८-७२०; ७०.३६९-४९५; ७१.६-२२२.
२. आदिपुराण ३२.१६६, ३८.२१८; ४५.१५३-५५; उत्तरपुराण ५७.१७-३४.
३. भगवतीसूत्र, सं० धेवरचन्द भाटिया, शैलान १९६६, ३.१.१३४; अंगविज्ञा, सं० मुनिपुण्यविजय, प्राकृत ग्रन्थ परिषद् १, बनारस १९५७, अध्याय ५१: द्रष्टव्य मारुतिनन्दन प्रसाद तिवारी, जैन प्रतिमा विज्ञान, वाराणसी १९८१, पृ० ३६.
४. तिवारी, जैन प्रतिमा, पृ० ३७.
५. आदिपुराण २५.७३-७४, २१५; १७.६५.
६. महापुराण (पुष्पदन्त कृत), सं० पी० एल० वैद्य, मानिकचन्द्र दिगम्बर जैन ग्रन्थमाला ४२, बम्बई १९४१, १०.५.
७. आदिपुराण २५.१००-२१७; १२.६९, ८५; १३.४७; १४.१-२०, १०३; २२.१८-२२; ३८.२१; उत्तरपुराण ६३.१६९; ६८.८९-९०; २८२-८४; ५४.१७५; ७०.२७४; ७३.५६-६०; ९३.३६९-४९५; पञ्चमचरिय, विमलसूरि, भाग १, सं० एच० याकोबी, अनु० शान्तिलाल एम० बोरा, प्राकृत टेक्स्ट सोसायटी सिरीज ६, वाराणसी १९६२, ४.४; ५.१२२.
८. ऋषभ त्वं पवित्राणां योगिना निष्कृताः शिवः । महाभारत, अनुशासन पर्व क्रिटिकल एडिशन, सं० प्रतापचन्द्र राय, पूना, कलकत्ता, गोरखपुर; श्रीमद्भागवत् १.३.१३ (हस्तीमल, पृ.५४); मार्कण्डेयपुराण ५०.३९-४०; शिवपुराण ४.४७-४८; कूर्मपुराण ४१.३७-३८; अग्निपुराण १०.१०-११; वायुपुराण, पूर्वार्ध ३३.५०-५१; ब्रह्माण्डपुराण, पूर्वार्ध अनुषङ्गपाद, १४.५९-६०; वाराहपुराण, अध्याय ७४; लिंगपुराण ४७.१९-२२; विष्णुपुराण, द्वितीयांश १.२७-२८; स्कन्दपुराण ३७.५७.
९. तिवारी, जैन, पृ० १६५, १९३.
१०. आदिपुराण १६.२४१-४५.
११. उत्तरपुराण ५७.७२; ७०.२७४-९३.
१२. वराहचरिय ७३.४३, पृ० २६८; तिलोपपण्णत्ति १.४.१४११, पृ० ३२८; उत्तरपुराण ५७.७१.
१३. उत्तरपुराण ५७.९३; ७१.१२३-२५. श्वेताम्बर परम्परा में वासुदेव को पाञ्चजन्य शंख, सुदर्शन चक्र, कौमुदकी गदा, शार्ङ्ग धनुष, नन्दक खड्ग, कौस्तुभमणि और वनमाला से तथा दिगम्बर परम्परा में असि, शंख, धनुष, चक्र, शक्ति, दण्ड तथा गदा से अभिलक्षित किया गया है जिन्हें वासुदेव का रत्न कहा गया है ।
१४. उत्तरपुराण ५७.९०; ७१.१२३-२८.
१५. M. N. Tiwari, "Vaisnava Themes in Delwara Jaina Temples". K. D. Bajpey Felicitation Volume, Delhi 1987, p.195-200.
१६. आदिपुराण, १२.६९-७६, ८५; १३.४७; १४.२०; २२.१८; उत्तरपुराण, ६३.१६९.
१७. महापुराण (पुष्पदन्त कृत) ४६.१; ४८.९; ६२.१७
१८. आदिपुराण २३.१६३.
१९. आदिपुराण १४.१०३-५४; उत्तरपुराण, ५०.२३-२४.
२०. आदिपुराण १४.१०६-५८.
२१. U. P. Shah, "Minor Jaina Deities", Journal of the Oriental Institute, Baroda, Vol. XXXIV, Nos. 1-2, p. 46.
२२. तिवारी, जैन प्रतिमा, पृ० ३३-३४, ६१
२३. उत्तरपुराण ५४.१७५.
२४. आदिपुराण १२.८५.

२५. उत्तरपुराण ५७.१७-३४.
२६. भारतिनन्दन तिवारी, खजुराहो का जैन पुरातत्त्व, खजुराहो १९८७, पृ० ७४-७५.
२७. आदिपुराण ३८ ० २१८.
२८. तिवारी, जैन प्रतिमा०, पृ० ३३.
२९. आदिपुराण ३२.१६६; ४५.१५३-५५.
३०. महापुराण (पुष्पदन्त कृत), १५.९, ११.
-

काव्यप्रकाश के अनूठे टीकाकार : आचार्य माणिक्यचन्द्रसूरि ।

पारुल मांकड

ईसा की बारहवीं-तेरहवीं शती में गुजरात में जो जैन-गूर्जर ग्रन्थकार हुए हैं, उनमें आचार्य माणिक्यचन्द्रसूरि अपनी मिसाल आप हैं। वे सुप्रसिद्ध मंत्रीश्वर वस्तुपाल के काल में विद्यमान थे। श्री १० छो० परीख के मतानुसार उनका समय ई० स० ११६० है^१। संभवतः वे वस्तुपाल के वृद्ध समकालिक थे। आचार्य माणिक्यचन्द्र और वस्तुपाल के बारे में एक अनुश्रुति भी प्रसिद्ध है^२। एक बार माणिक्यचन्द्र वटकूप ग्राम में स्थिरता कर रहे थे तब उनको वस्तुपाल ने निमंत्रित किया, किन्तु वे नहीं आये। फिर दोनों के बीच परस्पर कटाक्षयुक्त श्लोकों से व्यवहार हुआ। एक दिन वस्तुपाल ने माणिक्यचन्द्र की पौषधशाला की वस्तुएं चुरवा कर अन्य स्थल पर रखवा दीं। यह जानकर आचार्य मंत्री के पास आये और कहा कि स्तम्भरूप वस्तुपाल के रहते हुए भी यह उपद्रव कैसे हो गया? मंत्री ने कहा “पूज्यश्री का आगमन नहीं होता था इसलिए!” फिर वस्तुपाल ने सभी चीजें वापिस कर दीं और अपने ग्रन्थभण्डार से भी सब शास्त्रों की एक एक प्रति माणिक्यचन्द्रसूरि को अर्पण की^३।

आचार्य माणिक्यचन्द्र राजगच्छीय सागरचन्द्र के शिष्य थे^४। संस्कृत काव्यशास्त्र के काव्यप्रकाश जैसे अनमोल ग्रन्थरत्न पर संकेत नामक टीका के कर्ता के रूप में उनका नाम सदैव स्मरणीय रहेगा। संकेत के अतिरिक्त उन्होंने दो महाकाव्य — शान्तिनाथचरित और पार्श्वनाथचरित — भी रचे हैं^५। प्रस्तुत आलेख में हम आचार्य माणिक्यचन्द्रसूरि के महनीय योगदान को संकेत टीका की पश्चाद्भूमि में रेखांकित करेंगे; साथ ही सुसज्ज टीकाकार के रूप में उनका यथोचित संक्षिप्त मूल्यांकन भी प्रस्तुत करेंगे।

“शारदादेश” के रूप में सुविश्रुत काश्मीर की भूमि में पनपा हुआ आचार्य मम्मट (ईस्वी ११-१२वीं शती) का आकर ग्रन्थ काव्यप्रकाश (का० प्र०) केवल ५०-६० वर्षों के अन्तराल में ही गूर्जर-धरा के विद्वानों, काव्यशास्त्रियों और सहृदयों के समादर का भाजन बन चुका था। यातायात के विशेष साधनों के अभाव में भी एक ग्रन्थ का दूसरे स्थानों में प्रचार-प्रसार हो सकता था यह बात उल्लेखनीय है। काव्यप्रकाश की महत्ता तो स्वयं सिद्ध ही है, परंतु आचार्य हेमचन्द्र और सिद्धराज जयसिंह के संयुक्त प्रयासों से देवी सरस्वती की ऐसी समर्चना सफल हो सकी। कलिकालसर्वज्ञ आचार्य हेमचन्द्र ने संभवतः काव्यप्रकाश पर टीका रची थी, किन्तु अद्यावधि वह अनुपलब्ध ही रही है, इसलिए आचार्य माणिक्यचन्द्र ही का० प्र० के प्रथम जैन-गूर्जर टीकाकार हैं। माणिक्यचन्द्र के पहले काश्मीर में ही का० प्र० के उपर दो टीकाएं रचीं गईं। आचार्य मम्मट के युवासमकालिक राजानक रुय्यक का संकेत (ईसा की १२वीं शती का पूर्वार्ध) उपलब्ध सामग्री के उपलब्ध में का० प्र० का सर्व प्रथम टीकाग्रन्थ है। उनके तुरन्त बाद काश्मीर के ही भट्ट सोमेश्वर^६ ने का० प्र० की काव्यादर्श-काव्यप्रकाश-संकेत नामक टीका रची है। परंपरा में यह टीकाग्रन्थ-संकेत-इन्हीं अल्पाक्षरों से प्रसिद्ध है। सोमेश्वर के थोड़े ही समय बाद आचार्य माणिक्यचन्द्र के संकेत का कालनिर्धारण हुआ है^७। यह एक अनोखा योगानुयोग है कि प्रथम सभी तीन टीका ग्रन्थों के नाम संकेत हैं। इन तीन संकेत टीका ग्रन्थों का तुलनात्मक अध्ययन अत्यन्त रोचक विषय है। आवश्यकतानुसार क्वचित् माणिक्यचन्द्र के संकेत के साथ रुय्यक और सोमेश्वर के योगदान का भी यहां उल्लेख किया जायेगा।

आचार्य माणिक्यचन्द्र का ग्रन्थ-सौष्ठव अद्भुत है। वे रुय्यक और सोमेश्वर का अनुसरण तो करते हैं, फिर भी उनका बहुत कुछ मौलिक प्रदान भी है। का० प्र० के पाठसुधार का प्रशस्य कार्य उन्होंने किया है। इतना ही नहीं मम्मट की क्लिष्ट वाक्यसंरचना भी सुगृहित कर दी है। पूर्वाचार्यों के ग्रन्थ का मनन और चिन्तन भी इन्होंने खुले मन से किया है। रुय्यक के संकेत की शैली कहीं कहीं क्लिष्ट बन जाती है, तो सोमेश्वर की अभिव्यक्ति कभी धूमिल-सी

रह जाती है। जब कि आचार्य माणिक्यचन्द्र की पदसंघटना और अभिव्यक्ति प्रसन्नगम्भीरा और निर्मलप्रवाहा है। एक सुसज्ज टीकाकार की सभी विशेषताएं उनमें भरी/पूरी हैं।

का० प्र० की टीका के आरंभ में ही माणिक्यचन्द्र ने का० प्र० की महत्ता सिद्ध करते हुए इस ग्रन्थराज को 'सर्वालङ्कृतिफालभूषणमणि' की विशेषणमाला अर्पित की है^१। संकेत की रचना को उन्होंने साहसपूर्ण बताया है। आरम्भिक पद्यों में उन्होंने नम्रतापूर्वक निवेदन किया है कि यश, प्रीति, इत्यादि के लिए उन्होंने संकेत का विरचन नहीं किया है, परंतु तीन निमित्त हैं, जिन से उनको संकेतरचना की प्रेरणा मिली। (१) स्वानुस्मरण के लिये, (२) जड़ों पर उपकार हेतु, (३) चेतोविनोद-स्वान्तः सुखाय^२ (का० प्र० संकेत० १, पृ० ६)।

का० प्र० के संकेत को उन्होंने एक कन्था की उपमा दी है। जिस में अनेकानेक ग्रन्थों का चयन है। श्री वेंकटनाथाचार्य के शब्दों में यह तो ज्ञानप्राप्त्यर्थ उनका भिक्षाटन है^३। इसलिए उनकी यह कन्था कोई साधारण भिक्षुक की तरह फटी-चीरी नहीं है, किन्तु राजयोगी की रेशमी कन्था की तरह उसकी बुनाई निराली है। तानेबाने इतने सुगुंथित है कि, पृष्ठ पृष्ठ पर अनेक ग्रन्थ-ग्रन्थाकार और पूर्वप्राप्त परंपरा की दुर्लभ सामग्री प्रकटित होती है। करीबन ३२ ग्रन्थकार और ११ ग्रन्थों का निर्देश संकेत में हुआ है। "मम्मट का हृदय वे ही जानते हैं" यह उनका दावा महदंशेन सत्य है। सांडेसरा के कथन ".... उन्होंने नवम उल्लास के प्रारम्भ में- 'लोकोत्तरोऽयं संकेतः कोऽपि कोविदसत्तमाः।' नामक पंक्ति आलेखित की, जो कि गर्व से रहित और गुण से सहित है^४।" से सभी सहमत होंगे।

तीनों 'संकेत'-कारों के समय तक आचार्य मम्मट 'वाग्देवतावतार' रूप में कदाचित् प्रतिष्ठित नहीं हुए थे। रुय्यक-सोमेश्वर की ही तरह आचार्य माणिक्यचन्द्र भी मम्मट की आलोचना करते हुए किसी तरह की भी हिचकिचाहट का अनुभव नहीं करते। कहीं पर भी यदि उन्होंने मम्मट के मत को अयोग्य पाया, तो वे स्पष्ट शब्दों में अपनी असहमति प्रकट कर देते हैं। रुय्यक और सोमेश्वर जैसे पूर्वगामी टीकाकारों से उन्होंने बहुत कुछ ग्रहण किया, लेकिन रुय्यक-सोमेश्वर के मतों का खण्डन भी उन्होंने किया है। यहाँ कुछ टीकांश पर दृष्टिपात किया जाय।

का० प्र० के प्रथम उल्लास में प्रथम मंगलकारिका की टीका में 'नवरसरुचिरां' भारती का विवरण माणिक्यचन्द्र ने विस्तार से किया है। मम्मट का समर्थन भी किया है^५। (पृ० ११-१२)

काव्यप्रयोजनों की चर्चा में माणिक्यचन्द्र पर संभवतः हेमचन्द्र का प्रभाव है। वे कदाचित् तीन प्रयोजन—सद्यःपरनिर्वृत्तये, कान्तासंमिततयोपदेशयुजे और व्यवहारविदे—का ही अङ्गीकार करते हैं^६। (पृ० १८)

मम्मट के काव्यलक्षण की व्याख्या आचार्य माणिक्यचन्द्र ने स्वरूपलक्षी की है। अनुगामी टीकाकारों के वाद-विवाद का यहाँ अभाव है। किन्तु अस्फुट अलंकरण के उदाहरण की व्याख्या में आचार्य माणिक्यचन्द्र ने अपना स्वतंत्र अभिप्राय व्यक्त किया है। रुय्यक की तरह उन्होंने यहाँ विभावना-विशेषोक्ति का संदेह-संकर नहीं माना और न ही सोमेश्वर की तरह केवल विशेषोक्ति को स्वीकार किया है। परंतु 'यः कौमार हर' इत्यादि उदाहरण में आचार्य माणिक्यचन्द्र ने भेदे-अभेदरूपा अतिशयोक्ति दिखाकर नूतन अभिगम अपनाया है^७। हालांकि रूपकातिशयोक्ति (भेदे-अभेदरूपा) में निगुण अनिवार्य है और इस उदाहरण में निगुण का अभाव है। परंतु आचार्य माणिक्यचन्द्र आचार्य शोभाकरमित्र की तरह सादृश्यमूलक अलंकारों को संभवतः सादृश्येतर सम्बन्ध में भी स्वीकृत करते हैं, इसलिए उन्होंने प्रस्तुत उदाहरण में "उस चैत्र रात्रि का इस चैत्र रात्रि" के साथ अभेद सम्बन्ध की कल्पना कर के इसको रूपकातिशयोक्ति के उदाहरण के रूप में घटित किया है। तथापि जहाँ तक रसास्वाद का सवाल है, वहाँ तक तो मम्मट का उदाहरण उचित है ही, क्योंकि उसमें शुद्ध शृंगाररस है, और वह उत्तम काव्य (=ध्वनिकाव्य) का उदाहरण है।

द्वितीय उल्लास की व्याख्या में आचार्य माणिक्यचन्द्र ने शब्दशक्तियों का विश्लेषण बड़े ही रोचक ढंग से किया है। परमाणु विषयक चर्चा भी उन्होंने सुचारु रूप से की है। उन पर भर्तृहरि, रुय्यक और न्यायकुमुदचन्द्र के कर्ता प्रभाचन्द्र का प्रभाव स्वयं-स्पष्ट है। (पृ० ७५)

लक्षणाविचार की व्याख्या माणिक्यचन्द्र ने सूक्ष्मेक्षिकापूर्वक की है^{१५}।

व्यंजना व्यापार को और बद्धमूल करने के लिए आचार्य माणिक्यचन्द्र ने पूर्वपक्ष का जोरदार खण्डन किया। शैत्यपावनत्व के सम्बन्ध में वे कहते हैं कि “शैत्यादि प्रवाहधर्म है, तट तो कूड़े-करकट से मलिन होता है, पवित्र नहीं” और इसके संदर्भ में उन्होंने ‘असमर्थः’ पाठ की ही स्वीकृति दी है, ‘समर्थः’ पाठ की नहीं^{१६} ॥ (द्रष्टव्य - पृ० १२७)

काकु-व्यञ्जकता की चर्चा माणिक्यचन्द्र के संकेत में रसावह बनी हुई है।

चतुर्थ उल्लास में ध्वनि के प्रकार निरूपण के संदर्भ में पन्थिअ...इत्यादि उदाहरण में माणिक्यचन्द्र ने आचार्य हेमचन्द्र का अनुसरण करते हुए उभयशक्ति मूल ध्वनि को नकार दिया है^{१७}।

अपरंगरूप गुणीभूत में रसादि अलंकारों की चर्चा में आचार्य माणिक्यचन्द्र ने रुय्यक के अन्य ग्रन्थ अलंकारसर्वस्व का भरपूर उपयोग किया है। (पृ० ३९५)

असोढा..... इत्यादि उदाहरण की चर्चा संकेत में रसप्रद बनी हुई है।

का० प्र०-संकेत के द्वितीय और पंचम उल्लास के अध्ययन से ज्ञात होता है कि माणिक्यचन्द्रसूरि न्याय और मीमांसादर्शन के भी प्रगाढ़ अभ्यासी थे।

का० प्र० के चतुर्थ उल्लास का ‘रसमीमांसा’ का अंश है, उस पर रचा हुआ ‘संकेत’ का खण्ड अनेकविध दृष्टि से महत्वपूर्ण है— “काव्यशास्त्रीय परंपरा की पूर्वप्राप्त रसपरंपरा की और अभिनवभारती और काव्यप्रकाश की पाठपरंपरा की दृष्टि से” माणिक्यचन्द्र भी रुय्यक और सोमेश्वर की तरह अभिनवगुप्त को ही दृष्टि समक्ष रख कर रसाभिव्यक्ति के संदर्भ में विविध मतों का निरूपण करते हैं। फिर भी यह चिन्तन मौलिकता के संस्पर्श से अछूता नहीं है। हेमचन्द्र की ही तरह उनके पास लोल्लट इत्यादि के मूल ग्रन्थ उपलब्ध होने की पूरी संभावना है। भट्टनायक के खण्डन से पूर्व माणिक्यचन्द्र रसपरंपरा के संदर्भ में बारह मतों का निर्देश करते हैं, (पृ० २२२) जिनमें से कई मत लोचन में भी प्राप्त होते हैं। उदाहरणतः कोई विभाव को रस कहता है, कोई अनुभाव को, कोई अनुकर्ता को तो कोई अनुकार्य को। इतना तो निःसंकोच अनुमान किया जा सकता है, कि आचार्य माणिक्यचन्द्र के पास ऐसी कोई आधार सामग्री (= रसपरंपरा के संदर्भ में) अवश्य ही थी, जो आज कालग्रस्त हो गई है। विशेषतः “यह लुप्त प्राचीन परंपरा-जिसका स्रोत पंडितराज जगन्नाथ तक है” का निर्देश माणिक्यचन्द्र का अप्रतिम योगदान है। दुर्भाग्यवश संकेत की सभी आवृत्तियों में पाठपात हुआ है, या तो पाठ भ्रष्ट ही रहे हैं, अन्यथा लोचन और संकेत की सहाय से पूरी परंपरा मुखरित हो सकती थी। फिर भी अधुना यह सामग्री एक महत्वपूर्ण सोपान तो है ही।

रसाध्याय के संवरण में माणिक्यचन्द्र ने अभिनवगुप्त के ‘अभिव्यक्तिवाद’ को बार-बार अनुमोदित किया है। वे कहते हैं, कि लोल्लटादि सर्व आचार्यों का स्थान भले ही यथास्थान रहे किन्तु — ‘सर्वस्वं तु रसस्यात्र गुप्तपादा हि जानते’ (पृ० २४०)। रसका सर्वस्व तो केवल अभिनवगुप्तपादाचार्य ही जानते हैं। अभिनवगुप्त का सम्मान करते हुए यह प्रशस्ति उनको अर्पण की गई है। अतः हेमचन्द्राचार्य की ही तरह वे अलंकार, रस, ध्वनि इत्यादि सिद्धांतों में ध्वनिपरंपरा का समर्थन करते रहे हैं। नाट्यदर्पणकार रामचन्द्र और गुणचन्द्र उनके पुरोगामी रहे हैं, परंतु रसचर्चा

में उन्होंने उनके सुखदुःखवाद का उल्लेख मात्र भी नहीं किया है। शान्तरस के विभावों की चर्चा के समय 'परमेश्वर' के स्थान पर 'सर्वज्ञ' (= तीर्थंकर का विशेषण) परिभाषा का प्रयोग किया है। शान्तरस की स्वतंत्र रस के रूप में माणिक्यचन्द्र ने जो प्रस्थापना की है, वह भी अभिनवभारती अनुसार है (पृ० २७९)। शान्तरस के निरूपण में चन्द्रिका-कार के मत को माणिक्यचन्द्र ने सोमेश्वर से अधिक स्पष्ट रूप में समझाया है (पृ० २८३)।

'कस्स वा....' जैसे उदाहरण में माणिक्यचन्द्र ने कई मौलिक व्यंग्यार्थ निर्दिष्ट किये हैं।

चित्रकाव्य की चर्चा में आचार्य माणिक्यचन्द्र ने मम्मट के स्थान पर आनन्दवर्धन का ही अनुसरण किया है।

हास्यरस की चर्चा में माणिक्यचन्द्र ने सूक्ष्म मीमांसा प्रस्तुत की है।

माणिक्यचन्द्र ने 'भ्रष्टोपचार प्रतीतये' द्वारा कुमारिल भट्ट की निरूढा लक्षणा की स्पष्टता बड़े ही रोचक ढंग से की है। प्रथम उल्लास की टीका में उन्होंने जो व्यापार और विषय की चर्चा की है, काव्यशास्त्रीय परंपराओं की दृष्टि से वह अत्यंत महत्वपूर्ण है।

सप्तम उल्लास की टीका में उन्होंने रस के स्वशब्दवाच्यत्व का खण्डन करके आनन्दवर्धन, अभिनवगुप्त और मम्मट के अनुसार रस की ध्वन्यमानता का ही परिपोषण किया है (पृ० १७०)^{१८}।

माणिक्यचन्द्र की यह विशेषता है कि वे कभी कभी टीका के अन्तर्गत काव्यशास्त्रीय दृष्टि से महत्वपूर्ण सूत्रात्मक वाक्य प्रयुक्त करते हैं। जैसे— सप्तम उल्लास में ही, रसदोष के संदर्भ में "अनुसन्धानं हि सहृदयतायाः सर्वस्वम् (पृ० १७७)। द्रष्टव्य और भी— 'आस्वादकानां हि यत्र चमत्काराविधातः तदेव रससर्वस्वम्' क्योंकि- 'आस्वादाद्यत्तत्वात् रसस्य' (पृ० १७९)।

अष्टम उल्लास की टीका में प्रसाद गुण का स्पष्टीकरण करते हुए फिर एक बार उन्होंने आनन्दवर्धन के मत का समर्थन किया है— 'सर्गबन्धे तु रसा एव आराध्या इति' (पृ० २४१)। गुणचर्चा के दरम्यान माणिक्यचन्द्र ने प्रायः सभी पूर्वाचार्यों के गुणलक्षण उद्धृत किये हैं और उनका यथासंभव स्पष्टीकरण भी किया है^{१९}। 'एतन्मन्दविषयवतिन्दुक फलं,' इत्यादि उदाहरण (संकेत - २, पृ० १६) समझाते हुए उन्होंने गुजराती भाषा का पर्याय भी दिया है। तिन्दुकफलं तद्धि अस्य टिम्बारूपमिति ख्यातिः।

दसवें उल्लास की टीका में अर्थालंकारों की चर्चा करते हुए माणिक्यचन्द्र ने गंभीर अलंकारचिन्तन प्रस्तुत किया है। इस पर रुय्यक के अलंकारसर्वस्व का प्रभाव स्पष्ट है। वर्णश्लेष के उदाहरण (= अलंकारः शङ्का. इत्यादि) को समझाते हुए माणिक्यचन्द्र ने अलंकारसर्वस्वकार का मत बतलाया है। रुय्यक ने इस उदा० में 'अर्थापत्ति' माना है। क्षीणः क्षीणः इत्यादि उदा० का भी माणिक्यचन्द्र ने सूक्ष्म विवेचन किया है^{२०}, जिसमें भी रुय्यक के मत का निरूपण किया है। इससे विदित होता है कि माणिक्यचन्द्र को स्पष्टतया ज्ञात है, कि रुय्यक मम्मट के तरुण समकालीन थे। अतः उन्होंने रुय्यक का मत समुचित रूप से प्रदर्शित किया है। यह तथ्य विपाणि, झलकीकर और संकेत के संपादक श्री वेंकटनाथाचार्य से ध्यानच्युत हो गया है। इस तरह अलंकारों की व्याख्या करते हुए माणिक्यचन्द्र अलंकारसर्वस्व से प्रेरित होते दिखाई पड़ते हैं। वे अलंकारसर्वस्व को उद्धृत भी करते हैं। संकेत की पदावली में रुय्यक के शब्दों की छाया भी दिखाई पड़ती है। उनका कहना है कि का० प्र० का अलंकारचिन्तन गहन है, सुधियों = मतिमानों की बुद्धिरूपी शकटी भला 'संकेत' के पथप्रदर्शन बिना कैसे गमन कर सकती है^{२१}। उदाहरण के रूप में माणिक्यचन्द्र का उपमा विवेचन। मम्मट का उपमालक्षण स्पष्ट करते हुए उन्होंने भोज का मत निर्दिष्ट किया है (पृ० ३३३)। शूर्पकर्णः, कुम्भोदर इत्यादि शब्द के विवेचन में हेमचन्द्र का प्रभाव स्पष्ट है। उपमा से व्यतिरेक का भेद सूक्ष्मेक्षिकापूर्वक बताया

गया है (पृ० ३३३)।

नाट्य में शान्तरस की स्वीकृति पहले से नहीं थी। भरतनाट्यशास्त्र में तो आठ रसों का ही उल्लेख था, इस परंपरा से भी माणिक्यचन्द्र पूरी तरह अवगत थे। उन्होंने अन्तिम श्लोकों में इसका निर्देश भी दिया है:-

भरतेन परित्यक्तोऽस्मीति कोपं वहन्निव ।

शान्तो रसः तदधिकं भेजे श्री भरतेश्वरम् ॥ (संकेत - २, पृ० ६१०)

काव्यप्रकाश को दो कर्ताओं (मम्मट और अलक या अल्लट) होने की प्राचीन अनुश्रुति भी माणिक्यचन्द्र को ज्ञात थी। इत्येष मार्गो... इत्यादि का० प्र० के अन्तिम पद्य पर लिखते हुए उन्होंने इसका निर्देश किया है :-

अथ चायं ग्रन्थः अन्येनारब्धः, अपरेण च समर्थितः इति द्विखण्डोऽपि सङ्घटनावशात् अखण्डायते। सुघटं हि अलक्ष्यसन्धि स्यात् इत्यर्थः (संकेत - २, पृ० ६०९)।

पूरे संकेत का हम सिंहावलोकन करें तो उनकी निम्नोक्त विशेषताएँ दृष्टिगत होती हैं।

- (१) आवश्यक स्थलों पर टीका, अनावश्यक स्थलों का संक्षेप।
- (२) पूर्वसूरियों के मत का यथायोग्य निरूपण और स्वाभिप्राय।
- (३) मूलग्रन्थ को विशद करने के लिए कई स्वरचित उदाहरण, जो उनको 'सहृदय कवि' भी सिद्ध करते हैं।
- (४) जैन मुनि होते हुए भी ब्राह्मण परंपरा के ग्रन्थों का गंभीर अध्ययन, जैसे शैवशास्त्र, न्याय-वैशेषिकशास्त्र (संकेत - १, पृ० ९, १३०)।
- (५) जैनतर काव्यशास्त्रीय ग्रन्थों का निष्पक्ष अध्ययन और आनन्दवर्धन तथा अभिनवगुप्त की परंपरा की ओर झुकाव।
- (६) डा० सांडेसरा के शब्दों में असामान्य बुद्धिवैभव, व्युत्पन्न पांडित्य और मार्मिक रसज्ञता से अंकित।
- (७) पद-पद पर 'रसध्वनि-व्यञ्जनासिद्धांत' का अनुमोदन।
- (८) विवेचन की प्रणाली प्राचीन भारतीय ही रही है, अन्य आचार्य व टीका ग्रन्थांश का खण्डन भी पुनर्मंडन हेतु ही किया गया है। उसमें कहीं भी आक्रोश नहीं अपितु, सौम्य सूर ही है।
- (९) मीमांसा-न्याय-व्यञ्जनास्थापन इत्यादि दुर्बोध विषयों का सरलीकरण।
- (१०) स्वयं माणिक्यचन्द्र के शब्दों में -

गुणानपेक्षिणी यस्मिन् अर्थात्लङ्कारतत्परा।

प्रौढाऽपि जायते बुद्धिः संकेतः सोऽयमद्भुतः ॥

इस तरह माणिक्यचन्द्र ने हेमचन्द्र की तरह ही काव्यशास्त्र में योगदान करके भले ही वह टीका ग्रन्थ के रूप में हो, गूर्जरधरा को गौरव बक्ष्ता है। उनका सारस्वत्व, मुनि की निर्ममता, मौलिकता, सहृदयता, टीका संरचन में अद्भुत सौष्ठव, आलोचक की चकोर दृष्टि — सभी गुण उनके संकेत के लिए भूषण समान हैं।

संदर्भसूची :-

१. संकेत, भट्ट सोमेश्वर, सं० १० छो० परीख, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर १९५९, पृ० १०; और संकेत, माणिक्यचन्द्र, सं० अभ्यंकर वासुदेव शास्त्री, आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थावली - ८९, पूणे १९२१, पृ० २. परंतु मधुसूदन ठांकी ने अपने आलेख "कवि रामचन्द्र अने कवि सागरचन्द्र" (गुजराती), (संबोधि, अप्रैल १९८२ - जनवरी १९८३, वॉल्युम-२, पृ० ६८-७६) में युक्तियाँ दे कर आचार्य माणिक्यचन्द्र का समय ई० ११९० से १२१० तक निर्धारित किया है।
२. त्रिपुटी मुनि महाराज, जैन परंपरानो इतिहास, चारित्र स्मारक ग्रन्थमाला, अहमदाबाद १९५२, पृ० ३७; और डा० भोगीलाल सांडेसरा, महामात्य वस्तुपालनुं साहित्य मंडल तथा संस्कृत साहित्यमां तेनो फाळो, गुजरात विद्यासभा, अहमदाबाद १९५७, पृ० १५५; तथा मोहनलाल दलीचन्द देसाई, जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास, जैन श्वेताम्बर कॉन्फरन्स ऑफिस, मुंबई १९३३, पृ० ३३७, कंडिका-४८७.
३. डा० भोगीलाल सांडेसरा, वस्तुपाल का विद्यामंडल, जैन संस्कृति संशोधन मण्डल, पत्रिका नं० १६, बनारस हिन्दू युनिवर्सिटी, वाराणसी (प्रकाशन वर्ष अमुद्रित), पृ० २३.
४. डा० सांडेसरा, महामात्य वस्तुपालनुं, पृ० ११३, ११५.
५. पुरातन प्रबन्ध संग्रह, सं० मुनि जिनविजयजी, सिंधी जैन ग्रन्थमाला ग्रन्थांक - २, कलकत्ता १९३६, पृ० ७६.
६. संकेत, सोमेश्वर भट्ट, भाग १-२.
७. रसवक्त्रग्रहाधीशवत्सरे मासि माधवे ।
काव्ये काव्यप्रकाशस्य सङ्केतोऽयं समर्थितः ॥ (का० प्र० संकेत-२, पृ० ६१२)
८. सर्वालिङ्गतिफालभूषणमणौ काव्यप्रकाशे मया ।
वैधेयेन विधीयते कथमहो ! सङ्केतकृत साहसम् ॥ (का० प्र० संकेत-१, पृ० ६)
९. स्वस्यानुस्मृतये जडोपकृतये चेतोविनोदाय च ॥ (संकेत-१, पृ० १, पृ० ६)
१०. भावुकप्रिया - "ज्ञानार्थं विधेयतया भिक्षामटतेत्यर्थः" । (संकेत-१, पृ० ३९)
११. डा० सांडेसरा, वस्तुपाल का०, पृ० २३.
१२. यदि संख्येयैव हीनत्वं अभिप्रेतं स्यात्, तदा ग्रन्थकृत् "षड्रसा न च हृद्यैव तैः" इति व्याख्यां न कुर्यात् । (का० प्र० संकेत-१, पृ० ११-१२)
१३. का० प्र० संकेत-१, पृ० १८-२४.
१४. सूत्रेक्षिकया तु 'ता एव, ते च' इत्यादौ भेदे अभेद इति रूपकतिशयोक्तिः स्फुटैवेति उदाहरणान्तरमेवान्वेष्यम् । तथा अत्र अलङ्कारान्तरं व्याख्यानान्तरं चास्तीति स्वयमूहनीयम् ॥ (का० प्र० संकेत-११, सं० मुनि जिनविजयजी, पृ० ३९)
१५. का० प्र० २/१२-१३ पर संकेत - पृ० ५३-११५.
१६. यथा तदस्य प्रयोजने प्रतिपाद्ये असमार्थं न तथा गङ्गाशब्दस्य । तस्मात् अभिधालक्षणाभ्यामन्यः तच्छक्तिद्वयोपजनिता-
र्थविगमपवित्रितप्रतिपत्तुप्रतिभासहायार्थद्योतनशक्तिः ध्वननात्मा व्यापारः ॥ (संकेत-१, पृ० १२७)
१७. वाच्यबाधेन च व्यङ्ग्यस्य स्थितत्वात्, तयोः मिथः असङ्गत्या नोपमानोपमेयभावः इति नालङ्कारो व्यङ्ग्यः, किन्तु वस्त्वेव ॥ (संकेत-१, पृ० ३०८)
१८. न च केवलं शृङ्गारादिशब्दान्विते विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये मनागपि रसवत्त्वप्रतीतिः यथा- 'शृङ्गारहास्यकरुणाः' इत्यादौ । तस्मात्
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां अभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसादेः, न तु अभिधेयत्वं कथञ्चित् इति स्वशब्दवाच्यता दोषः इत्यर्थः । एवं द्वितीय
एव पक्षो न्याय्यः । एतेन- 'रसवदर्थितस्पष्टैत्यादिव्याख्यायां' तत्र 'स्वशब्दः शृङ्गाराद्याः शृङ्गारादेर्वाचकाः' इति उद्घोक्तं निरस्तम् ॥ (का०
प्र० संकेत-२, पृ० १७०)
१९. अलङ्कारः शङ्का० इत्यादि उदाहरण पर संकेत- अलङ्कारसर्वस्वमते तु - अत्र अर्थापत्तिरलङ्कारः । (संकेत-२, पृ० २९९)
२०. अलङ्कारसर्वस्वेऽपि इत्थमेवोक्तम् । (संकेत-२, पृ० ४२८)
२१. पारेऽलङ्कारगहनं सङ्केताध्वानमन्तरा ।
सुधियां बुद्धिशकटी कथङ्कारं प्रयास्यति ॥ (संकेत-२, पृ० ३३३)

સંદર્ભગ્રંથ :-

૧. ડા॰ મો॰ જ॰ સાંડેસરા, મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડલ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, અહમદાબાદ ૧૯૫૭.
૨. ડા॰ મો॰ જ॰ સાંડેસરા, વસ્તુપાલ કા વિદ્યામંડલ, શ્રી જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધન મંડલ, પત્રિકા નં॰ ૧૬, બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી, વારાણસી (પ્રકાશન વર્ષ અમુદ્રિત).
૩. મૃદુ સોમેશ્વરકૃત સંકેત ભાગ-૧-૨ સંપા॰ શ્રી ૨૦ છો॰ પરીક્ષ, રાજસ્થાન પ્રાચ્ય વિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, જોધપુર ૧૯૫૯.
૪. માણિક્યચન્દ્રકૃત સંકેત, સં॰ અભ્યંકર વાસુદેવ શાસ્ત્રી, આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિ-૮૯, પૂણે ૧૯૨૯.
૫. ત્રિપુટી મુનિ મહારાજ, જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાલા, અહમદાબાદ ૧૯૬૦.
૬. સંકેત ૧-૨, માણિક્યચન્દ્રકૃત (કા॰ પ્ર॰ સહ) સંપા॰ શ્રી વેંકટનાથાચાર્ય, પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનાલય, મૈસૂર વિશ્વવિદ્યાલય, મૈસૂર ૧૯૭૪, ૧૯૭૭.
૭. પારુલ માંકડ, કાવ્યપ્રકાશ (૧-૬)ના ત્રણ સંકેતોનું વિવેચનાત્મક અને તુલનાત્મક અધ્યયન, (યુ॰ જી॰ સી॰ રીસર્ચ એસોસીએટશીપ કી યોજનાન્તર્ગત ક્રિયા ગયા અપ્રકાશિત શોધપ્રબન્ધ), ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અહમદાબાદ ૧૯૯૦.

૫૫

१. काकोनी की जैन प्रतिमा

२. काकोनी की जैन प्रतिमा का लेख

काकोनी का जैन प्रतिमा लेख, संवत् १०८२

अरविन्द कुमार सिंह

राजस्थान का उपरमाल क्षेत्र (प्रायः प्राचीन पश्चिमी पारियात्र प्रदेश) ब्राह्मणीय मन्दिरों के साथ-साथ जैन कलाकृतियों के लिये विख्यात है। इस क्षेत्र के कोटा जिले में स्थित अल्प ज्ञात ग्राम काकोनी के पुराने मन्दिरों के खण्डहरों में से जैन कला के भी कुछ अवशेष उजागर हुए हैं। उनमें उल्लेखनीय है एक खण्डित मन्दिर के द्वार के सामने रखी सलेख जैन प्रतिमा (चित्र क्रमांक १)। प्रतिमा के मसूरक (गद्दी) पर कुछ हद तक भ्रष्ट संस्कृत भाषा तथा नागरी लिपि में ३ पंक्तियों में लेख अंकित है (चित्र क्रमांक २)। प्रस्तुत अभिलेख में देशी संघ के करणिक भट्टारक शशधर तथा भट्टारक जयकीर्ति का नाम अंकित है। दोनों को भट्टारक कहा जाना इस तथ्य का प्रकाशक है कि वे मठवासी परम्परा के मुनि रहे होंगे। यह संभव है कि ये दोनों भट्टारक उत्तर की (अपने को यापनीय नहीं कहलाने वाली) अचेल - क्षपणक परम्परा से सम्बन्धित रहे हों, अथवा दिगम्बर परम्परा से। प्रस्तुत स्थान के गोष्ठियों का भी उल्लेख है यद्यपि उनके नाम नहीं दिये हैं। उत्तर के अश्वेताम्बर परम्परा के ऐसे लेखों में नियमित आनेवाला अन्तिम शब्द “प्रणमति” यहाँ भी उपस्थित है।

अभिलेख का पाठ

१. संवत् १०८२ श्रीदेसि(शी) संघस्य तस्य भ[ह] शशधर करनि(णि)क
२. रसनिभगुणरासि (शि)। स(श)मदमसद्गतसत(?) पाः भट्टारक
३. श्री जयकीर्तिः समस्तगोष्ठि प्रणमतिः।

चित्र सूची :-

१. काकोनी की जैन प्रतिमा (Courtesy, American Institute of Indian Studies, Varanasi.)
२. काकोनी की जैन प्रतिमा का लेख (Courtesy, American Institute of Indian Studies, Varanasi.)

चित्तौड़गढ़ के दो उत्तर-मध्यकालीन जिनालय*

अतुल त्रिपाठी

राजस्थान के प्राचीन मेवाड़ प्रदेश में दक्षिण-पूर्व स्थित चित्तौड़गढ़, प्राचीन चित्रकूट, न केवल त्याग, बलिदान, एवं राजपूत शौर्य की भूमि रही बल्कि यह जैन दर्शन एवं कला केन्द्र के रूप में भी विकसित रहा।

चित्तौड़ दुर्ग का जैन तीर्थ-स्थल के रूप में उल्लेख प्राचीनकाल से ही मिलना आरम्भ होता है। प्राक्-मध्यकाल व मध्यकाल में यह क्षेत्र जैन धर्म का मानों पर्याय ही बन गया। हरिभद्र सूरि (प्रायः ई० ७००-७८५), जिनवल्लभ सूरि (प्रायः ई० १०७५-१११९) आदि जैन विद्वद मुनियों के यहां निवास करने के प्रमाणभूत उल्लेख मिलते हैं। यह क्षेत्र अधिकतर श्वेताम्बर प्रभावित प्रतीत होता है। उत्तर-मध्यकालीन श्वेताम्बर स्रोतों के अनुसार राजा अल्लट के समय दिगम्बरों व श्वेताम्बरों के बीच हुए विवाद में श्वेताम्बर आचार्य प्रद्युम्नसूरि विजित हुए। काष्ठासंघ के लाट-बागड़ संघ की गुर्वावली के अनुसार चित्तौड़ के (गुहिलवंशीय) राजा नरवाहन (प्रायः ई० १७१) के समय में मुनि प्रभाचन्द्र द्वारा दुर्जय शैवों को पराजित करने का उल्लेख है। यहां दिगम्बर व श्वेताम्बर दोनों ही सम्प्रदायों से संबंधित मन्दिरों का निर्माण, विशेषकर उत्तर-मध्यकाल में हुआ।

चित्तौड़ दुर्ग में सातबीस देउरी के पूर्व की ओर स्थित दो पास पास में खड़े जिनालयों का, जो उत्तर एवं दक्षिण दिशा में एक दूसरे से समानान्तर हैं, स्थापत्य एवं शिल्प-कला की दृष्टि से महत्वपूर्ण हैं। बलुए पत्थर से निर्मित ये दोनों मन्दिर (चित्र १, २) पूर्वाभिमुख है जो एक ऊँची जगती पर स्थित हैं। दोनों मन्दिरों में इतना साम्य है कि एक निगाह में भिन्नता कर पाना मुश्किल कार्य है।

दोनों मन्दिरों के साम्य को देखते हुए प्रस्तुत लेख में उत्तरी मन्दिर का वर्णन किया गया है व दक्षिणी मन्दिर में जो भिन्नता है उसी का उल्लेख किया गया है। दोनों ही मंदिर में मूलप्रासाद, गूढमंडप, नौचौकी व उससे लगा आगे की ओर चबूतरा है। चबूतरे के उत्तरी, दक्षिणी एवं पूर्वी-मध्य भाग पर सीढ़ियाँ हैं, दक्षिणी मंदिर के पूर्वी सोपान के निकट दो उच्चालक स्तंभों के मध्य आंदोल-तोरण लगा है।

मंदिर का मूलप्रासाद उदय में पीठ, मण्डोवर व शिखर में विभाजित है। (चित्र ३, ४)। पीठ भाग पुनः तीन भिन्न जिसमें बीचवाले पर अर्द्धरत्न, तदुपरि भिन्न पर अर्द्धपद्म अंकित है। तत्पश्चात् जाड़कुंभ, कर्णक, छाद्यकी एवं ग्रासपट्टी में विभाजित है। जाड़कुंभ की फलनाओं पर पत्तियों का अंकन है एवं ग्रासपट्टिका के भद्र भाग में लुम्बिका निकली हुई है।

मूलप्रासाद का मण्डोवर वेदिबंध, जंघा व वरण्डिका में विभाजित है। वेदिबंध खुर, कुंभ, कलश, अन्तरपट्ट, कपोतपाली इन पांच घटकों में समाविष्ट है। खुर में हंसों की जोड़ी का अंकन है जो दक्षिणी मन्दिर में दो-दो जोड़ी के रूप में है। कुंभ अर्द्धरत्न से अलंकृत है एवं मध्य में मणिबन्ध द्वारा दो भागों में विभाजित है और ऊपरी स्कन्ध भाग पद्म पंक्ति से आभूषित किया गया है। कुंभ के सुभद्र भाग पर ललितासन में विद्यादेवियों एवं यक्षियों का अंकन है। प्रतिरथ के खुरभाग के ऊपर उदगम है, लेकिन देवी का अंकन नहीं है। दक्षिणी मन्दिर के प्रतिरथ पर भी चामरधारिणी सहित विद्यादेवियों एवं यक्षियों का अंकन है। दक्षिणी मन्दिर के कुंभ पर मणिबंध के ऊपर पतली कर्णिका का अंकन

* मैं श्रद्धेय गुरुवर प्रा० एम० ए० ढाकी, निदेशक (शोध) अमेरिकन इंस्टिट्यूट आफ इंडियन स्टडीज, रामनगर, वाराणसी, का विशेष आभारी हूँ, जिन्होंने न केवल लेख का शीर्षक सुझाया बल्कि मार्गदर्शन प्रदान कर लेख लिखने को प्रेरित किया।

है और विशेष में यहाँ उपभद्रों पर चामरधारी अप्सराओं का अंकन है। दोनों ही मंदिरों का रत्नजडित कलश कारीगरी का उत्तम नमूना प्रस्तुत करता है, इतना ही नहीं, इनके अंकन में विविधता है। दक्षिणी मंदिर का कलश मणिबंध द्वारा दो भागों में विभाजित है (चित्र ४, ५)।

वेदिबन्ध के ऊपर मंचिकाश्रित जंघा है, जिसके ऊपर पतला कुमुद है। जंघा का भद्र-खत्तक सकरा एवं गहरा है, जिसमें कायोत्सर्ग मुद्रा में जिन मूर्ति स्थापित है। छाद्यकी के ऊपर इल्लिकावलण-तोरण है जिसके मध्य पद्यासनासीन एवं ध्यान मुद्रा में स्थित जिन प्रतिमा है। दक्षिणी मन्दिर का भद्र-खत्तक अपेक्षाकृत ज्यादा चौड़ा है तथा इसमें पर्यकासनस्थ जिन अंकित है जिसके दोनों ओर चामरधारिणी व ऊपर हाथी का अंकन है। ऊपर इल्लिकावलण के मध्य ध्यानस्थ जिन के दोनों ओर चामरधारिणी और किन्नरों का अंकन है। मन्दिर के कर्ण एवं कपिली पर अष्टदिक्पाल यथास्थान विद्यमान है।

मन्दिर के उपभद्र तथा प्रतिरथ भाग पर मनमोहक अप्सराओं का अंकन है जिसमें दर्पणा किंवा शुचिस्मिता, सिंह या चक्री या तोते से खेलती नायिका, चाकू, ढाल या तलवार लिये सुरसुन्दरी, कर्पूरमन्जरी, नूपुर बाँधती अप्सरा, लीलावती, वस्त्र उतारती नायिका आदि प्रमुख है। दक्षिणी मंदिरों में शासनदेवी अम्बिका व पत्रलेखा अप्सरा खास उल्लेखनीय हैं।

जंघा के अंगो के बीच में तापस व ऊपर हाथ जोड़े बैठे आराधक का अंकन है। अष्टदिक्पाल व अप्सरायें सपरिकर दिखाये गये हैं जिन के ऊपर दो स्तरवाले उद्गम है जिनके दोनों ओर कोने पर बैठे हुए बन्दर का अंकन है। उद्गम, ऊपर आनेवाली ग्रासपट्टिका को काटता है जिसके ऊपर कर्णिकायुक्त भरणी एवं विद्याधरपट्टिका है।

जंघा का वरण्डिका भाग के ऊपर क्रम में खुरछाद्य उपस्थित है। उत्तरी मन्दिर का शिखर भाग अपेक्षाकृत अधिक सघन है, जो चातुरंग मूलमंजरी, तीन ऊरःमंजरी, प्रतिरथ एवं कर्ण पर दो-दो नवाण्डक कर्मों, जिनके ऊपर एक श्रृंग, कोणिका पर दो-दो कूटश्रृंगों व एक तिलक, कोणिका व प्रतिरथ के मध्य भाग पर दो-दो नष्टश्रृंगों व एक श्रृंग से मिलकर बना है। कोणिका पर कूटश्रृंग के ऊपर प्रत्यंग है। पूर्वी भाग पर निचली ऊरःमंजरी का स्थान शुकनास ने लिया है। दक्षिणी मंदिर पर नष्टश्रृंगों के स्थान पर व्यालों का अंकन है। यहाँ पर त्रि-अंग मूलमंजरी व प्रत्यंग अपेक्षाकृत ज्यादा बड़ा है। कर्ण पर दो नवाण्डक कर्मों के ऊपर एक श्रृंग है जबकि प्रतिरथ पर इसका स्थान तिलक ने लिया है (चित्र ५, ६)।

दोनों ही मंदिरों के भद्र भाग पर निचली ऊरःमंजरी के नीचे रथिका के ऊपर छोटी रथिका विद्यमान है जिसमें जैन देवियों का अंकन है। नीचे वाली रथिका में दोनों और चामरधारिणी स्त्रियाँ हैं। दोनों मंदिरों के ऊरःमंजरी के कलश से ऊपर का भाग आधुनिक है, जिसका नवीनीकरण श्वेताम्बर ट्रस्ट द्वारा १९४२ में किया गया।

दोनों ही मंदिरों के कपिली व गूढमंडप, मूलप्रासाद की भांति पीठ व मण्डोवर से मिलकर बने हैं। कपिली के छाद्य के ऊपर दो श्रृंगों का अंकन है जबकि गूढमंडप के छाद्य व उससे ऊपर का भाग अर्वाचीन है।

गूढमंडप का भद्र व कर्ण भाग मूलप्रासाद के मुकाबले ज्यादा चौड़ा है। भद्र भाग की अपेक्षाकृत ज्यादा चौड़े खत्तक पर पत्थर की जाली है। भद्र-खत्तक के खुरछाद्य के ऊपर इल्लिकावलण है, जिसके मध्य पद्यासन में बैठे हुए जिन का अंकन है एवं इनके दोनों ओर चौरधारिणी नारियों का अंकन है। गूढमंडप के वेदिबन्ध व जंघा भाग पर ज्यादातर अंकन भद्दा व बाद का है। उत्तरी मंदिर के गूढमंडप भाग पर मूर्तिकला का काम अपेक्षाकृत कम है।

दोनों मंदिरों के गूढमंडप के कर्णभाग पर चतुर्भुजी दिक्पालों का अंकन सपत्नीक हुआ है। उत्तरी मंदिरों में दिक्पाल के ऊपर उद्गम पर चतुर्भुजी सुखासना देवी का अंकन है। दक्षिणी मंदिर के गूढमंडप के जाड़कुंभ पर एक दूसरे की

ओर मुख किये हाथियों का अंकन एक जगह वेदीबंध कुंभ कर्ण पर हुआ है (चित्र ७)। यहाँ दक्षिणी-पूर्वी कर्ण के जंघा के दक्षिणी मुख पर चतुर्भुज बलराम का अंकन है। दक्षिणी-पश्चिमी कर्ण के दक्षिणी मुख पर दो देवियों का अंकन है जिन पर क्रमशः “विमला” व “कान्ती” नाम खुदा हुआ है। पश्चिमी भाग पर दो चतुर्भुजी अज्ञात देवीयों का अंकन है। उत्तरी वेदीबंध कुंभ के भद्र भाग पर पश्चिमी मुख पर द्विभुजी गणेश का नृत्यमुद्रा में अंकन है, साथ ही एक सुन्दर मकर-प्रणाल भी संलग्न है (चित्र ८)।

उत्तरी मंदिर के गर्भगृह की चतुर्शाखा द्वारशाखा — पत्रशाखा, रूपशाखा, स्तंभशाखा व रूपशाखा से मिलकर बनी है। पत्रशाखा वल्ली से अलंकृत है जो कि नीचे मयूर के मुख से उद्गमित होता है। पत्रशाखा के निचले भाग पर कलशाधारिणी स्त्रियों (गंगा ? एवं यमुना ?) का अंकन है। पेद्या पर चतुर्भुज प्रतिहारों का त्रिभंग में अंकन है व इनके दोनों ओर चामरधारिणी स्त्रियों का अंकन है। द्वार का उदुम्बर भाग दो भागों में विभाजित है, जिसके दोनों ओर निकले हुए ग्रासमुखों का अंकन है। उदुम्बर के दोनों कोनों पर पेद्या के नीचे सर्वानुभूति का बांयी ओर व अम्बिका का दाँयी ओर ललितासन मुद्रा में अंकन है। उत्तरंग पर पत्रशाखा जारी रहता है। पत्रशाखा के ऊपर मालाधारी विद्याधरों का अंकन है जो कि ललाटबिम्ब की ओर मुख किए हैं। ललाटबिम्ब पर पद्मासनासीन जिन का अंकन है। दक्षिणी मंदिर की द्वारशाखा भी लगभग इसी प्रकार की है परन्तु इसके स्तंभशाखा के दोनों ओर बकुलमाला है।

उत्तरी मंदिर के गर्भगृह के भीतर पार्श्वनाथ की श्याम व बाँयी एवं दाँयी ओर क्रमशः जिन आदिनाथ व संभवनाथ पद्मासनासीन आधुनिक प्रतिमायें हैं। उत्तरी मंदिर की छत पर पाँच स्तर व मध्य में पद्मशिला है। दक्षिणी मन्दिर के गर्भगृह की दूसरी स्तर हंसमाला रूप में है व मध्य में पद्म का अंकन है।

दक्षिणी मन्दिर की प्राग्गीव का समतल वितान पर अर्द्धपद्मों का अंकन है जो कि माणिक्य की किनारी युक्त है। गूढमंडप का वितान पर बारह स्तरयुक्त है व बीच में पद्मशिला है। दक्षिणी मन्दिर की द्वारशाखा विशिष्ट है जिसकी कुछ गर्भगृह से साम्य है। गूढमंडप से लगी नौचौकी बारह मिश्रक स्तंभो पर आश्रित है। दक्षिणी मन्दिर की एक-दो चौकियों को छोड़कर बाकी पर कुछ विशेष अलंकरण नहीं है। नौचौकी से लगा हुआ चबूतरा पीठ पर आधारित है। दक्षिणी मन्दिर के पूर्वी सोपान के निकट दो उच्चालक-स्तंभो के मध्य आंदोल-तोरण (चित्र ९) है। आंदोल-तोरण पांच खंड से मिलकर बना है, जिसमें तीसरा भारपट्टक को छूता है। हर खण्ड के नीचे लुंबिका निकली हुई है। भारपट्टक पर पार्श्वनाथ पद्मासनासीन प्रतिमा रही होगी जो अब विद्यमान नहीं है।

जहाँ तक उपरोक्त दोनों मन्दिरों का प्रश्न है, स्थापत्य की शैली की दृष्टि से ये दोनों मन्दिर निश्चित रूप से १५वीं शताब्दी के प्रतीत होते हैं। गूढमंडप के दक्षिण कटि-भद्र के दाँयी ओर एक द्विभुजी प्रतिमा पर भ्रष्ट भाषा में सवन् १६१२ प्रषकसुदी १३ सच जाल प्रसृतकीटक व उत्तरी भद्र की प्रतिमा के नीचे संवत् १५६४ वर्षा अंकित है। इससे यह भी प्रमाणित होता है कि मन्दिर, खासकर गूढमंडप भाग पुनःनिर्माण की प्रक्रिया से गुजरा।

चित्रसूची :-

- १) चित्र १ - उत्तर पार्श्वनाथ मन्दिर, पश्चिमी भाग।
- २) चित्र २ - दक्षिणी पार्श्वनाथ मन्दिर, पश्चिमी भाग।
- ३) चित्र ३ - उत्तरी पार्श्वनाथ मन्दिर, मूल प्रासाद, दक्षिणी भाग।
- ४) चित्र ४ - दक्षिणी पार्श्वनाथ मन्दिर, मूल प्रासाद, दक्षिणी पश्चिमी भाग।

१. उत्तर पार्श्वनाथ मन्दिर, पश्चिमी भाग।

२. दक्षिणी पार्श्वनाथ मन्दिर, पश्चिमी भाग।

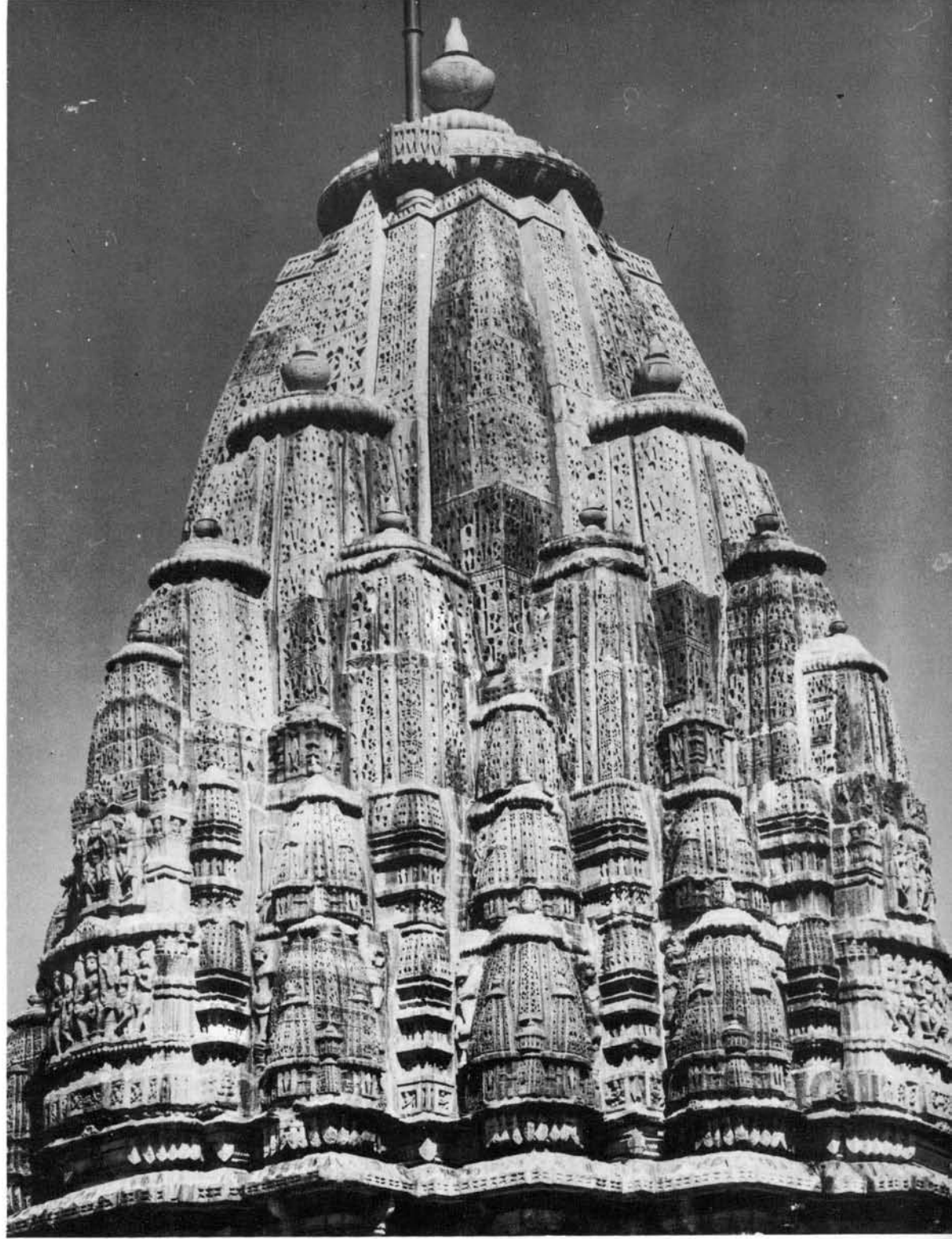
३. उत्तरी पार्श्वनाथ मन्दिर, मूल प्रासाद, दक्षिणी भाग।

४. दक्षिणी पार्श्वनाथ मन्दिर, मूल प्रासाद, दक्षिणी पश्चिमी भाग।

५. उत्तर पार्श्वनाथ मन्दिर, शिखर, दक्षिणी पश्चिमी भाग।

६. दक्षिण पार्श्वनाथ मन्दिर, शिखर, दक्षिणी पश्चिमी भाग।

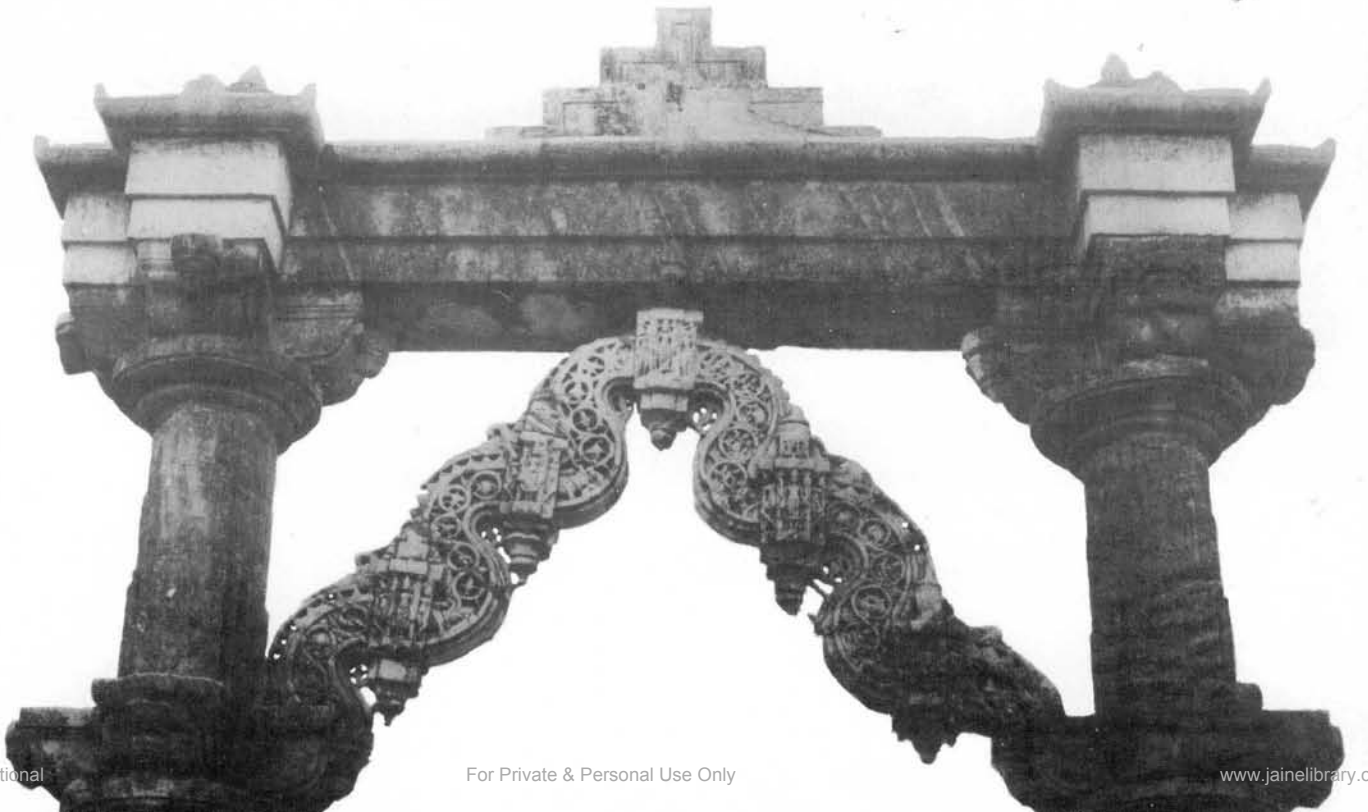

७. दक्षिणी पार्श्वनाथ मन्दिर, दक्षिणी भाग।

८. दक्षिणी पार्श्वनाथ मन्दिर, मकटप्रणाल।

९. दक्षिणी पार्श्वनाथ मन्दिर, आन्दोल तोरण।

- ५) चित्र ५ - उत्तर पार्श्वनाथ मन्दिर, शिखर, दक्षिणी पश्चिमी भाग।
- ६) चित्र ६ - दक्षिण पार्श्वनाथ मन्दिर, शिखर, दक्षिणी पश्चिमी भाग।
- ७) चित्र ७ - दक्षिणी पार्श्वनाथ मन्दिर, दक्षिणी भाग।
- ८) चित्र ८ - दक्षिणी पार्श्वनाथ मन्दिर, मकटप्रणाल।
- ९) चित्र ९ - दक्षिणी पार्श्वनाथ मन्दिर, आन्दोल तोरण।

प्रस्तुत लेख हेतु चित्र American Institute of Indian Studies, Varanasi द्वारा उपलब्ध कराये गये । हम इस संस्था के आभारी हैं।
